دیبلۆماسییەتی کورد
لە سەردەمی بوەیهییەکاندا

د. ئاراس فەریق زەینەڵ

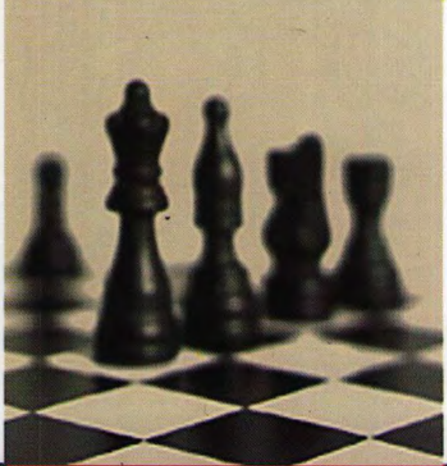

منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

دیبلۆماسییەتی کورد لە سەردەمی بوەیهییەکاندا

(٣٣٤ – ٤٤٧ ك / ٩٤٥ – ١٠٥٥ز)

حکومەتی هەرێمی کوردستان

وەزارەتی ڕۆشنبیریی و لاوان

بەڕێوەبەرێتیی گشتیی ڕاگەیاندن و چاپ و بڵاوکردنەوە

بەڕێوەبەرێتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی

بەڕێوەبەرێتیی
چاپ و بڵاوکردنەوەی
سلێمانی

دیبلۆماسییەتی کورد لە سەردەمی بوەیهییەکاندا

(٣٣٤ – ٤٤٧ ك / ٩٤٥ – ١٠٥٥ز)

د. ئاراس فەریق زەینەڵ

سلێمانی

٢٠١٢

دیبلۆماسییەتی کورد لە سەردەمی بوەیهییەکاندا

- نووسەر: د. ئاراس فەریق زەینەلْ
- بابەت: مێژوویی
- پیتچنی: نووسەر
- هەڵەچنی: چۆمان عادل
- نەخشەسازیی بەرگ: جەبار سابیر
- نەخشەسازیی ناوەوە: چۆمان عادل
- سەرپەرشتیاری چاپ: کارزان عەبدوڵلا
- قەبارەی کتێب: ۲۳×۲۳
- زنجیرەی گشتیی کتێب: (۸۹٤)
- تیراژ : (۱۰۰۰) دانە
- چاپ: چاپخانەی کەمال
- نرخ: (۵۰۰۰) دینار
- ژمارەی سپاردنی (۲٦۰۷)ی ساڵی ۲۰۱۲ی وەزارەتی ڕۆشنبیریی و لاوانی دراوەتێ.

بەڕێوەبەرێتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی
گردی ئەندازیاران
ژمارەی تەلەفۆن: ۳۳۰۱۹٤۹

پێشکەشە بە:

- دایك و باوکی شیرینم.
- (بەیان) هاوبەشی ژینم.
- گشت خوشك و براکانم.
- چاوە گەشەکانم (دیبە و ئەلەند و رەهەند).

لیستی هێما و ناوە کورتکراوەکان

سەرچاوەی پێشوو=	س. پ.
هەمان سەرچاوە=	هـ. س.
لاپەڕە=	ل.
بەرگ=	ب.
چاپ=	چـ.
زایینی=	ز.
کۆچی=	ك.
وەرگێڕ=	و.
ترجمة=	تر.
طبع=	گ.
دوکتۆر	د.
بێ ساڵی چاپ=	ب. س.
بێ شوێنی چاپ=	ب. ش.
الصفحة	ص
الصفحات	ص ص
الجزء	جـ
المجلد	مجـ
القسم	ق
تحقيق	تحـ
دون تاريخ	(د- ت)

دون مكان طبع	(د- م)
لاپەڕە	P
لاپەڕەکان	PP
چاپ	Ed

ناوەڕۆك

بابەت	لاپەڕە
پێشەکی	١٥
دەروازە	٢٧
بەشـــی یەکـەم: بـارودۆخی سیاســی نێوچـەکە و کاریگـەری لەســەر دروستبوونی میرنشینە کوردیەکان	٧٧
تەوەری یەکەم:	
بارودۆخی سیاسی و دارایی و پەشێوی بەڕێوەبردن	٧٩
دەستگرتن و باڵادەستی بیانی بەسەر خیلافەتی عەبباسیدا	٩١
تەوەری دووەم:	
بەڕێوەبردنی هەرێمەکان	٩٩
ویست و توانایی و شیاویی و لێهاتوویی	١٠٣
هۆکاری دیکە	١٠٧
تەوەری سێیەم:	
سیستمی خێڵەکی لە نێو کوردەواریدا	١١١
باوبوونی جیابوونەوە	١١٩
بەڵگە و نموونە لەسەر کاریگەری بارودۆخی سیاسی	١٢٧
بەشی دووەم: ڕەوشی سیاسی میرنشینە کوردییـەکان و بـوونی پێوەندییـە دیبلۆماسییەکان	١٣١
تەوەرەی یەکەم:	
سروشتی ڕووبەری جوگرافی میرنشینە کوردیەکان	١٣٣

ناکۆکی و ململانێ نێوان میرنشینە کوردییەکان و کاریگەری لەسەر پێوەندییە دیبلۆماسییەکان ١٥٣
تەوەری دووەم:
پێوەندییە دیبلۆماسییەکانی کورد بە خیلافەتی عەبباسییەوە ١٨٧
پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی کورد لەگەڵ دەسەڵاتی بوەیهییەکاندا ٢١٥
پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی کورد لەگەڵ دەوڵەتی فاتیمیدا ٢٣٠
بەشی سێیەم: دیبلۆماسییەت و بەرژەوەندییە بازرگانیەکان و جەنگ ٢٣٥
تەوەری یەکەم: بەرژەوەندیە ئابوورییەکان و کاریگەری لەسەر پێوەندییە دیبلۆماسییەکان ٢٣٧
پێوەندی ئابووری و بازرگانی لە نێوچە کوردییەکاندا ٢٤٢
پێوەندییە دیبلۆماسی و بازرگانیەکانی کورد لەگەڵ رۆمی بیزەنتەدا ٢٤٧
مامەڵەی بازرگانیکردنی کورد لەگەڵ هێزەکانی دەورووبەردا ٢٦٣
تەوەری دووەم:
دیبلۆماسییەت و جەنگ ٢٩٧
دیبلۆماسییەت و چارەسەرکردنی کێشەکان بەرێگای ئاشتی ٣٠٩
ئەمانەت و پەنابەری سیاسی ٣١٤
دیوانی نووسینی نامە و رۆڵی لە نامەکاری دیبلۆماسیدا ٣٢٢
پرۆژەی ژنهێنانی سیاسی ٣٣١
بەشی چوارەم: کۆتایی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان ٣٤١
تەوەری یەکەم:
پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان ٣٤٣
هۆکارەکانی پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان ٣٥٠
شوێنەوارەکانی پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان ٣٦٠

تەوەری دووەم:

شوێنەوارە ڕاستەوخۆکانی لەسەر لایەنە بەشەڕهاتووەکان	٣٦٧
شوێنەوارە ناڕاستەوخۆکان لەسەر وڵاتان و میرنشینە کوردیەکان	٣٨١
شوێنەوارە لەسەر نێرەدەکان و ئەندامانی و هاوکارانی	٣٨٥
ئەنجام	٣٨٧
لیستی سەرچاوەکان	٣٩٣
پاشکۆکان	٤٣٧

پێشەکی

سەردەمی دەسەڵاتی بوەیهییەکان (٣٣٤- ٤٤٧ك/ ٩٤٥- ١٠٥٥ز) گرنگترین قۆناغ بوو بۆ کورد لە مێژووی ئیسلامدا، چونکە کورد لە میانەی دامەزراندنی چەندین میرنشین لە نیشتمانەکەیاندا، وەك هێزێکی سیاسی و شارستانی دەرکەوت، ئەمە بەخاڵی وەرچەرخانێکی گرنگ دادەنرێت لە مێژووی کورددا بەجۆرێك ئەو نێوچانە ماڵئاواییان لە سەردەمی خەلیفەکانی عەبباسی کرد و پێشوازییان لە قۆناغێکی نوێی مێژوویی کرد کە خۆی لە سەرهەڵدانی چەند میرنشینێکی کوردیدا دەبینیەوە و خاوەنی سەروەری و دەسەڵاتی خۆیان بوون و سنووری دەسەڵاتیان زۆربەی نێوچە کوردییەکانی ئەو سەردەمەی گرتبووەوە کە سەربەخۆ بوون و خاوەن سەروەری و سوپاو ئابووری و پارە و کارگێڕیی خۆیان بوون، تەنانەت لەو ماوەیەدا میرنشینە کوردییەکان بوون بەیەکێك لەو هێزە سیاسیانەی کە بەهەند وەردەگیران و حسابی تایبەتیان بۆ دەکراو پێگەیەکی بەرچاویان لە نێو هێزەکانی دەوڵەتی ئیسلام لە نێوچەکەدا هەبوو، لەو سۆنگەیەوە دەبینین مەسەلەی پێوەندییە دیبلۆماسییەکانی نێوان ئەو میرنشینانە و هێزەکانی دیکەی نێودەوڵەتی خیلافەتدا لە دەرەوە بایەخی تایبەتی خۆی هەبووە.

دڵسۆزی و ملکەچی میرنشینە کوردییەکان بۆ خیلافەتی عەبباسی جیاوازیان هەبوو، ئەویش بەپێی هێز و ڕادەی داکۆکیکردنیان لە مەسەلە گرنگەکانی گەل و نیشتیمان، وەك بەرەنگاربوونەوەی هێرشەکانی بیزەنتییەکان و دوژمنانی دیکە، لەبەرئەوە هێز و توانای میرنشینەکە دەیخاتە سەنگەری بەرگریکردن لە خیلافەت، لەکاتێکدا لاوازی و بێ توانایییان ڕەگەزێکە دەبێتە هۆی ڕاڕایی و پشێوی نێوان خیلافەتی عەبباسی و نێوان هێزە ناوچەییە نەیارەکانی، سەرهەڵدانی ئەو میرنشینانە بەشێکە لە ڕەنگدانەوەی ئەو ڕەوشە گشتیەی کە بارودۆخێکی بابەتیە و پەیوەستە بە

ڕووبەڕوو بوونەوەی دەوڵەتەوە.

ئەم هۆکارانەی سەرەوە، ڕەنگە کوردەکانی بەئاگا هێنابێتەوە لەوەی کە لەڕووی زمان و کلتوری نەتەوایەتیانەوە، لەچوارچێوەی کۆمەڵگەی ئیسلامدا کۆمەڵێکی جیاوازن، بەمەش ئەو تێڕوانینە ڕەویەوە کە دەیڕوانیە کورد وەك کۆمەڵێك، کەبەشێکی نا شارستانی بنوێنن لەو کۆمەڵانەی دەوروبەریان، لەبەرئەوە درووستبوونی ئەو میرنشینانە و گەشەکردنی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان، ڕەنگە فاکتەرێك بووبێت لە نەهێشتنی ئەو تێڕوانینە و پووچەڵکردنەوەی ئەو حوکمە ناڕەوایە، چونکە ئاشکرایە ئەو کوردانەی کە شانبەشانی گەلانی دەوروبەریان ژیاون، توانیویانە پارێزگاری لەتایبەتمەندییەکانی زمان و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و دیبلۆماسی خۆیان بکەن، جگە لەوەی ڕۆڵی بەرچاویان لە شارستانیەتی ئیسلامیدا بینیوە.

لەم ماوەیەشدا پێوەندی جۆراوجۆر لە نێوان بوەیهییەکان و میرە کوردەکان دامەزرا، ئەم لێکۆڵینەوەیەش هەوڵێکە بۆ بەدواداچوونی سیاسەت و پێوەندییە دیبلۆماسییەکانی بوەیهیی و هێزە سیاسییەکانی نێوچەکە بەرامبەر بە کورد و میرنشینەکانیان جگە لەپێوەندییە بازرگانییەکان.

گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدا دەردەکەوێت، کە پەردە لەسەر قۆناغێکی گرنگ لەقۆناغەکانی مێژووی کورد لەسەدەکانی نێوەڕاستدا هەڵدەداتەوە، ئەم توێژینەوەیەمان هەڵبژارد، چونکە ئەم بابەتە تا ئێستە گرنگی خۆی لەدەست نەداوە و بێبەش بوو لە توێژینەوەیەکی ئەکادیمی تێرو تەسەل، هەرچەندە هەندێ توێژینەوەی ئەکادیمی دەربارەی مێژووی کورد لەسەردەمی عەبباسیدا، لەلایەن هەندێ لە توێژەرە پسپۆڕەکانی ئەو بوارەوە پێشکەشکراون کە جێگەی دەست خۆشی ئەو بەڕێزانەیە، بەڵام دەربارەی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان لە مێژووی میرنشینە کوردییەکاندا تا ئەمڕۆش شاراوەیە، ئەگەر شتێکیش لەو بارەیەوە نووسرابێت پەرش و بڵاوبووە و پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی ئەکادیمی گشتگیر هەیە، پاڵنەرێکی دیکە بۆ هەڵبژاردنی بابەتی دیبلۆماسییەتی کوردی لەسەردەمی بوەیهییەکاندا، لەوەدا خۆ دەنوێنێ، کە کورد

لەماوەی سەرهەڵدانی بوەیهییەکان، لەمیرنشینی سەربەخۆ و نیمچە سەربەخۆ و دەسەڵات و حوکمی تایبەت بەخۆیان هەبووە لەسەر خاکی کوردستان، ئەمە جگە لە درووستبوونی پێوەندی سیاسی و دیبلۆماسی و ئابووری، کە شێوازێکی پێشکەوتووی بەخۆیەوە بینیوە لە گۆڕینەوەی باڵوێز و شاندی جۆراوجۆر.

دەبێ ئەوەش بڵێین، ئەو توێژینەوەیە هێندە ئاسان نیە و زەمینەش لەبەردەمدا تەخت و بێ کۆسپ نیە، گرفتێك کەڕوو بەڕوومان بۆوە، کەمی ئەو سەرچاوانە بوو کە دەربارەی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان لەسایەی دەسەڵاتی بوەیهییەکاندا نووسراون، چونکە زۆربەی هەرە زۆری ئەو سەرچاوانە زیاتر گرنگیان بەژیانی سیاسی و سەربازی داوە و شتێکی ئەوتۆ دەربارەی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان باس نەکراوە، هەوڵمان داوە هەرچی هەیە لێرەو لەوێ دەربارەی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان لە هەناو و دووتوێی کتێبەکاندا بیانهێننە دەرێ و لێکۆڵینەوەی تەواویان لەبەر ڕۆشنایی ڕێبازەکانی توێژینەوەی زانستیدا لەسەر بکەین، تا لە هزری خۆماندا ستراکتۆری دیبلۆماسی میرنشینە کوردییەکان دابڕێژین و توانیبێتمان وێنەیەکی درووست لەمەڕ ئەو بنیاتە لە توێژینەوەکەماندا پێشکەش بکەین.

لەم توێژینەوەیەدا بۆ گەیاندنی مەبەست و شیکردنەوەی بابەتەکان پشتمان بەڕێبازی لێکۆڵینەوەی مێژوویی بەستووە، لەهەمان کاتیشدا شیکردنەوەی هیچ بابەتێك پڕاوپڕ تەواو نابێت ئەگەر نەگەڕێتەوە بۆ ڕەگ و ڕیشەو بنەڕەتی بابەتەکە بە پشتبەستن بەڕێبازی شیکاری.

لێکۆڵینەوەکە پێکهاتووە لەپێشەکی و دەروازەیەك و دابەش کراوە بەسەر چوار بەشدا، کەخودی بەشەکانیش چەندین تەوەر و بڕگە لەخۆ دەگرن، سەرەتا پێشەکی و دەروازەیەك کە بریتیە لەتێڕوانینێکی گشتی لەسەر دیبلۆماسییەت و سەرەتایەك لە دیبلۆماسییەتی عەبباسی و بە کورتی زاراوە و پێناسە و مانای دیبلۆماسییەت.

بەشی یەکەم: باس لەبارودۆخی سیاسی نێوچەکە و کاریگەری لەسەر درووستبوونی

میرنشینە کوردییەکان کە خۆی لە سێ تەوەری سەرەکیدا دەبینێتەوە، وەك: بارودۆخی سیاسی و دارایی و پەشێویی بەڕێوەبردن و دەستبەسەرداگرتن و باڵا دەستی بیانی بەسەر خیلافەتی عەبباسیدا، هەروەها بەڕێوەبردنی هەرێمەکان و خواست و ئارەزووی تاکەکەسەکان بۆ دامەزراندنی دەسەڵاتی سیاسی، هاوکات سیستمی خێڵەکی لە نێو کوردەکاندا و کاریگەری لەو بارودۆخەی کە خیلافەتی عەبباسی پێدا تێدەپەڕی و قۆستنەوەی هەلی زێڕین بۆ دامەزراندنی دەسەڵاتە سیاسییەکانی خۆیان لەسەر خاکی وڵاتی کورد.

بەشی دووەم: لەم بەشەدا کە لە دوو تەوەر پێکهاتووە، باس لە ڕەوشی سیاسی میرنشینە کوردییەکان و بوونی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان دەکەین بە پێشدەستییەك بە سروشتی شوێنی جوگرافی میرنشینە کوردییەکان و پێناسەیەکی نیشتیمانی کورد و دەستنیشانکردنی سنوورەکانی وەك سەرچاوەکان ئاماژەی بۆ دەکەن، لەو ماوە مێژووییە کە لێکۆڵینەوەکە دەیخاتە ڕوو، هەروەها باس لە پێوەندییە دیبلۆماسیەکانی کورد دەکەین لەگەڵ خیلافەتی عەبباسی و دەسەڵاتی بوەیهیی و دەوڵەتی فاتمی و هێزەکانی دەوروبەر.

بەشی سێیەم: تەرخان کراوە بۆ دیبلۆماسییەت و بەرژەوەندییە بازرگانییەکان و جەنگ لە دوو تەوەرەدا باسمان لێوە کردووە، تەوەری یەکەمان تەرخان کردووە بۆ بەرژەوەندییە ئابوورییەکان و کاریگەری لەسەر پێوەندییە دیبلۆماسییەکان و گرنگیدانی کورد بە مامەڵەی بازرگانی لەگەڵ ڕۆمی بیزەنتیەدا و مامەڵەی بازرگانیکردنی کورد لەگەڵ هێزەکانی دیکەدا، هاوکات ئەو بەڵگانەی فراوانی ڕەهەندی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەسەلمێنن، هەروەها لەتەوەری دووەمدا باس لە دیبلۆماسییەت و جەنگ وەك ئامرازی جێبەجێکردنی بەرژەوەندییەکانی ئابووری دەوڵەت بن، وەك گرنگترین سیماکانی سیاسەتی دەرەوەیە لە کۆمەڵگەکانی کۆن و

نێوەڕاستدا وەك یەك چارەسەرکردنی کێشەکان بەڕێگەی ئاشتی و وە ئەمانەت و پەنابەری سیاسی و دیوانی داڕشتن و ڕۆڵی لەنامەکاری دیبلۆماسی هەروەها پرۆژەی ژن و ژنخوازی سیاسی.

بەشی چوارەم: لەدوا بەشدا باس لە کۆتایی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان دەکەین لەدوو تەوەردا وەك پچرانی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان و هۆکارەکانی پچڕان و شوێنەوارەکانی پچڕانی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان، و لەتەوەری دووەم باس لە شوێنەوارە ڕاستەوخۆکانی لەسەر لایەنە بەشەڕ هاتووەکان و شوێنەوارە ناڕاستەوخۆکان لەسەر وڵاتان و میرنشینە کوردییەکان، جگە لەسەر نێردراوەکان و ئەندامان و هاوکارانی.

لەکۆتاییدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین، کەوا ڕەنگە دەسەڵاتە کوردییەکان هەموو ئەو مەرجانەی باسمان کردووە لەم دەسەڵاتانەدا هەبێت، بەڵام سەرچاوەکان ئاماژەیان بۆ زۆربەی ئەو مەرجانە نەکردووە، چونکە زیاتر باس لە ڕووداوی سیاسی و سەربازی دەکەن نەك دیبلۆماسی، بۆیە هەوڵمان داوە بەشێوەیەکی گشتی باس لەو جۆرە پێوەندییانە بکەین.

شرۆڤەکردنی سەرچاوەکان

تاوتوێکردنی بابەتی مێژوویی پێوەندییە دیپلۆماسییەکانی کورد پێویستی بە گەڕانەوە بۆ چەندین سەرچاوە و مامەڵەکردن لەگەڵیدا هەبوو لەبەر ڕۆشنایی ئەو زانیاریانەی توێژینەوەکە دەوڵەمەند دەکات.

بۆیە هەڵوەستەیەکمان کرد لەسەر چەندین سەرچاوەی جۆراوجۆر و کتێبی جوگرافیایی و گەریدەکان و کتێبی ژیاننامەکان، هەروەها هەندێ کتێبی وێژەیی و ئینسکلۆپیدیا و فەرهەنگی و زامانەوانی چەندین کتێبی دیکە، لێرەدا تیشك دەخەینە سەر سەرچاوە بنەڕەتیەکان و ئەوانی دی لە لیستی سەرچاوەکان، لە کۆتایی توێژینەوەکەدا ناویان دەهێنین.

یەکەم: کتێبی مێژووە گشتیەکان

ئەم مێژووانە بەکورتی باس لە ڕووداوەکانی جیهان دەکات، ئەمەش ئەو سەرچاوانەیە کە تایبەتە بە ڕووداوە مێژوویەکان، هەندێکیان ڕێگەی ساڵانەیان گرتوەتە بەر لە گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا، و هەندێکی دیکەیان میتۆدی بابەتیان بەکارهێناوە لە نووسینەوەی مێژوودا و هەندێکیان ڕووداو و ژیاننامەیان تێکەڵ کردووە.

١- مێژوونووس مسکویە: (م٤٢١ك/١٠٣٠ز): کتێبی (تجارب الأمم)ە، ئەم کتێبە گرنگترین سەرچاوەی توێژینەوەیە، لەبەرئەوەی مێژوونووسەکەی شایەتی حاڵێکە لەسەر میرنشینی (حسنویە) تەنانەت خۆی بەشدار بووە لە هەندێ ڕووداوی تایبەت بەپێوەندی میرنشینەکە لەگەڵ بوەیهییەکاندا، مێژوونوس لێرەدا وردەکار بووە، هەندێ جار خۆی ڕووداوەکانی شرۆڤە کردووە و خستویەتیە ڕوو، ئەمەش لە گرنگترین

فاکتەرەکانی تێکەڵکردنی میتۆدی ساڵانە و میتۆدی بابەتیە لە تۆمـارکردنی ڕووداوە مێژووییەکاندا.

٢- مێژووی هلال الصابي: (م٤٤٨ك/١٠٥٦ز): مێژووەکەی لە (٤٠) بەرگدا پێك دەهات کە گەیشتوەتە ساڵی (٤٤٧ك/١٠٥٥ز)، تەنها بەشی (٨) گەیشتۆتە دەستی ئێمە، کە باس لە ڕووداوەکانی (٥) ساڵ دەکات (٣٨٩-٣٩٣ك/٩٩٨-١٠٠٢ز)، بەڵام لەگەڵ بچوکی قەبارەی و کورتی ئەو ماوە مێژوویەی ڕۆماڵی دەکات، ئـەم سەرچـاوەیە زانیاری مێژووی دەگمەنی تێدایە دەربـارەی میرنـشینی عـەنازی و زانیـاری وردەکـاری تیایە لەسەر سیاسەتی میرنشینەکە لەگەڵ بوەیهیی و عقیلیەکاندا، هەروەها زانیـاری و گرنگی تیایە دەربارەی پێوەندییـە دیبلۆماسییەکانی میرنـشینی حـسنویە لەگـەڵ بوەیهییەکاندا.

٣- ذيل تجارب الأمم: نووسەرەکەی (الروذراوري) (م٤٨٨ك/١٠٩٥ز): کە پاشکۆی کتێبی (تجارب الأمم)، ئەزموونی میللەتانی مسکویە، کە ڕووداوی (٢٠) ساڵی تێدا تۆمارکراوە و لە ساڵی (٣٦٩ك/٩٧٩ز) واتە ئـەو سـاڵەی کـە مـسکویە وەسـتا لـە تۆمـارکردنی تـا سـاڵی (٣٨٩ك/٩٩٨ز) کـە (الـروذراوري) درێـژەی دا بەمێـژووی (مسکویە)و لەسەر هـەمان ڕێـچکەی ئـەو مێـژووی نووسـیەوە، کـە بەدواداچـوونی مێژوویی میرنشینی حسنویە و پەیوەندیان لەگەڵ بوەیهییەکاندا لەسەردەمی میر (بدر بن حسنويه)، هەروەها باس لەپەیوەندیان دەکات لەگەڵ خیلافەتی عەبباسی، هاوکات گرنگی داوە بەهەواڵی میر بادی کوردی دامـەزرێنەی میرنـشینی مـەروانی و پێوەنـدی سیاسیان بە بوەیهییەکانەوە و کۆمـەڵێك ڕووداوی مێژوویی دەگمەنی خستۆتەڕوو.

٤- الفارقي: (م/پاش٥٧٧ك/ ١١٨١ز)، دانەری کتێبی (تاريخ أمدو ميا فارقين)، ئەم کتێبە لە کتێبە گرنگەکانە دەربارەی مێژووی میرنشینی مـەروانی و میافـارقینی پایتەختیان، کە زانیاری گرنگی تێدایە لەبارەی ژیانی سیاسی و ئـابووری و کـارگێڕی تیادا ئەم میرنشینەوە کە لە هیچ سەرچاوەیەکی دیکەدا ئاماژەی بۆ نـەکراوە دەربـارەی ئەو زانیاریانەی لەسەر میرنشینی مەروانیـەکان هـاتوون، دەبیـنین زانیاریـەکی ورد و

درشته لەبەرئەوەی خۆی خەلکی میافارقین بووە، و پێدەچێ زانیاریەکانی لەسەرچـاوەی لۆکاڵەوە کۆکردبێتەوە، ئەمە جگە لە هەندێ کتێبیی مێژوویی کە هەواڵی میرنشینی مەروانی تیادا بوو، بۆیە ئەم کتێبە پڕ زانیارییە لەسەر ئەو میرنـشینە و بـوو لـە زۆر لایەنەوە تاکە سەرچاوەمان هـەر لەپێوەنـدی میرنـشینی مـەروانی لەگـەڵ خیلافـەتی عەبباسی و فاتمی و بوەیهیی و بیزەنتی و حمدانی و عقیلی و سەلجوقیەکان، ئەمە جگە لە کۆمـەڵێك زانیاری ئابووری کە تەنها لەم کتێبەدا بەرچاو دەکەوێت.

٥- **الأعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة:** نووسـەری ئـەم کتێبـە بـە (ابـن شداد) ناسراوە، (م٦٨٤ك/١٢٨٥ز) ئەم کتێبـە لـە (٣) بـەرگ پێکهـاتووە، بـەرگی سێیەمی بابەتی لێکۆڵینەوەکەی ئێمەیە دەربارەی هەرێمی (الجزيرة وحلب)، کە تیایدا ڕووداوی زۆر بەدی دەکرێت کـە لـە (الفـارقي وأبـن الأثـير)یـەوە وەریگرتـووە، و زۆر بەوردی باس لە ڕووداوەکان دەکات هەروەها زانیـاری جـوگرافی گرنگـی تۆمـارکردووە لەسەر (دیاربەکر و میافارقین و حصن کیفا و ماردین و جەزیرەی أبن عمر)، هـەروەها باس لە پێوەندی نێوان میرنشینی مەروانی و میرنشینی هـەرێمی جـەزیرە دەکـات وەك (حەمدانی و عقیلیەکان).

٦- **مجمل التواريخ والقصص:** (م/٥٢٠ك/١١٢٦ز) نووسەرەکەی نادیارە و بەزمانی فارسـی نووسـراوەتەوە کـە یەکێکـە لـە سەرچـاوە سـەرەکیەکانی پێوەنـدی سیاسـی میرنشینی حسنویە لەگەڵ بوەیهییەکاندا، کە دەربـارەی میرنـشینەکە وردەکـاری زۆری تیایە لەسەردەمی میر (بدر بن حسنوية) کە لەسەرچـاوە عەرەبیـەکانی بەردەسـتماندا بەدی ناکرێ، زۆربەی ئەو زانیاریانەی تیایدا تۆمـارکراوە زانیـاری دەگمـەنن، ئـەمیش تاکە مێژوونووسە لە نێوان مێژوونووسانی ئەو سەردەمەدا کە هەندێ لایەنی پێوەنـدی دەربارەی بنەماڵەی دەسەڵاتدار لەرەی و پێگەی میر بدر لەلایان.

٧- **المنتظم في تأريخ الملوك و الأمـم:** دانـانی (أبـن الجـوزي)، (م ٥٩٧ك/١٢٠٠ز) کتێبەکەی بە سەرچاوەیەکی سەرەکی ئەژمار دەکرێت کە ئێمە پشتمان پێبەستووە، کە تێکەڵەیەکە لە میتۆدی ژیاننامە و ساڵانە لە گێڕانـەوەی ڕووداوەکانـدا، و کۆمـەڵێك

زانیاری خستۆتە ڕوو دەربارەی میرە کوردەکان و پێوەندیان لەگەڵ بوەیهییەکاندا.

٨- **الكامل في التأريخ**: (أبن الأثير)، (م٦٣٠ك/١٢٣٢ز) لە ناوەڕۆکی کتێبەکەیدا زانیاری گرنگ هاتووە لەسەر لایەنی سیاسی و پێوەندی میرنشینە کوردییەکان بە دەوڵەتی بوەیهییەوە ئەگەر چی هاوچەرخ نەبووە بۆ ئەو ماوە مێژووییە کە ئێمە دەمانەوێت دەربارەی بدوێین، بەڵام ئەمە ناگاتە ئەوەی لە بەهای زانیاریەکانی کەم بکاتەوە دەربارەی میرنشینە کوردییەکان، چونکە بەڕاستی یەکێك لە سەرچاوە ئیسلامیە گرنگەکان و مێژوو بەگشتی، و ئەوەی جیای دەکاتەوە لە سەرچاوەکانی دیکە ئەوەیە کە زانیاری دەربارەی هەموو میرنشینەکان تۆمار کردووە و هەندێ هەواڵی مێژوویی تیایە کە لە سەرچاوە هاوچەرخەکاندا نابینرێت.

٩- **تأريخ ابن خلدون**: (العبر)، دانانی (أبن خلدون) (م ٨٠٨ك/١٤٠٦ز) شێوازێکی نوێی هێنایە کایەوە لە کتێبەکەی پەندەکان لەسەر بنەمای یەکگرتنی بابەت، هەستا بە کۆکردنەوەی هەموو ڕووداوەکانی (أبن الأثير) کە تایبەت بووە بە میرنشینە کوردییەکان بەبێ باسکردنی مێژووی ڕووداوەکان و هەموو گرنگیەکی دا بە لایەنی سیاسی و یەکێك لەو خاڵە لاوازانەی کتێبەکەی دووبارەکردنەوەی ڕووداوەکان زیاتر لە جارێك و هەڵەکردن لە ناوی خەڵك و شوێنەکان ئەمەش ڕەنگە بەهۆی دووری نووسەرەوە بووبێت لە نێوچەی ڕووداوەکان.

دووەم: کتێبەکانی گەڕۆك و جوگرافیەوانەکان

مێژووی وڵاتەکان مێنتاڵێکی دەوڵەمەند دەخاتە ڕوو دەربارەی هەرێمە جوگرافیەکان کە قەوارەی میرنشینە کوردییەکان پێکدەهێنێ ئەمە جگە لە هەندێ زانیاری ئابووری و سیاسی دەگمەن کە بەشەکانی لێکۆڵینەوەکەی دەوڵەمەند کردووە بە تایبەتی ئەوبەشەی تەرخان کراوە بۆ پێوەندییە ئابووریەکان و ئەوەی گرنگی ئەم جۆرە کتێبانە زیاتر دەکات ئەوەیە کە زۆربەی نووسەرانی خۆیان شایەتحاڵی ڕووداوەکان بوون.

کتێبی (المسالك والممالك)ی (أبـن خرداذبـه) (م ٢٨٠ك/٨٩٣ز) زانیـاری گرنگـی دەربارەی ڕێگەوبانە بازرگانییەکان خستۆتە ڕوو، هەروەها کتێبی (الاعلاق النفیسة)ی (أبن رسته) (م٨٩٠ك/١٤٠٣ز) و کتێبی (البلدان)ی (الیعقوبي) (م ٢٩٣ك/٩٠٥ز) زانیاری جوگرافی و ئابووری گرنگی تێدایە، لە لێکۆڵینەوەکـەدا سـوودم لـە زانیاریـە ئابووریـەکان کتێبـی (مختـصر کتـاب البلـدان)ی (إبـن الفقیـه) (م٣١٠ك/٩٢٢ز) وەرگرتووە، هەروەها سوودی زۆریـشم لـە کتێبـی (المـسالك والممالـك) (الأصـطخري) بینیـووە (م/٣٤٠ك/٩٥١ز) کـە زانیـاری جـوگرافی گرنگـی تێدایـە سـەبارەت بـە میرنشینە کوردییەکان، ئەمە جگە لە ئەو زانیاریە سیاسـیانەی کـە لـە کتێبـەکانی مێژوو بە گشتی بەدی ناکرێن.

کتێبی (صورة الأرض)ی (إبن حوقل) (م/٣٦٧ك/٩٧٧ز) یەکێکە لـە کتێبـە پـڕ بەهاکان کە لێکۆڵینەوەکەی لەچەند لایەنێکەوە دەوڵەمـەند کرد، بەڵام کتێبی (أحسن التقاسیم في معرفة الأقـالیم)ی (المقدسـی) (م ٣٧٥ك/٩٨٥ز) زانیـاری زۆری تیایـە دەربارەی شارو نێوچەو میرنشینە کوردییەکان، و تیشکی زۆری خستۆتە سـەر ئـابووری نێوچـەکە و پێوەندییـە بازرگانییـەکانیان، هـەروەها (ناصـر خـسرو)ی گـەڕۆك (م ٤٨١ك/١٠٨٨ز) لـە کتێبـی (سـەفەرنامە) زانیـاری ئـابووری و سیاسـی دەگمـەنی خستۆتە ڕوو دەربارەی نێوچە کوردییەکان.

کتێبی ژیاننامەکان (التراجم والسیر): لە لێکۆڵینەوەکەدا پـشت بەسـتراوە بەچـەند کتێبێکی ژیاننامە، چ ژیاننامەی کەسایەتیەکانی نـاو لێکۆڵینەوەکـە یـان دەربـارەی وەرگرتنی زانیاری مێژوویی، لەپێشی هەمووشیانەوە کتێبی (معجم الأدباء)ی (یاقوت الحموي) (م٦٢٦ك/١٤٢٨ز) و کتێبی (وفیات الأعیـان)ی (إبـن خلکـان) (م٦٨١ك/ ١٢٨٢ز) و کتێبی (الوافي بالوفیات) (الصفدي) (م/٧٦٤ك/١٣٦٣ز)، ئەمـە جگـە لـە کتێبـە کلتوریـەکان چ، ئـەدەبی و سیاسـی و زمانـەوانی و کتێبـی زانیارییـە گشتییەکان و ئینسکلوپیدیا.

سەرچاوە نوێیەکان (المراجع)

بەجۆرە جیاوازەکانیەوە مێنتالێکی جۆراوجۆری سیاسی و دیبلۆماسی خستەڕوو کەلایەنی زۆری لێکۆڵینەوەکەی دەوڵەمەند کرد، ئەوەی زیاتر ئەو (المراجع)انەی بەنرختر کردووە ئەو هەمەچەشنی ڕۆشنبیرییە و سەرچاوەکانیەتی کە نووسەرەکانی بەکاریان هێناوە و فراوانیان جگە لە بۆچوونی شرۆڤەکانیان.

بۆ لێکۆڵینەوەکە لەچەندین لایەنەوە سوود لەهەندێ سەرچاوەی کوردی و عەرەبی وەرگیراوە وەك کتێبی مێژوونووس (محمد أمين زكي بگ)، مێژووی (تاريخ الدول والامارات الكردية في العهد الاسلامي)، و ناکرێت لێرەدا ماستەرنامە بەنرخەکەی (د.حسام الدين علي غالب نقشبەندی) لەیاد بکەین دەربارەی (الكرد في الدينور وشهرزور) و هەروەها ماستەرنامەی (قادر محمد حسن) (الامارات الكردية في العهد البويهي)، تێبینی بۆ ئاکام و شرۆڤەی ڕووداوەکان بەو پێیەی خاوەن نامەکان پێشەنگ بوون لەو بوارەدا، هەروەها سوود لە کتێبی (الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى)ی نووسەر (عبدالرقيب يوسف)، ئەمە جگە لە چەند سەرچاوەیەکی دیکە کە لێکۆڵینەوەکەیان دەوڵەمەند کردووە.

دەروازە

دیبلۆماسییەت وەك هۆكارێك بۆ پێوەندی و لێك تێگەیشتن لە نێوان كۆمەڵگەكانی مرۆڤایەتی لە چاخە كۆنەكاندا گەشەی كردووە، دواتر بوو بەسیستمێك بۆ دروستكردنی پێوەندییە دۆستانەكانی نێوان دەسەڵاتە سیاسییەكان لە قۆناغەكانی ئایندەدا.[1] هەر لەدەستپێكی كۆمەڵگە مرۆڤایەتیەكاندا قەوارە سیاسیەكان سەریان هەڵدا و بەرژەوەندیەكانیان ئاوێتەی یەكتری بوون، هەنگاوەكان خێراتر بوون بەرەو پێشكەوتن و گەشەكردن، درك بەوەكرا كە پێویستی بە گرتنەبەری سیاسەتێكی ژیرانە هەیە لە پێناوی دروستكردنی پێوەندی باش لەگەڵ دەوروبەر و دراوسێكانی. ئەمەش وا پێویستی كرد كە شێوازێكی دیبلۆماسییانە بگیرێتە بەر وەك رەفتار و هەڵسوكەوتێكی كۆمەڵایەتی كە پێویستی بەهاوكاری و لێك تێگەیشتن و سوودی هەردوولا هەبێت لە پێناو ئارامی و ئاشتی و پاراستنی ئاسایشی گشتیدا.[2]

زانستی سۆسیولۆژی بۆمان ڕووندەكاتەوە كە پەیڕەوكردنی شێوازی دیبلۆماسیی رەفتارێكی كۆنی مرۆڤ بووە، لە مامەڵەو پێوەندیكردنی بە خێزانەكان و هۆزو تیرە و كۆمەڵگەكان، ئەمەش لە پێناو زامنكردنی ئاسوودەیی و رێكخستنی كاروباری سیاسی و سەربازی و ئابووریدا. لە كۆمەڵە سەرەتایەكانیشدا ئەم جۆرە پێوەندیانە هەبوون، تیرەو هۆزەكانیش نوێنەریان لای یەكتر هەبووە، بەڵام بوونی ئەم نوێنەرە بەند بووە بە ماوەی شەڕەوە، تا كێشەكان چارەسەر بكرێت، دوای كۆتایی هاتنی شەڕیش نوێنەرەكان گەڕاونەتەوە، واتە كارە دیبلۆماسییەكان كاتی بوون، نەك هەمیشەیی.[3]

---

(١) Ed. Jonam: Encyclo Paedia of Social Sciences, Vol.V-VI.P.١٤٧.

(٢) عزالدين فودة: النظم الدبلوماسية، دار الفكر العربي، ١٩٦١، ص٢٠.

(٣) علي صادق ابو هيف: القانون الدبلوماسي، الأسكندرية، ١٩٧٥، ص ص٧٥-٧٨.

مێژووی مرۆڤایەتی گەلێ جۆرمان لە پێوەندییە دیبلۆماسییەکان بۆ دەگێڕێتەوە کە لە نێوان ئەو کۆمەڵگە و قەوارە سیاسیانەدا هەبوون، ئەمەش پێوەندی لە مێژینەی دیبلۆماسییمان بۆ دەگێڕێتەوە کە تا چ رادەیەك مرۆڤ پێویستی پێی بووە بۆ ئەوەی بەکاری بێنێت وەك ئامرازێك بۆ لێك تێگەیشتن لەگەڵ دەوروبەری خێزانەکەی یاخود لەگەڵ ئەندامانی عەشیرەتەکەیدا، هەروەها دەربارەی پێویستی مرۆڤ لەبەکارهێنانی حیکمەت و ژیری و بلیمەتیش ئاگادارمان دەکات لە بەرێوەچوونی کۆمەك و هاوکاریکردن لەگەڵ کەسانی دەوروپشتی خۆی و لەبەرگریکردن لەسەلامەتی خۆی و سەلامەتی عەشیرەتەکەی.[٤] هۆزە سەرەتاییەکان و کۆمەڵگە مرۆییە سەرەتاییەکان ئاشنا بوون بە جەنگ و ئاشتی و رێوشوێنەکانی دانوستان و رێکەوتنی ئاشتەوایی و رێورەسمی بۆنە ئایینی و سیاسیەکان و پێوەندییە بازرگانیەکان، هەروەها باس لە رێورەسمی مردنی سەرۆك هۆز و خێڵەکانیش دەکات یاخود رێورەسمەکانی تایبەت بەدانانی سەرۆکێکی نوێ بۆ هۆز یان عەشیرەتێك.[٥]

هەندێ لە کۆمەڵگەکان شێوازێکی دیبلۆماسی ئەوتۆیان بەکارهێناوە کە لە رووی پێشەکەوتوویی هیچی وای کەمتر نەبووە لەگەڵ هەندێ شێوازی دیبلۆماسی کە ئەمڕۆ لە چوارچێوەی پێوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا بەرێوەدەچێت، بەڵکو لە نێو شێواز و کلتورە دیبلۆماسییەکانی ئەمڕۆدا، بەشێکیان رەگ و ریشەیان بۆ کلتوری دیبلۆماسی کۆن دەگەرێتەوە. لێکۆڵینەوەکانی مێژووی دیبلۆماسییەت، هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانیەوە جیاوازی نێوان کۆمەڵگەی کۆن و کۆمەڵگەی نوێی بۆ روونکردوینەتەوە کە جیاوازیەکە لەرووی چەندایەتیەوەیە نەك لە رووی چۆنایەتیەوە، بەواتایەکی دیکە رەنگە لە بەدوای یەکدا هاتنی رووداوەکان و ئەزموونەکان و ئالۆزی پێوەندیە

---

(٤) Ragnar Numelin. The Beginnings of Diplomacy,Copenhagen, ١٩٥٠.PP١٨-٢٠;Harold Nicolson.The Evolution of Diplomatic Method, ١٩٥٤.P.٢.

(٥) عزالدين فودة: س. پ، ل٢٠.

کۆمەڵایەتیەکان و نێودەوڵەتیەکان بووبێت لەڕووی فۆرم و لقەکانیدا، نەك لە گەوهەر و شێوازە گشتیەکەیدا بوو بێت.[٦]

گریکەکان لە قۆناغێکی زۆر زووەوە سیستمێکی ڕێکوپێکیان لە پێوەندیە دیبلۆماسییەکاندا هێنایە کایەوە و گەشەیان پێدا، ئەمەش لەئەنجامی ئەو سیستمە سیاسیەدا بوو لە نێو شارستانیەتی گریکیدا لە ئارادا بوو، ئەم سیستمەش پشتی بەو بیرۆکەیە بەستبوو کە شاری بەناوکی (کرۆك) یەکەم درووست بوون و سەرهەڵدانی دەوڵەت دادەنا لە قۆناغی ئایینەدا. سیستمی ئەو دەوڵەتە دەیان شاری دەوروبەری دەستنیشانکرد کە بەرژەوەندیە هاوبەشەکان بەیەکەوەی گرێی دەدان، ئەو بەرژەوەندیانە ئەو شارانەی پابەند کردبوو کە پێوەندی دیبلۆماسی لە نێوانیاندا بەڕێوەبچێت هەرکاتێك کە پێویستی کردبایە ئامرازی ئەو پێوەندیکردنەش کەسێك بوو کە نامەی تایبەتی پێدا دەنێررا لە شارێکەوە بۆ شارێکی دیکە، هەروەك هەموو پاشاو سەرۆکێك بانگەوازکەرێکی (جارچی) تایبەتی هەبوو کە ویست و فەرمانەکانی بەگەل ڕادەگەیاند، گەلێ جار هەمان جارچی وەك نێردراوێك بۆ لایەنەکەی دیکە بەکاردەهێنرا بۆ گەیاندنی هەر پەیام و خواستێکی پاشا یاخود گەورەکەی. جا ئەوە پەیامی دانوستان و گفتوگۆبایە یاخود هەر ڕاسپاردە و پەیامێکی دیکە بوایە دەربارەی پێوەندیەکانی نێوان هەردوولا، ئەمەش بوو بەیەکەم شێوازی نواندنی دیبلۆماسی لەلای ئەو شارانە، ئەویش بە دیبلۆماسی بانگەوازیی ناسرابوو (Herald-Herarit)[٧] گریکەکان هەر لە زووەوە ئاشنای بیرۆکەی دانوستان بوون، هەروەك باسمان کرد، ئەم بیرۆکەیە و چەند بیرۆکەیەکی دیکەیش لەڕێگەی ئەوانەوە گەیشتە ڕۆمانەکانیش، بەڵام ئەوان (واتە ڕۆمانەکان) سوودیان لێ وەرنەگرت، چونکە پێوەندیەکانیان بەگەلانی دیکەوە وەك نیمچە ئیمپریالیزمیەك وابوو. پێوەندیەکان

---

(٦) علي حسين الشامي: الدبلوماسية، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٩٤، ص٢١.

(٧) علي صادق ابو هيف: القانون الدبلوماسي، ص٧٥؛ غازي حسن صبار: الدبلوماسية المعاصرة، الدار العلمية الدولية، عمان، ٢٠٠٢،ص٢٤.

بەپێی لۆژیکی بەهێز لاواز داگیر دەکات، دامەزرابوو.[٨] ئەو لۆژیکە بۆ چەندین سەدە بەردەوام بوو، وەك هێرشێکی سەربازی وابوو، دوور لە هەموو شێوازێکی ژیرانە و ڕێبازی دیبلۆماسی، بەڵام ڕۆمانەکان ڕۆڵی بەرچاویان لە گەشەکردنی سیستمی دیبلۆماسییدا لەڕووی تیۆریەوە هەبوو، ئەوەی دەربارەی ئەوان زانراوە، پێوەندیەکانیان لەگەڵ ئەو گەلانە و ئەوشارانەی داگیریان دەکرد لە ئیتالیا لەڕێگەی پەیماننامە و ڕێکەوتنەکانەوە بارودۆخەکەیان هێور دەکردەوە، بەوەی کە بڕیاری جۆرێك لە خود موختاریان بۆ ئەو گەلانە و ئەو شارانە زامن دەکرد،[٩] بەڵام سەبارەت بەو نێوچە و هەرێمانەی دەرەوەی ئیتالیا کە ڕۆمانەکان دواتر داگیریان کرد، ئەوان ڕاستەوخۆ لە ژێر دەسەڵاتی ڕۆمانەکاندا بوون، ئیش و کارەکانی بەیاسایەك بەڕێوە دەبرا کە جیاواز بوو لە یاسای ڕۆما و پێی دەگوترا (یاسای گەلان)، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ لەو هەرێمانە نیمچە دەوڵەتێکی سەربەخۆ بوون و سیستمی پێوەندیەکانیان لەگەڵ ڕۆمانەکاندا، سیستمی پەیماننامەکان بوو. ڕۆمانەکان پێوەندیە سیاسیەکانی خۆیان لەگەڵ دەوڵەتە گەورە سەربەخۆکاندا لە نێوچەی دەریای سپی نێوەڕاست پاراست کە ئەو سەردەمە یاسای نێودەوڵەتی گریکیان پەیڕەو دەکرد.[١٠]

بابەتەکە هەرچۆنێك بوو بێت لە هەردوو سەردەمی گریکەکان و ڕۆمانەکاندا دیبلۆماسییەت لە ڕووخساردا شەقڵێکی جێگیری پێوە دیاربوو، بەڵام ڕێکخراو نەبوو، دامەزراندنی کەسێك لە پۆستی دیبلۆماسییدا جێگەی شەرەف و بەپرسیاریەتی بوو، تا ئەو کاتەش دیبلۆماسییەت جێگیر و ڕێکخراو نەبوو، تەنها لە نێوچەیەکی جوگرافی دیاریکراودا قەتیس مابوو. ئەویش بە هۆی سەختی هاتووچۆ و پێوەندیەکانەوە لەو

---

(٨) هشام الشاوي: الوجيز في فن المفاوضة، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٦٩، ص٣٧٤.

(٩) ابراهيم احمد العدوي: المجتمع الأوروبي في العصور الوسطى، دار المعرفة، القاهرة، ١٩٦١، ص٢٨.

(١٠) علی صادق ابو هيف:س. پ، ل ٧٧؛ غازی حسن صابر: س. پ، ل٢٧.

سەردەمەدا. پێوەندیەکانی نێوان شارەکان و میرنشینەکان زۆر سنووردار و ناجێگیر بوون.

لەسەردەمی دەوڵەتی عەبباسیدا پێشکەوتنێك لە هاوکێشە نێودەوڵەتیدا دەرکەوت، ئەویش بەهۆی جێگیری دەوڵەتی عەبباسییەوە بوو، ئەمەش کاریگەریەکی زۆری لەسەر بنیادنانی پێوەندی و زۆربوونی چالاکی دیبلۆماسی هەبووە. یەکەم ئاماژەشی بۆ ئەو هاوکێشە جیابوونەوەی ئەندەلوس بوو لە خیلافەتی عەبباسی لە ساڵی (١٣٧ ك/ ٧٦٥ ز)دا، لەم مێژووە بە دوواوە، سەرکردە موسڵمانەکان پێوەندی دیبلۆماسی ڕوون و ئاشکرایان لەگەڵ بێزەنتەکاندا بەست. هەر بۆیە دەوڵەت دەستی بە ناردنی باڵوێزەکانی کرد بۆ وڵاتی ڕوم لە کەستەنتینە و سەرکردەی ڕۆمەکانیش باڵوێزەکانیان نارد بۆ پێتەختی دەوڵەتە ئیسلامیەکان، وە هەردوولا هاندەربوون لەسەر ئەم ئاڵوگۆڕە دیبلۆماسییانە.[11] لەسەردەمی دەوڵەتی عەبباسیدا مەبەستە دیبلۆماسییەکان جۆراوجۆر بوون و تەنها بە یەك لایەنەوە نەبەسترابووەوە، بەڵکو هەمەلایەنە بوو بۆ نموونە: بەهێزکردنی پێوەندیە بازرگانیەکان و ئاڵوگۆڕکردنی دیلەکان و کۆتاییهێنانی ئاژاوەکان و بەستنی پەیماننامەکان، تا وای لێهات دیبلۆماسییەت لەم سەردەمەدا ئاراستەیەکی نوێی وەرگرت و جۆرێك لە ئاڵوگۆڕی سیاسی ڕوویدا ئەویش بە بوونی دوو هێزی دیکە، تا وای لێهات جیهان دابەش بوو بە سەر چوار هێزی کێبڕکێدا. خیلافەتی عەبباسی پێتەختەکەی بەغدا بوو، میرنیشینی ئومەویش لە ئەندەلوس (قرطبة)* پێتەختی بوو، ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی پێتەختەکەی کەستەنتینە بوو، دەوڵەتی فەرەنجەش کێ بڕکێی بوو لە گەڵیدا و پێتەختەکەی ئەکسی لاشابل بوو. لەم سەردەمەدا شانبەشانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان پێوەندی زانستیش

---

(١١) وهبة الزحيلي: اثار الحرب في الفقه الاسلامي، مطبعة شفيق، بغداد، ١٤٠٣ﻫ، ٣٢٣.

* قرطبة: شارێکی مەزنە لە ئەندەلوس، میرەکانی (بني امية)ی تێدا دەژیا، بە دیواری بەردین شوورا درا بوو، هاوکات یەکێك بوو لە شارە بەناوبانگەکانی ئەورووپا. (یاقوت الحموي: معجم البلدان، دار صاد، بيروت، د.ت، ٤/٣٢٤-٣٢٥).

دەستی پێکرد. لەسەردەمی خەلیفەی دووەم (ابوجعفر المنصور)**دا(١٣٦-١٥٨ك/٧٥٣-٧٧٤ز) نوێنەر- بالۆێزخانەیەکی زانستی ڕەوانەی شاری کەستەنتینە کرد کە لە چەند زانایەکی موسڵمان پێکدەهاتن، بە مەبەستی هێنانی کتێبی دەگمەن و دەستیان کرد بە سەردانی کتێبخانە زانستیەکان لەوێ و بە کۆمەڵێك کتێبەوە گەڕانەوە، لەوانە کتێبی ئەقلیدس*، جگە لەوە کۆمەڵێك کتێبی پزیشکی و فەلسەفییان کڕی.[12] هەر ئەم خەلیفەیە شاندێکی نارده لای ئیمپراتۆری فەرەنسا. پێوەندیەکانی دەوڵەتی عەبباسی لەگەڵ وڵاتانی دیکەدا شێوازێکی جۆراوجۆری وەرگرت کە ئەویش پێوەندی بە بارودۆخی تایبەتی نێوخۆ و نێودەوڵەتییەوە هەبوو لە ڕاستیدا ئەو پێوەندیانە تەنها پێوەندی جەنگی نەبوون، بەڵکو پێوەندی دیبلۆماسییش. لە ساڵی (١٥٩ ك/ ٧٧٥ ز) لە نێوان ئەمان و دەوڵەتی بیزەنتیدا دەستی پێکرد

** ابو جعفر المنصور: ناوی (عبدالله بن علي بن العباس)ە دووەم خەلیفەی عەبباسی بوو لە نێو ساڵانی (١٣٦-١٥٨ك/٧٥٣-٧٧٤ز) یەکەم کەس بوو کە گرنگی بە زانستدا و شارەزا بوو لە ئەدەب و فقە، هەروەها درووستکەری شاری بەغدایە، بۆ جێگیرکردنی دەسەڵاتی خەڵکێکی زۆری کوشت، لە ساڵی (١٥٨ك/٧٧٥ز) لە حەج کۆچی دوایی کرد. (ابن الأثير: الكامل في التأريخ، دار صادر بيروت، ١٩٦٦، ٩٩/٥؛ الخطيب البغدادي: تأريخ بغداد، مطبعة السعادة، مصر، ١٣٤٩هـ، ٥٣/١٠-٦١).

*. ئەقلیدس (٣٦٥/٣٠٠پ.ز) ئەم فەیلەسوفە لەئەسکەندەرییە لەدایك بووە، وە لە ئەسینا خوێندوویەتی، پاشان لەلایەن (بەتلیمۆس) گرنگی زۆری پێ ئەدرێ، لێرەوە ئەقلیدس بەدیارترین کەسایەتی قوتابخانەی ئەسکەندەرییە دەناسرێت، سەرباری ئەمانەش لەبواری زانستدا بەدیارترین زانای بیرکاری دائەنرێ کە کاریگەری لەسەر جیهان هەبووە وە هەروەها گرنگی بەکاری رێکخستن ئەدا لەبواری لۆژیکدا بەتایبەتی بۆ بواری ئەندازیاری، لەسەر کۆمەڵە سیستمێکی بەڵگەیی داڕشت لە زاراوەکانی ئەندازیاری وەك خاڵ، هێڵ، ڕاستە، جگە لەمانەش بۆ سەلماندنی بەڵگەکانی خۆی هەموو کات پشتی بەمەرجەکانی ئەرستۆ ئەبەست لەبواری زانستی بەڵگەییدا. (یاسین خليل: التراث العلمي العربي، دار أحياء التراث العلمي العربي، جامعة بغداد،١٩٨١، ج١/ص٤٣).

(١٢) هاشم عبدالراضي: قضايا ومواقف من التاريخ العباسي، دار النشر للجامعات، القاهرة، ٢٠٠١، ص٩٣.

کاتێك شاندێکیان نارد بۆ کەستەنتینە بۆ پیرۆزباییکردن لە ئیمپراتـۆری بیزەنتـی بـە بۆنەی دەسەلاّت گرتنەدەست، هەروەها پێوەندی لە نێوان (هارون الرشید* و چارلمان)ی پادشای فەرەنجـەدا درووسـت بـوو کاتێـك هـەولّی سـەرکەوتنی دەدا بەسـەر پادشـای کەستەنتینە (نقفوردا)، بۆیە بۆ ئەو مەبەستە بالّوێز و شاندی بۆ بەغدا ڕەوانـەکرد بـە مەبەستی بەدەستهێنانی ڕەزامەندی (هارون الرشید).(١٣)

هاوکات چارلمان ئامانجێکی دیکەی هەبوو لـەم پێوەندیـە دیبلۆماسـییەی هـارون، ئەویش لاوازکردنی دەولّەتی ئومەوی بوو لە ئەنـدەلس، بەمـەش بالّوێزەکـەی چـارلمان توانی ڕەزامەنـدی هـارون بەدەسـت بهێنێـت و ئەمەشـی بـە سـەرکەوتنێکی گـەورە ئەژمارکرد بەسەر نقفوردا. بۆیە دەبینین بالّوێزی هـارون لـە لایـەن چـارلمانەوە زۆر بـە گەرمی و ڕێزەوە پێشوازی لێکرا.(١٤) لە بـالّوێزە ناوبانگـەکانی سـەردەمی خیلافـەتی عەبباسی (نصر بـن الازهـر) بـوو کـە خەلیفـە (المتوکـل علـى اللـه)** نـاردی بـۆ

---

* هارون الرشيد: کوڕی (محمد المهدی ابن المنصور)ە پێنجەم خەلیفەی عەبباسی بوو لە نێو سالآنی (١٧٠-١٩٨ك/٧٨٦-٨١٣ن) فەرمانڕەوایی خیلافەتی عەبباسی کردووە، زانا بـوو لـە هەوالّی عەرەب و فقە و حەدیث، هەروەها شەڕی لە پێناو خودا زۆر بوو بە شێوەیەك، سالّێك بۆ شەڕ (جیهاد) یاخود (غەزا) و سالّێك بۆ حەج کردن چووە. (الطبري: تأريخ الرسل و الملوك، تح. محمد ابو الفضل ابراهيم، دار المعارف بمصر، ١٩٦٠، ٢٣٠/٨ ؛ ابن كثير: البداية والنهاية، في التـاريخ، حققـه محمـد ابـو ملحـم وآخـرون، دار الريـان للـتراث، القـاهرة، ١٩٨٨، ٤/١٠/٢١٣؛ الحنبلي: شذرات الذهب في اخبار من ذهب، دار احياء التراث العربي، ٢/٣١١-٣١٢).

(١٣) مجيـد خـدوري: الـصلات الدبلوماطيقية بين هـارون الرشـيد و شـارلمان، مطبعـة التفيض، بغداد، ١٩٣٩، ص ص ١٦-١٩.

(١٤) محمـد الخـضري بـگ: محاضـرات في التـاريخ العباسـي، دار النفـائس، بيروت، ١٩٦٥، ص ١٣٣.

** المتوکـل علـى الله: لـە سـالآنی (٢٣٢-٢٤٧ك/٨٤٧-٨٦١ن) بـە هێـزی تورکـەکان دەسـەلآتی خیلافەتی عەبباسی گرتە دەست، خاوەن بیرێکی تەسك بوو، باوەڕی بە (التسليم والتقليد) بوو، لەبەرئەوە ڕقی لە (المناظرة والمجادلة)بووە، دژی قوتابخانەی عەقلّی بـوو، کـە گروپـی (المعتزلـه) پـەیڕەویان دەکـرد، وە بەزەندەقە تاوانبـار کرابـوون، بۆ دوو مـانگ خیلافـەتی گواسـتەوە شـاری

کەستەنتینیە لە بەرامبەر بالّویزخانەی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی بە سەرکردایەتی چەند کەسێکی شارەزا لە بواری دیبلۆماسییدا بە ئامانجی سەقامگیربوونی ئاشتی لە نێوان هەردوو ولاّتدا و لەگەڵ گۆڕینەوەی دیلەکاندا، ئەمەش بووە مایەی زۆربوونی چالاکی دیبلۆماسی لە نێوان هەردوولادا.(١٥) جێی سەرنجە کە کورد لە سەردەمی یەکەمی دەوڵەتی عەبباسیدا هیچ شتێکی نەبوو شایەنی باسکردن بێت، بەهەمان شێوەی سەردەمی دەوڵەتی ئومەوی و بە بەراورد لەگەڵ میللەتانی دیکەی خۆرهەلاّتدا وەك فارس وتورك و دەیلەم کە ڕۆڵیان هەبوو لە ژیانی سیاسی دەوڵەتی عەبباسیدا. لەوکاتەدا ئەو میللەتانە توانیان سنووری ولاّتەکانیان بەجێ بهێڵن و بچنە نێو قولاّیی دەوڵەتی عەبباسیەوە و بەشداری ئەکتیڤیان هەبێت لە ڕووداوەکاندا لە بەغداو سامەڕا. کورد بەردەوام بوو لەسەر ژیانی تایبەتی خۆیان لە ولاّتەکەیدا کە سیمایەکی شاخاوی و ئابووریەکی شوانکارەیی و کشتوکاڵی بوو، و دوور بوون لە بەشداریکردنی ڕاستەوخۆ لەو ڕووداوانەدا، سەرباری نزیکی ولاّتەکەیان لە مەڵبەندی دەوڵەتەوە بە بەراورد لە گەڵ ولاّتی ئەو میللەتانەدا.

دیمەشق پاشان گەڕایەوە سامراء وە لەشەوێکدا کوژرا. (ابن خلكان: وفيات الأعيان، دار الثقافة، تح- احسان عباس، بيروت، ١٩٦٩، ج١، ص٣٥٠؛ الخطيب البغدادي: تاريخ بغداد، ج٧/١٦٧- ١٧٢، ابن الاثير: الكامل، ج٧/ص٨٢).

(١٥) الخطيب البغدادي: تاريخ بغداد.ج٧/ص١٦٧-١٧٢؛ ابراهيم احمد العدوي: السفارات الاسلامية الى اوروبا في العصور الوسطى، دار المعارف، مصر، ١٩٥٧ص٦٧-٨٠.

زاراوەکانی دیبلۆماسییەت

زاراوەی دیبلۆماسییەت لەپێوەندیە نێودەوڵەتیەکان و یاسای نێودەوڵـەتی گـشتیدا جێگەی بایەخی توێژەروان بوو، و هەوڵیان داوە لەگەڵ تێپەڕبوونی ڕۆژگار واتاو ڕەچەی ئەو زاراوەیە ڕاڤە بکەن، جێگەی خۆی بووە کە ئەم هەموو گرنگیەی پێبدرێت، ئەگـەر نا، هیچ بایەخێکی لە مێژووی مرۆڤایەتی و پێوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا نەبووە.(١٦)

دیبلۆماسییەت زاراوەیەکی کۆنە و بۆ یاسا کلاسیکیەکان دەگەڕێتەوە، یۆنانیـەکان بۆ یەکەمجار بەکاریان هێناوە، لەوانیشەوە بۆ ڕۆمانیەکان گوێزراوەتەوە، دواتر بۆ زمانە تازەکانی وەك فەرەنسی و ئینگلیزیش، دوای ئەوانیش بۆ سەرجەم زمانەکانی دیکـەیش گوێزراوەتەوە لە وانەش زمانی کوردی و عەرەبی.

زاراوەی دیبلۆماسییەت یاخود دپلۆماسی، لە وشەی (دپلۆم-Diplome) وەرگیراوە کە بەزمانی یۆنانی پێچانەوە یاخود قەدکردن دەگرێتەوە، ڕەنگە مەبەست لە هەڵگرتن یاخود داخستنی شتێك بێت، و هەر لەوەشەوە ناوی ئەو بەڵگەنامەیـە یـاخود پەیامـە ڕەسمیە هاتووە کە دەپێچرێتەوە یاخود قـەد دەکرێـت و بـەناوی (دپلـۆم- Diplome) ناسراوە و ماناکەی خستنەسەریەك، یاخود پێچانەوە، یاخود نوشتاندنەوە دەگرێتەوە.

لە کۆنـدا هـەموو پاسـپۆرتەکان و مۆڵـەتی تێپـەڕبوون بـە ڕێگـە و بانـەکانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیدا و لیستی گەشتیاران و کالاکان و کەلوپەلی بازرگـانی لەسـەر پارچە پلێتێکی کانزایی مۆر دەکران کە دوو ڕووی هەبوو بەشێوازێکی تایبەتی جووت کرابوون و نوشتابوونەوە، ئەو کارتانەی تێپـەڕبوون پێیـان دەوتـرا (دپلۆمـات) وشـەی دیپلۆما بە جۆرێك فراوان بوو، هەتا بەڵگەنامە ناکانزاییە ڕەسمیەکانیشی دەگرتەوە کە

---

(١٦) عمر كمال توفيق: الدبلوماسية الأسلامية، مؤسسة شباب الجامعة، الأسكندرية، ١٩٨٦، ص٢٧.

ڕێکەوتننامــەکانی لــەخۆ دەگــرت کــە لەگــەڵ کۆمەڵــەکان و هــۆزە بیانیەکانــدا مۆرکرابان.[17]

لە سەدەی پێنجەمی کۆچیدا/ یانزەیەمی زایینیدا ئەم چەمکە فـراوانتر بـوو کـە دواتر بوو بە چــەمکی (بەڵگەنامــە ڕەسمیــەکان) یـاخود بەڵگەنامــەی کاروبارەکــانی پەیوەست بە پێوەندیە نێودەوڵەتیەکان کە دەوڵەتەکانی پێکــەوە دەبەســتەوە،[18] ئــیتر دیبلۆماسییەت بە (هونەری ممکــن) و (هونــەری تــەوافق) و (هونــەری زۆرلێکــردن) ناسرا. هەروەها بە (هونەری دانوستان)یش ناســرا، واتــە هونــەر و زانــست و ئیــدارەی کاروباری دەرەوە، و بەمانای زانستی هونەری دانوستان دێت، ئەگەر زانست بە خوێنــدن و تێڕوانین بەدەست بێــت، ئــەوا هونــەر بەپلــەی یەکــەم پــشت بــە بــەهرەی شەخــسی دەبەستێت،[19] هەروەها بە تواناو لێهاتویی و بلیمەتی نێــرراوە دیبلۆمــاسییەکەش، و لە هەردوو حاڵەتەکەدا هیچ جیاوازی و دژواریەك لە نێــوان زانــست و هونــەردا بــەدی ناکرێت لە کاری دیبلۆمــاسی و سیاسیدا.[20] هەر لەم بارەیەوە کالییر بــیرو ڕایــەکی وا دەردەبڕێ کە لە کاتی خۆیدا پاڵپشتیکردنی دیبلۆمــاسییەت بە ئەرکێکی شۆڕشــگێڕی دەژمێردرا، بۆ پاڵپشتیکردنی دیبلۆمــاسییەت. ڕەنگە ئەمــە بــۆ ئــەم ســەردەمانەشمان سوودی هەبێ کە دەڵێ: "حکومەت بۆی هەیە پارە بە باڵوێزە هەژارەکەی بدات، بــەڵام ناتوانێ مێشك بــە بــاڵوێزی دەبــەنگ ببەخــشێ"،[21] هــەروەها کــالییر لــە درێــژەی نووسینەکانی باس لــەوە دەکــات و دەڵێــت: "نهێنــی ســەرکەوتن لــە گفتوگــۆدا لــە تێگەیشتنی جیاوازیەکانی ئەو کارەدایە کە هەڵــسەنگاندنی لــە نێــوان بەرژەوەندییــە

---

(17) علی حسین الشامي: س. پ، ل31.

(18) سهیل حسین الفتلاوي: تطور الدبلوماسية عند العرب، دار القادسية للطباعة، بغداد، ص3.

(19) علی صادق ابو هيف: س. پ، ل27.

(20) علـی عبـدالقوی الغفـاري: الدبلوماسـية القديمـة والمعاصـرة، الأوائـل للنـشر و التوزيـع، دمشق، 2002، ص19.

(21) وەرگیراوە لە جارل ثائر: الدبلوماسي، تر. خيري حماد، بيروت،1960، ص345.

ڕاستەقینەکانی هەموو لایەنە بەشداربووەکانی گفتوگۆکە ئەنجام بدات".[٢٢]

ئەم زاراوەیە گوێزرایەوە بۆ لاتینی و ڕۆمانەکان بە شێوازێکی نزیك لە شێوازی یۆنانەکان بەکاریان هێنا، یۆنانیەکان ئەم زاراوەیەیان بۆ بەڵگەنامە داواکراوەکان و مۆرکراوەکان بەکاردەهێنا کە دەوڵەت دەیدایە ئەو کەسانەی ئەرکێکی ڕەسمی پێ دەسپاردن و دەوڵەت چاودێری تایبەتی لە ئاستیاندا دەگرتە ئەستۆ.[٢٣] بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەم ڕاستیەش، سیاسەتمەدار و یاساناسی ڕۆمانی شیشرون (١٠٦-٤٣پ.ز)، وشەی (دیپلۆم)ی بە واتای (ڕاسپاردە-التوصیة) لە نووسینەکانیدا بەکارهێناوە بۆ ئەو کەسایەتیانەی بە ئەرکێکی ڕەسمی بۆ لایەنە بیانیەکان دەنێرران، کە بەهۆیەوە دەیانتوانی گەشت و هاتوچۆکانیان بەسەلامەتی ئەنجام بدەن. هەروەها بەهۆی ئەو بەڵگەنامەیەوە (دیپلۆما) ئەو نێرراوانە گرنگی و بایەخی تایبەتیان لەلایەن ئەو دەوڵەتانەی کە بۆی نێردرابوون پێدەدرا. پێدەچێ ئەوەی ئەمڕۆ لە پاسپۆرتی تایبەت بەکەسایەتیە دیبلۆماسییەکاندا دەیبینین ڕێچکەی ئەو نەریتە کۆنە بێت، هەڵگرانی پاسپۆرتی دیبلۆماسی کۆمەڵێك (حەصانە) و ئیمتیازاتی تایبەتیان هەیە کە بە (الحصانة الدبلوماسیة) ناسراوە.[٢٤] وشەی (دیبلۆماسییەت) ئەگەر چی وشەیەکی ڕەسەن و دێرینە، بەڵام لە واتاو ناوەڕۆکدا تازەیە، لەسەردەمی ڕۆمانیدا ئەو نووسراو و مۆڵەتنامە و ڕاپۆرت و بڵاوکراوانەی کە پەیماننامەکان و ڕێکەوتننامەکانی لەخۆ دەگرت و لەگەڵ گەلان و تیرەو هۆزە بیانیەکاندا مۆرکرابوون و هەڵگرانی ئیمتیازاتی تایبەتیان هەبوو لە زمانی یونانیدا بە وشەی (دیپلۆم) ناسرابوو، کاتێك ئەو پەیماننامانە و بەڵگەنامانە لە دیوانەکاندا کەڵەکە بوون و ڕۆژگاریان بەسەردا تێپەڕی، پێداچوونەوەیان و خوێندنەوە و تێگەیشتنی وشەو بابەتەکانی بووە کارێکی زەحمەت، بۆیە تەرخانکردنی کەسانی پسپۆڕ و شارەزا لەو بوارەدا بوو بەمەسەلەیەکی

---

(٢٢) وەرگیراوە لە هارولد نیکلسون: الدبلوماسیة عبر العصور، بیروت،{د.ت}، ص٩٦.

(٢٣) عمر کمال: الدبلوماسیة الأسلامیة، ص١٨.

(٢٤) وەرگیراوە لە عمر کمال: س.پ، ل١٨.

پێویست بۆ تۆمارکردنیان و ڕاڤەکردنی هێماکان و لێکدانەوەی وشەکانی و دڵنیــابوون لە ڕاســتی و درووســتیان، ئــەو کەســەش کــە ئــەو ئەرکــەی پــێ ســپێرا بــە وشــەی (دیبلۆماسی) ناوبرا و ئەو زانستە تایبەتیەش بە (دێپلۆماتیك) ناسرا، لــە ســۆنگەی وشەی (دیپلۆم)ەوە، واتە ئەو نووسراوەیە لە سەرۆکی دەوڵەتەوە ئیمزا دەکرا.(٢٥)

ئیتر ناوەڕۆکی وشەی (دیپلۆم) و ئەو واتایانەی دیکەیش کــە لێــی وەرگیرابــوون لــە ئیمپراتۆریــەتی ڕۆمانیــدا گەشــەیان کــرد و بــەرەوپێش چــوون، جگــە لــەوەی کــە بەڵگەنامەی سەفەری دەگرتەوە کــە باســان کــرد، ســەرجەم بەڵگەنامــە ڕەسمیــەکانی دیکەیشی گرتەوە وەك، هەموو ئەو ڕێکەوتنامــانە و پەیماننامانەی کــە زۆری نەخایانــد خانەی پاراستن (الأرشيف)ی لێ پڕبوو، ئەمەش بوو بەهۆی ئەوەی کارمەندی شــارەزا و مەشقپێکراوی بۆ دابمەزرێنێت بۆ ئەوەی هەرکات پێویستی کرد ئەرکی ئەرشیفکردن و پۆلێنکردنیان و جیاکردنەوە و لێکۆڵینــەوەیان بگرنــە ئەســتۆ، ئینجــا لێرەوە زارەوەی (کاروباری دیبلۆماسی–الشؤون الدبلوماسية) یاخود کاری دیبلۆماسی، کــە هــەتاکو سەرەتاکانی مێژووی نــوێش، مەبەســت لێــی کاروبــاری تایبــەت بــە ئەرشــیفکردن و پاراستنی (الدبلومات) بوو.(٢٦)

---

(٢٥) مامون الحموي: الدبلوماسية، دمشق، ١٩٥٨، ص٢.

(٢٦) هارولدنيكلسون: الدبلوماسية، ٥٤؛ عمر كمال: س. پ، ١٨.

پێناسەی دیبلۆماسییەت

دیبلۆماسییەت چەند پێناسەیەکی هەیە، پێویستە هەندێ لەو پێناسانە بخەینە ڕوو کە نووسەران و زانایان ئاماژەیان پێکردووە، هەرچەندە لە واتاو ناوەڕۆکدا وەکو یەکن، بەڵام بەشێوەیەك لە شێوەکان هەندێ جیاوازی لە دیدو بۆچوونەکانیان بەدی دەکرێت.

توێژەرەوەی بەریتانی (هارۆلد نیکلسۆن) بەم جۆرە پێناسەی دیبلۆماسییەتی کردووە: "بەڕێوەبردنی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانە لەڕێگەی دانوستانەوە ئەو شێوازەیە کە (باڵیۆز)* و نێردراوەکان (السفراء والمبعوثون) بەکاری دێنن لە بەڕێوەبردن و ڕاپەڕاندنی ئەو پێوەندیانە"،[٢٧] بەڵام فەرهەنگی ئۆکسفۆردی ئینگلیزی بەم جۆرە پێناسەی دەکات: "بەڕێوەبردنی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانە لەڕێگەی دانوستانەوە ئەنجام دەدرێن و باڵیۆز نێردراوە دیبلۆماسییەکان لە ئەستۆی دەگرن".[٢٨]

بەڵام بەچەمکی فەرەنسایی دیبلۆماسییەت بەم جۆرە پێناسە کراوە: "بەمانای نێردە یاخود کۆمیسار، واتە ئەو کەسە بە ئەرکێکی ڕەسمی دەنێردرێت، بەڵام وشەی سەفیر لە هەردوو وشەی (تابع و خادم) وەرگیراوە کە دوو نازناون تەنها بە نوێنەرانی پاشا و سەرۆکەکان دەبەخشرێن"،[٢٩] ئیسپانییەکان یەکەم کەس بوون وشەی باڵیۆز یاخود سەفارەتیان بەکارهێناوە، دوای ئەوەی لە دەربڕینێکی کەنیسەیەوە گوێزراوەتەوە کە بەواتای (خادم) یاخود سفارەت یان باڵیۆزخانە دێت.[٣٠]

---

* باڵیۆز- وشەی باڵیۆز (Ambssadeur) لە بنەڕەتدا لە زمانی (السلتیە) وەرگیراوە بە واتای خزمەتکار دێت. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (سموحي فوق العادة: الدبلوماسية الحديثة، دار اليقظة العربية، دمشق،١٩٧٣،ص٥٦٣).

(٢٧) الدبلوماسية،١٠٧.

(٢٨) سموحي فوق العادة: س. پ، ل٢: هارولد نیکلسون: س-پ، ل٥٤.

(٢٩) علی عبدالقوی الغفاری: الدبلوماسية القديمة و المعاصرة، ص١٩.

(٣٠) عزالدين فودة: النظم الدبلوماسية، ص٥٢.

لێرەدا دەتوانین بڵێین دانوستان (التفاوض) لە ئەرکە سەرەکیەکانی دیبلۆماسییەتە. واتە دانوستان یەکەم هەنگاوە کە بەمەبەستی یەکلاکردنەوەی ناکۆکیە نێودەوڵەتیەکان دەنرێت، هەروەها لەچوارچێوەی پێناسەکانی دیبلۆماسییەت پێناسەی خەلیفەی ئومەوی (معاویة بن ابو سفیان) لەقسە بەناوبانگەکەیدا دەڵێت: "ئەگەر لە نێوان من و خەڵکدا تاڵە مویەك هەبێت، ناهێڵم بپچرێت، ئەگەر شلیان کرد توندی دەکەم و ئەگەر توندیان کرد من شلی دەکەم".[31] بەڵام (ئارنس ساتو) بەم شێوەیە پێناسەی دیبلۆماسییەت دەکات: "دیبلۆماسییەت بریتیە لە بەکارهێنانی ژیری و بلیمەتی لە بەڕێوەبردنی پێوەندیە ڕەسمیەکانی نێوان حکومەتەکانی دەوڵەتە سەربەخۆکان و هەندێ جاریش پێوەندی نێوان حکومەت و ئەو وڵاتانەیش دەگرێتەوە کە هێشتا سەربەخۆییان بە دەست نەهێناوە"،[32] و(سموحي فوق العادة) بە کۆمەڵە یاساو ڕێسایەك و دابونەریتێکی نێودەوڵەتی پێناسەی دەکات: "کە بایەخ بەڕێکخستنی پێوەندیەکانی نێوان دەوڵەتان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکان و ئەو شێواز و ڕێوڕەسمانەی کە پێویستە پەیڕەو بکرێت لە جێبەجێکردنی ئەحکامی یاسا نێودەوڵەتیەکان و بەدیهێنانی هاوسەنگی لە نێوان بەرژەوەندیەکانی دەوڵەتە جیاوازەکاندا"،[33] و ئەنجامدانی گفتوگۆ و دانوستانەکان و بەستنی کۆنگرە نێودەوڵەتیەکان و ئیمزاکردنی ڕێکەوتنامەکان و پەیماننامەکان.[34] لەهەمان کاتدا سیاسەت مەداران و دیپلۆماتانی کوردیش لەم بارەیەوە چەند بیرو بۆچوونێکی جیاوازیان هەیە، بۆ نموونە لە دەوڵەتی مەڕوانی کوردیدا، بە تایبەتی لە سەردەمی میر (أحمد بن مروان) دا کەبە (نصر الدولة) ناسراوبوو، دیبلۆماسییەت بەم شێوەیە

---

(٣١) اليعقوبي: تاريخ اليعقوبي، تحـ: عبدالامير مهنا، طبعة بيروت،١٩٦٠، ٢٣٨/٢.

(٣٢) وەرگیراوە لە: (محمود خلف: النظرية والممارسة الدبلوماسية، المركز الثقافي العربي، لبنان، ١٩٨٩، ص٤٧).

(٣٣) سەرچاوەی پێشوو، ل٣.

(٣٤) علي حسين الشامي: الدبلوماسية، ص٣٤-٣٥.

شیکراوەتەوە: "خەباتی گفتوگۆکردنە سەبارەت بە چارەسەرکردنی کێشەی نێوان هەردوو لای ناکۆك تا بە هەر نرخێك بێت ئاشتی بەرجەستە بکرێ لەگەڵ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندیەکانی نێوانیاندا".[٣٥]

شایانی باسە کە دیبلۆماسییەت بەچەند قۆناغێکدا تێپەڕیوە و گەشەی کردووە، بۆ ڕێنماییکردنی ئەو شێوازەی کە دەوڵەت بەهۆیەوە پەیڕەوی دەکات لە بەڕێوەبردنی پێوەندیەکانی بەدەوڵەتانی دیکەوە، و بنیادنانی سیاسەتی دەرەوە بەهۆی کارمەندانی ڕێبازی دیبلۆماسی کە جێبەجێکردنی سیاسەتی دەرەوەی وڵاتەکانیان لە ئەستۆ دەگرن. (چارڵ کالڤۆ-C.Calvo) بەم شێوەیەی خوارەوە پێناسەی دیبلۆماسییەت دەکات و دەڵێ: "دیبلۆماسییەت زانستی پێوەندی نێوان دەوڵەتە جیاوازەکانە لەئەنجامی بەرژەوەندیە هاوبەشەکان و پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی و دەقی پەیماننامە و ڕێکەوتنەکان و زانینی دەستور و داب ونەریتەکان درووست دەبێت و گەشە دەکات کە بۆ بەڕێوەبردن و بەدواداچوونی کاروبارە گشتیەکان و دانوستانەکان پێویستە بەدەربڕینێکی ڕاستتر، دیبلۆماسییەت زانستی پێوەندیەکانە، یاخود ئاسانتر بڵێین هونەری دانوستانە، هونەری ڕابەرایەتی و ئاڕاستەکردن و بەدواداچوونی مەرجەکانی دانووستانە سیاسیەکانە بەشێوەیەکی ژیرانە".[٣٦] (رۆژل جینیە-R.Genet) دەڵێ: "دیبلۆماسییەت تەکنیکی نوێنەرایەتی حکومەت و چاودێریکردنی بەرژەوەندیەکانی وڵاتە لەلای حکومەتە بیانیەکان، و داکۆکیکردنە بۆ ئەوەی مافەکانی وڵات پارێزراوبێت و ناوبانگ و ئابڕووی لە دەرەوەی وڵات بەڕێز بێت، هەروەها مەبەست لە دیبلۆماسییەت بەڕێوەبردنی کاروباری نێودەوڵەتیەکانە بە ئاراستەکردنی دانوستانە دیبلۆماسییەکان و بەدواداچوونی قۆناغەکانی بەپێی ڕێنماییە دیاریکراوەکان،

---

(٣٥) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، في كردستان الوسطى، مطبعة اللواء، بغداد، ١٩٧٥، ١/٧-٨: صابر مامە سینی: دبلۆماسیەتی کورد بە درێژایی مێژوو، چاپخانەی ئاسا، چاپی یەکەم، سلیمانی، ٢٠٠٢، ل٣٥.

(٣٦) وەرگیراوە لە مأمون الحموي: الدبلوماسية، ص٤.

جەختکردنەوەیە لەسەر جێبەجێکردنی یاسا لە پێوەندیە نێودەوڵەتیـەکان و پرنسیپە یاساییەکان کە ببێتە بناغەی هەڵسوکەوتکردن لە نێوان گەلاندا".[٣٧]

لە سەرجەم ئەو چەمك و پێناسانەی لەلایەن بیرمەنـدان و زانایانـەوە خراونەتـە ڕوو دەتوانین بڵێین دیبلۆماسییەت پرۆسەیەکی سیاسیە ڕاستەوخۆ پەیوەسـتە بـە ئیـدارە و ئاراستەکردنی پێوەندیەکانی دەرەوەی دەوڵەتان و گەلانەوە لـە پێنـاو خزمـەتکردن بـە بەرژەوەندیەکانیان.

بەو واتایە، دیبلۆماسییەت لەسەر چەمکێکی زانستی وەستاوە کە شێواز و دەستور و تایبەتمەندی دیاریکراوی هەیە بۆ ئەوەی دیبلۆماسییەت ببێتە چـەمکێکی دوور لـە ئاڵۆزی و نهێنی و نادیاری یاخود نەبێتە زانستێك لەسەر نهێنی و نادیـاری وەسـتابێت پێویستی بە لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی قووڵ هەیە بـۆ دەستنیـشانکردنی مەبەسـت و بنەماکانی، خۆ ئەگەر زۆربەی بیرمەندان تا ئەمڕۆ دوو دڵ بن لە ئاست پێناسەیەك بـۆ دیبلۆماسییەت لەوەی کە زانستە یاخود تەکنیکە یاخود پیشەیە، ئەوا ئێمـە لەلایـەن خۆمانەوە دیبلۆماسییەت بەمەیدانێکی فراوان لە زانست و زانین دەژمێرین، جـا هـەر سیفەت و تایبەتمەندیەکی درابێتە پاڵ، چونکە دیبلۆماسـییەت مێژوویـەکی تایبـەت بەخۆی هەیە، واتە سەرهەڵدان و گەشەکردنی، هەروەها دەستور و شێواز و پرۆگرامـی تایبـەت بـە خـۆی هەیـە، و مەبەسـتی دیـاریکراوە و ڕەوانـی بەسـەر بوارەکـان و مـەیدانەکانی دیکەی زانست و زانین و بوار و بابەتەکانی دیکەدا هەیە.

لـە کۆتاییـدا دەتـوانین بڵـێین دیبلۆماسـییەت، زانسـتە، تەکنیکـە، پیـشەیە، بەرنامەیە،[٣٨] خاوەن مێژوویەکی دیاری کـراوەو پەیوەسـتە بەمێـژووی پێوەندیـەکانی

---

(٣٧)Traite de Diplomatie et droit dipomatique، Ed.A, Pedon, Paris,١٩٣١,t,١.PP.١٥-١٦.

(٣٨) پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کەوا کاری دیپلۆماسیەت تەنها تایبەت نیە بە دەوڵەتەوە، بەڵکو چەند لایەکی دیکەش هەن کەوا ئەم کارە دەکەن وەك ڕێکخراوە نێو دەوڵەتیەکان، و پارتە

نێوان ئادەمیزاد و دەوڵەتانەوە، لە بواری تیۆری و پراکتیکدا سەری هەڵداو گەشەی کرد، وەك هەموو زانستێکی سیاسی سیاسی یاخود یاسایی (مافپەروەری)دا، کە بەرنامە و شێوازێکی دیاریکراو لە خۆ دەگرێت بۆ تێگەیشتنی و کارامەیی لە پەیڕەوی کردنیدا.

کەواتە دیبلۆماسییەت، تەکنیکی بەڕێوەبردنی پێوەندیەکانە لە نێوان کەسایەتیە نێودەوڵەتیەکان و پیشەی نوێنەرە دیبلۆماسییەکان یاخود پۆستێکە کەسانی دیپلۆمات پەیڕەوی دەکەن و گۆڕەپانی ئەو پۆستەیە، هەروەك پێوەندیەکانی دەرەوەی دەوڵەتان و نەتەوەکان و گەلانی جیهانیش.

هەروەها دیبلۆماسییەت پێویستی بە تواناو دەسەڵات هەیە بۆ ئەوەی بەزۆری حوکم بەسەر شتەکاندا بدات و خێرایی و چاپوکی دەخوازێت لە وەرگرتنی بڕیاری عەقلانی و یەکلاکەرەوەدا، کارامەیی لە ئەرکی دیبلۆماسییەتدا بە ئەزموون نەبێت بەدەست نایەت، هەروەها لێهاتوویی و باڵادەستی لە کاری دیبلۆماسییەتدا، بەرهەمی ئەزموون و قاڵبوونەوە زیاتر لەوەی بەرهەمی تیۆری ڕووت بێت.[٣٩] و وەك هەموو زانستێك دیبلۆماسییەتیش هەندێ نهێنی و نادیاری (غموض) لەخۆ دەگرێت، ئەو نهێنیانەی هەندێ لە نووسەران دەیدەنە پاڵ دیبلۆماسییەت وەك ئەوە وایە لە گەوهەردا بەپێی بۆچوونی ئێمە پەیوەست بێت بە (منطقی دەوڵەت).

پێویستە مرۆڤ لەوە تێبگات کە مەبەست لە بەرژەوەندی دەوڵەت چیە، بۆ ئەوەی بتوانێت ئەو نهێنیانە لێکبداتەوە و لەبارودۆخێکی گونجاودا ڕاڤەیان بکات. بۆیە دەبێت لەوە تێبگەین کە دیبلۆماسییەت بۆخۆی زانستێکە لەسەر پێی خۆی وەستاوە، و هەموو زانستێکیش پێویستی بە شێوازێکی دیاریکراو هەیە لە تەکنیك و چاپوکی، پێویستە لەو سۆنگەیەوە لە گوتەی هەندێ لە نووسەران بگەین، کاتێك دەستنیشانی پێناسەیەك بۆ دیبلۆماسییەت دەکەن، وەك زانستێك دەیناسێنن و لەهەمان کاتیشدا

سیاسیەکان، و گەلە کۆمە سیاسیەکان، و کۆمپانیاکان، و هتد...، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (علي حسين الشامي: س. پ، ل٣٧).

(٣٩) محمد سامي جينيه: القانون الدولي العام، القاهرة، ١٩٣٣، ص ص١٦-١٧.

وەك تەكنیكێك و وەك پیشەش، (جینیە) بە پشتبەستن بە (فودریە) دەڵێ:

"دیبلۆماسییەت زانستە، وەختێك پێویستە فێری بنەماو یاساكانی بیت، و تەكنیكە وەختێك پێویستە فێری دۆزینەوەی نهێنیەكانی بیت".[٤٠]

یاخود وەك (عزالدین فودە) دەڵێت: "دیبلۆماسییەت تەكنیك و زانست و یاسایە: تەكنیكە فێری دەبی، زانستە دەخوێنرێت، یاسایە پابەندی دەبیت".[٤١]

---

(٤٠) محمد سامي جينيه: س. پ، ل١٧.

(٤١) النظم الدبلوماسية، ص٥٣.

واتای دیبلۆماسییەت

وشەی دیبلۆماسییەت چەند واتایەك لەخۆ دەگرێت، ڕەنگە هاوواتای دانوستان (مفاوضة) و هەموو ڕێوڕەسم و شێوازەکانیشی بگرێتەوە، هەروەها دەشێ وەك هاوواتایەك بۆ سیاسەتی دەرەوە بەکاربهێنرێت، یاخود بەواتای ئەو دەزگایە بەکاربهێنرێت کە کاروباری دەرەوەی وڵاتان بەڕێوە دەبات، یاخود ڕاستەوخۆ بەمانای پیشەی پیاوێکی سیاسەتمەدار دێت. هەروەها دەشێ بەگەڵێ واتای دیکەیش بێت وەك، سروشت، نەریت، بەهرە، ڕووخۆشی، چاپوکی، بلیمەتی، کارامەیی، لە بەڕێوەبردنی دانوستانەکان و گفتوگۆ نێودەوڵەتیەکاندا، بەتایبەت کاتێك وەك سیفەتێك بۆ کەسێکی دیاریکراو بەکاردێت بەو مەزەندەیەی کە هەڵگری ڕۆحێکی دیبلۆماسی بەرزە.[٤٢] هەروەها دەشێ لای هەندێ کەسی دیکە مانایەکی سەلبی هەبێت، وەك ئەو گوتەیەی بۆ نموونە دەڵێت: "دیبلۆماسییەت فرت و فێڵ و چاوو ڕاو هەڵخەڵەتاندنە"،[٤٣] تەنانەت نهێنی و نادیاریش بەتایبەت کاتێك دەوترێت، فلانە کەس دیبلۆماسییە، واتە شێوازی نادیاری بەکارهێناوە وەك فرت وفێڵ و فریودان بۆ ئەوەی بگاتە مەبەستەکانی و ئارەزووەکانی بێنێتەدی.[٤٤]

وشەی دیبلۆماسییەت واتا گەلێکی جیاواز لەخۆ دەگرێت، بە پێی چوارچێوەی گشتی کە لەمیانەیدا بەکاردەهێنرێت و بۆ ئەو نێوەرۆکە واقعیەی کە بەسەریدا جێبەجێ دەبێت، و دەیگرێتەوە، دواتریش بەهۆی لایەنە جیاوازەکانیەوە کە لەمیانەیاندا بۆ کەسی چاودێر دەردەکەوێت. جگە لەوانەش مانایەکی نادرووستی

---

(٤٢) هارولد نيكلسون: الدبلوماسية، ٤٤؛ علي حسين الشامي: الدبلوماسية، ٢٧.

(٤٣)R.Genet:Traite de diplomatie et droit diplomatique،Ed.A.Pedon، Paris، ١٩٣١ t، PP. ١٥–١٦.

(٤٤) ادونيس العكره:من الدبلوماسية الى الأستراتيجية، دار الطليعة، بيروت، ١٩٩١، ص١٦.

هەیە کە زۆر وردنیە ئەویش ئەو واتا ناسراو بلاوەیە کە هەموو واتاو ناوەڕۆکەکانی لـە زاراوەکەدا دەمالێت ئەویش بەکارهێنانی دیبلۆماسییەتە بـۆ ناسـاندنی کەسـێك کـە شێوازی هەڵسەکەوت و مامەڵەی لەگەڵ خەڵکیدا باش بێت و ڕووخۆش و زمان شیرین و نەرم بێت، بتوانێت کێشە ئاڵۆزەکان بـەلێهاتوویی و ژیرانـە چارەسـەر بکـات، ئـەو کەسە پێی دەوترێت پیاوێکی دیبلۆماسییە لە گوفتار و رەفتاریدا، مەبەسـت لـەوەش چاپوکی و کارامەییەتی لە هەڵسوکەوت و ڕاییکردنی کاروبارەکانی لەگـەڵ کەسـانی دیکەدا.

دوای ئەوە مانا ورد و پڕاوپڕەکانی دێت، ئەویش بە پێـی جیـاوازی ئـەو ڕوانگەیـەی دەگۆڕێـت کـە لێـوەی تەماشـای بابـەتی دیبلۆماسـییەت و پێکهاتـەکانی دەکرێـت هەریەکەیان بە جیاواز.

یەکەم: یەکەم واتا، لە واتا پـڕ بەپێـستەکانی چـەمکی دیبلۆماسـییەت، زانینـی پێوەندیە نێودەوڵەتیەکان و بەرژەوەندیەکانی سەر بە هەر یەکێکـە لـە دەوڵـەتان کـە بەهۆی پەیماننامە و پرۆتۆکۆڵەکانەوە بەڕێوە دەچێت، و پێوەندی نێوان دەوڵـەتان ڕێـك دەخات، دیبلۆماسییەت بەو مانایەی بـەزۆری لـە زانکۆکـان و پەیمانگاکانـدا بـەکار دەهێنرێت بۆ ناساندی ئەو بابەتـەی ئـەو نـاوە هەڵـدەگرێت یـاخود ئـەو بـوارەی کـە توێژینـەوە و لێکۆڵینـەوەی پەیوەسـت بـە ممارەسـەکردنی سیاسـەتی دەرەوە چـۆنیەتی بەڕێوەبردنی و شێوازەکانی ئەو ممارەسەیە، سەرئەنجام واتایەکی ئەکادیمیە.[45]

دووەم: دیبلۆماسییەت بریتییە لە خودی پێوەندیە نێودەوڵەتیەکان، لەڕووی ئـەوەی کە کۆمەڵە چالاکیەکی سیاسـی و نەوعییـە (Speci Fiques) کەسـانێکی پـسپۆڕ بەڕێوەی دەبەن کە دەوڵەتەکانیان دەستیشانیان دەکەن و دەیان نێرن بۆ ڕاپەڕاندنی ئـەو

---

(٤٥) ثامر كامل محمد: الدبلوماسية المعاصرة و استراتيجية إدارة المفاوضات، دار المسيرة للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٠، ص٢٢.

ئەرکانــەیان لەگــەڵ دەرەوەدا، وەك ســـەفیرەکان و نێردراوەکــان و کۆمیـــسیارەکان و بریکارەکان و ئەوانەش کە ئەرکی سیاسەتی دەرەوەیان پێسپێراوە.[٤٦]

سێیەم: واتای سێیەمی پیشەییە، واتە لێرەدا ئاماژەیە بۆ فرمانێك یاخود کارێك بە کەسی نێردراو دەسپرێت بۆ ئەوەی نوێنەرایەتی وڵاتەکەی لە دەرەوە بکات، بەو پێیـەی دیبلۆماسییەت بوارێکە بۆ ئەرك و چاکی نەوعی، بۆیە پێویستی بەدەزگایەك هەیە لە فەرمانبەران کەلە میانەیدا هەستن بەو ئەرك و کارانەی کە پێیان سپێرراوە، هەرکەسە بەپێی پسپۆری و پلەی فرمانەکـەی لـە بازنـەی دیبلۆماسـییەتدا. لەبەرئـەوە هـەر پۆستێك لەو بوارەدا بە ئەرکێکی دیبلۆماسی دادەنرێت جا لـە هـەر پلـەو پایەیەکـدا بێت، بۆنموونە، دەوترێت فلان لە بواری دیبلۆماسییەتدا کار دەکات واتـە پیـشەیەکی دیبلۆماسی هەیە.[٤٧]

چوارەم: دیبلۆماسییەت ئەو دەزگا پیشەییەیە کە سەرجەم ئەندام و کارمەنـدەکانی ئەو بوارە دەگرێتەوە، بۆ نموونە، دەوترێت دیبلۆماسییەتی فلانی بەتـەواوی ئەنـدامانی سلکی (رێبازی) دیبلۆماسی یاخود ستافی دیبلۆماسی یـاخود دەسـتەی دیبلۆماسـی ئامادەی فلان ئاهەنگ بوون.[٤٨]

سەرئەنجام دیبلۆماسییەت گەلێ جار بەمانای نواندنی سیاسەتی دەرەوەی ئـەو وڵاتـە دێت لـە دەرەوە، واتـە نوێنەرایـەتی ئـەو پرەنـسیپ و بنەمایانـە دەکـات کـە لەبـەر رۆشـنایییان سیاسـەتی دەرەوەی ئـەو وڵاتـە بەڕێوەدەچێت لەسـەر شـێوازی ئوسـوڵی پەیرەوکراو لەبەدیهێنانی ئەو ئەرکەدا.

---

(٤٦) مأمون الحموي: الدبلوماسية، ص٢٤.

(٤٧) علي حسين الشامي: الدبلوماسية، ص٣٤.

(٤٨) عبدالفتاح شبانة: الدبلوماسية، مكتبة مدبولي، القاهرة، ٢٠٠٢، ص١٤.

مێژووی دیبلۆماسییەت

لەگەڵ سەرهەڵدانی یەکەم کۆمەڵی ئادەمیزاددا، پەیوەندیەکان ئاوێزان بوون و لە نێوان تاك و کەسایەتیەکاندا لەدایکبوون، بۆ نموونە وەك ڕاگرتنی شەڕ و کوشتارەکان، لە نێوان بەرژەوەندیە هاوبەشەکانیان، بۆ وەرگرتنی پشویەك یاخود بۆ سۆراخکردنی کوژراوان و تیمارکردنی برینداران، یاخود دابەشکردنی هەرێمەکانی دەسەلات، یاخود دیاریکردنی ڕووخسار و ڕواڵەتەکانی ئایینده، یان هەر مەسەلە و بابەتێکی پەیوەست بە پەیوەندیە دیبلۆماسیەکان. بێگومان هەمیشە کەسانی ژیر و بلیمەت و قسەزان و بە ئەزموون و بەشەخسەیەت و عاقڵ چوونەتە ژێر باری ئەرکێکی وەها هەستیار و چارەنووسسازەوە، چونکە ڕاپەڕاندنی ئەم جۆرە ئەرکانە، کەسانی نەفس درێژ و شایستەو قسەزان و مەند و لەسەرخۆی گەرەکە، بۆ ئەوەی ئەرکەکانیان بەئەنجام بگەیەنێت، لێرەوە پەیوەندییە دیبلۆماسیەکان سەرچاوەیان گرت.

هەر لەگەڵ گەشەکردنی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی، پەیوەندیە دبلۆماسیەکانیش لە نێوان کەسایەتیەکاندا گەشەی کرد، ئامانج و بوارەکانیشی زیادیان کرد. لەگەڵ پێشکەوتنی گەلاندا و زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان و زیادبوونی پێداویستیەکانی هەر یەکێکیان، بازنەی هەڵسوکەوت و مامەڵە لە نێواندا فراوانبوو، بەرژەوەندیەکان زیاتر ئالۆزبوون و بەیەکاچوون، وایلێهات پەیوەندی نێوانیان بوو بە زەرورەتێك کە هەرگیز ژیانی گەلانی و دانیشتوان بەبێ ئەو پەیوەندیانە سەقامگیر نابێت.

هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی دەوڵەتانەوە بەسادەترین شێوەی سیاسیان، پەیوەندیەکانی نێوانیان جێگەی بایەخ و گرنگی ئەو دەوڵەتانە بوو، چونکە ئەو پەیوەندیانەیە دەستنیشانی ئاراستەکانی دەوڵەتێك لەبەرامبەر دەوڵەتێکی دیکەدا دەکات، لەهەردوو حاڵەتی جەنگ و ئاشتیدا، مێژووی پەیوەندیە دبلۆماسیەکان لە نێوان کۆمەڵگاکان و دەوڵەتاندا بە مێژوویەك دادەنرێت بۆ سەرجەم مرۆڤایەتی، کە لە

کۆنەوە مرۆڤایەتی بەردەوام لە سازش و دانوستاندا بووە کە سەرجەم بوارە سەربازیەکان و سیاسیەکان و شارستانیەکانی گرتۆتەوە، وە لەسایەی ئەو پەیوەندیانەوە ئیمپراتۆریەتەکان درووست بوون و گەشەیانکردووە و بالآدەست بوون بەسەر دەوڵەتان و گەلاندا، و هەندێکی دیکەیشیان پوکانەوە و لەبەین چوون.

مێژووی دیبلۆماسییەت

دیبلۆماسییەت بە چەند قۆناغێکی جیاوازدا تێپەڕیوە و لەگەڵ قۆناغەکانی پێشکەوتن و گەشەکردنی میللەتاندا هەنگاوی ناوە و بە پێی گۆڕانکاری هەر قۆناغێك لەگەڵیدا ڕۆیشتووە، لێرەدا وتەکەی ئەرستۆ بە بیر دێنینەوە کە دەڵێ: ((شتە جێگیرەکان گۆڕاون، کە ئەم شێوە گۆڕاوانەش کاری دیبلۆماسییەتە)). ئەو توێژینەوانەی سەبارەت بە مێژووی دیبلۆماسییەت کراون ئاماژە بە بەستنی پەیماننامە نێودەوڵەتیەکان دەکەن، ئەو پەیماننامانەی کە سەرباری کۆنی و سەرەتایی یان... چەند بەندێکی زۆر گرنگی لەخۆ گرتبوو کە باس لە مەرجەکانی ڕێکەوتن و ئاڵوگۆڕکردنی دیلکراوەکانی جەنگ و هێرش و پەلامارەکان و دابەشکردنی دەستکەوتەکان و دەست بەسەراگرتنی داگیرکراوەکان دەکات لەگەڵ دەستنیشانکردنی ناوچەی دەسەڵاتی هەر وڵاتێك. لە ڕابردوودا پەیماننامە و ڕێککەوتننامەکان لەسەر بنەمای پرنسیپی دانوستاندن بە ڕێوە چووە لە نێوان کۆمەڵگەکان و ئەو گەلانەی پێوەندیان پێکەوە هەبووە. دەوترێت کۆنترین پەیماننامە بە زمانی ((مسماری – مێخی)) لە نێوان هەردوو دەوڵەتی بابلیدا ((لاتشی و ئوما))دا نووسراوەتەوە، هەروەها سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە لە نێوان ئەو پەیماننامانەدا لە نێوان ((حیثیەکان و فرعونیەکان)) بووە کە لە ساڵی ١٢٧٨ پ –ز بەسترا، هەروەها ئەو پەیماننامانەش کە پێوەندی یان هەبووە بە خواوەندپەرستی و بەستنی ئاگر بەست[٤٩]، بەڵام لە کاتی گەڕاندا بە نێو لاپەڕەکانی مێژوودا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە دیبلۆماسییەت لە چاخە کۆنەکانی کوردستانی کۆندا زۆر لە پێش ئەو ساڵانەی کە ئەوان باسی لێوە دەکەن هەبووە، بێگومان کاتێك پەیوەندی دیبلۆماسی پەیدا دەبێت کە دەوڵەت یان هێزی سیاسی لە ئارادا بێت، ئەوەش دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی بەرژەوەندی سیاسی،

٤٩– عبدالفتاح شبانة: الدبلوماسية ،١،مكتبة مدبولي ، ط١، القاهرة ،٢٠٠٢، ص ١٤.

ئابووری و... تاد. تا ئێستە کۆنترین پێوەندی دیبلۆماسی لە کوردستاندا کە زانرابێت دەگەڕێتەوە، بۆ ناوەڕاستی هەزارەی سێیەم پ.ز. ئەوکات دەوڵەتێك بە ناوی خەمازی[٥٠]. لە ناوچەی زاموا (شارەزووری ئێستا) سەری هەڵدابوو، ئەم زانیارییانەش لە ئەرشیفی ئیبلادا دۆزراوەتەوە کە بریتیە لە نامەیەك کە لە لایەن (ئەرکب - دامو) پاشای (ئیبلا) [٥١] بۆ (زیزی) پاشای (خەمازی) نێررا بوو، لە نامەکەدا داوای سەرباز کراوە (فوزی رشید) پێی وایە ترسی هەردوولا لە دەوڵەتی کیش، هەبوو کە لەو سەردەمەدا دەیویست هێرش بکاتە سەریان، ئەو پەیوەندییە درووست بووە بێگومان، ئەوە نیشانەی هێز و توانای دەوڵەتی خەمازییە کە دەسەڵاتی هەموو ناوچەکانی خۆرهەڵاتی دیجلەی گرتبووەوە[٥٢].

دوای ئەو ماوەیە بە گشتی زانیاری مێژووییمان دەربارەی پەیوەندییە سیاسییەکان کەم دەبێتەوە، هەرچەندە گۆتیەکان (٢١٩٨- ٢١١٦ پ. ز) دەسەڵاتیان هەبووە، بەڵام بەهۆی نەبوونی سەرچاوە وە زانیاری ئەوتۆمان لە بەردەستدا نیە. تا لە سەدەی ١٩

٥٠- تا ئیستا نزیکترین ناو لە خەمازییەوە، گوندی ((خەمزە))یە لە باکوری ئەزمڕدا، بۆیە پێدەچێت ناوەندی شانشینی خەمازی لەو ناوچەیەدا بووبێت، تا ئێستاش ئەم بۆچوونە لە هەموو بۆچوونەکانی تر نزیکترە لە ڕاستییەوە، چونکە ناوەکە زۆر لە ناوی (خەمازی)یەوە نزیکە و بۆچوونەکانی تر بەڵگەی هاوشێویان نییە. بڕوانە: (فوزي رشيد: مملكة خمازي، مجلة كاروان، عدد ٢١، (بغداد: ١٩٨٤)، ص ١٤٥)

٥١- ناوە نوێیەکەی (تل ماريخ)ە، دەکەوێتە باشوری حەلەب لە دەریا بە دووری ٧٠ کم، لە ساڵی ١٩٧٨ دا لە لایەن ئیتالییەکانەوە بە سەرپەرشتی (پێتیناتۆ) پشکنینی تێدا ئەنجام دراوە، و ١٦ هەزار تابلۆی قوڕی تێدا دۆزراوەتەوە، کە تیشکێکی گەورە دەخاتە سەر مێژووی خۆرهەڵاتی کۆن و کوردستان، بڕوانە: فوزی رشید، س.پ: ل ١٤٤)

٥٢- س.پ، ل ١٤٧.

پ.ز دا هۆزەکانی تورووککـوی خـوری[٥٣] بـە سـەرکردایەتی زازیـا (Zazia) هـەموو ناوچەکانی خۆرهەڵاتی دیجلە و ئیکاللاتوم لە خۆرئاوای دیجلەدا، کـە یـەکێك بـوو لـە ناوەندەکانی ئاشور، کەوتە دەسـت زازیـاوە ئەگـەر هێرشـی گۆتیـەکان نـەبوایا زۆری نەمابوو شوبات – ئینلیلی ناوەندی ئیشمی – داگانی کوڕی شمشی – ئـەدەد بگـرن[٥٤]. دوای ئەو ماوەیە چەندین جار ناوچـەکانی کەرانـە و ئاشـور کەوتبوونـە بـەر هێرشـی توروکییەکان و شارێکییان بە ناوی ماردەمـان لەسـەر دیجلـە خـستە ژێـر دەسـەلاتی خۆیانەوە و (نەینەوا) یان کرد بـە ناوەنـدێکی گرنگـی خۆیـان[٥٥]. شـایانی باسـە کـە دەوڵەتی توروکو بە شێوەیەکی زۆر فراوان بلاوبوو بووەوە، لە خۆرهەلاتەوە تا زاگرۆس و لە خۆرهەلاتەوە تا خۆرئاوای دیجلە بوو، کە دواتر ببوە بەشێك لە دەوڵەتی میتانی، کە لە ڕاستیدا ئەوەش هەرەشەیەك بوو بۆ سەر دەسەلاتی دەوڵەتـەکانی ئاشـور، کەرانـە و بابل، بۆیە پێوەندی دیبلۆماسی کەوتە نێوانیانەوە، تەنانەت نوێنەری زازیا کە لە بابل بووە بەدیل کراوە و پاشای ئاشـوری (ئیـشمی - داگـان) چـەند جارێـك داوای پەیوەندیکردنی لەگەڵ (زازیا) کردووە.[٥٦]

لەو ماوەیـە بـەدواوە، حـامورابی (١٧٩٢-١٧٥٠ پ. ز) پاشـای بابـل، دەسـەلاتی بەهێزبوو بوو، لە ساڵەکانی سی و حەوتەمینی فەرمانڕەوایەتیدا باسـی لـە بەزانـدنی

٥٣- دەربـارەی خوریـەکان بڕوانـە: کـامران محمـد جـلال، نـوزی لـە هـەزاری ٢ی پ.ز دا، نامـەی ماسـتەر (بلاونـەکراوە) پێـشکەش بـە بەشـی مێـژووی کـۆلیجی زانـستە مرۆڤایەتیـەکان کـراوە، ٢٠٠٤، ل ٢٨ – ٤٢.

٥٤-Ahmed , Kozad: The Northern Transtigris In the First Half of the Second Millennium B.c, (University of Leiden – The Netherlands: ٢٠٠٣) , P. ١٢٥.

٥٥ –Ibid , Pp. ١٢٣ f .

٥٦- زازیا کچێکی خۆی بە کوڕێکی ئیشمی – داگان دا، لە بەرامبەردا زێڕ و زیوی وەرگرت، تا لە لای ئیشنونا و توڕوکو دڵنیابێت، لەو کاتەدا حەمورابی لە باشـورەوە لـە گەشەسـەندندا بوو، بڕوانە: LaessØe , PAA (P.٤٣).

هاوپەیمانێتی ئیشنۆنا، مالیگیوم[٥٧]، گوتی، ئاشور و ئەنداریق[٥٨] و توروکوی کردووە[٥٩]. بەلام بەلگەیەك بە دەستەوە نییە کە حەمورابی بەسەریاندا زاڵ بوو بێت یان وڵاتەکانیانی داگیر کردبێت، چونکە ئەو سەرکەوتنە دوای ئەوە بووە کە هێزەکانی ئەو هاوپەیمانێتیە لە داگیرکردنی بابلەوە نزیك بووبووەوە، هەروەها ناچاربووە کە پەیوەندی لەگەڵ زازییایدا ببەستێت و دواتریش، سامسو - ئیلۆنای (١٧٤٩ – ١٧١٤ پ. ز) کوڕی حەمورابی ژمارەیەك لە دیلەکانی جەنگی بۆ گەڕاونەتەوە.[٦٠]

لە ناوەڕاستی هەزارەی ٢ پ.ز دا دەوڵەتی گەورە لە کوردستاندا سەری هەڵداوە، بەتایبەت دەوڵەتی میتانی. سەرهەڵدان و فراوانبوونی دەوڵەتی میتانیی - خوری و هاوپەیمانەکانی لە سەردەمی پاراتارنادا بووە هۆی دەست بەسەرداگرتنی ڕێگە بازرگانییەکانی ناوچەکە، بەلام لەشکرکێشییەکانی سەر لە نوێی میصر لە سەردەمی تحوتمسی سێیەمدا (١٤٩٠ - ١٤٣٦ پ.ز) لە نزیکەی ١٤٥٧ پ.ز و دواتر لە نزیکەی (١٤٤٧-١٤٣٨ پ.ز) تاڕادەیەك بە شێوەیەکی کاتی کاریگەری هەبوو[٦١]. چونکە بەشێکی زۆری ئەو ناوچانەی خۆرئاوای فوراتی داگیرکرد و هاوپەیمانەکانی میتانی بۆ ماوەیەك کەوتنە ژێر دەسەلاتی میصرەوە[٦٢]. دوای (پاراتارنا) ناوچەکە ماوەك پڕبوو لە شەڕوشۆڕ، وەك پێشتر ئاماژەی پێکرا کە سنووری دەوڵەتی میتانی کەوتە بەر هێرشی

٥٧- شانشینێك بوو لە باشوری ناوچەی بەیەکگەیشتنی دیالە بەدیجلەدا بووە، کە تا پارێزگای ناصریەی ئێستای گرتبۆوە، محمد طه الاعظمي: حمورابي (١٧٩٢-١٧٥٠ق-م)، شركة عشتار للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٩٠، ص٧٢.

٥٨- ئەم دەوڵەتە لەسەر دیجلەدا، لە نێوان ئەڕایخا و ئیکاللاتوم بووە، س.پ، ل٧٦.

٥٩- هـ.س، ل ٧٦ – ٧٧.

٦٠- کامران محمد جلال: س.پ، ل ٦٦.

٦١-جرنی: س.پ، ل٤٧.

٦٢ -Wilson , John A ,"Eygptian Historical Texts –The Asiatic Campaignsof Tut –mose III", in ,ANET, P.٢٢٥.

دراوسێکان و لەو ماوەیەدا لەو زانیاریانە زیاتر کە دەربارەی دەوڵەتی هیتی و میصر هەبوون، هیچی دیکە لەبەر دەستدا نییە.

دواتر لە دوای لەشکرکێشییەکانی تحوتمسی سێیەم لە دەوروبەری ١٤٣٠ پ.ز دا پاشایەکی دیکە دەسەڵاتی وەرگرت بەناوی میتانی شەوشتەتار (ŠauŠtatar)، دەرکەوت کە دەوڵەتی میتانی لاوازی و کە نەفتەکاری پێوە دیاربوو. ڕێکخستنەوەی وڵات، لەو سەردەمەداو واشوگاننی[٦٣] پایتەختی میتانی بووە دەستی بەڵام دواتر فراوانخوازی ئەم دەوڵەتە ڕووی لە گەشەسەندن و پەرەسەندندا بوو کە توانی سەرلەنوێ لە باشوورەوە شانشینی ئاراپخا (کەرکوکی ئێست) بخاتەوە سەر دەوڵەتی میتانی، بەمەش سنووری گەیشتە حەمرین و دیالە، لە خۆرئاواشەوە توانی دووبارە شاری ئالالاخ بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی و نەوەیەکی ئیدریمی بە ناوی نیقمێپیا (Niqmepea) لەسەر فەرمانڕوایەتی دانا.[٦٤]

پاش ئەوەی ئەم دەوڵەتە هەندێك لە ناوچەکانی سوریای گرتەوە ئیدی هەنگاوێکی دیکەی ئەوەبوو کە پەیمانی ئاشتی لەگەڵ (فیرعەون)دا ببەستێت، تا بەیەکجاری دەوڵەتەکەی بەهێز بکاتەوە، هەر بەهۆی دڵنیابوونی لە سنوورەکانی خۆرئاوایدا لە هەنگاوێکی دیکەیدا بەهۆی لەشکرکێشیەکەوە ئاشوری داگیرکرد و دەسەڵاتی بەسەردا سەپاند.[٦٥]

٦٣- بە بۆچوونی هەندێ زانا دەکەوێتە (تل فخاریە) لە سەرچاوەکانی خابور لە سنوری سوریا-تورکیا ، یان لە گەڵ شاری یکانی (راس العین)دا لێکی دەدەنەوە، بەڵام بەهۆی تاقیکردنەوەی تیشکدانەوەی نیترۆنی لە سەر نامەکەی توشراتا، کە دەبێ لەوێوە بۆ فیرعەونی ناردبێت، ئەمەی نەسەلماند، بەڕای (فیلهلم) دەکەوێتە نزیك ماردین: (الحوريون، ص٦٢).

٦٤-Geld , I: "Hurrians and Subarians", in: OIP, Vol. ٢٢, (Chicago:١٩٥٤), Pp. ٧٦ -٧٧.

٦٥- جمال رشيد احمد و فوزي رشيد: تاريخ الكرد القديم، مطابع دار الحكمة، اربيل، ١٩٩٠، ص٧٣.

دوای مردنی باوکی ارتاتاما له نزیکه‌ی ١٤٠٠ پ.ز هاته سه‌ر ته‌خت، له‌و کاته‌دا ناوبه‌ناوه تحوتمسی چواره‌م (١٤٠٠ – ١٣٩٠ پ.ز) هێرشی ده‌برده سه‌ر سوریا، به‌ڵام دوای ئه‌وه‌ی که تحوتمسی چواره‌م چوارجار داوای کچه پاشای میتانی کرد و ئه‌رته‌تامای یه‌که‌م ڕازی بوو که کچه‌که‌ی خۆی به فیرعه‌ون بدات، ئه‌مجاره‌یان به‌شێوه‌یه‌کی چه‌سپاوتر په‌یوه‌ندی دیبلۆماسی که‌وته نێوانیانه‌وه[٦٦]. هۆی دامه‌زراندنی ئه‌م پێوه‌ندییه‌ی نێوان میصر و میتانیش بۆ به‌رژه‌وه‌ندی هه‌ردوولا له به‌رابه‌ر ده‌سه‌ڵاتی هیتی له لایه‌ك و بارودۆخی ناوخۆیی هه‌ردوولا له لایه‌کی دیکه‌وه ده‌گه‌ڕایه‌وه[٦٧].

شوتتارنای دووه‌م له ده‌وروبه‌ری (١٣٨٠ پ.ز) جێی باوکی گرته‌وه ئه‌وه‌ی له سه‌رده‌می ئه‌م پاشایه‌دا زانراوه ئه‌وه‌یه که له هه‌موو ڕوویه‌کی سیاسی و سه‌ربازییه‌وه توانیبووی هێز و شکۆی ده‌وڵه‌ته‌که بپارێزێت و هه‌رێمه‌کانی سه‌ر به میتانی له گه‌شه‌یه‌کی به‌رچاودا بوون، به تایبه‌تی ناوچه‌ی ئه‌ڕاپخا بووبووه ناوه‌ندێکی ئابووری گه‌وره. له ڕووی سیاسییه‌وه په‌ره‌ی به پێوه‌ندییه‌کانی له‌گه‌ڵ میصردا دابوو، پێوه‌ندییه‌کانی باوکیشی به ناردنی کچێکی به‌ناوی کیلو-خیپات (Kilu-Ĥepat) بۆ ئه‌منوفسی سێیه‌م (یان ئه‌منحوتب) (١٣٩٠ - ١٣٥٣ پ.ز) دووپات کرده‌وه[٦٨].

له سه‌رده‌می هه‌ردوو ئه‌و پاشایانه‌دا په‌یوه‌ندییه‌کانیان به‌ره‌و پێش ده‌چوون، کاتێك که فیرعه‌ون نه‌خۆش که‌وت و شوتتارنا به‌مه‌ی زانی په‌یکه‌ری خواوه‌ند شه‌وشکا (عشتار)ی نه‌ینه‌وای بۆ نارد، که به توانایی چاکبوونی نه‌خۆشی ناسرابوو[٦٩].

دواتر ده‌وڵه‌تی میتانی به سه‌رده‌مێکی لاوازدا تێپه‌ڕی تا هاتنه‌سه‌ر ته‌ختی پاشایه‌کی دیکه که ئه‌ویش توشراتا بوو، دوای ڕێکخستنه‌وه‌ی وڵات، هه‌وڵیدا بۆ گێڕانه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی له‌گه‌ڵ میصردا و پاش ده‌ستپێکردنه‌وه‌ی گفتوگۆ نامه‌یه‌کی

٦٦- Gelb, I: op. cit., p.٨٠.

٦٧- کامران محمد جلال: س.پ، ل٨٢.

٦٨- جمال رشید و فوزی رشید، س.پ، ل ٧٣-٧٤.

٦٩- Gelb , Op. Cit., p.٧٧ .

دووروودرێژی، لەگەڵ کچێکی بە ناوی تادو – خیپات بۆ ئەمنوفسی سێیەمی نارد.

(Tadu-Ĥepat) کە درابوو بە فیرعەون، لە بەرامبەر هاوپەیمانێتیکردنی لە دژی دوژمنانی هەردوو وڵات، بوو لە بواری یارمەتی ئابووریدا، بە تایبەتی زێڕ، چونکە میصر بە زێڕ دەوڵەمەند بوو. دوای ماوەیەك دووبارە دەوڵەتی هیتی لە سەردەمی (تودخالیاش) لە باکووری خۆرئاواوە توانی کیزواتنای هاوپەیمانی میتانی بە پەیماننامەیەك ببەستێتەوە، بەوەش میتانی بەشێك لە هاوپەیمانەکانی خۆی لە دەستدا کە لە نێوان شاوشتەتار و شنوشورای پاشای کیزواتنادا بەسترابوو[70]. توشراتا، تا ئەو کاتە توانیبووی دەسەڵاتی دەوڵەتی میتانی بپارێزێت، ئەمەش لەگەڵ چەند نامەیەکدا[71] دەردەکەوێ کە دەستکەوتەکانی شەڕی لەگەڵ خاتیدا بۆ فیرعەون ناردووە[72]، توشراتا بۆ جاری دووەم ئامادەیی بۆ ناردنی خواوەند شاوشکا بۆ چاکبوونەوەی فیرعەون دەربڕی، هەرچەندە ڕاوبۆچوونی وا هەیە کە لەو کاتەدا ئاشور لە لایەن پاشایەکییەوە ئاشور-ئوبلگ (١٣٦٥-١٣٣٠ پ. ز) خۆی لە دەسەڵاتی میتانی ڕزگار کرد، کە لە نامەکەیدا بۆ ئەخناتون (امنوفسی چوارەم) ١٣٥٣-١٣٣٦ پ. ز وەك پاشایەکی هاوتای (فیرعەون) خۆی پێشانداوە، بۆیە مەرج نییە شاوشکا ئەوە بگەیەنێت کە ئاشور لەژێر دەسەڵاتی میتانیدا بووبێت، بەوپێیەی شاوشکا لە پایتەختی (میتانی)شدا پەرستراوە.[73]

هەرچۆنێك بێت، پێناچێت توشراتا سەرقاڵی ڕووداوی لەو جۆرە بوبێت وەك لە نامەکانیدا دەردەکەوێت کە بۆ (ئەخناتون)ی ناردبوو، چونکە تەنها باس لە هێرشەکانی هیتی کردووە و ڕێی تێدەچێت ئەو نامەیەی ئاشور ئوبلگ کە بۆ

٧٠- فلهلم ، ج: الحوريون، تروت: فاروق اسماعيل، دار جدل، (حلب:٢٠٠٠) ، ص ٦٩.

٧١- چەند نامەیەکی دیکەی توشراتا کە بۆ فیرعەونی ناردووە، ژمارەیەکیان بە زمانی ئەکەدی بوون، بڕوانە: Gelb, HS, P. ٧٢ .

٧٢- جرني، الحيثيون: س–پ، ل ٤٩.

٧٣- فلهلم: س. پ، ل٧٠.

ئـەخناتونی نـاردووە، لـە دوای وەرگرتنـی دەسـەڵاتی لـە ئاشـور، بەتایبـەتی پـاش ڕێکخستنی دەوڵەتەکەی بوویێت کە ئەوەش پێویستی بە ماوەیەك هەبووە.

لە دوای دەوڵەتی میتانی دەسەڵاتی سیاسیی نیشتمانی نەما، تـا لـە سـەدەی ٧ ی پ.ز دا دەوڵەتی ماد[٧٤]، دامەزرا. کیاکسار (کەی ئەخسار) پاشای ماد لە دوای چـەند شەڕێك لە گەڵ ئاشورییەکاندا توانی هەموو ناوەندەکانی ئاشوریەکان لـە ناوچـەکانی زاگرۆسدا بخاتە ژێرکێفی خۆیەوە و لە ساڵی ٦١٤پ.ز دا گەیشتنە شـاری ئـەڕاپخا[٧٥] (کەرکوکی ئێستە). دواتر کیاکسار لە هێرشـەکانیدا بـۆ سـەر نەینـەوای پایتـەختی ئاشوری سەرکەوتوو نەبوو، لە هەمانکاتـدا نابوبلاسـر(٦٢-٦٠٤پ. ز) پاشـای بابـل دوای سەربەخۆ بوونی وڵاتەکەی لە دەست ئاشوریەکان نەیتوانیبوو شاری ئاشور داگـیر بکات، بەو شێوەیە هەردوو هێزی (ماد و بابل) لە هاوپەیمانێك دەگەڕان کە بەهۆیـەوە بتوانن بەیەکجاری دەوڵـەتی ئاشـوری لـە ناوبـەرن، لەبەرئـەوەی دوای گرتنـی شـاری ئاشور[٧٦]، کیاکسار و نابوبلاسر پەیوەندیان بە یەکەوە کرد و لەم شارەدا ڕێکەوتنێکیان لە دژی ئاشور مۆرکرد[٧٧]. بە پێی ڕێکەوتنەکە کچی کیاکسار بە ناوی ئەمیتس درایـە نەبوخەدنەصری کـوڕی نابوبلاسـر، هـەر بـەپێی ڕێکەوتنەکـە دوای ڕووخـانی ئاشـور بڕیاردرا بەشی باکووری خۆرهەڵاتی ئاشور بدرێتە ماد و بەشـی باشـوری خۆرهـەڵاتی

٧٤- زاراوەیەکی جوگرافیە بۆ ناوچەیەکی دیاریکراو لە زاگرۆس بۆ یەکەم جار لە ساڵنامەی شەلمانـصەری سێیەم (٨٥٨-٨٢٤ پ. ن) بـەکارهاتووە، بـەڵام دواتـر بەسـەر گـەلانی ناوچـەکەدا سەپاوە و ئەو دەوڵەتەی هیندۆ - ئێرانیەکان دایانمەزراند بە ماد ناسرا. جمال رشید و فوزی رشید، س. پ،ص ١١١-١١٢.

٧٥- ئی. م. دیاکۆنۆف: میدیا، وە. بورهـان قانع، چ٢، مەکتەبی ناوەندی ڕاگەیاندنی (ی.ن.ك)، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٢٧٠-٢٧١.

٧٦- ئێستا شەگاتی پێ دەوترێت لەسەر ڕووباری دیجلە لە خۆرئاوای کەرکوك بە ٨٤ کم.

٧٧- هـاری سـاکز: عظمـة اشور، تـر. خالـد اسـعد عیسـی و احمـد غسـان سبانو. ط١، مؤسسة رسلان علاءالدین، دمشق، ٢٠٠٣، ص ١٦٤.

بدرێت بە بابل[78]. بەڵام تا ئێستە بە تەواوەتی چۆنیەتی دەستپێکردنی پێوەندی ئەم دوو دەوڵەتە نەزانراوە، گەرچی لە ڕووداوەکاندا وا دەردەکەوێت کە هەردوولا پێویستیان بە یەکتری هەبوو بێت.

لە دوای ڕووخانی ئاشور کیاکسار بەرەو باکوور و باکووری خۆرئاوا فراوانخوازی دەست پێکرد و پاشان ڕوو بە ڕووی دەوڵەتی لیدیا (لە خۆرئاوای ئاسیای بچوك)بووەوە، بەڵام هیچیان نەیانتوانی بە سەریەکدا سەربکەون، بۆیە دوای ناوبژیکردنی بابل ڕێکەوتن کەوتە نێوانیانەوە کچی پاشای لیدیا درایە ئاستیاگزی کوڕی کیاکسار.[79]

هەروەها هەندێ لە سەرچاوەکان باس لەوە دەکەن سەرهەڵدانی دیبلۆماسییەتی کۆن لە دەریای ناوەڕاستدا بووە ئەو ناوچەیەی کە شارستانیەتە کۆنەکانی تێدا دەرکەوتووە. هەر سەبارەت بە دیبلۆماسییەتی کۆن لەم ناوچانەدا، ئەوە دەردەکەوێ کە جیهان بەو کاتانەدا بە جیاوازی شارستانیەکانەوە پێوەندی بازرگانی و دیبلۆماسی لە نێوان پادشاکاندا درووستکردووە[80] کە ئەمەش لە ڕێگەی نێردراوەکانیانەوە ئەرکی دانوستاندن و نوێنەرایەتی و پێوەندیکردنیان پێدەسپێردرا، لەو سەردەمانەدا ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لە ئەوروپا خاوەنی زۆرترین هێز و دەسەڵات بوون بە بەراوردکردن لەگەڵ شارستانیەکانی دیکەدا، دواتر ڕۆمان پاش گریکەکان کارێکی زۆریان پێشکەش بە دیبلۆماسییەت کرد بە درێژایی قۆناغەکانی مێژووی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی، کە لێرەدا دەکرێ دابەش بکرێت بۆ دوو قۆناغ:-

قۆناغی یەکەم:- قۆناغی درووستبوونی دەوڵەتی یەکگرتوو کە لە سەرەتای سەدەی یەکەمی پێش زاینیدا بوو، واتە پاش سەرکەوتن بەسەر شارستانیەتی یۆنانیەکاندا، فراوانبوونی لەچەند ناوچەیەکی وڵاتانی دەریای ناوەڕاستدا.

٧٨- جمال رشيد و فوزي رشيد، س. پ، ل١١٤.

٧٩- دياكۆنۆف: س.پ، ل ٣٨٧.

٨٠- لويسى دوللو: التاريخ الدبلوماسي، ت-د. سموحي فوق العادة، عويدات للنشر و الطباعة، بيروت، ١٩٩٩.

قۆناغی دووەم:- قۆناغی دابەشبوونی ئیمپراتۆریەکە بە دوو کەرتەوە، واتـە بـەدوو ئیمپراتۆریەت:

أ/ ئیمپراتۆریەتی ڕۆژئاوای پیرۆز و پێتەختەکەی ڕۆمایە.

ب/ ئیمپراتۆریەتی ڕۆژهەڵاتی (بیزەنتی) و پایتەختەکەی کەستەنتینیە.[81]

مێژووی دیبلۆماسییەت بریتییە لە مێژووی پێشکەوتنی پێوەندی نێوان وڵاتان وەك قەوارەیەکی سەربەخۆ کە لەسەر نەخشەی جیهاندا بوونیان هەبوو پێوەنـدی جۆراوجـۆر لە نێوانیاندا درووست دەبێت.

لێرەدا ڕێرەوی ژیانی سیاسی لەناو دەوڵەتاندا بە واتای مێژووی دیبلۆماسی و نایەت بابەت بۆی تەنها ئەوە نەبێت کە کاریگەری لەسـەر پێوەندیـەکانی دەرەوە دەبێـت کـە ڕاستەوخۆ لە نێوان ئەو وڵاتانەدا درووست دەبێت، ئەمەش لە لایـەك وەك پێداویـستی ئابووری و سیاسی و لـە لایـەکی دیکـەوە کارکردنـە لـە نەهێـشتنی کـۆت و بەنـدە جوگرافیە لێکچووەکان و گەیشتنە بەسنوورە سروشتی یەکان و دەریا ئازادەکان یـاخود ڕووبەڕووبوونەوەی قەیرانەکانی ئەو ناوچانەیە کە مـنـشاری دانیـشتوانی زۆریـەیان لـە سەرە یان بە مەبەستی پاراستنی ڕێگە ستراتیژیەکانە[82]. لە هەمان کاتدا گەشەکردنی سیاسەتی دەرەوە بەدوو ئاراستەی ئالۆزدا تێپەڕیوە کە هەردووکیان تەواوکەری یەکترین لە پێناوی ئامانجە دیاریکراوەکاندا کە ئەوانەش ئاراستەی ئاشـتی و شـەڕن. مێـژووی دیبلۆماسییەتیش بۆ خۆی لـە چوارچـێوەی سیاسـەتی دەرەوەدا دەسـت پێـدەکات کـە ئەمـەش لـە خۆیـدا واتـای ئاشـتی دەگەیـەنێت و ڕووداوە سـەربازیەکان بەلایەکـدا جێدەهێڵێت، بەڵام بێ ئەوەی لە سوود وەرگرتن و بەکارهێنانی ئەم توانـا سـەربازیەیان دەستبەر دابێت کە تا ئەندازەیەکی زۆر کاریگەری لە سـەر دیبلۆماسـییەتی وڵاتانـدا

81- علي حسين الشامي: س.پ، ل ٢٣.

82- ادونيس العكرة: من الدبلوماسية الى الاستراتيجية، دار الطليعة، ط١، بيروت،١٩٨١، ص١٤.

جێدەهێڵێت. بەدەستەواژەیەکی دیکە، مێژووی دیبلۆماسییەت سوود لە لایەنی ئاراستەی جەنگ وەردەگرێت لە پێوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا بەقەد ئەوەی کە بتوانێت بنەمای نوێ دابڕێژرێت و دەرخستنی بەخشەرێکی نوێ بێت بە مەبەستی دامەزراندن و درووستکردنی پێوەندی ئاشتیخوازانەی نوێ. بێگومان لە مێژووی دیبلۆماسییەتدا هێندە ناڕوانرێتە ناوی جەنگ و ئەفسەرەکانی بەو ئەندازەیەی کە دەڕوانرێتە ناوی رێککەوتننامە و پەیماننامە و ئاگربەست و ئاشتبوونەوەکان.[٨٣]

مێژووی دیبلۆماسییەت بەم شێوازە کلاسیکیەی لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستەوە دەستپێدەکات واتە پاش شەڕی سەد ساڵەی نێوان فەرەنسا و بەریتانیا (١٣٣٧-١٤٥٣ ز)، کاتێك دەوڵەتی نوێ سەری هەڵدا، و بیرۆکەی ئیمپراتۆریەتی جیهانی (میراتی رۆما) شکستی هێنا کە (چارلمان و ئوتۆی) گەورە بە شێوەیەکی کاتی هەوڵیاندا زیندووی بکەنەوە، هەروەها (شارل – کان) هەوڵیدا بە قازانجی خۆی دووبارەی بکاتەوە، بەڵام بێ هودە بوو، و هەریەك لە بەریتانیا و فەرەنسا و ئیسپانیا و سوید دەستپێشخەربوون لە پێکهێنانی گروپێکی سیاسی یەکگرتوودا یان پێکهێنانی لە ژێر سایەی پادشایەتیەکی بەهێزدا. تا لێرەدا کێبڕکێ نیشتمانیەکان جێگەی کێبڕکێی سەرکردە فیۆداڵەکانی گرتەوە و هیچ دەسەڵاتێك نەمایەوە بۆ پیاوانی ئایینی مەسیحی. لە هەمان کاتدا سەردەمی رێنیسانس بواری بۆ عەلمانیەت و گیانی رەخنەگرتن رەخساند، و ئەو تەباییە روحیەی هەڵوەشاندنەوە کە لەو رۆژگار و چەرخەدا بە دەستییەوە دەیناڵاند. هەر لە هەمان سەردەمدا ١٤٥٣ز تورکە عوسمانیەکان دەستیان بەسەر شاری کەستەنتینیەدا گرت، و لە لایەکی دیکەوە دەرکردنی عەرەبە موسوڵمانەکان لە ئەندەلوس و دۆزینەوەی جیهانی نوێ (ئەمریکا) لە ساڵی ١٤٩٢دا و دەستپێکردنی بزووتنەوە جوگرافیەکان، ئەمانە هەموو هۆکاربوون بۆ وروژاندنی

٨٣- عزالدين فودة: س. پ، ل ٢٢.

کێشەی ڕۆژهەڵات و پەیدابوونی کێبڕکێی یەکەمی ئیمپریالیزمی، کە ئەمانەش تێکڕا ئاسۆی دیبلۆماسەتیان فراوان کرد تا ئەوکاتەی لە ئەورووپای ڕۆژئاوا و ناوەڕاستدا سنووردار بوو.[٨٤]

٨٤- علي عبدالقوي الغفاري: س.پ، ل٢٧.

دیبلۆماسییەت لە سەردەمی پێغەمبەردا (د.خ)

نیمچە دورگەی عەرەب وەك پێگەیەك ڕێگە كاروانەكانی نێوان بـاكوور و باشـوور و ڕۆژئاوا و ڕۆژهەلاتی بەیەكەوە دەبەستەوە كە ئەمەش یارمەتیدەر بوو لە درووسـتبوونی پێوەندی بازرگانی و چەندین پێوەنی دیكـە لـە نێـوان عـەرەب و دراوسـێكانیدا. وەك سـەرەتا لـە نێـوان تیرەكـانی دورگـەی عـەرەب و پاشـان لـە نێـوان ئـەوان و هێـزە سیاسیەكانی ئەو سەردەمەدا كە گرنگترینیان فارس و ڕۆمەكان بوون.[85] بـە واتایـەكی دیكە عەرەب پێش ئیسلام شاند و پێوەندی دیبلۆماسی خۆیان هەبوو و گەشتكردن بۆ ئەوان بە كاروانی بازرگانی و كۆبوونەوە لە بازاڕەكاندا لە سەردەمی حەجدا و ڕۆشـتنی شـاعیرەكان بـۆ لای پادشـاكانی (فـارس و حـیرە و غاسـنە و حمـیر) وەك ئـامرازی پێوەندیكردن و درووستبوونی پێوەندی دیبلۆماسـی لای عـەرەب پـێش ئیـسلام هـەر هەبووە لە لایەكی دیكەوە یەكێتی پێكهاتن و زمان و داب و نەریتەكان و چەمكەكان هۆكارێك بوو بۆ بەهێزكردنی پێوەندیەكانی عەرەب بەیەكتریەوە لە پـێش ئیـسلامدا، جگە لەوە بەهۆی ئەو بنكە ستراتیژی و مەلبەندە بازرگانیە لە نێـوان میرنـشینەكان و گەلانی دیكەدا كاریگەری لەسەر هاندانی پێوەندیەكی نوێ و درووسـتبوونی پێوەنـدی دیبلۆماسی هەبوو.[86] (الواقـدی) وای دەگێڕێتـەوە كـە قـورەیش پـێش ئیـسلام گـەر نێردراوێكیان بناردایەتە لای پادشاكان پێیان دەوت ((شتێك لەبەر بكـە و چانـسێكە دەرفەت وەربگرە،...هتد)).[87]

بۆ نموونە لەو باڵوێزخانـە عەرەبیانـەی كـە پـێش ئیـسلام زانـراون، باڵوێزخانـەی

٨٥- جمـال بركـات: الدبلوماسـية ، ماضـيها و حاضـرها و مـستقبلها، مطـابع الاهـرام، القاهرة،١٩٩١.ص٣٥.

٨٦- هشام الشاوي: س-پ، ل٣٥.

٨٧- بۆ زیاتر بروانە (ابن الفداء: كتاب رسل الملوك و من يصلح للرسالة او السفارة، تحقيق د.صلاح الدين المنجد، القاهرة ، ١٩٤٧،ص ٢٨)

(عبدالمطلب بن هاشم)بوو بۆ لای ئەبرەهــەی حەبەشــی لــەکاتی هــاتنی بــەرەو مەکــە دانوستاندنی لەگەڵدا کرد بــە مەبەســتی گێڕانــەوەی وشــترەکانیان کــە حەبەشــیەکان دەستیان بە سەردا گرتبوو.[88] بــەڵام پــاش هــاتنی ئیــسلام دیبلۆماسییەت گرنگــی و تایبەتمەندی خۆی هــەبوو، بــە تایبــەتی پــاش پێکهێنــانی یەکێتییــەکی ڕامیــاری و دامەزراندنی دەوڵەت لە شاری مەدینەدا بە سەرۆکایەتی (محمد) د.خ. پاشــان لەســەر حسابی گــەلانی دیکــە ســنووری دەوڵەتەکــەیان فــراوان کــرد و ئیمپراتۆریەتەکــەیان دامەزراند. هەڵبەت لە سەرەتادا پێوەندیــەکانیان لەگــەڵ میللــەتانی دیکــەدا تــەنها پەیوەست نەبوو بە بازرگانییەوە، بەڵکو پەلی هاوێشت بــۆ ئاســۆیەکی پرشــنگدار کــە هونەری دانوستاندنی دیبلۆماسی پاش شەڕ بووە یەکێك لــە ئــامرازە بنــچینەکان لــە جێبەجێکردنی سیاسەتی دەرەوەیان.

دیبلۆماسییەت لە سەردەمی پێغەمبــەر و خەلیفــەکانی ڕاشــیدیدا بــە مەبەســتی بانگەوازکردن بۆ ئایینە نوێکــە بــەکارهاتووە، بــە مەبەســتی ڕاگەیانــدنی جــەنگ و بەرگریکردن لێی لە هەمان کاتدا هەوڵدان بۆ بەستنی پەیماننامە لە گەڵ نوێنــەرانی ناوچە دەست بەسەردا گیراوەکان هەر ئەو دەمە. پێغەمبەر شاندێکی وەك نوێنەرایــەتی کردن نارد بە مەبەستی پێوەندیکردن لە گەڵ سەرۆك هۆزەکانی ناوچەکە دا نــاردووە و پاشان لە گەڵ پادشا و سەرۆکی وڵاتانی دەور وبەری حیجــاز دا پێوەنــدی بەســتووە بــە ئامانجی ناساندن و ئاشنابوون بە ئایینە نوێکە و بانگەشەکردنیان بۆ هاتنە ناو ئایینی ئیسلام، لە سەرەتادا پێغەمبەر نوێنەری خۆی ناردە لای هەر یەك لە نەجاشی پادشــای حەبەشە[89]، و هرقل ئیمپراتۆری ڕۆم[90] و کیسرای ئەنوشــیروانی شــای ساســانیەکان[91] و

٨٨- ابن هــشام: الــسيرة النبويــة، تحقيــق شــيخ محمــد محــي الــدين عبدالحميــد، القــاهرة ، ١٣٥٦،ج١/ص ٤٢-٤٣.

٨٩- ابن هشام: س. پ، ١ / ٣٥٧-٣٥٨ ؛ القلقشندي: صبح الاعشى في صناعة الانشاء، شرحة و علق عليه: يوسف علي طويل، دار الكتب العلمية، ج٦ / ١٩٨٧،٣٦٠، ٣٧٠، ٣٨٠-٣٨٢.

مقەوقسی پادشای میسر[٩٢]، کە ئەمەی دووایی یان بە ناردنی دوو کـەنیزەك بـە نـاوی (ماریای قیبطی و شیرینی خوشکی) وەڵامی دایەوە و لەسەر دەستی پێغەمبەردا بوونە ئیسلام. پێغەمبەر ماریای خواست و کوڕێکی لێ بوو بە نـاوی ئیـبراهیم کـە هـەر بـە منداڵی کۆچی دوایی کرد، شیرینی خوشکیشی بەخشیە (حسانی کوڕی پابت)، ئەمـە و جگە لە ناردنی نوێنەرانی بۆ لای ئەسقەفی نجران و سەرکردەی جولەکەکانی خەیبـەر و پادشاکانی عومان و بەحرین و یەمەن، هەروەها نوێنـەری ناردووەتـە لای کۆمـەڵێك خێڵ و هۆزی جیاواز لە نیمچە دورگەی عـەرەب و دەوروبەریـدا[٩٣]. کـە هەڵبـەت ئـەو نێردراوانەش ڕۆڵی خۆیان لە بەدەسـتهێنانی ئامـانجێکی دیـاریکراودا لـەو ماوەیـەدا بینیوە و بەئەرکەکانیان هەستاون، هاوکات لەگەڵ ئەو شەڕانەی پێغەمبـەردا کـە لـە دژی قورەیش و جولەکەکان کردی شـەپۆلێك لـە شـاندی دیبلۆماسـی بـە مەبەسـتی دانوستاندن لە پێناوی ئاگربەست و ئاڵوگۆڕکردنی دیلەکان و بەستنی ڕێکەوتننامە و پەیماننامە و ئاشتەوایی لە دوای جەنگەکان وەك (ڕێککەوتنی حودەیبیە)[٩٤].

ئەو باڵوێز و نێردراوانەی کە کاریان کـردووە پێغەمبـەر ناردبوویـە لای قەیسـەر و کاربەدەستانی وڵاتی مصر و شام هیچ ئاکامێکی ئەوتۆی نەبووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا گومانی تیادا نیە کە لەڕووی مەعنەویەوە کاریگەری لە وڵاتی ڕۆمانی و لە کڵێسـەدا هـەبووە، هاوکـات لای فارسـەکانیش هـیچ ئاکـامێکی لێ نەکەوتـەوە و کیـسرا بـە

٩٠- الطبري: تاريخ الرسل و الملوك، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، طبع بمطابع دار المعارف، ط٤، القاهرة، ١٩٧٩.ج٢ / ٦٤٤؛ القلقشندي: س. پ، ٦ / ٣٧٦.

٩١- ابن سعد: الطبقات الكبرى، ١/ ٢٥٨-٢٥٩ ؛ الطبري: تاريخ الرسل، ٢/ ٢١٨.

٩٢- ابن هشام: س. پ ، ٢/ ٢٧٨-٢٧٩؛ خليفة بن الخياط: تاريخه تحقيق در اكرم ضياء العمري، النجف،١٣٨٦، ج١/ ٤١ ، الطبري: ٢/ ٦٤٤، ابن الاثير: الكامل في التاريخ ، دار صادر بيروت، بيروت ،١٩٦٦،ج٢/ ص ٢١٠.

٩٣- ابن سعد: س. پ ، ٢٥٨/١؛ ابن الاثير ، الكامل، ٢٣٢/٢؛ اسد الغابة في معرفة الصحابة، دار الشعب، القاهرة،١٩٧٠، ٤/ ٤١٧.

٩٤- ابن هشام: س. پ، ٣/ ٣٦٦؛ ابن سعد: س. پ، ٢/ ٩٧؛ الطبري: س. پ، ٢/ ٢٨١.

گاڵتەپێکردن وەڵامی دایەوە و نوسراوەکەی پێغەمبەری دڕاند. لە ئەنجامی ئەو ڕەتدانەوەیەدا پێغەمبەریش وتی(خوا پادشایەتیەکەی تێك بدات)[95].

ئەوەی پێوەندی بە کورد و دیبلۆماسییەتی سەردەمی پێغەمبەرەوە هەبوو بێت ئەوا، پێوەندی دۆستانە لەسەر ئاستی تاکە کەس هەبووە، نەك لەسەر ئاستی دەوڵەت یاخود دەسەڵاتی سیاسی. بۆ نموونە: یەکێ لە هاوەڵەکانی پێغەمبەر بە ناوی – گاوانی – گابانی کوردی –(جابان الكردي) بووە وبە (ئەبی بصير) يان (ئەبی نصير) ناسراوە و چەندین فەرموودەی پێغەمبەری گێڕاوەتەوە کە ژمارەیان گەیشتۆتە (١٠) دە فەرموودە و زۆربەیان لەسەر ژیانی هاوسەری بووە[96]. لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت پێغەمبەریش هاوەڵی کوردی هەبووە هەروەك چۆن ڕۆمەکان -سوهەیلی ڕۆمیان-- هەبووە و فارسەکان سەلمانی فارسیان هەبووە و جەبەشیەکان بلالی حەبەشیان هەبووە، کوردیش گاوانی کوردی هەبووە[97]، بۆیە دەتوانین بڵێین ئەم پێوەندیە تاکەکەسیە هیچ کاریگەرییەکی ئەوتۆی نەبووە لەسەر خاکی کوردستان، چونکە لە پاش ئەو سەردەمە هێرشی عەرەبە موسڵمانەکان بۆ کوردستان دەستی پێکرد[98].

هەروەها بەدلیسی باس لە پێوەندییەکی دیکەی کورد دەکات و دەڵێت:- کاتێك پێغەمبەر نامەی بۆ پادشاکانی جیهان نارد، سوڵتانی تورکستان بەناوی (اوغوزجان) (پیاوماقوڵێکی) ناودارێکی کوردی بەناوی (بغدوز) (بەگ دۆز) ڕەوانەی لای پێغەمبەر کرد[99]، بەڵام ئەم ڕووداوە زۆر لە ڕاستی یەوە دوورە ناتوانرێت پشتی پێ

٩٥- الطبري: س. پ، ٢/ ١٠٢؛ القلقشندي: صبح الاعشى، ٤/ ٣٨٠.

٩٦- العسقلاني: الاصابة في تمييز الصحابة، القاهرة،١٣٢٥ھ،٤٢٩/١؛ الذهبي: المشتبه من الرجال اسمائهم وانسابهم، ١/ ٦٣٤.

٩٧- البدليسي: شەرفنامە، ل١١٧؛ محمد امين زكي: خولاصيەتێكی تاريخی كورد و كوردستان دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢. ل ٩١٠.

٩٨- بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە شوان عوسمان مستەفا: کوردستان و پرۆسەی بە ئیسلامکردنی کورد سەنتەری چاپ و پەخشی تەما، چ١، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ١٤١-١٤٣.

٩٩- شەرفنامە، ل ٢٦-٢٧؛ شوان عوسمان مستەفا: س. پ، ل١٤٢-١٤٣.

ببەسترێت ئەویش لەبەر چەند هۆکارێك، بەر لە هەموو شتێك بەدلیس پشتی بە هیچ سەرچاوەیەکی مێژووی پێش خۆی نەبستووە، هاوکات هاوچەرخی ڕووداوەکان نەبووە یان نزیك نەبووە لێی جگە بەوە ئوغۆزخان دەوروبەری پێنج سەد ساڵ دوای پێغەمبەر ژیاوە، ئەمە جگە لەوەی کە ئێمە هیچ شتێکی وامان لەبارەی ئەو ناوەوە لە کتێبە مێژوویەکان و وەرگێڕدراوەکان و تەنانەت لە فەرهەنگەکاندا بەرچاو نەکەوتووە. گوایا (بەگدوز) ئەوەندە ناشیرین بووە، پێغەمبەر دوعای لێ کردووە، چونکە گەر یەکبگرن هەموو دونیا دەخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. جا ئایا پێغەمبەرێك گەر نێردراوی ئێزدان بێت چۆن دەبێت جیاوازی نێوان (جوان و ناشیرین و ڕەش و سپی و هەژار و دەوڵەمەند..) بکات لە کاتێکدا کە ئێزدان فەرمانی پێدراوە (یەکسانی و ڕاستگۆیی و بێ جیاوازی و تەبایی) لە نێوان گەلاندا بڵاوبکاتەوە و ببێتە خەمخۆری هەموو دەستکورت و لێقەوماو و خوداپەرستێك.

دیبلۆماسییەت لە سەردەمی دەوڵەتی راشیدیندا
١١-٤٠ك / ٦٣٢ – ٦٦٠ز

لە ماوەی خیلافەتی راشیدیندا (١١-٤٠ ك / ٦٣٢ – ٦٦٠ز) ئەو دیبلۆماسییەتەی کە خەلیفەکان پەیڕەویان دەکرد درێژەدانی هەمان دیبلۆماسییەتی سەردەمی پێغەمبەر بوو کە ئەویش بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام و درووستکردنی پێوەندی بوو لە گەڵ گروپ و دەوڵەتەکانی دیکەدا لە رێگەی گفتوگۆ و دانوستاندنەوە هەروەك لەم ئایەتەدا هاتووە: ﴿یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر وانثی و جعلناکم شعوبا وقبائل لتعارفوا ان اکرمکم عند الله اتقاکم﴾[١٠٠]. جێی ئاماژەیە بۆ کردنە دەوڵەتی راشیدی لە هەندێ لە کاتەکاندا دیبلۆماسییەت پەیڕەوبکات لە فەرمانڕەواییدا لە میانەی ئامادەکردن و نووسینەوەی نامەکانی پێغەمبەر بۆ پادشا و سەرۆکەکانی وڵاتانی دراوسێ و هەندێ هێزی ئۆپۆزسیۆن لەناو وڵاتەکەیدا. پێڕەوکردنی دیبلۆماسییەت لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی خەلیفەکانی ڕاشیدیدا لە رێی نووسینەوە ئامادەکردنی نامەکانی پێغەمبەرەوە بوو بۆ پادشا و سەرکردەی وڵاتە دراوسێکانیان و هەندێك لە هێزە بەرهەڵستکارەکانی ناو وڵاتی خۆشیان. خەلیفەکان جگە لە ڕاوێژکردن، متمانەشی دابووە نوێنەرەکانیان لە هێنان و بردنی نامە و نووسراوەکاندا، بۆ نموونە:

١- لە نووسراوەکاندا ئەوە هاتبوو کە خەلیفە هەڵگرەکەی سەرپشك دەکات بە ناوی پادشا یاخود گەورە بەرپرسی وڵاتەکەوە قسە بکات.

٢- هەڵگری نامە یاخود نێردا سەرپشك کرابوو کە دۆکومێنتە دیاریکراوەکان واژۆ بکات.

١٠٠- سورەتی الحجرات، ئایەتی ژمارە (١٣).

٣- نێردراو وەك کەسێکی باوەڕپێکراو و نوێنەری یەکەم دەبوو لێزان و شارەزا و زمان پاراو بووایا لە بواری دیپلۆماتدا.

هەڵبەت لە سەردەمی پێغەمبەردا بناغەی کاری دیپلۆماسییەت[١٠١] دانرا و دوای خۆی جێگرەکانی پێڕەویان دەکرد. ئەبوبەکر وەك یەکەم خەلیفەی راشیدی (١١-١٣ك / ٦٣٢ – ٦٣٤ز) یەك لە گرنگترین کارەکانی لە پاش مردنی پێغەمبەر شەڕکردن بوو لەگەڵ هەڵگراوەکانی نیمچە دورگەی عەرەب کە هەندێکیان گەڕانەوە سەر بت پەرستی و هەندێکیان زەکاتیان ئەدا و هەندێکی دیکە وازیان لەنوێژکردن هێنا، بۆ ئەم مەبەستەش ئەبوبکر (١١) یازدە (لیوا – لشکر)ی سەربازی لە دژی ئەمان پێکهێنا.[١٠٢]

کاتێك نوێنەری گروپە هەڵگەڕاوەکان چوونە لای ئەبوبەکر، ئەو هیچ کردار و ڕەفتارێکی لاریبوونی ئەنجام نەدا لە بەرامبەریاندا، لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەوان هاتبوون هەر لە سەرەتاوە ئەبوبەکر گومانی لە نیەت پاکی ئەو نێردراوانە هەبوو[١٠٣]، چونکە بەلای ئەوەوە هەڵسەنگاندنی پەیام هەڵگرە کە پێوەندی بە بەها و ئاکاری بەرپرسەکەیەوەیە کە بۆ ئەو جێگەیەی ناردووە.[١٠٤] بەواتایەکی دیکە ئەبوبەکر لە نیەت پاکی بەرامبەرەکەی بە گومان بوو. شایانی باسە کە خەلیفەی موسڵمانان، ئەبوبەکری سەدیق لە ماوەی دوو ساڵ فەرمانڕەوایەتیدا نەیتوانی هیچ جۆرە پێوەندییەکی دیپلۆماسی ئاشتەوانی و دۆستایەتی لەگەڵ وڵاتانی دەوروبەرەکەیدا درووست بکات.

١٠١- مامون الحموي: س-پ ،ل٤٣.

١٠٢- مسكويه: تجارب الامم و تعاقب الهمم ه – ف – امد رور. مطبعة شركة التمدن الصناعية ، مصر،١٩١٤م، ح١/ ١٨١-١٨٢.

١٠٣- الطبری:س-پ،٢/٦٥٤ ، مسكويه:س-پ،١٧٨,١.

١٠٤- محمد حسين هيكل: الصديق ابوبكر مطبعة مصر ،١٩٥٨، ١١٤.

به مردنـی ئەبوبـەکر، عومـەری کـوڕی خـەتاب (١٣-٢٣ك/٦٣٤-٦٤٤ز) جێـی دەگرێتەوە. عومەر لە گەنجێتیدا سەرقاڵی کاری بازرگانی بووە، بەڵام لە پـاڵ ئەوەشـدا کاروباری باڵوێزخانەکانی نێوان قورەیش و ویلایەتەکانی دیکەی گرتبووە دەست.

وەك دەردەکەوێ عومەر کەسایەتیەکی بەهێز و جێی ڕێزلێنانی خەڵکی بـووە، هـەر لەبەرئەوەش پێغەمبەر نزای کردووە کە ئێـزدان ئیـسلام بـە یـەکێك لـە عومـەرەکان (عومەری کوڕی خەتاب یاخود عومەری کوڕی هـشام) پایـەدار بکـات [١٠٥] عومـەری کوڕی خەتاب بە یەکێك لە کەسـایەتیە ناودارەکـانی عـەرەبی پـێش ئیـسلام ئـەژمار دەکرێت و نوێنەری حکومەتی (الملا)بوو لە شاری مەککە. و لـە کـاری دیبلۆماسـیدا چەند نەرم بوو هێندەش توندبوو. لە زاری عومـەرەوە دەگێڕنـەوە:- ((نابێـت کەسـێك سەرکردەی ئەم میللەتە بێت گەر بێتو هەڵگری ئەم خەسڵەتانە نەبێت ((نەرم و نیـانی لەلاوازیەوە نەبێت، توندو تیژی لە زەبرو زەنگەوە نـەبێت، خۆگرتنـەوە جگـە لەوەچـە، لێخۆشبوون بەبێ پێـوەدان*)) [١٠٦]. هاوکـات مـەرجـەکانی نێـردراوی دیـاری کردبـوو وتبووی: ((ئەگەر ڕێگەتان پێ درا، باشـترین کەسـتان بنێـرن، ئەگـەر چـوونە ژوورەوە جوانترین و ڕێك و پێکترین دەم چاو پێشکەوێت، ئەگەر قسەتان کـرد زمانتـان جیاتـان دەکاتەوە، هتد...)) [١٠٧].

١٠٥- احمد شلبي: التاريخ الاسلامي، ج٢/٣٩٠.

* سف: مارێکی درێژ و ناسکەو لە نێو بەردو زیخەو بازەداحت و عەرەبەکان وتوویانە دەفڕێ بۆیە ناویان لێناوە باڵگرتوو، مەبەست لێرەدا لێخۆشبوونە بەبێ تۆڵەسەندنەوە. (ڕزگار کەریم: فەرهەنگی دەریا، ٤٢٥/١).

١٠٦- محمد عزة دروزة: تاريخ العرب في الاسلام، تحت راية الخلفاء الراشدين، المكتبة العصرية، صيدا، بيروت، ص ٢٨٥.

١٠٧- بۆزیاتر زانیاری بڕوانە: ابن الفراء: س-پ ، ل ٢٤٧.

پاش مردنی عومەری کوڕی خەتاب بە ٣ سێ ڕۆژ، عوسمانی کوڕی عەفان دەسەڵاتی خیلافەتی گرتە دەست (٢٤-٣٥ ك/ ٦٤٤-٦٥٥ ز)[١٠٨]. لە ساڵی ٦ شەشی کۆچی عوسمانی کوڕی عەفان باڵوێزی پێغەمبەر بووە بۆ لای قورەیشیەکان، کاتێك کە قورەیش ڕێگەی نەدا پێغەمبەر بچێتە مەکە بە مەبەستی عەمرەکردن[١٠٩]. لەبەرئەوەی عوسمان خاوەن کەسایەتیەکی کاریگەر بووە لای قورەیشیەکان و توانی زۆریەیان ڕابکێشێت بەلای خۆیدا، پێغەمبەریش لەبەر شەرمی و ڕەوشت بەرزی زۆری خۆشویست، لە ماوەی دەسەڵاتیدا بڕێك پارەی (بیت المال)ی تەرخان کرد بۆ پێشوازیکردن لە نماینده بیانیەکان و سەرفکردنی خەرجی لەکاتی مانەوەیاندا[١١٠]. هاوکات داوای لە هەموو کاربەدەستەکانی خۆی کرد بۆ گفتوگۆکردن لە پێناو درووستکردنی پەیوەندی دۆستایەتی و دیپلۆماسی بەئامادەبوونی گەورە هاوەڵەکانی پێغەمبەر[١١١].

پاشان عەلی کوڕی ئەبی تالیب دەسەڵاتی خیلافەتی گرتە دەست. عەلی پێی وابوو نێردراو گوزارشت لەو کەسە دەکات کە ناردوویەتی و لەمبارەیەوە وتویەتی:- ((نێردراوت تەرجومانی هزرتە و نوسراوەکەت ڕەوانترین زمانە لە جیاتیت))[١١٢]. واتە کەسی نێردراو یاخود نوێنەر دەبێ قسەکانی بە تەواوی گوزارشت لە بۆ چوون و هەڵوێستی دەسەڵاتدارەکەی یاخود وڵاتەکەی بکات.

١٠٨- محمود شيت خطاب: السفارات النبوية مطبعة المجمع العلمي العراق، بغداد ،١٩٨٩، ٢٢٩.

١٠٩- محمد احمد سعد: موسوعة التاريخ الهجري، دار صفاء للنشر و التوزيع، ط١، عمان، ٢٠٠٣. ص ٣٤.

١١٠- ابراهيم احمد العدوي، المسلمون و الجرمان دار المعرفة، ط١، القاهرة،١٩٦٠. ص ٢٨١.

١١١- الصفدي: الوافي بالوفيات باعتناء – هلموت ريتر، شركة الفجر العربي، بيروت، ١٩٦٢. ص ٣٩.

١١٢- ابن ابي الحديد شرح نهج البلاغة، طبعة بيروت، ١٩٦٣. ص ٧٢.

دیبلۆماسییەت لە سەردەمی ئومەویدا

بەدرێـژایی سـەردەمەکان هێـرش و پـەلامار و شـەڕەکان پێوەندیـە سیاسـی و دیبلۆماسییەکانی بـەرەو چـالاکی بـردووە. و توانیویـەتی لـە ئـەنجامی هەوڵەکانیـدا کۆتایی بەشەڕ بێنێ و دانوستاندن بەرقەرار بکات بە مەبەستی هێنانە کایەی ئاشـتی و گۆڕینـەوەی دیلـەکان و بەسـتنی ئاگربەسـت یـاخود ڕێککـەوتنێکی کـاتی یـا هەمیشەیی.

هەر لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی ئومەوی دا، گۆڕینەوەی باڵوێزخانە و ناردنی نوێنەران لەگەڵ ڕۆمە بێزەنتیەکاندا سیمایەکی ڕێکخراوەیی وەرگرتبوو ئەویش بـەهۆی نزیکی دیمشق لە کەستەنتینیەوە. جگە لەوە خراپی بـارودۆخی نـاوخۆی هـەردوولا زۆر جار ببووە هۆی ئەکتیڤکردنی پێوەندیـە دیبلۆماسـییەکان لـە نێوانیانـدا. بێگومـان دەوڵەتی ئەمـەوی پێی باش بووە پێوەندی دیبلۆماسی لە گەڵ نـەیارەکانی دامـەزرێنێ، لەم ڕووەشەوە توانی باڵیۆزخانەی خۆی درووست بکات کـە ئـەرك و چـالاکیەکانی بـە ئەنجام گەیاندنی پێوەندییە دیبلۆماسییەکانی هەردوولا بووە. هەڵبەت لەو سـەردەمەدا ئەم کارە وەك ئەلتەرناتیڤێك جێی شەڕ و دووژمنایەتی گرتووەتەوە لـە هـەمان کاتـدا سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتی ئەمەویشی دیاریکردووە لە فراوانکـردن و بڵاوکردنـەوە بـە ئەنجامـدانی بیروباوەڕەکانیـدا[١١٣]، نـاردنی نوێنـەر بـۆ لای ڕۆمـەکان و ڕێککـەوتن لەگەڵیاندا بۆ مەعاویەی کوڕی ئەبوسفیان زۆر گرنگ بووە، بە تایبەتی کە مەعاویـە لەناوخۆی وڵاتەکەیدا سەرقاڵی خۆڕێکخستنەوە نەهێشتنی نـا تایبەتییـەکان بـوو[١١٤]. بەڵام پاش ئەوەی موسڵمانان لـە ئابڵوقـەدانی شـاری کەسـتەنتینیەدا (٤٩ك/٦٦٩ز)

١١٣- مجيد خدوري: الصلات الدبلوماطيقية بين هارون الرشيد و شارلمان، مطبعة التفيض، بغداد ، ١٩٣٩.ص٢٤٢,٢٣٩.

١١٤- ابن الطقطقي: الفخري في الاداب السلطانية و الدول الاسلامية مطبعة محمد علي صبيح و اولاده بالازهر، القاهرة، ص٨٣.

شکستیان هێنا. ئەوجا لەگەڵ ڕۆمەکاندا لە سەر ئەوە ڕێککەوتن کە ساڵانە باج و سەرانە بدرێت بە دەوڵەتی بێزەنتی کە ئەمەش بۆ خۆی نیشانەیەك بوو لە لایەن خیلافەتەوە بۆ هێوەربوونەوە و ئاشتبوونەوە لەگەڵ بەرامبەرەکەیاندا. دوا بەدوای ئەمەش چەند جارێك شاندی دەوڵەتی بیزنتی چوونە دیمەشق بۆ هەوڵدانی زانینی نیەتی خیلافەت و ئامادەکاریەکانی بزانن و لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی دیکە پێوەندیەکانی نێوان هەردوو دەوڵەت جێی باس وگفتو گۆ بوو[115]. جێی ئاماژەپێکردنە کە معاویەی کوڕی ئەبوسفیان پیاوێکی دیپلۆماتی خاوەن ئەزموون بووە پاش بیرکردنەوەیەکی قوڵ بڕیاری یەکلاکەرەوانەی دەدا. مەعاویە بەکارهێنانی هێزی لە یەکلایی کردنەوەی کێشەکاندا ڕەتدەکردەوە، ئەو تەماشای مەسەلەکانی لە هەردوولاوە دەکرد بۆ ئەوەی هەموو هێزە کارلێککەریەکانی تیادا ببینێ، و بتوانێت لە ڕێگەیەکەوە دووبارە هێزەکانی بە شێوەیەکی زیرەکانە ڕێك بخاتەوە و بگاتە ئاکامێکی باش، ئەوجا بە شێوەیەکی دیبلۆماسیانە کە ڕێز و جوامێری و مەردایەتی و ژیری تیا بەدی دەکرا لە مامەڵەکردنی لەگەڵ دوژمنە دڕاوەکانیدا هەوڵی بەدەستهێنانی خۆشەویستانی دەدا. لە بەناوبانگترین بنەما دیبلۆماسییەکان کە معاویە داینا و تا ئێستەش لە مامەڵە یاخود کرداری دیبلۆماسیدا هەر کاری پێدەکرێت، ئەوەی پێی دەوترێت (تاڵە موەکەی معاوییە) کە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد[116].

بۆ نموونە، لە یەکێك لە وتە دیبلۆماسییەکانیدا مەعاویە دەیگوت: (من شمشێرەکەم هەڵناگرم بەرامبەر کەسێك بێ شمشێر بێت، ئەگەر بێتوو بە وشە چارەسەر نەکرێت...هتد)[117]. لە لایەکی دیکەوە (الیعقوبي) دەیگێڕێتەوە کە (حجاج بن یوسف الثقفي) والی عێراق (عمار بن تميم اللخمي) بە نوسراوێکەوە ناردووە بۆ لای (رتبیل)ی پادشای سجستان تیایدا داوای لێدەکات کە (عبدالرحمن بن الاشعث)ی بۆ بنێرێتەوە

١١٥- ابن الاثير: الكامل، ٣/٤٥٨ - ٤٥٩.

١١٦- بڕوانە دەروازەی ئەم کتێبە.

١١٧- مسكوية: س-پ ، ٢/٢١.

پاش شکستی بزوتنەوەکەی، ئەویش لە ژێر فشار و هەڕەشەدا ڕازی بوو لە گەڵیدا ڕێکبکەوێ و کوڕی (ئەشعەث) لەگەڵ نێردراوەکەیدا بۆ بنێرێتەوە[118]. هەروەها سەرچاوە چینیەکان لە مێژووی (تانغ) باس لەوە دەکەن کەوا لە سەردەمی ئومەویەکاندا (١٧) حەڤدە باڵوێزخانەیان چوونەتە چین. سەرچاوە چینیەکان دەڵێن نێردراوێك بە ناوی (سلیمان) لە لایەن خەلیفە (هشام بن عبدالملك) چووە بۆ لای ئیمپراتۆری چینی (هیوان تونج) ساڵی ١٠٨ ك/ ٧٢٦ و پێوەندیە سیاسیەکان باش بووە لە نێوان عەرەب و چیندا تا کۆتایی فەرمانڕەوایی ئەو ئیمپراتۆرە[119]. هەروەها باس لەوە دەکرێ کە شاندێك لە ساڵی (١١٠ ك/٧٢٨ ز) کە لە (٨) هەشت کەس پێکهاتبوو، چووەتە چین بە سەرۆکایەتی (دیدو) کە یەکێك بووە لە فەرماندەکان، ئیمپراتۆریش ڕێزی لێگرتووە و بە پلەی ئەسپ سوارێکی پلەیەك دایناوە و زۆر ڕێزی لە شاندەکە گرتووە، پێ دەچێت ئەم فەرماندە بە نەژاد تورك بووبێت لە ژێر فەرمانی یەکێك لە سەرکردەکانی بخارا یاخود سمرقندا بووبێت[120]. لە میانەی نمایشکردنی مێژووی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان لە سەردەمی ئومەویدا دەتوانین بگەینە ئەو ڕاستیەی کە هەوڵی سەربازی ئومەوییەکان بە درێژایی ماوەی فەرمانڕەوایەتیەکەیان کە نزیکەی (٩٠) ساڵ بووە ناچاری کردوون پێوەندی دیبلۆماسی لەگەڵ دراوسێکانیاندا ببەستێت ئەوەش لەگەڵ ڕۆمەکاندا ڕوویدا. پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی دەوڵەتی ئومەوی ئەنجامی بەردەوامی جەنگە سەربازییەکان بوو و لە لایەکی دیکەوە بە هۆی بارودۆخی ناوخۆ کە هەردوو لای ناچارکرد یەکتر ڕازی بکەن و پەیماننامە و ڕێککەوتننامە ببەستن بە مەبەستی هێورکردنەوەی بارودۆخی ناوخۆی وڵاتەکانیان.

١١٨- تاریخ ، ٣٣/٣.

١١٩- زكي محمد حسن: الصين وفنون الاسلام، ص ١٠.

١٢٠- بدرالدين الصيني: العلاقات بين العرب والصين، ص ١٥٨.

لێرەدا جێی ئاماژەبۆکردنە کە کورد هیچ کارێکی دیبلۆماسی ئەوتۆی نەبوو کەوا شایەنی باسکردن بێت لەو هەگبەیەدا، جگە لەوەی کـە خـاکی کوردسـتان گۆڕەپـانی ململانێ و شـەڕی نێـوان دەوڵـەتی ئومـەوی و شۆڕشـگێڕان بـوو لـە دژی دەسـەڵاتی خیلافەتی ئومەوی، بەڵام سەبارەت بە پێوەندی نێوان کورد و ئومەوییەکان ئەوا بەپێی ئەو زانیارییانەی لەبەر دەستمانە هەرچەندە کەمە، بەڵام دەتوانین بگەینە ئەو ڕاستیەی کە کورد بـەپێی بەرژەوەندیـەکانی لایـەنگری بزوتنـەوەکانی (شـیعە وخـوارج)ی دژی دەسەڵاتی ئومەوی بوون، بۆیە ڕێکەوت و دەگمەن نەبوو کە ئەم بزوتنەوانە لایـەنگریان لە ناوچە کوردیەکاندا هەبێت، لە کاتێکدا کورد یەکێك بوون لە گرنگترین میللەتانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی و لە وڵاتەکەیاندا کە ناوی کوردستانە دەژیان، بەڵام ئـەوەی پێـی دەوترێت پێوەندی جێگیر لە نێوان کورد و ئومەوییەکاندا دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی (٤-٥ ك/١٠-١١ ز) کاتێك نەوەی ئومەوییەکان خەریکی کار و چالاکی ئـایینی و سیاسـی بوون لە نێو کوردان و خاکی کوردستاندا[١٢١].

هەتا گەلان و دەوڵەتان لەسەر شاڕێی پێشکەوتن و شارستانیەت ڕێکەون، هەست و شعوریان لە ئاست بوونی ئەو پەیوەندیانە و توندوتۆڵکردنی بنەماکانی زیاتر دەبێـت، دوای ئەوەی لەگەڵ تێپەڕبوونی ڕۆژگار و نەوەکاندا، دەرکەوت کە زمانی لێکتێگەیشتن و لێك حاڵیبوون لە نێوانیاندا لەزۆربەی کاتەکاندا باشتر و بەسوودترە، لەپێناو پاراستن و بەدیهێنانی ئامانجەکاندا، لەوەی کە دوورەپەرێز بن و ناکۆکی و زمانی هەڕەشەو هێز زاڵبێت بەسەر زمانی لۆژیك و عەقڵ و لێکتێگەیشتن و پەیوەندی بەردەوام لـە نێـوان دەوڵەتان لە کۆمەڵگای نێودەوڵەتیدا بۆتە مەسەلەیەکی گرنگ کـە هـیچ دەوڵـەتێك ناتوانێـت دەسـتبەرداری بێـت، لـەپێناو بـەهێزکردنی پێگـەی خـۆی و زامنکردنـی بەرژەوەندیەکانی و بەدیهێنانی ئامانجەکانی.

١٢١- ابن خلكان: وفيات الاعيان و ابناء الزمان، تحقيق: احسان عباس، دار الثقافة، بيروت، ١٩٦٩. ج١/ ص ٤٣٧.

لەبەر ڕۆشنایی ئەمانەدا پەیوەندیە دبلۆماسیەکان ڕۆڵێکی گرنگی دەبێت لە چوارچێوەی پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا. لێرەدا ئەوەی پێویستە ئاماژەی پێبکەین، ئەوەیە کە توێژەرەوە کاتێک دەست دەداتە توێژینەوەی مەسەلەی دبلۆماسیەت و مێژووی دیبلۆماسی، ئەو شێوازەی کە پێویستە پەیڕەوی بکات لەو بوارەدا جیاوازە لەگەڵ ئەو پەیڕەوەی لە توێژینەوەی مێژووی سیاسی گشتیدا پیادەی دەکات. مەبەست لە مێژووی دبلۆماسی ئەو پەیوەندییە ئاشتەواییە فەرمیانەی نێوان دەوڵەتان و ئەو فاکتەرانەیە کە پاڵ بە هەر یەکێکیانەوە دەنێ بۆ دامەزراندنی ئەو پەیوەندیانە، ئەمانەو سەرەڕای لەخۆگرتنی سیستمی نواندنی دبلۆماسی ئەو یاساو ڕێسایانەش کە تایبەتن بە تەمسیلی دبلۆماسی.

مێژووی دبلۆماسی باس لە چۆنیەتی بەڕێوەچوونی کاروباری نێودەوڵەتیش دەکات لە ڕێگەی نامە گۆڕینەوە و دیالۆگ و گفتوگۆوە کە سەفیرەکان ئەنجامی دەدەن، جگە لە خۆ ئامادەکردن بۆ ئیمزاکردنی پەیماننامەکان و ڕێکەوتننامەکانی نێودەوڵەتان، لەپێناو بەرژەوەندیەکی دیاریکراو، پێویستە توێژەرەوە لەو بوارەدا، بزانێت کە دبلۆماسیەت وێڕای ئەوەی سروشت و تایبەتمەندی نێودەوڵەتی هەیە، لەهەمان کاتیشدا بەپێی سیستەمەکان و أحکام و یاساکانی، پەیوەستە یاخود پابەندە بەدەستوور و یاساکان و نیزام و ڕەوشی ناوخۆوە لەهەر دەوڵەتێکدا، هەروەها پابەندە بەکێشە دەرەکیەکانیشەوە، بۆیە پێویستە توێژەرەوە بایەخ بەسەرجەم ئەو ڕەگەزانە بدات، بۆ ئەوەی ڕادەی کاریگەری لە بەڕێوەچوونی پەیوەندیە دبلۆماسیەکان دەربخات.

بەشی یەکەم
بارودۆخی سیاسی نێوچەکە و کاریگەری لەسەر دروستبوونی میرنشینە کوردیەکان

تەوەری یەکەم

- بارودۆخی سیاسی و دارایی و پەشێویی بەڕێوەبردن
- دەستگرتن و باڵادەستی بیانی بەسەر خیلافەتی عەبباسیدا

تەوەری دووەم

- بەڕێوەبردنی هەرێمەکان
- ویست و توانایی و شیاویی و لێهاتوویی
- هۆکاری تر

تەوەری سێیەم

- سیستمی خێڵەکی لە نێو کوردەواریدا
- باوبوونی جیابوونەوە
- بەڵگە و نموونە لەسەر کاریگەری بارودۆخی سیاسی

تەوەری یەکەم

بارودۆخی سیاسی و دارایی و پەشێوی بەڕێوەبردن

دەوڵەتی عەبباسی لە بارودۆخێکی سیاسی شێواودا دەژیا، ئەویش ئەنجامی لاوازی دەسەڵاتی خەلیفە بوو، ئەم بارودۆخەش لە باری ئابووری و کارگێڕیشدا ڕەنگی دابووەوە، چونکە بە هێزی دەوڵەت بە پێی چەندایەتی و چۆنایەتی توانای لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا پێوەرێکە بۆ پێدانی هێزیی دەوڵەت، چونکە ئەو دامودەزگەیانە بڕبڕەی پشتی دەوڵەتن کە تواناو لێهاتوویی دەبێتە مایەی درووستبوونی پێوەندییەکی پتەو لە نێوان دەوڵەت و خەڵکیدا، بۆیە پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە ململانێ لە نێوان سوپا و کارگێڕیدا دەبووە هۆی شپرزەبوونی دامودەزگا ئیدارییەکان، زۆر جاریش دەبووە مایەی لاوازبوونی دەوڵەت وەك چۆن لە سەردەمی خەلیفە (المتوکل علی الله) (٢٣٢-٢٤٧ك/٨٤٧-٨٦١ز) ڕوویدا. بەڵام لاوازبوونی دامودەزگا ئیدارییەکان لەسەردەمی (المقتدر بالله)*دا (٢٩٥-٣٢٠ك/٩٠٨-٩٣٢ز) کە لە تەمەنێکی هەرزەکاریدا خیلافەتی گرتبووە دەست گەیشتە ئاستێکی ترسناك بەو رادەیەی

---

* المقتدر بالله: لە نێو سالانی (٢٩٥-٣٢٠ك/٩٠٨-٩٣٢ز) دەسەڵاتی خیلافەتی عەبباسی وەرگرت، جێگای ئاماژە بۆ کردنە کەوا (المقتدر) لە ئاستی ڕووداوەکانی سەردەمی خۆی نەبوو، هەروەها (مؤنس الترکي) کاروباری خیلافەتی بەڕێوە دەبرد، هاوکات دیاردەی دەست تێوردانی ژنان لە کاروباری دەوڵەت سەری هەڵدا جگە لە ئاشوبی ناوخۆ ودەرەوە.(الطبري: تاریخ الرسل والملوك، ج١٠/١٤١؛ المسعودي: مروج الذهب ومعادن الجوهر، دار الاندلس، بیروت، ١٩٨٢، ٢١٤/٤).

هەرەشەی لەناوچوونی خیلافەتی تیا بەدی دەکرا.[122]

هەر لە سەردەمی ئەودا دەزگە وەزارییەکان زۆر پەشێواو بوون بە شێوەیەك دوانزە وەزیری بۆ دانرا.[123] هەر ئەودەمە بۆ خەلکی روون بووەوە کە دەولەت توانای ئەوەی نییە یەکسانی کۆمەلایەتی و ئاسایش بپارێزێت و دابینی بکات.[124] ئەو بارودۆخە کاریگەری خراپی بەسەر هەرێمی ئیسلامییەکانەوە هەبوو لە وانەش ولاتی کورد. شایانی باسە کە رۆلی سیاسیی کورد هەر لەسەرەتای سەدەی چوارەمی کۆچییەوە دەرکەوت،** چەندین شۆرشیان دژی دەسەلاتی دەولەتی عەبباسی کرد بەتایبەتی دوای لاوازبوونی و توانییان چەندین میرنشینی سەربەخۆ یان نیمچە سەربەخۆ لە هەرێمە جیا جیاکانی ولاتی خۆیان دابمەزرێنن، بەلام لەگەل ئەوەشدا هێشتە باوەریان بە دەسەلاتی رۆحی خەلیفە هەبوو، ئەویش بەهۆی پێوەندی بەهێزیان بە ئایینی ئیسلامەوە کە خەلیفەی مسولمانان نوێنەرایەتی دەکرد، لەبەرئەوە نکۆلیان لە خیلافەت نەبوو، بەلکو بەردەوام لەسەر مینبەرەکانەوە بانگەوازیان بۆ دەکرد و نێویان لەسەر سکەی پارەکانیان دەنووسی و بەشداری جیهادیان دەکرد،[125] ئینجا هەندێ لە

---

(١٢٢) ابن دحية: النبراس في تاريخ خلفاء بني العباس، تعليق: عباس العزاوي، بغداد، ١٩٤٨، ص٩٥.

(١٢٣) المسعودي: التنبيه و الاشراف، بيروت، ١٩٨١، ص٣٤٤.

(١٢٤) حمدان عبدالمجيد الكبيسي: عصر الخليفة المقتدر بالله، النجف الاشرف، ١٩٧٤، ص٥٦٥.

** جێگەی ئامارە بۆ کردنە کەدەسەلاتی عیشانییەکان (العيشانية) لە سەرەتاکانی سەدەی چوارەمی کۆچی و دەیەمی زایینی دەرکەوتووە، و نێوچەیەکی زۆری لەبەردەستدا بوو لە رۆژئاوایی هەرێمی چیا تا سنووری ئازەربیجان بۆ نزیکەی (٥٠) پەنجا سال لە نێو سالانی (٣٠٠- ٣٥٠ك/ ٩١٢- ٩٦١ز) فەرمانرەوا بوون، بۆ زانیاری زیاتر بروانە: (ابن الاثير: الكامل ١٠١/٧؛ قادر محمد حسن: الامارات الكوردية في العهد البويهي، رسالة ماجستير، غير منشورة، مقدمة الى كلية الاداب، صلاح الدين، ١٩٩٩، ص١٠).

(١٢٥) حسام الدين علي غالب: الكرد في الدينور وشهرزور، رسالة ماجستير غير منشورة مقدمة الى كلية الأداب، بغداد، ١٩٧٥، ص١١٤.

وەزیرەکان لە سەردەمی (المقتدر بالله)دا نەیاندەتوانی کاروباری خۆیان وەك پێویست بەجێبهێنن، دیارتریشیان وەزیر (ابوعلي الخاقاني) بوو کە کوڕەکانی دەستیان لە کاروبارە ئیدارییەکان وەردەدا. ئەمەش بووە هۆی دواکەوتنی وەزارەت لەو سەردەمەدا.[١٢٦] ئینجا زۆربوونی لە کارخستنی والییەکان بۆ نموونە (دینەوەر)* لە ماوەی بیست ڕۆژدا حەوت کاربەدەست دامەزرێنران.[١٢٧] ولە ڕۆژێکدا لە جەزیرە لە (باقردا و بازیدا)* پێنج کار بەدەست دامەزرێنران.[١٢٨] ئەم گەندەڵییە ئیدارییە بووە هۆی بڵاوبوونەوەی بەرتیل خواردن لە نێو کاربەدەستانی خیلافەتی عەبباسیدا، بۆ نموونە هەندێ لە وەزیرەکان وایان دەڕوانییە ویلایەتەکان کە هەوڵ و بوارێك بن بۆ دەسکەوت و کۆکردنەوەی سەرمایە. بۆیە هیچ گرنگی بە توانا و لێهاتوویی و دەستپاکی (کاربەدەست) نەدەدرا، جگە لەمەش هەندێ جار ولایەت دەدرا بەو کەسانەی کە دەتوانن پارەی زیاتر بدەن.[١٢٩] ئەبێ ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەو پارانە هەمووی لە ڕێی زیادکردنی باجەوە بەدەست دەهێنرا، واتە ئەرکەکەی دەکەوتە سەر خەڵکی، بەتایبەتیش خەلیفەکان هەوڵی ئەوەیان دەدا کە قەرەبووی کەمی داهاتەکەیان بە زیادکردنی باجی سەر ئەو نێوچانەی لە ژێر دەسەڵاتیاندان چەند جارە

---

(١٢٦) ابن الاثير: الكامل، ١٣٩/٦.

* دینەوەر: دەکەوێتە نێوان کنگور لەباشووری ڕۆژهەڵاتیەوە، وە قرماسین (کرماشاه) لەباشووری ڕۆژئاوایەوە، دووری لەهەردوو شارەکە وەکو یەك وایە. (الأصطخري: المسالك و الممالك، مطبعة بريل، ليدن، ١٩٢٧، ١١٥؛ ابن حوقل: صورة الأرض، ص٣٠٨).

(١٢٧) الهمداني: تكملة تاريخ الطبري، تح: البرت يوسف كنعان، بيروت، ١٩٦١، ص٢٠١.

* باقرداو بازیدا: دوو گوندن بە پێچەوانەی یەکتر دەکەون لەسەر ڕووباری دیجلە لە (جزيرە ابن عمر) یەکەمیان دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتیەوە و دووەمیان لە ڕۆژئاوای ڕووبارەکەیە. ئێستاش بازیدە ماوە سەر بە پارێزگای دهۆکە، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (ياقوت الحموي: معجم البلدان، ٣٢١/١).

(١٢٨) مسكويه: تجارب الامم، وتعاقب الهمم، هـ. ف- امدروز، مطبعة شركة التمدن الصناعية، مصر، ١٩١٤، ٢٣/١.

(١٢٩) هلال الصابي: الوزراء او تحفة الامراء في تاريخ الوزراء، تح: عبدالستار احمد فراج، بغداد، ١٩٥٨، ص٢٨٦.

زیاد بکەن کە ئەمەش بووە هۆی تێکچوونی باری ئابووری ئەو هەرێمانە،[130] و زیاد بوونی زۆرداری ئەو کەسانەی کە باجیان کۆدەکردەوە بەرانبەر بە خەڵك.[131] دەبینین سەرۆکەکانی بوەیهی یان سەلجوقیەکان چەندین هۆکاری فێڵ و تەڵەکە و شکاندنی پەیمانیان لەدژی کوردەکان بەکاردەهێنا، ئەمە لە کاتێکدا ئەگەر نەیانتوانیایە بە هێز بیانخەنەژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە دەتوانین هۆکاری شۆڕش و بزووتنەوە کوردیەکان دژی دەسەڵاتی مەڵبەند جگە لە ئارەزووی سەربەستی، بگێڕینەوە بۆ ناڵەباری باروودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتیان، ئەویش بەهۆی خراپی سیستمی دارایی دەوڵەتی عەبباسی و زەبرو زەنگی سەرۆکەکان لە سەندنی خەراج و باجەکانی دیکە و بەفیڕۆدانی پارە وخەرج نەکردنی بەسەر دانیشتوانی ئەو نێوچانەی باجەکەیان لێکۆکراوەتەوە، بەڵکو زۆربەی دەنێردرا بۆ پیتەختی خیلافەت تا لەزیادەڕۆیی خەرجیەکانی خەلیفەو میر و وەزیر و کەسانی تردا خەرج بکرێت،[132] باشترین ڕێگە بۆ ئەم ڕاستیە باج نەدانی خەڵکی شارەزوور بوو لە کۆتایی سەدەی (٣ك/ ٩ز)دا.[133] ڕووبەڕووبوونەوەیان لەگەڵ خەلیفەدا کە ماوەی (٢٠) ساڵ بە سەریانەوە بوو تەنها (هارون بن غریب الخال)* لە ساڵی (٣١٧ك/٩٢٩ز) (٣٧هەزار) دینار و (٢٠٠) هەزار درهەمی لێوەرگرتن.[134]

---

(١٣٠) Bol, shakov, O.G: The Abbasids (Great Soviet Encyclopedia)، (Moscow: ١٩٧٣) Vol، P.٧.

(١٣١) محمد جمال الدين سرور: تاريخ الحضارة الاسلامية في الشرق من عهد نفوذ الاتراك الى منتصف القرن الخامس الهجري، دار الحامي للطباعة، القاهرة، ١٩٧٣، ص ٦٩.

(١٣٢) ماري بن سليمان: اخبار فطاركة كرسي المشرق في كتاب المجدل، (رومية الكبرى)، ١٨٨٩، ص٩٢.

(١٣٣) حسام الدين علي غالب: الكرد، ص١١٥.

* هارون بن غريب الخال: کوڕی خاڵی خەلیفە (المقتدر بالله) بوو، خەلیفە نێوچەی (الدينور وماسبذان) پێ دا، شەڕی سوپای خیلافەتی کرد دوای ئەوەی (الراضي بالله) (٣٢٢ك-٩٣٤ز) دەسەڵاتی گرتە دەست، بۆ ئەوەی خیلافەت وەربگرێت، ئەوە بوو لە ساڵی (٣٢٢ك/٩٣٤ز) کوژرا. (ابن الأثير: الكامل، ٦، ص ص٢٣٩، ٢٤٠).

(١٣٤) الهمذاني: تكملة تأريخ الطبري، ص٢٦٤.

ولاّتی کوردیش وەك هەموو هەرێمە ئیسلامییەکانی دیکە تووشی شێوان بوو لە ئەنجامی ئەو سیاسەتەی دەسەلاّتدا، بەتایبەتی لە سەرەتای سەدەی (٤ك/١٠ز)ەوە تا سەرهەلّدانی میرنشینە کوردییەکان بەم شێوەیە ئەو نێوچەیە بوو بە مەیدانی شەڕ و پێکدادان، ئەمەش بووە هۆی تێك چوونی بارودۆخی ئاسایش تێیداو دواجار کاریگەری خراپی بەسەر دانیشتوانی نێوچەکەوە لە ڕووی کۆمەلاّیەتی و ئابووری و ئیدارییەوە هەبوو، بە هۆی مەترسی هێزە نێوخۆییەکانەوە وەك (بنو حمدان)* و (بنوالساج)** و هێزە هاتوو و هاوردەکانی وەك (زیارییەکان، مسافرییەکان والسامانیون)*** و

---

*بنو حمدان: بنەماڵەیەکن لە (تغلب بن واصل) لەبەرەبابی (بنی ربیعة) لە نێو سالاّنی (٢٩٣-٣٩٢ك/ ٩٠٥- ١٠٠١ز) فەرمانڕەوایی (موصل وحلب)یان کردووە، و سەرەتای دەرکەوتنیان لە هەرێمی (الجزیرة الفراتیة) بوو کاتێك لایەنگری خەوارج بوون، ئەمەش ببووە هۆی سەرهەلّدانی چەند شەڕێك لەگەلّ خەلیفەی عەبباسی (المعتصد)، (ابن حوقل: صورة الأرض، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت، ١٨٧-١٨٨" ابن خلكان: وفيات، ١٧٥/١).

** بنو الساج: بەنێوی بنەماڵەی ساجیە فەرمانڕەوا بوون لە نێوچە ئازەربایجان، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (مسكويه: تجارب الأمم، ١٦/١: حسام الدين علي غالب: ئازەربایجان، رسالة دكتوراه، كلية الآداب، جامعة بغداد، ١٩٨٤م).

*** زیارییەکان: بنەماڵەیەکن لەفارسەکان لە سەدەی (٤-٥ك/١٠-١١ز) فەرمانڕەوایی نێوچەکانی (جرجان وقومس و طبرستان) و هەندێ نێوچەی دیکە، دامەزرێنەری ئەم بنەماڵەیە (مرداويج ابن زيار بن وردان شاه الجيلي) (حسين عماري: مادة آل زيار، دائرة المعارف الأسلامية الكبرى، طهران، ١٩٩١، ٥٢١/١).

مسافرییەکان:- بنەماڵەی (المسافرية) یاخود (ال المسافر) بنەماڵەیەکی دیلەمییە، ولاّتی ئازەربایجان و ئەرمینیا لەژێر فەرمانڕەوایەتیان بوو لەسەدەی چوارەم و پێنجەمی کۆچیدا) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (القلقشندي: قلائد الجمان في التعريف بقبائل عرب الزمان، تح، ابراهيم الابياري، دار الكتب الحديثة، القاهرة، ١٩٦٣، ص٨٨).

السامانیون: یەکێکن لە بنەماڵە ناودارەکانی ولاّتی فارس کەوا لەسەر ئایینی زەردەشتی بوون، لەسەر دەستی باپیرە گەورەیان کە نێوی (سامان خداه) بوو بوونە ئیسلام لە سەردەمی خەلیفەی ئومەوی (هشام بن عبدالملك) و لە نێو سالاّنی (٢٦١-٣٨٩ك/٨٧٤-٩٩٩ز) فەرمانڕەوایی ولاّتی ئەو دیوی ڕووبار تا ولاّتی فارس بەنێوچەکانی (خراسان، طبرستان، الری، الجبل، سجستان)

البويهیون و دواتریش سەلجوقییەکان**** جگە لەمانەش هێزە نامو‌سڵمانەکان وەك (رووس و بیزەنتیەکان).[١٣٥] حەمدانیەکان جگە لە موسڵ حوکمڕانی نێوچەکانی (دیار بەکر و جزیرە)شیان دەکرد و هەروەها هەندێ لە میرەکانیان دەسەڵاتی هەندێ نێوچەی رۆژئاوای هەرێمی چیا یان دەستکەوت.[١٣٦] بە شێوەیەك كە ئەو نێوچانە بوونە مەیدانی هێرشکردن و شەڕەکانیان. بۆ نموونە دەبینین (حسین بن حمدان)* دوای شکستهێنانی بەرانبەر بە سوپای خیلافەت لە ساڵی (٣٠٣ك/٩١٥ز) دەستی کرد بە

بوو.(عباس اقبال: تاریخ ایران بعد الأسلام، تعریب. محمد علاء الدین منصور، دار الثقافة للنشر والتوزیع، القاهرة، ١٩٩٠، ص١٣٣؛

G: Literary History of Persi. Cambridge ،E،Brown University،١٩٥٥،I،٢٥٦.PP،٣٦٩،.٢٩٩ .

**** سەلجوقییەکان: دەگەڕێنەوە سەر (سلجوق بن تقاق) خاوەن بیروڕایەکی بەتوانا بوو، سلجوق چەند کوڕێکی هەبوو بەناوی (ارسلان، میکائیل، موسی)، سەلجوق لە جوند نزیك بوخارا لە تەمەنی (١٠٧) ساڵی کۆچی دوایی کردووە، میکائیل چەند کوڕێکی بەجێما لەوانە (بیضر، طغرل بگ، جغری بگ) ڕەچەڵەکی سەلجوقیەکان دەگەڕێتەوە تورکەکانی ئەو دیوی ڕووبار، کە گوێڕایەڵی هیچ سوڵتانێکیان نەدەکرد تا ئەوەی ویستمان بۆیان چووە سەر. (ابن الأثیر: الکامل، ٣٢١/١٩؛ حسام الدین علي غالب: ئازەربایجان، نیشتمان بشیر محمد: الکرد و السلاجقة، رسالة دکتوراه، مقدمة الى کلیة الآداب، جامعة صلاح الدین، ٢٠٠٠).

(١٣٥) قادر محمد حسن: الأمارات الکوردیة، ص٥٠.

(١٣٦) مسکویه: تجارب الامم، ٧٥/١؛ ابن الأثیر: الکامل، ٦/ ١٦٦، ١٨٥، ٢٠١، ٢٠٧، ٢٠٩؛ ابن خلدون: العبر وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربرو من عاصرهم من ذوي السلطان الاكبر، (تاريخ العلامة ابن خلدون)، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ١٩٨٦، مج٧٩٧/٣/٣.

* حسین بن حمدان: لە بنەماڵەی حمدانیەکان لە موصل توانی لەسەردەمی خەلیفە (المعتضد بالله) سەرکەوێت بەسەر (هارون الشاری) ڕابەری خەوارجەکانی ئەو نێوچەیەو بەدیل گرتنی و هێنانی بۆ خەلیفە، پاشان خەلیفە بڕیاری لە سێدارەدانیدا لە ساڵی (٢٨٣ك/٨٦٩ن)، بەمەش خەلیفە لە پاداشتی ئەم کارە باوکی ئازاد کرد. (الطبري: تأریخ الرسل والملوك، ١٧٠/٨-١٧٤؛ فیصل السامر: الدولة الحمدانیة في الموصل و حلب، مطبعة الایمان، بغداد، ١٩٧٠، ص ص٣٨-٤٠).

سوتاندنی شارۆچکەی (تل فافان)**ی ڕۆژئاوای (ئامد) و کوشتنی دانیشتوانی.(١٣٧) هەروەها (بنو حمدان) بەوە تۆمەتبار کراون کە لە نێوچەی (دیار ربیعە)*** دەستیان گرتووە بەسەر سەروەت و سامانی خەڵکیدا.(١٣٨) دەتوانین بڵێین کە نێوچەی خۆرهەڵاتی ئیسلامی بووە مەیدانی ململانێی سیاسی و شەڕ و پێکدادان لە نێوان هێزەکانی ئەو نێوچەیە، وەك شەڕی نێوان (دیسم بن إبراهیم الكردي و سالار مرزبان)،**** چونکە

** تل فافان: شوێنێکە دەکەوێتە سەر ڕووباری دیجلە لە خواروی میافارقین. (یاقوت الحموي: معجم البلدان،٣/٨٤٥).

(١٣٧) ابن الأثیر: الكامل، ٦، ص١٥١؛ عبدالرقیب یوسف، الدولة الدوستكیة في كردستان الوسطی، بغداد، ١٩٧٥، ج٢/ ص٢٢.

*** دیار ربیعە: یەکێکە لە ناوچەکانی هەرێمی جەزیرە و پێکهاتووە لە (نصیبین، ارزن، امد، راس العین، میافارقین، ماردین، باعر بایا، بلد، سنجار، قردا وبازیدا وطور عابدین) (ابن خرداذبة: المسالك والممالك، ٨٦).

(١٣٨) مجهول: العیون و الحدائق في اخبار الحقائق، تح: نبیلة عبدالمنعم داود، مطبعة النعمان، النجف، ١٩٧٢، ٤ / م٢/٧٠.

**** دیسم بن ابراهیم الكردی: لە نێوچەکانی ئازەربایجان سەریهەڵداو توانی لە نێوەی یەکەمی سەدەی چوارەمی کۆچی و دەیەمی زاینیی فەرمانڕەوایی ئازەربایجان و هەندێك لە نێوچەکانی ئەرمینیا و ئاران بکات، دەتوانین بڵێین دەسەڵاتی دیسم بە سەرەتای دەسەڵاتە سیاسیەکانی کورد دابنرێت لەو سەردەمەدا پێ دەچێت لە نێو ساڵانی (٣١٥-٣٤٥ك/٩٢٦-٩٥٦ز) حوکمڕانی بووە لەو نێوچەیە. (مسكویە: تجارب الأمم، ٢/ ٣٣؛ ابن الأثیر: الكامل، ٦/٢٨٦)؛ بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە (قادر محمد حسن: الأمارات الكردیة، ١٣-١٩).

مرزبان سالار:- ناوی (محمد بن مسافر الدیلمی) پێی دەوترا میری مسافری خاوەن ئازەربایجان، شەڕی لەگەڵ (ركن الدولة) کرد و لەو شەڕەدا بەدیلی گیرا، بەڵام لە ساڵی (٣٤٢ك/٩٥٣ز) توانی لە زیندان هەڵبێت و دەسەڵاتی خۆی بەسەر ئازەربایجان بگیرێتەوە، لە ساڵی(٣٤٦ك/٩٥٧ز) کۆچی دوایی کرد (مسكویە: تجارب الأمم،٢/ص ص ١١٥،١٦٦؛ ابن الأثیر: الكامل، ٦/٣٣٠،٣٤٣،٣٥٢)..

یەکەمیان هەستا بە ڕووخانی شوورەی شاری (اردبیل)* بە سەر دانشتوانی نێوچەکەدا لەبەرئەوەی پشتگیری (دیسم)یان کرد لەساڵی (٣٣١ك/٩٤٣ز) تا دەستی بە سەر سامانی پیاوچاکان و بازرگانەکاندا گرت و دەربەدەری کردن.[١٣٩] ئەمە و هەرێمی چیا (اقليم الجبال)ە لە بارودۆخێکی باشتردا بوو بە بەراورد لەگەڵ هەرێمەکانی دیکەدا لە ڕووی سیاسی و ئابورییەوە، بە تایبەتی دوای هێرشکردنی (مرداویج بن زیار)** بۆ سەر نێوچەکە لە (٣١٦ك/٩٢٨ز) دەستگرتنی بە سەر نێوچەی (جبل)دا.[١٤٠] هەروەها لە ساڵی (٣١٩ك/٩٣١ز) دەستی گرت بە سەر (همدان)دا و تاڵانی کرد.[١٤١] هەر بەمەشەوە نەوەستا، بەڵکو لە هێرشەکانی بەردەوام بوو بەرەو شارەکانی ڕۆژئاوای هەرێمی چیا، بە (دینور)یشەوە و دەستی کرد بە کوشتنی دانشتوانی.[١٤٢] کە ناچار بوون بەرەو بەغدا هەڵبێن و داوای کۆمەك و یارمەتی لە خەلیفە بکەن.[١٤٣] بوەیهییەکان لە دەوروبەری ساڵی (٣٢٠ك / ٩٣٢ز)دا کاتێ پێوەندیان بەهێزی سەربازی (مرداویج بن زیار)ەوە کرد لەسەر شانۆی سیاسەت دەرکەوتن، و (أحمد) کرا

---

* اردبیل: بەناوبانگترین و شوراینترین شارەکانی ئازەربیجانە، دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ئازەربیجانی ئێران نزیك دەریای قەزوین (القزويني: آثار البلاد وأخبار العباد، دار صادر، بيروت، د.ت،٢٩١؛ بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (حسام الدين علي غالب: ئازەربایجان، ص٧٥).

(١٣٩) ابن حوقل: صورة الارض، ٢٨٧-٢٨٨.

** مرداویج بن زیار: یەکێك بوو لە فەرماندە سەربازیە سەرکێشەکان، چاوی لە پلەی سەربازی بڵند بوو لە سێبەری میرنشینێکی لاوان، توانی لەگەڵ (اسفار بن شيرويه) سەربکەون بەسەر (ماکان)، هەرچەندە (اسفار) لە ساڵی (٣٢٣ك/ ٩٢٨ز) کوژرا، بەڵام دەسەڵاتەکەی گەیشتە دەستی (مرداویج وشمکیر)ی برای، ئەم سەرکەوتنەی مرداویج هۆکاری یەکەم و ڕاستەوخۆی سەرهەڵدانی (بني بويه) بوو.(احمد شلبي: موسوعة التاريخ الأسلامي و الحضارة الأسلامية، القاهرة،د-ت،٤١٦/٣).

(١٤٠) ابن خلدون: العبر، مم ٣ / ق٤ / ص٨٠٣.

(١٤١) القزويني: اثار البلاد واخبار العباد، ٤٦٨؛ الذهبي: دول الاسلام، ح١/ ص١٩٢.

(١٤٢) المسعودي: مروج الذهب، ح٤/ ص٤٣٠؛ ابن الاثير: الكامل، ٢١٤/٦.

(١٤٣) الاصفهاني: تاريخ سني ملوك الارض و الانبياء، دار مكتبة الحياة، بيروت، ص١٥٩.

بەوالی کەرەج* لە باشوری خۆرهەلاتی هەمەدان کە بچوکترینی هەرسێ کوڕەکەی (شجاع بویه) بوو: (علی و حسن) جگە لە (أحمد)، و عەلیش بوو بە (ضامن)ی ئیلتزامی نێوچەکانی ماهی بەصره (نەهاوەند)،** هەرسێ برا توانیان دەستبگرن بەسەر هەرێمی فارس و نێوچەکانی سەر بەهەرێمەکە و لە ساڵی(٣٢٣ك/٩٣٥ز)دا چیاکانیش کەوتە ژێر دەستیانەوە، دوای کوشتنی (مرداویج) لەسەردەستی تورکەکان، ئەحمەدیش بەردەوام بەرەو داگیرکردنی ڕۆژئاوا دەڕۆیشت و حسنی براشیان حکومڕانی ولاتی چیاکانی دەکرد، دوای ئەوە ئەحمەد چووە بەغداد و لە ساڵی (٣٣٤ / ٩٤٥ز)دا حسن نازناوی (رکن الدولة)ی*** وەرگرت و ئەحمەدیش نازناوی (معزالدولة)**** و (ابو الحسن علی)ی براشیان نازناوی (عماد الدولة م٣٣٨ك/٩٤٨ز)ی وەرگرت،(١٤٤) بەڵام کوژرانی (مرداویج) بەدەستی غولامە تورکەکانی خۆی ساڵی

---

* کەرەج: شارێکە دەکەوێتە نیوەی ڕێگەی نێوان همذان واصفهان.(یاقوت الحموي: معجم البلدان، ٤/٤٤٦).

** نەهاوەند: بەکۆنترین شار دادەنرێت لە هەرێمی چیا، دەکەوێتە باشووری هەمەدان، و نزیکەی (٨٤کم) لێیەوە دوورە، هەڵکەوتەی ئەم شارە کەوتۆتە سەر چیا هەر بۆیە کەش وهەوایەکی گونجاوی هەیە. (الیعقوبي: کتاب البلدان، المطبعة الحیدریة، ٣٩؛ ابن خرداذبة: المسالك و الممالك، ١٩٩).

*** رکن الدولة: ناوی (ابو علی الحسن بن بویه)ە میری بوەیهی بوو، هاوکات خاوەنی (اصبهان والری وهمدان) بوو، لە ساڵی (٣٦٦ك/٩٧٦ز) کۆچی دوایی کردووە. (ابن خلکان: وفیات،٢/ص ص ١١٨،١١٩؛ ابن الأثیر: الکامل، ٣٦٣/٨).

**** معز الدولة: ناوی (ابوالحسین احمدبن بویە)ە میری بوەیهییەکان بوو، هەروەها خاوەنی (العراق والأهواز) بوو، لە ساڵی (٣٥٦ك/٩٦٦ز) کۆچی دوایی کردووە (ابن خلکان: وفیات، ١٧٤/١-١٧٦؛ ابن تغری بردي: النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة، وزارة الثقافة، دار الأرشاد القومي، مصر، ١٤/٤).

(١٤٤) حسام الدین علي غالب: الکرد، ١١٣.

(٣٢٣ك/٩٣٥ز).[١٤٥] بووه هۆی جێ لەقبوونی دەسەڵاتی زیارییەکان لە نێوچەکەدا، چونکە برازاکەی (قابوس بن وشمکیر)* لە جێی دانیشت تورکەکان بوون بە دوو گروپەوە، گروپێك چوونە نێو بوەیهییەکانەوە و گروپێکی بەرەو هەرێمی چیا،[١٤٦] بەرێکەوتن و باج و سەرانەی دەینەوەریان هێنا.[١٤٧] بەم شێوەیە دەتوانین بڵێین خەڵکی ئەو نێوچەیە نێچیرێکی ئاسان بوون بە دەستی تەماحکارانەوەو بوونە قوربانی ئەو بارودۆخە شێواوە، بۆیە دەبینین یەکێ لە سەرکردە پێشووەکانی زیارییەکان کە نێوی (یشکری) بوو سێ ملیۆن درهەمی لە ماوەی یەك حەفتەدا لە دانیشتوانی (نهاوەند) سەند.[١٤٨]

دوای ئەوە نێوچەکە بوو بە مەیدانی ململانێی نێوان بوەیهی و سامانییەکان، چونکە هەردوو لا هەوڵی ئەوەیان دەدا دەست بەسەر شارەکانی هەرێمی چیا بگرن و چەندین شەڕ و پێکدادان لە نێوانیاندا ڕوویدا، و میر (رکن الدولة)ی بوەیهی توانی لە ساڵی (٣٣٥ك/٩٤٦ز)دا بەسەر سامانیەکاندا زاڵ بێت و هەموو شارەکان بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی.[١٤٩] ئەمە و جگە لەوەی کە نێوچەی (ثغور)ی** جەزیرە و ئاران

---

(١٤٥) ابن الأثير: الكامل،٢٤٤/٦ ؛ ابوالفدا: المختصر في اخبار البشر، دار المعرفة للطباعة والنشر، بيروت،٢، ١٩٦٠/٨٢.

* قابوس بن وشمكير: ناوی (شمس المعالی ابو الحسن قابوس بن ابی طاهر و شمکیر بن زیار)، میری (جرجان، الجبل، طبرستان) بوو، دەسەڵاتەکەی لە باوکی گوێزرایەوە بۆ براکەی (مرداویج بن زیار)، هەرچەندە کەسێکی بەتواناو دووربین بوو، بەڵام لەهەمان کاتدا زۆردارو ستەمکار بووە، هاوکارانی لەدژی هەستاو (منوجهر)ی کوڕیان ناچار کرد باوکی زیندانی بکات، تاوەکو لە ساڵی (٤٠٣ك/ ١٠١٢ز) کۆچی دوایی کرد، (ابن الجوزی: المنتظم فی تاریخ الملوك والامم، مطبعة دائرة المعارف الاسلامیة، حیدر اباد، ٤/ ٢٦٩؛ ابن خلكان: وفيات، ٨١/٤).

(١٤٦) ابن الجوزي: المنتظم، ٦ / ٣٢٠-٣٢٢.

(١٤٧) المسعودي: مروج، ٤٣٢/٤ ؛ ابن الأثير: الكامل،٢٤٦/٦.

(١٤٨) الهمذاني: تكملة تاريخ الطبري، ٢٦٥؛ ابن الاثير: الكامل، ٢١٤/٦.

(١٤٩) مسكويه: تجارب الامم، ٢ /١٠٨؛ ابن الأثير: الكامل، ٣٢٤/٦.

** ثغور: مەبەست لە ثغور ناوچە سنوریەکانە لەگەڵ هێزە بیانیەکاندا.

دووچاری هێرشی هێزە دەرەکییەکان بوون، وەك هێرشی بیزەنتییەکان بۆ سەر نێوچەکانی (ئامەد، میافارقین، ارزن، نصیبین و خەلاّت).*** ئەم هێرش کردنە ماوەیەکی زۆری خایاند.[150] هەروەها مەترسی هێرشکردنی ڕووسیش بۆ سەر نێوچەکانی (ثغور) لە ئاران لە زیادبووندا بوو، چونکە ساڵی (٣٣٢-٣٣٣ك/٩٤٣-٩٤٤ز) هێرشیان کردە سەر شاری (بردعە)،* بەڵام تووشی بەرگرییەکی سەخت بوون لە لایەن دانشتوانی ئەو نێوچەیە.[151] وەك لەم ڕوونکردنەوەیەدا دەردەکەوێت، ڕووداوە خوێناوییەکان ئێش و

*** ئامەد: شارێکی کۆنەو دەکەوێتە بەشی خۆرئاوای ڕووباری دیجلە، و ڕووباری دیجلە وەك دەمەداس بەدەوریدا سوڕاوەتەوە، ئێستا پێی دەوترێت دیاربەکر. (ابن حوقل: صورة الأرض، ٢٨؛ القزويني: آثار البلاد و اخبار العباد، ٤٩١).

میافارقین: دەکەوێتە نێوان جەزیرە و ئەرمینیا، شارێکی گەورەیە و شورایەکی لەبەرد درووستکراوی هەیە و هەروا خەندەقێکی قوڵی هەبووە، هەر لە کۆنەوە کوردی تیادا نیشتەجێ بووە. (ابو الفداء: تقويم البلدان، ٢٧٩؛ ابن حوقل: صوة الأرض، ٢٠١).

ارزن: شارێکی بەناوبانگە لەنزیك خەلاّت، قەڵایەکی سەختی هەیە. (یاقوت الحموي: معجم البلدان، ٣٥/١).

نصیبین: بەبنکەی دەڤەری رەبیعە دادەنرێ و چیای جودی دەکەوێتە بەشی باکووری و هەروا خۆشی دەکەوێتە باکووری سنجار، و ڕووباری هەرمان بەتەنیشت شورای ئەم شارەدا دەڕوات. (ابن جبير: رحلة ابن جبير (تذكرة بالأخبار عن الأتفاقات و الأسفار، دار صادر، بيروت، ١٩٥٩، ١٧١؛ ابو الفدا: تقويم البلدان، ٢٨٣).

خەلاّت: شارێکی ئەرمینیای نێوەڕاستە دەکەوێتە سەر دەریاچەی (اخلاط) لە جوانیدا کەم وێنەیە. (یاقوت الحموي: معجم البلدان، ٣٨٠/٢، ٣٨١).

(١٥٠) ابن كثير: البداية و النهاية، ١١/٦/ ٢٨٩، ٢٤٧؛ ابن الوردي: تتمة المختصر في اخبار البشر، منشورات المطبعة الحيدرية، النجف، ١٩٦٩، ٤٠٤/١، ٤١١، ٤١٣.

* بردعة: شارێکی گەورەیە لە وڵاتی ئاران، ئەم شارە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ساسانیەکان و شاه قوباد بنیادی ناوە، و نزیکەی (١٠٠كم) لە دوین دوورە، و خاکەکەی بەپیت و بەرهەمە. (قدامة بن جعفر: الخراج و صناعة الكتابة، ٣٢٢؛ احمد كسروى: شهرياران گمنام، ٢٥٥).

(١٥١) مسكويه: تجارب ٨١/٢؛ ابن الأثير: الكامل، ٢٩٧/٦-٢٩٨ ؛ ابو الفدا: المختصر، ٩١/٢؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ٢٢١/١١/٦.

ئازاری خەڵکی نێوچەکەی زیاد دەکرد، هەروەها خراپی بارودۆخی خیلافەتی عەبباسی لە هەموو ڕوویەکەوە کاریگەری زۆری لە سەریان هەبوو، هەر بۆیە کوردیش لە پێناوی بەڕێوەبردنی نێوچەکەیان لەلایەن خۆیانەوە هەوڵی یەکخستنی کارەکانیان دا، چونکە ئەمانیش وەك سەرجەم گەلانی نێوچەکە ئارەزووی سەربەستی و ئازادی بوون و بڕوای تەواویان پێی بوو، لەبەر ئەوە دەبینین داگیرکەر لە هەر کوێیەك بووبێت زۆر چالاکانە بەرەنگاری بوونەتەوە و هەموو جۆرە دەست تێوەردانێکیان ڕەتکردۆتەوە و تەنانەت هیچ سەرۆك و والیەکیش نەیتوانیوە لە خاکیاندا بمێنێتەوە و بۆ خۆیان حوکمڕانی خۆیان بوون، و تەنها بەنێو سەر بەدەوڵەتی عەبباسی بوون ئەمەش ڕێی لە پێشکەشکردنی دیاری و دارایی بۆ دەسەڵاتی مەرکەزی لێ نەدەگرتن، بەڵکو لەلایەنی سەربازیشدا سستیان نەدەنواند بۆ لەناوبردنی دژەکانیان و لەناوبردنی ئەو شۆڕش و بزووتنەوانەی لەدژیان دەکران، ئەو سەرۆکانەش لە نێویاندا بوەیهییەکانیش کوردیان لەزۆربەی کاتەکاندا بۆ ئەم مەبەستە بەکاردەهێنا، سودیان لە توانای سەربازی و ئازایەتی و نەترسیان وەردەگرت بەم شێوەیە کورد ڕۆڵێکی گرنگی بینیوە لە یارمەتیدانی سەرۆکی گەلانی دیکەدا.[١٥٢]

---

(١٥٢) حسام الدين علي غالب: الكرد، ص١١٤–١١٥.

دەستگرتن و باڵادەستی بیانییەکان بەسەر خیلافەتی عەبباسیدا

یەکێ لە دیارترین و گرنگترین ئەو دروشمانەی کە عەبباسییەکان لە قۆناغی نهێنی کارکردنیانـدا بـەرزیان کردبـووەوە و جاڕیـان بـۆ دەدا چـاککردنی بـاری گـوزەرانی لایـەنگرانی (مـوالی)* بـوو لـە ڕووی ئـابووری و سیاسـی و کۆمەڵایەتییـەوە و یەکسانبوونیان لەگەڵ عەرەبەکاندا. هەروەها عەبباسییەکان لـە لایەکـەوە بانگـەوازی یەکـسانیان لـە نێـوان عـەرەب و لایـەنگرە دەرەکییـەکان بـە تایبـەتی خوڵقانـدنی هەماهەنگییەك لە نێوان عەرەب و فارسەکاندا دەکرد و لە لایەکی تریشەوە کۆششی لایەنگرە دەرەکییـەکان بـۆ بەدەسـتهێنانی دەسـەڵاتی لەدەستـچوویان وەك دەرفـەتێك دەقۆستەوە بۆ خوڵقاندنی گیانی هاوکاری لە نێوان هەموو چـین و توێـژ و ڕەگـەزێکی وڵاتدا بۆ دەستەبەرکردنی بنەماکانی دەوڵەتە نوێیەکەیان.[١٥٣] خەلیفە عەبباسییەکان پشتیان بە وەزیری فارسی دەبەست وەك کاتێك (مـأمون)** خیلافەتی وەرگرت، پـشتی

---

* مـوالی: (کـۆی مـوٌلی)یـە بەدیلـەکانی شـەڕی دەوڵـەتی ساسـانی دەگـوترا کـە لەلایـەن عەرەبـە موسڵمانەکانەوە گیرابوون و ببوون بە موسڵمان، ئەوانـە وەك هـاوڵاتی ژمارە دوو، یـاخود چینی ناوەنـد بـوون لـە نێـوان گـەورەکانیان (عـەرەب) و نێـوان کەسـانی دیکـەی عەرەبـدا، بـەڵام بـە تێپەڕبوونی ڕۆژگار بە هەموو موسڵمانێکی ناعەرەبیان دەگوت موالی کە زیاتر بەماناو مەبەستی خزمەتکار دەهات. (ولهارزن: الدولـة العربيـة و سقوطها، نقلـه الى العربيـة: يوسـف العش، مطبعة الجامعـة الـسورية، دمـشق، ١٩٥٦، ١٧٤؛ شـوان عوسمـان مـستەفا: کوردسـتان و پرۆسـەی بەئیـسلامکردنـی کـورد، سـلێمانی، ٢٠٠٢، ٢٨٩؛ نـەریمان عبداللـە علـی: ڕەوشـی مـەوالی لەسـەردەمی ئومەویـدا، ماسـتەر، کۆلێـژی زانـستە مرۆڤایەتیـەکان، بەشـی مێـژوو، زانکـۆی سلێمانی، ٢٠٠٥).

(١٥٣) عبـدالعزيز الـدوري: دراسـات في العـصور العباسـية المتـأخرة، مطبعـة الـسريان، ١٩٤٥، ص١٠.

**مـأمون: نـاوی (عبداللـه بن هـارون)ە حەوتـەمین خەلیفەی بنەماڵـەی عەبباسیەکان بوو لـە نێو سـاڵانی (١٩٨-٢١٨ك/٨١٢-٨٣٣ن) خیلافـەتی عەبباسـی گرتـە دەسـت، کەسـێکی نزیـك بـوو لـە

بە سەرکردەی سەربازی فارسی دەبەست لە شەڕیدا لەگەڵ (ئەمین)ی*** بڕایدا. بۆیە دەبینین کاروباری بە دەستەوە دەدەن و پلەوپایە زۆر گرنگ و سەرەکییەکانی دەوڵەتی پێ دەبەخشین.(١٥٤) (مأمون) دوای شکستی (بني سهل) بەجێهێشتنی مەڕو و گەڕانەوەی بۆ بەغدا، خۆراسانییەکانی بێ ئومێد کرد. دیارترین ئەو خاڵانەی کە سەردەمی (المعتصم بالله)* (٢١٨-٢٢٧ك/٨٣٣-٨٤٢ز) جیادەکاتەوە زۆربوونی تورکەکان بوو لە سوپادا و بڵاوبوونەوەیان لە وڵاتدا، لەبەر پێویستی زۆری وڵات بە سەربازی چالاك و بە توانا، ئاشکرایشە کە سەربازی تورك ناسراون بە توانایی و دڵسۆزی، لەبەرئەوە دەوڵەتی ئیسلام پشتی پێ دەبەستن، بەڵام ئەمە بووە هۆی بێزاربوونی خەڵکی بەغدا، چونکە ئەو سەربازە تورکانە زۆر توندوتیژانە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ خەڵکیدا دەکرد، هەر بۆیە (المعتصم) بڕیاریدا بە گواستنەوەی خیلافەت لە بەغداوە بۆ سامەڕا.(١٥٥) لە سەردەمی (الواثق بالله)**دا دەسەڵاتی

زاناو فقیهەکان، تەواوکاری ڕێگەی باپیری (ابو جعفر المنصور) بوو لە وەرگێڕانی کتێبی زانستی و فەلسەفی. (الطبري: تأريخ الرسل والملوك، ٥٢٧/٨؛المسعودي: مروج الذهب، ٣٩٥/٢ ؛ السيوطي: تأريخ الخلفاء،٤٩٠).

*** ئەمین: ناوی (محمد بن هارون)ە و پێیان دەوت (ابو موسى) دایکی (زبیدە)ی ناوبوو کچی (جعفر بن ابی طالب) بوو، لە نێو سالأنی (١٩٣-١٩٨ك/٨٠٨-٨١٣ن) خیلافەتی عەبباسی گرتە دەست، لە ساڵی (١٩٨ك/٨١٣ن) لەو ململانێی لەگەڵ مامونی برای کوژرا. (الطبري: تاريخ الرسل والملوك، ٣٦٥/٨؛ السيوطي: تأريخ الخلفاء،٤٧٤).

(١٥٤) ستانلي لينبول: طبقات سلاطين الاسلام، تر-مكي طاهر الكعبي، بغداد، ١٩٦٨، ١٢٠.

* المعتصم بالله:- ناوی (ابو اسحاق محمد بن الرشيد)ە لە نێو ساڵانی (٢١٨-٢٢٧ك/٨٣٣-٨٤١ن) دەسەڵاتی خیلافەتی عەباسی گرتە دەست، وشاری (سامراء)ی درووست کرد لە نێو بەغدا وتکریتدا، لەسەردەمی ئەودا (بابك الخرمى و جعفر بن فهرجس الكردى) کوژران. (الطبري: تاريخ الرسل و الملوك، ٥٢،١١٦/٩؛ ابن الأثير: الكامل، ٦/ ٢١، ٧٠).

(١٥٥) جون جلوب: امبراطورية العرب، تر: خيري حماد، بيروت، ١٩٦٦، ص ٦٤٩؛ فاروق عمر فوزي: الخلافة العباسية في عهد الفوضى العسكرية، ١٩٧٧، ص ٣٦ – ٣٧.

تورکەکان زۆر زیادی کرد و ئەو سەردەمە بە سەردەمی بوژانەوەی دەسەڵاتی تورکەکان ناسرابوو کە تییدا (الواثق بالله) ناچار کرابوو پلەی سوڵتان ببەخشێ بە (اشناس) بەمەش دەسەڵاتێکی وای پێ بەخشیبوو کە لە دەسەڵاتی بەڕێوەبردن و عەسکەرتاری زیاتر بوو، هەر بۆیە کاتێك خەلیفە کۆچی دوایی کرد، (اشناس) خۆی دەسەڵاتی باڵای خیلافەتی بە دەستەوە گرت و هەر ئەویش خەلیفەی هەڵدەبژارد کە (جعفر المتوکل)بوو.(١٥٦)

کە (المتوکل) خیلافەتی وەرگرت بینی چ پشێوییەك وڵاتی تەنیوە لە ئەنجامی دەسەڵاتداری تورکەکان، بۆیە بیری لەوە کردەوە کە سنوورێکیان بۆ دابنێت و دەسەڵاتیان کەم بکاتەوە، بەڵام تورکەکان دەستپێشخەربوون لەگەڵ کوڕەکەی (المنتصر بالله)*دا ڕێککەوتن و توانیان خەلیفە بکوژن. ئەم ڕووداوە بەڵگەیەکی دیاری پەشێوی بارودۆخی وڵات و خاڵێکی وەرچەرخان بوو، چونکە بەڕێوەبردنی خیلافەت ڕێڕەوێکی دیکەی گرتە بەر، کە تێیدا دەسەڵاتی سەربازی تورك زۆر بەهێز بوو لە بەرامبەریشدا دەسەڵاتی خەلیفە زۆر لاواز بوو بوو، بەڵکو خیلافەتی عەبباسی هیچ دەسەڵاتێکی

** الواثق بالله:- ناوی (ابو جعفر هارون بن محمد بن هارون الرشید)ە لە نێو ساڵانی (٢٢٧-٢٣٢ك/٨١٤-٨٤٦ز) خەلیفەی خیلافەتی دەوڵەتی عەبباسی بوو، تاقیکردنەوەی خەڵکی کرد لە (خلق القرآن) و لە نێویان (احمد بن حنبل) لەشاری (سامراء) کۆچی دوای کرد. (ابن قتیبة الدینوری: المعارف، مکتبة العلوم والحکمة، بیروت، ١٩٦٠، ٣٩٢/٢ ؛ الخطیب البغدادي: تاریخ بغداد، ٢٩٧/١).

(١٥٦) کارل بروکلمان: تاریخ الشعوب الاسلامیة، نقله الی العربیة: نبیه امین فارس و منیر بعلبکي، بیروت، ١٩٧٧، ص٢١٢.

* المنتصر بالله:- ناوی (ابو عبداللهبن جعفر بن المتوکل بن محمد المعتصم بن هارون الرشید)ە لەشاری (سامراء) لە دایك بووە، لە نێو ساڵانی (٢٤٧-٢٤٨ك/٨٦١-٨٦٢ز)، باوکی خۆی کوشت و تەنها (٦)شەش مانگ خەلیفە بوو لە تەمەنی (٢٥)ساڵی کۆچی دوای کرد، (ابن قتیبة الدینوری: المعارف، ٣٩٢؛ الطبري: تاریخه،٢٣٤/٩؛ ابن الکازروني: مختصر التاریخ، حقق وعلق علیه مصطفی جواد، بغداد، ١٩٧٠، ١٤٩).

سیاسی نەبوو، تەنها لە سەردەمی (المعتضد باللە)** و دوای ئەویش کوڕەکەی (المكتفي باللە)***دا نەبێت کە خیلافەت هەندێ دەسەڵاتی بەدەست هێنابووەوە، بەڵام ئەمەش زۆری نەخایاند و تورکەکان گەڕانەوە نێو دەسەڵات و دەستیان بە سەر بەڕێوەبردنی وڵاتدا گرت.(١٥٧)

سەرکەوتنی زۆری تورکەکان و دەسەڵاتداریان لە وڵاتدا بووە هۆی زیاتر لاوازبوونی خەلیفەکان و تا ڕادەیەکیش سوك و ڕسوابوونیان لای تورکەکان کە بە ئارەزووی خۆیان وڵاتیان بەڕێوەدەبرد و چیان بویستایە دەیانکرد، گەر بیانویستایە خەلیفە لابەرن لایاندەبرد و گەر بیانویستایە بیکوژن دەیانکوشت.(١٥٨) لە ڕاستیدا خەلیفەکان کاروباری وڵاتیان بە تەواوی بەدەست تورکەکانەوە دابوو، دەسەڵاتی خەلیفە تەنها نێوێك بوو و هیچی تر. خەلیفەکان لە بە

رانبەر خواست و ئارەزووی تورکەکاندا هیچیان پێنەدەکرا و نەیاندەتوانی ڕوو بە

** المعتضد باللە:- ناوی (ابو العباس احمد بن الموفق بن احمد بن المتوكل) لە ساڵی (٢٤٢ك/٨٥٦ن) لەدایك بووە، و لە ساڵی (٢٧٩-٢٨٩ك/٨٩٢-٩٠١ن) خیلافەتی عەبباسی گرتە دەست، توانی لەماوەی دەسەڵاتیدا دادپەروەری لە نێو خەڵکیدا بڵاوبکاتەوە و دەستی کرد بە چاکسازی نێوخۆیی ئەمە جگە لە حەج و غەزاکردن لە پێناو خوادا.(؛الطبري: تاريخ،٣٠/١٠؛ المسعودي: مروج الذهب،٥٩٧/٢، الحنبلي: شذرات الذهب،١٧٢/٢).

*** المكتفي باللە:- ناوی (ابو محمد علي بن المعتضد)ە لە ساڵی (٢٦٤ك/٨٧٧ن) لە دایك بووە، لە نێو ساڵانی (٢٨٩-٢٩٥ك/٩٠١-٩٠٧ن) خیلافەتی عەبباسی گرتە دەست، لەو سەردەمەدا (جامع القصر ودار الخلافە)ی درووستکرد، هاوکات هەستا بە قەتلوعامکردنی (خوارج) هەروەها (القرامطة)، هەروەها توانی شاری (انطاليا) لە وڵاتی ڕۆم فەتح بکات.(ابن العبري: تأريخ مختصر الدول،١٥٢؛ ابن الكازروني: مختصر التاريخ، ١٦٨؛ السيوطي: تاريخ الخلفاء، ٦٠١-٦٠٢).

(١٥٧) محمد ماهر حمادة: الوثائق السياسية و الادارية العائدة للعصر العباسي المتتابعة،١٩٧٧، ص١٦.

(١٥٨) ابن الطقطقى: الفخري في الاداب السلطانية والدول الاسلامية، ص٢٤٣.

ڕوویان بینەوە لە ئەنجامدا دەوڵەتی ئیسلام دابەش بوو بۆ چەندین میرنشین و دەوڵـەتی بچووك بچووك.(١٥٩)

دوای ئەوەی کە میرەکانی دەوروبەری خیلافەت بە میرە کوردەکانیشەوە هەستیان بـە لاوازی خیلافەتی عەبباسی کرد لە ئەنجامی باڵادەستی تورکەکاندا زانیان کە دەرفەتی ئەوە ڕەخساوە دەست بەسەر ئەو نێوچانەدا بگرن کە لـە ژێـر دەسـەڵاتیاندایە، چـونکە ئەوان هیچ کاتێ خۆیان لە تورکەکان بە کەمتر نەدەزانی کە لە نێوجەرگەی پێتـەختی خیلافەتدا دەسـەڵاتیان بـە دەسـتەوە گرتبـوو، بـەم شـێوەیە لـە نێوەڕاسـتی سـەدەی (٤ك/١٠ز) خیلافەتی عەبباسی بـە چـەندین دەوڵـەت و میرنـشین کـە بـەڕێوەبردنی جیابوو لە دەوڵەتی عەبباسی دەورە درابوو.(١٦٠)

لە ساڵی (٣٢٤ك/٩٣٥ز)دا خەلیفەی عەبباسی تـەنها نێوچـەی نێـوان بەغـدا و (واسط)ی بەدەستەوە مابوو کە بێگومـان ئەمـە بـووە هـۆی کەمبوونـەوەی داهـات، تەنانەت داهات ئەوەندە کەم بوو بووەوە کە نـەدەتوانرا مووچـەی سـەربازەکان بـدرێت، ئەمە بۆ خۆی خەلیفە (الراضي بالله)ی* ناچـار کـرد کـە (ابـن رائـق)** سـەرکردەی

(١٥٩) گوستاف لوبوون: حضارة العرب، تر: عادل زعيتر، القاهرة، ١٩٥٦، ص١٧٧.

(١٦٠) حسين مجيب المصري: الصلات بين العرب و الفرس و الترك، ١٩٧١،ص ٩٤.

* الراضي باللە:- لە نێو ساڵانی (٣٢٢-٣٢٩ك/٩٣٤-٩٤٠ز) خیلافەتی عەبباسی گرتە دەست، لەبەر لاوازی خـۆی وڵات دابـەش بـوو و گەنـدەڵی بڵاوبـووە، ڕۆمـەکانی نێوچـە سنوریەکانیان گیرایەوە، هەروەها هەستا بە بڕینی دەستی (ابن مقلة الكاتب) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (الطبري: تاريخه،٢٩١/١١؛ ابن العبري: تاريخ مختصر الدول، ١٦٢؛ السيوطي: تاريخ الخلفاء، ٦٢٣).

**ابـن رائـق: لەسـەردەمی خەلیفـە (الراضـي بـاللە) ببـووە میری میران پـاش ئـەوەی (الكرخـي و سليمان بـن الحـسن مخلـد) بـەهۆی زیـادبوونی دەسـەڵاتی فەرمانـدە سـەربازیەکان، نـەیانتوانی کاروبـاری وڵات ببـەن بـەڕێوە بەمـەش (ابـن رائـق) دەسـەڵاتی زۆر فـراوان بـوو، هـەر بـە خـۆی والیەکانی دادەنـا و لادەبرد، پلەوپایەی لەلای خەلیفـە لـە وەزیـر زیـاتر بـوو. (مسكويه: تجارب الأمم، ٣٥٠/١؛ حسن ابراهيم حسن: تاريخ الأسـلام الـسياسي والـديني والثقـافي والأجتمـاعي، دار الجيل، ط١٥، بيروت، ٣٣/٣.

تورکەکان بانگ بکات و وەك(أمير الأمراء)*** میری میرانی دابمەزرێنێت بەرانبەر بە خەرجکردنی مووچەو دابینکردنی پێویستیەکان.(١٦١)

بەم شێوەیە (ابن رائق) و نووسەرەکەی (کاتبەکەی) بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتیان بە دەستەوەگرت، و ئەوانەش کە دوای ئەمان هاتن هەمان ڕێڕەوی ئەمانیان دەگرتە بەر و هەموو داهاتی وڵاتیان دەگواستەوە خەزنەکانیان بە گوێرەی خواست و ئارەزووی خۆیان لێیان خەرج دەکرد و چەندیان بویستایە ئەوەندەیان دەدایە خەلیفە، تەنانەت زۆرجار خانەی داهات (بيت المال) ئەوەندەی تێدا نەبوو کە بەشی پێویستییەکانی دەوڵەت بکات.(١٦٢)

لەڕاستیدا زۆر لەوانەی کە پلەی (میری میران)یان بە دەستەوە دەگرت لەو سەربازە تورکانە بوون.کە خاوەن ئەزموونی سیاسی نەبوون، بەڵکو تەنها لە خەمی پلەوپایەدا بوون، بۆیە بە شێوەیەکی زۆر توندوتیژانە هەڵسوکەوتیان دەکرد ، ئەوەش کە هۆکارێك و پشتیوانیان بوو لە رەفتاری توند و تیژییاندا (دەیلەمییەکان) بوون. هێز و ژمارەی دەیلەمییەکان لە خیلافەتدا زۆر زیادی کرد و لە سوپای میری میران (بجكم)* و (احمد

*** اميرالامراء-میری میران: فەرمانەدەی گشتی سوپایە، خەلیفەی عەبباسی (الراضي بالله) لە ساڵی (٣٤٢ك/ ٩٣٥ ز) دای هێنا، کاتێك فەرمانده بچووکەکان دەستیان لە کاروباری خیلافەت وەردەدا، بۆیە خەلیفە (محمد بن رائق)ی ڕاسپارد بۆ ئەم کارە بەمەرجێك پێداویستیەکانی دارایی خیلافەت دابین بکات. (ابن الأثير: الكامل، ١٨٥/٥؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ٢٥٨/٣؛ ابن خلدون: العبر،٤١١/٣؛ حسام قوام السامرائي: المؤسسات الأدارية في الدولة العباسية خلال الفترة ٢٤٨-٣٣٤هـ، دار الفكر العربي، القاهرة، ٧٧).

(١٦١) ابن الاثير: الكامل، ٣٢٢/٨-٣٢٣؛ عبدالعزيز الدوري: دراسات، ص٣٢.

(١٦٢) مسكويه: تجارب الامم، ٣٥٢/١.

* بجكم: غولامێکی تورکیە هی (مرداويج بن الزيار) بوو، لەسەردەمی خەلیفە (المتقي لله) لەپاش کوشتنی مرداويج هات بۆ عێراق و ببووە میری میران، لەشاری (واسط) لە ساڵی (٣٢٩ك/٩٤٤ز) لە ئەنجامی هێرشی بۆ سەر ماڵ و حاڵیان بەدەستی کوردەکان کوژرا. (ابن الجوزي: المنتظم،٣٢٠/٦-٣٢٢).

البريـدی)دا تەنانـەت مـیری مـیران (قـرەتكين) دەيلـەمی بـوو، هـەر بۆيـە دەتـوانين دەسـتگرتنی بووەيهيـەكان بەسـەر خيلافەتـدا بگەڕێنينـەوە بـۆ زۆری ژمـارەی دەيلەمييەكان لە سوپای خيلافەتدا.[١٦٣] لە ڕاسـتيدا سيـستمی مـيری مـيران توانـای جێگيركردنی بـەڕێوەبردنی كاروبـاری وڵاتـی نـەمابوو لـە كاتێكـدا كـە كۆچـكردنی بووەيهييەكان لە وڵاتی فارسدا جێگيربوو بوو. ئينجا بۆ (احمد بن بويـە)يـان نووسـی و داوايان لێكرد بڕوا بۆ لايان، ئەويش بەڕێ كەوت و چووە نێو بەغدا و بـوو بـە (مـيری ميران) ئەمـەش بۆ خۆی سەرەتای بڵاوبوونەوەی دەسەڵاتی بووەيهی بوو لە بەغدا.[١٦٤]

بەم شێوەيە دەبينين لاوازی خيلافەت پاڵپشتی بوو بۆ بيانييەكان كە دەسـت بەسـەر پلەوپايە بەرزەكانی دەسەڵاتدا بگرن، جگە لەوە بارودۆخی خيلافـەت هانـدەر بـوو بـۆ والييەكانی هەرێمەكان كە جياببنەوە، دوای ئەوەی كـە خيلافـەت شـكۆمەندی خـۆی لەدەستدا، والييەكان هەستيان بەوە كرد كە پێويست ناكات سەر بە خيلافەتێكی بـەو شێوە لاوازە بن، هەر بۆيە بە دوای يەكدا هەرێمەكان جيابوونەوەی خۆيان ڕاگەياند.

---

(١٦٣) مسكويه: تجارب الامم ٧/٨٤-٨٥.

(١٦٤) ابن الاثير: الكامل ٨/٤٤٨-٤٤٩.

تەوەری دووەم

بەڕێوەبردنی هەرێمەکان

مامەڵەکردنی خیلافەتی عەبباسی لەگەڵ ئەو هەرێمانەدا کە سەر بە ئەو دەوڵەتە بوون هەندێ شێوازی بەکار دەهێنا کە جیاواز بوون لەو ڕێوشوێنانەی کە دەوڵەتی ئومەوی بەکاری دەهێنان. بۆ نموونە دەوڵەتی عەبباسی لەسەرەتای درووستبوونیەوە بە تەواوەتی دەستی گرتبوو بە سەر هەرێمەکانیدا و والییەکانی ئەو هەرێمانە بە تەواوەتی سیاسەتی خەلیفەکانیان پێڕەو دەکرد، چونکە لە زەبر و زۆر و دەسەڵاتی خەلیفەکان دەترسان. بەتایبەتی سەردەمی عەبباسی یەکەم، (١٣٢-٢٣٢ك) والیەکان ئەوەندە دەسەڵاتیان نەبووە، و دەسەڵات هەموو کەوتە دەستی خەلیفە، بە تایبەت سەردەمی خیلافەتی (أبو جعفر المنصور و هارون الرشید)، عەبباسی لە دوای درووستبوونی، دەستی بەسەر هەرێمەکاندا لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا گرت، بەڵام ئەمە ماوەیەکی کەمی خایاند و جیابوونەوەی هەرێمە دوورەکان دەستی پێکرد وەك هەرێمەکانی ئەندەلوس ئینجا (المغرب الاقصی) و (تونس) و (دیار مصر) لە نێوچە عەرەبیەکانی دەوروبەری خیلافەت و ئینجا یەمەن و دواتریش وڵاتی خۆراسان.(١٦٥)

لە ڕاستیدا بارودۆخی خیلافەتی عەبباسی کاریگەری زۆری لە سەر دەزگەکانی دەوڵەت هەبوو، چونکە ئەو دەوڵەتە کێشەی جۆری دەسەڵاتی هەبوو لە نێوان دەسەڵاتی ناوەند و لامەرکەزیدا کە جۆرە ئازادییەك بە میرنشینەکان دەبەخشێت لە بەڕێوەبردنی

---

(١٦٥) محمد حلمي احمد: الخلافة و الدولة في العصر العباسي، القاهرة، ١٩٧٥، ص ٢٢٦.

هەرێمەکاندا کە ئەمەش کاریگەری لە سەر دەسەڵاتی والییەکان هەبوو بۆ نموونە (ابوجعفر المنصور) کە بە دامەزرێنەری دەوڵەتی عەبباسی دادەنرێت، دەسەڵاتی ناوەندی پیڕەو دەکرد، بەڵام والی هەرێمەکان دەسەڵاتیان کەمتر بوو وەك ئەوەی کە لە سەردەمی (هارون الرشيد)دا و ئەوان دوای ئەو پەیدایان کرد، چونکە لەم سەردەمانەدا هەرێمەکان ئازادی زۆریان بە دەستهێنا و دەسەڵاتیان زۆر زیادی کرد و لە هەندێ شوێن گەیشتە دامەزراندنی میرنشین وەك نێوچە کوردییەکان و نێوچەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا.(١٦٦)

(الماوردي) سیستمی میرنشین لە وڵاتدا بە سەر دوو جۆردا دابەش دەکات:-

١. میرنشینی (استكفاء) لەو جۆرە میرنشینەدا خەلیفە خاوەن دەسەڵاتی تەواوە بەسەر هەموو کاروبارێکدا. خەلیفە نێوچەکە دەبەخشێت بەوالییەك یاخود سەرکردەیەکی سوپا، یان سەرکردەیەکی خێڵایەتی.(١٦٧)

٢. میرنشینی (أستيلاء) بەزۆری وەکو داگیرکردن وایە، میرێك یاخود والیەك لەسەر نێوچەیەك خۆی دەچەسپێنێت سەر نێوچەیەکی دیکە، دەسەڵات ڕاگرتن لە میرنشیندا کە وێنەیەکی تەواوی لامەرکەزییە.

لەو دوو جۆرە میرنشینەدا دەسەڵاتی والی زۆر زیاد دەکات و بە هەموو هێزیکەوە هەوڵی پاراستنی دەسەڵاتی خۆی دەدات لە بەرانبەریشدا خەلیفە ناچار دەبێت کە وازی لێ بهێنێت و بەو بارودۆخە ڕازی بێت.(١٦٨)

سیستمی لامەرکەزی لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا بوو بە نموونەی سەرهەڵدانی دەوڵەتە هەرێمیەکان، هەروەها ئەو سیستمە بووە بنەمای پێوەندی نێوان حکومەتی مەرکەزی و دەوروبەر، چونکە دوای ئەوەی کە عەبباسیەکان هەستیان بەوە کرد کە دەوروبەر لە ژێر رکێف و دەسەڵاتیاندا نەماوە سیستمی لامەرکەزییان بەناچاری قبوڵ کرد و تەنها

---

(١٦٦) حسن احمد محمود: العالم الاسلامي في العصر العباسي، القاهرة، ١٩٦٦، ١/ ١٣٦-١٣٧.

(١٦٧) الاحكام السلطانية و الولايات الدينية، القاهرة، ١٩٦٦، ص ٢٧.

(١٦٨) هـ. س، ل٢٧.

سەرپەرشتی دوور بە دووریان پێ باش بوو، مەبەستیشیان لەم ڕازی بوونە تەنها بەردەوامبوونی دەوڵەتەکەیان بوو، هەر بۆیە کاتێ کە دەوڵەتی عەبباسی زۆر لاواز بوو ئەو دەسەڵاتە لامەرکەزییانە بوون بە بزوتنەوەی سەربەخۆیی خواز و خیلافەتیش هیچ دەسەڵاتێکی لە بەرامبەریاندا نەبوو بۆیە پشتگوێ خرابوو.[169]

لە لایەکی تریشەوە خەلیفەی عەبباسی دەسەڵاتی ویلایەتەکانی دەدایە دەستی سەرکردە و کەسوکاری خۆی. والیەکانیش کەسانێکیان لە جێی خۆیان دادەنا کە کاروباری ولایەتەکان بەڕێوەبەرن و خۆشیان لە بەغدا یان لە سامەڕا نیشتەجێ دەبوون، کە ئەمە دەرفەتی بۆ جێگری والی دەڕەخسان ڕەچاوی بەرژەوەندی تاکەکەسی خۆی بکات و باشترین ڕێگەش بۆ بەدەستهێنانی ئەو مەبەستە زۆر کردن بوو لە خەڵکی ڕەش و ڕووت، هەروەها دەبوو جێگر پارە وسامانی باش بۆ والی و ئینجا بۆ خەلیفەش بنێرێ کە لە بەغدا نیشتەجێ بوون، کە ئەمانە هەموویان کاردانەوەی خراپیان لە لایەن خەڵکییەوە لێدەکەوتەوە و خەڵکی تەواو وەڕس و بێزار بوو بوون لەو ڕژێمە و ئەو ڕەفتارانە وای لە خەڵکی دەکرد کە هاوکاری ئەو کەسانە بکەن کە بۆ جیابوونەوە لە خیلافەتی عەبباسی کاریان دەکرد.[170]

هەروەها خیلافەتی عەبباسی شێوازێکی دیکەی لە بەڕێوەبردنی هەرێمەکان گرتەبەر ئەویش بەخشینی دەسەڵاتی ولایەتێك زیاتر بە یەك والی بوو کە ئەمە دەرفەتی باشتری بۆ والییەکان دەڕەخسان کە بازنەی دەوروبەری خۆیان فراوانتر بکەن.[171] هەروەها بەخشینی دەسەڵاتی ولایەتێك زیاتر بە یەك والی، والی ناچار دەکرد کە کەسانێکی دیکە لەجێی خۆیان دابنێن بۆ هەڵسوڕانی کاروباری ولایەتەکان و زۆر جاریش والی هیچ دەسەڵاتێکی بەسەر جێگرەکانی خۆیدا نەدەبوو. بەم شێوەیە زۆر

---

(١٦٩) حسن احمد محمود: العالم الاسلامي في العصر العباسي، ج ١/ص ١٢١-١٢٢.

(١٧٠) يوسف العش: تاريخ عصر الخلافة العباسية، راجعه ونقحه: ابو فرج العش، دمشق، ص١٢٢.

(١٧١) شاكر مصطفى: دولة بني العباس، وكالة المطبوعات الكويتية، ١٩٧٣، ج١/ص٥٥٩.

جار خیلافەت ناچار دەبوو (تەقلید) بنێرێت بۆ والی بێ دواکەوتن مەگەر هەندێ جار نەبێت کە سوپای دەنارد بۆ بەدەستهێنانەوەی ئەوەی والی لە دەستیدا بوو گەر لە توانایشیدا نەبایە ئەوا (پەیمانی والیەتی) نوێ دەکردەوە بۆ والیەکان بۆ پاراستنی شوێنە ڕەمزییەکەی.(١٧٢)

بەم شێوەیە دەبینین هۆکاری بەڕێوەبردنی هەرێمەکان کاریگەری دیاری هەبوو لە پەیدابوون و سەرهەڵدانی بیرۆکەی جیابوونەوەی ولایەت و میرنشینەکان لە دەسەڵاتی مەرکەزی کە لە خراپی بەڕێوەبردن لە خیلافەتی عەبباسیدا و تەنانەت لە لایەن هەندێ والییەکانیشەوە ڕەنگی دەدایەوە.

---

(١٧٢) احمد ابراهيم الشريف: العالم الاسلامي في العصر العباسي، ج ٢/ص٤٥٣.

ویست و توانایی و شیاویی و لێهاتوویی

لە هەموو کیانێکی سیاسی و ئیداریدا کەسایەتیەکی ناودار و سەرکردە هەبوو رابەرایەتی بزوتنەوەی جیاخواز و سەربەخۆی دەکرد، کە گەیشتن بە مەرکەزی فەرمانڕەوایی و دەسەڵات پاڵنەرێکی سەرەکی بوون. سەرکەوتنی ئەو کەسە بە گەیشتن بەمەبەستەکانی خۆی پاڵنەرێك و هاندەرێك بوو بۆ والییەکانی دیکە کە هەمان رێگەی ئەو بگرنەبەر بە تایبەتیش کە والییەکان هەمان دەسەڵات و مافی خەلیفەی عەبباسیان پەیدا کرد.[173] ئەو کەسانەی کە مەبەست و خواستی ئاشکرایان هەبوو توانیان بەپێی پلانێکی دارێژراو سەرکەوتنی باش بە دەستبهێنن و سەرنجی خەلکیش بۆ لای خۆیان رابکێشن و وایان لێبکەن کە پشتگیرییان بکەن.[174] بۆ نموونە ئارەزووەکانی (طاهر بن الحسین) کاریگەری زۆری هەبوو لە دامەزراندنی دەوڵەتی (طاهرییەکان).* ئەگەر ئارەزووی خۆی نەبایە نەدەگەیشتە ئەو پلەوپایە بەرز و نزیکە لە خەلیفەی عەبباسی (مأمون).[175] هەروەها (یعقوب بن اللیث الصفار)** لە

---

(١٧٣) گوستاف لوبوون: حضارة العرب، ص ٦٠٩.

(١٧٤) یوسف العش:س-پ، ص ١٢٦-١٢٨.

* طاهرییەکان: دەوڵەتی تاهیری لە نێو ساڵانی (٢٠٥-٢٥٩ك/٨٢٠-٨٧٣ز) بە ویستی خیلافەت و لەسەر دەستی (طاهر بن الحسین) کەوا یەکێك بوو لە فەرماندەکانی خەلیفە (مأمون) کاتێك کردی بە والی بەسەر خوراسان لە ساڵی (٢٠٥ك/٨٢٠ز)، وسنوری دەسەڵاتیان نێوچەکانی رۆژهەڵات و باکوری خوراسان تا سنوری هند و تورکەکان بوو، لە ساڵی (٢٠٧ك/٨٢٢ز) مرد و گومانی ئەوە دەکرێت کەوا خەلیفە دەرمان خواردی کردبێت. (الطبري: تاریخ الرسل والملوك، ٥٧٧/٨؛ الیعقوبي: تاریخە، ٤١٣/٢).

(١٧٥) ابن خلکان: وفیات الاعیان، ٥١٨/٢.

** یعقوب بن اللیث الصفار: دامەزرێنەری دەوڵەتی صفاری بوو لە نێو ساڵانی (٢٥٤-٢٦٥ك/٨٦٨-٨٧٨ز) و توانی هێرش بکاتە سەر دەوڵەتی (طاهری) لە خوراسان، یعقوب لەگەڵ

سەرەتای پێوەندی کردنیەوە بەتیپی خۆ بەخشان بۆ شەڕی (خەوارج)ەکان لـە هـەرێمی (سجـستان) ئـارەزوو و مـەبەسـتی خـودی هـەبوو و هـەروەها ئـازایی و لێهـاتوویی یارمەتیدەری بوون کە ببێت بە سەرکردەی سوپا و توانی کاروباری وڵات بە باشی ڕێـك بخات.[١٧٦] ناکرێ خواسـت و ئـارەزووی سـامانییەکان لـە فراوانکردنـی دەسـەڵاتیاندا پشتگوێ بخرێت، وەك (اسماعیل بن احمد) سامانی کە دەسـت بگرێـت بەسـەر هـەموو ولایەتەکانی براکانیدا بە تایبەتی دوای مردنی (نصر) کە توانی نێوچە (اشروسنە) لە نێو بەرێت و خۆراسان بخاتە سەر نێوچەی دەسەڵاتی خـۆی دوای ئـەوەی کـە دەسـەڵاتی (صفاری)* کۆتایی پێهات، هەروەها لە ساڵی (٢٨٧ك/ ٩٠٠ز) توانی (محمد بن زیـد العلوي) خاوەنی (طبرستان)** لە نێو بەرێت و بیخاتە سەر ئەو نێوچـەیەی دەسـەڵاتی خۆی.[١٧٧] هەروەها (محمد بن زید العلوي) خواستی ئەوەی هـەبوو کـە دەسـت بگرێـت بەسەر خۆراساندا، بەڵام هەوڵەکەی سەری نەگرت، چونکە (اسماعیل السامانی) توانی بە سەریدا زاڵ بێت.[١٧٨] جگە لەمەش هێرشی دیکەی سەر کۆمـەڵی تـورك کـە لـە ترکمانستانی ئەفغانەوە هاتبوون و سەرکردەکەیان (الب تکین) بوو توانیبوویان دەسـت

عومەری برای کاری (صـفار–زەردك)یـان دەکـرد پـێش وەرگرتنـی دەسەڵاتی ئـەم دەوڵەتـە. (ابـن خلکان: وفیات الأعیان،٣١٢/٢؛حسن ابراهیم حسن: تاریخ الأسلام، ٧٢/٣).

(١٧٦) ابن الاثیر: الکامل، ٦٤/٧–٦٥.

* صـفاری: ئـەم دەوڵەتـە لـە نێـو سـاڵانی (٢٥٤–٢٩٨ك/٨٦٧–٩١١ز) لـە ڕۆژ هـەڵاتی ئیسلامی دامـەزرا لەبەشـی باشـوری ئێـران و پـاش دەست بەسـەراگرتنی بەسـەر دەوڵـەتی تـاهیری توانیـان سنوری دەسەڵاتیان فراوان بکەن بەرەو خوراسان و سجستان لەوپەڕی ڕۆژهەڵاتی باشـوری ئێـران تـا دوڵـەکانی (کابـل والـسند ومکـران) (الیعقـوبي: تاریخـه، ٤٥٩/٢–٤٦٠؛ ابـن الأثـیر: الکامـل، ٢٣٧/٥–٢٣٨).

** طبرسـتان:– وڵاتێکـی فراوانـە و (مازنـدەران)یـشی پـێ دەوترێـت، دەکەوێتـە نێـوان (الـري) و قومس و دەریای قەزوین وڵاتی دەیلەم و چیاوە. (یاقوت الحموي: معجم البلدان،٥٠٢/٣).

(١٧٧) ابن الاثیر: الکامل، ٥٠١/٧–٥٠٤.

(١٧٨) الطبري: تاریخ،٨١/١٠–٨٢.

بەسەر نێوچەی (غەزنە)دا بگرن و (دەوڵەتی غەزنەوی)** لە نێوان سالآنی (٣٥٢-٥٨٢ك/٩٦٣- ١١٨٦ز) دابمەزرێنن.[١٧٩] جگە لەمانەش ئارەزووەکانی (مرداویج بن زیار) کە پلانی داگیرکردنی بەغدا و ڕووخانی خیلافەتی عەبباسی دارشتبوو، بەلآم کوشتنی بووە هۆی لە نێوچوونی هەموو خواست و ئارەزووەکانی، ئینجا (علی بن بویە) ویستی وا بوو کە بنکەی دەسەلآتی خۆی زۆر فراوان بکات و هەرێمی فارس بکاتە بنکەی دەوڵەتێکی گەورە کە هەموو ویلایەتەکان لەخۆ بگرێت.[١٨٠]

هەروەها ئارەزووی (معز الدولة) لە داگیرکردنی بەغدادا سالّی (٣٣٤ك/٩٤٥ز)و وەرگرتنی نازنێوی میری میران و وەرگرتنی دەسەلآتی تەواو لە (دار الخلافة).[١٨١] سەلجوقییەکانیش لە ڕێی کردەوە سەربازییەکانیانەوە دەردەکەوێت کە چەند خواست و ئارەزووی فراوانکردنی دەسەلآتیان هەبووە تا توانیان لە سالّی (٤٤٧ك / ١٠٥٥ز) بگەنە بەغدا و دەستی بەسەرا بگرن.[١٨٢] ئەو ڕاستیەی کە ناتوانرێ نکۆڵی لێ بکرێ خواست و ئارەزووی میری میرنشینە کوردیەکانی ئەو ماوە مێژووییەی خیلافەتی عەبباسییە، بە تایبەتی میر (محمد بن شداد) کە هێز و دەسەلآتێکی فراوانی لە

** غەزنەوی: لە نێو سالآنی (٣٥٢-٥٨٢ك/٩٦٣-١١٨٦ز) یارمەتیدەر و هۆکاربوون بۆ نەهێشتنی دەسەلآتی بوەیهییەکان، چ لە ڕێگەی کێبرکێی سەربازی لە هەندێ نێوچەی دەسەلآتیان، یالە ڕێگەی چالاکیەکی بەرفراوان بۆ پاڵپشتی مەرکەزیەتی دەسەلآتی خەلیفەی عەبباسی بەهێزی مەعنەوی و بەرزکردنەوەی ورەیان و وەستان لەپێش هەموو هەوڵێکی بوەیهییەکان بەمەبەستی ڕوخاندنی دەسەلآتیان. بڕوانە (حسن ابراهیم حسن: تاريخ الأسلام، ٨٥،٩٠؛ نیکیتا ایلیسیف: الشرق الاسلامي في العصر الوسيط، تر-منصور ابو الحسن، دار الكتاب الحديث، بيروت، ١٩٨٦، ٣٠٩).

(١٧٩) ويل ديورانت: قصة الحضارة، تر: محمد بدران، جامعة الدول العربية، القاهرة، ١٩٧٩، ١٠/١٣.

(١٨٠) احمد إبراهيم شريف: العالم الاسلامي في العصر العباسي، ص٥١٤.

(١٨١) ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ٢٨٥/٣.

(١٨٢) الثعالبي: يتيمة الدهر في محاسن اهل العصر، تحـ: محمد محي الدين عبدالحميد، دار الفكر، بيروت، ٢١٨/٢.

نێوچـەی (أرآن)دا هـەبوو و بـەهۆی خواسـتەکانییەوە تـوانی میرنـشینی شـەدادی دابمەزرێنێت.[١٨٣] جگە لەوەیش میر (حسنویه بن الحسین) تـوانی میرنـشینی حـسنویه دابمەزرێنێت.[١٨٤]هەروەها میر (باد)ی کوردی کە کەسـایەتیەکی نێـودار بـوو تـوانی کیانێکی سەربەخۆ لە خیلافەت دابمەزرێنێت.[١٨٥]هەمان شتیش دەوترێت سەبارەت بـە (ابوالفتح محمد بن عناز) دامەزرێنەری میرنشینی (عەناز)ی یە.[١٨٦]هەروەها خواستی میرەکـانی نێوچـەی (اربـل) و دەوروبـەری خۆرهـەڵاتی شـاری موسـڵ لـە خواسـتی هاوتاکانیان کەمتر نەبوو لە پێناو دامەزراندنی میرنشینێکدا بۆ خۆیـان لـە (اربـل). [١٨٧] بەم شێوەیە دەبینین کە هۆکاری خواست و ئـارەزووی تاکەکـەس ڕۆڵێکـی کـارای هەبوو لە بزوتنەوە سەربەخۆ خوازەکاندا یـان لـە دامەزرانـدنی دەوڵـەت و میرنـشینی سەربەخۆ یان شێوە سەربەخۆدا. بە تایبەتیش لە کاتێکدا کە دەوڵـەتی مەرکـەزی بـە بارودۆخێکی نالەباردا تێدەپەڕیٚ، هـەروەها دەوڵـەتی مەرکـەزی بـەتین و بـە هـەموو شێوازێکی شەرعی یان ناشەرعی کاری بۆ ئەوە دەکـرد کـە خواسـت و ئـارەزووی ئـەو سەرکردە و کەسایەتیانە لە نێو بـەرێت، بـەڵام هەوڵـەکانی زۆرجـار بەفیڕۆدەچـوو لـە کارەکەیدا سەرکەوتوو نەدەبوو.

---

(١٨٣) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (اسماعیل شکر: الامارة الشدادیة الکردیة في بلاد اران، اربیل، ٢٠٠١).

(١٨٤) ابن الاثیر: الکامل، ١٠١/٧، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە (حسام الدین علي غالب: الکرد).

(١٨٥) الروذ راوري: ذیل تجارب الامم، مطبعة شرکة التمدن، مصر، ١٩١٦، ٣ /٨٤.

(١٨٦) بۆ زیـاتر زانیـاری بڕوانـە: (محمـد امین زکـي: تـاریخ الـدول و الامـارات الکردیـة في العهـد الاسلامي، عربە محمد علی عوني، ١٩٤٥، ص١٢٧؛ حسام الـدین علـي غالـب: الکـرد في الـدینور وشهرزور، ٢٠٢.

(١٨٧) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە:- احمد عبدالعزیز: الامارة الهذبانیة الکردیة، اربیل، ٢٠٠٦.

هۆکـــاری دیکە

جگە لەو هۆکارانەی کە پێشتر باسمانکرد و ڕۆڵیان بینی لە سەرهەڵدانی بزوتنەوە ڕزگاریخوازەکاندا کە ئامانجیان جیابوونەوە بوو لە خیلافەتی عەبباسی چەند هۆکارێکی تریش هەبوون کە بە شێوەیەك لە شێوەکان کاریگەریان لە سەر والییەکان هەبوو و هاندەریان بوو بۆ جیابوونەوە، لەو هۆکارانەش: فراوانی زۆری ڕووبەری دەوڵەتی عەبباسی، چونکە ئەم دەوڵەتە میراتگری دەوڵەتێکی زۆر فراوان بوو کە لە (سنووری چین)ەوە تا (المغرب الأقصى)ی دەگرتەوە، لەبەر ئەوە خیلافەتی عەبباسی ناچار دەبوو کە جۆرێك سەربەخۆیی ببەخشێ بە میری نێوچە دوورەکان کە ئەمە بوو بەهۆی هەڵوەشانەوە و دابەشکردنی دەوڵەت.[١٨٨] هەروەها سستی گەیاندن هۆکارێك بوو وڵاتانی دەوڵەتی عەبباسی، کە دابەش بوو بوو بۆ چەند میرنشین و دەوڵەتی بچووك (دویلات) بۆ دابەشبوونی هەرێمەکان لە دەوڵەت، بۆ نموونە کاتێك کە خیلافەت کۆمەك و یارمەتی دەنارد بۆ والی بۆ زاڵبوون بە سەر دووبەرەکی و ئاژاوەدا یارمەتییەکان لە کاتی پێویستدا نەدەگەیشتن، بۆیە سوپای خیلافەت نەیدەتوانی بە سەر بارودۆخە شێواوەکەدا زاڵ بێت و لە ئەنجامدا هەرێمەکە جیا دەبووەوە. ڕۆژهەڵاتناس (ستانلی لین پول)یش ئەو ڕایەی لاپەسەندە کە فراوانی ڕووبەری دەوڵەتی عەبباسی هۆکارێك بوو بۆ دابەشبوون و هەڵوەشاندنەوەی، چونکە دەوڵەتی عەبباسی زۆر فراوان بوو نەدەتوانرا هەموو لایەکی بخرێتە ژێر دەسەڵاتی مەرکەزییەوە. لەبەرئەوە چەند سنوور و ڕووبەری دەوڵەت فراوان بێت هۆکاری دابەشبوونی زیاد دەبێت. یەکەم کەسیش کە جیابووە (عبدالرحمن الداخل) بوو کە لە ساڵی

---

(١٨٨) فاروق عمر فوزي: الخلافة العباسية في عهد الفوضى العسكرية، ص ٢١٦؛ عبدالحميد العبادي وآخرون: الدولة الاسلامية تاريخها و حضارتها، دار النهضة المصرية، القاهرة، د.ت، ص٧٥.

(١٣٨ك/٧٥٥ز) دەوڵەتێکی سەربەخۆی لە ئەندەلوس ڕاگەیاند و پێی دەوترا (الدولة الأموية في ألأندلس)، لە خۆرهەڵاتیش (طاهر بن الحسين) میرنشینی تاهیرییەکانی دامەزراند، دوا بەدوای ئەویش دەوڵەتەکانی تر.[١٨٩] لەوانەش میرنشینە کوردیەکان. هۆکارێکی دیکەی گەشەکردنی کێشەکان لە پێناوی جیابوونەوەدا ئەوە بوو کە خەلیفەکان دەسەڵاتێکی زۆریان دەدا بەو سەرکردە سەربازییانەی کە دەیانناردن بۆ لە نێوبردنی ئاشوب و ئاژاوە چییان، دەرئەنجام هەندێ لەو سەرکردانە ئەو دەسەڵاتەیان وەك هەلێك دەقۆستەوە بۆ جیابوونەوە لەو ویلایەتەی کە بۆیان دانرا بوو، کە ئەمەش زۆرجار دەبووە هۆی لاوازی دەسەڵاتی عەبباسی.[١٩٠] دوای ئەوەی کە سوپا هەستی کرد کە خیلافەت پێویستی پێیەتی زەبر و زەنگی زیادی کرد و بودجەی لە سەر دەوڵەت زۆر زۆر بوو بە ڕادەیەك کە نیوەی داهاتی دەوڵەت بۆ سوپا تەرخانکرابوو، بەڵام کاتێ کە دەوڵەت نەیدەتوانی ئەو داهاتە بۆ سوپا دابین بکات ئەوجا گەورە سەرکردەکانی سوپا داوای جیابوونەوەیان لە خیلافەت دەکرد. بەرانبەر بەوەی کە خۆیان بەرپرسی دارایی سوپا بن لە داهاتی ئەو ویلایەتانەی کە جیایان دەکردەوە.[١٩١]

لە ڕاستیدا بەخشینی دەسەڵات لە هەرێمەکاندا بە سەرکردە سەربازییەکان، هەڵەیەکی زۆر گەورە بوو، چونکە ئەو سەرکردانە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتیان نەدەزانی و شارەزاییان لێنەبوو لەبەرئەوە زۆرجار پەنایان دەبردە بەر بەکارهێنانی هێز و زەبروزەنگ کە ئەمە زۆرجار دەبووە مایەی نیگەرانی خەڵکی لە دەسەڵات و کۆبوونەوە لە چواردەوری هەر بزوتنەوەیەکی جیاخوازیان دژ بەدەسەڵات، بزوتنەوە جیاخوازەکانیش پشتیان بە هاوکاری خەڵك دەبەست لەو ویلایەتانە ڕای دەگەیاند کە

---

(١٨٩) طبقات سلاطين الاسلام، ص ١٦-١٧.

(١٩٠) ابراهيم احمد العدوي: التاريخ الاسلامي في آفاقه السياسية و ابعاده الحضارية، القاهرة، (د.ت)، ص٣٢٩.

(١٩١) كلودكاهن: تاريخ العرب و الشعوب الاسلامية منذ ظهور الاسلام حتى بداية الامبراطورية العثمانية، تر: بدرالدين قاسم، دار الحقيقة للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٧٢، ص ٢٤٥-٢٤٦.

دامەزراندنی ئەو بزووتنەوانە لە ئەنجامی نارەزایی و نیگەرانی خەڵك بەرانبەر بە سیاسەتی دەوڵەتی مەرکەزیە لەبەرئەوەی ماف و پێویستییەکانی ژیانیان بۆ دەستەبەر نەکراوە. لەگەڵ ئەوەشدا پێوەندی ئەم دەوڵەت و میرنشینانەی کە جیادەبوونەوە لەگەڵ خیلافەتدا هەر بەردەوام دەبوو لەبەر چەند هۆکارێك بە تایبەتیش هۆکاری رۆحی و بیروباوەڕ، هەروەها پەیڕەوکردنی سیاسەتی لامەرکەزی لەلایەن بوەیهییەکانەوە، و بەخشینی دەسەڵات بۆ والیەکان و سەرۆك هۆز و سەرکردەی سوپا، کاریگەری گەورەی بوو بۆ جیابوونەوە.

تەوەری سێیەم
سیستمی خێڵایـەتی لـــە کوردەواریدا

خێـڵ (هـۆز) یەکەیـەکی کۆمەڵایـەتی سیاسـییە لـە پێکهاتـەی کۆمەڵگـەی کوردەواریـدا و سـیمایەکی کۆمـەڵی شـێوە کـشتوکاڵی و ئاژەڵـداری وەرگرتـووە و زۆرجاریش هەرێمێك پەیوەست دەبێت بە نێوچەیەکی جوگرافی دیاریکراوەوە کە ئەمـە لە هەمان کاتدا دەیکات بە یەکەیەکی ئابووری.[(١٩٢)] بەم پێیە (هـۆز) لـە کەسـانێك پێك دێت کە یەك هەستیان هەیە بەرانبەر بە نەژاد و ڕەسەنیان کە کۆیان دەکاتـەوە و گیانی هاوکاری و پەیڕەوکردنی ڕێسا و دابونەریت لە نێوانیاندا دەچەسـپێنێ و یـەك بوون لە کەسایەتی سەرۆك هۆزەکانیدا بەرجەستە دەبێت، چـونکە کـورد ناسـراون بـە ڕێزگرتن و گوێڕایەڵی سەرۆك هۆزەکانیان.[(١٩٣)] ئەم دیاردەیەش ڕەگ و ڕیشەیەکی خۆی هەیە لە ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی کوردەکاندا.[(١٩٤)] بۆیە دەبینین مێژوونووسان کـە دێنە سەر باسی کورد باسی هۆزەکانیـشیان دەکـەن.[(١٩٥)] ئەمـەش وادەگەیـەنێت کـە

---

(١٩٢) مارتن ڤان برون: ئاغا و شێخ و دەوڵەت، و.کوردۆ، ستوکهولم، ١٩٩٦، ١/١٠٢.

(١٩٣) محمود بایەزیدی: عادات و رسوماتنامەی اکرادیە، موسکو، ١٩٦٣،ل ١٦٩.

(١٩٤) م-س لازاریـف: چـەند کێـشەیەکی دیمـوکرافی و مێـژوویی و سیاسـی و پێوەنـدی کۆمەڵایـەتی و ئابووری کورد، و.کاوس قەفتان، گۆڤاری کوڕی زانیاری عیراق دەستەی کورد، بەغداد، ١٩٨٧،ب/١٦،١٧،ل ٣٩٢.

(١٩٥) بڕوانە: المسعوي: مروج الذهب،١٣٥/٢؛ التنبيه والأشراف، ٩٤؛ النويري: نهاية الارب في فنون الأدب، مطابع كوستاتسوماس وشركاه، القاهرة، د-ت، ص٢٩٠؛ المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، حققه وضع حواشيه. محمد مصطفى زيادة، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة، ١٩٣٤، ج١ / ق١ /٤.

کوردەکان لە شێوەی کۆمەڵی بچووکدا بوون کە هۆزیان پێك دەهێنا و لێرە و لەوێش میرنشینیان دادەمەزراند.[196] بوونی (هۆز) بەلای کوردەکانەوە زۆر پێویست بوو بۆ ئەوەی هەست بە یەکبوونیان بکەن و بتوانن ماڵ و بەرژەوەندییەکانیان بپارێزن. (المقریزی) لەم بارەیەوە دەڵێت: "دەزانن کەوا خەڵکی دەربارەی کوردەکان رای جیاوازیان هەیە"، هەروەها سەبارەت بەرەسەنیان دەڵێت: "هۆزێکن لە هۆزەکانی عەجەم پێکهاتوون لە چەند هۆزێك"[197] سیستمی بەڕێوەبردن کە بە درێژایی مێژوو ژیانی کوردەواری ڕێك دەخست بریتی بووە لە سیستمی خێڵەکی و یەکبوونی خێڵەکان لەسەر بنەمای رۆشنبیری (یەکزمانی) و هەرێمی جوگرافی، بە واتایەکی دیکە خاوەنی یەکەیەکی سیاسییە نەك خزمایەتی وەك یەکێ لە توێژەرەکان وای دەبینێت.[198] کە کەمجار ئەو سیستمە لەسەر بنەمای خزمایەتی یان ڕەسەن دادەمەزرێت وەك زۆر جار لە خێڵە عەرەبییەکاندا دەبینرێت. بەم شێوەیە دەتوانین بڵێین خێڵی کورد خێڵێکی لەسەر بنەمای خزمایەتی دامەزراو نییە، بەڵکو خێڵەکە یەك زەوی و خاکە. ئەمەش زیاتر لە شێوەی گوندێکی کۆچەریدایە کە گەرمیان و کوێستان دەکات.[199] خێڵە کوردەکان لە کۆچەر و نیوە کۆچەر و نیشتەجێیان پێك هاتوون، بەڵام خێڵە کۆچەرەکان بەردەوام لە کەمیدان و زۆریان جێگیربوون و ئەوانی دیکەشیان بەرەو جێگیربوون دەچن. خێڵە کوردە کۆچەرەکان بەشێوەیەکی ڕێك و پێك لە هاوین و زستاندا لە نێوان بەرزایی و نزمایییەکاندا دەگوێزنەوە، لە وەرزی هاویندا بۆ نێوچە بەرزایییەکان لە خۆرهەڵاتی کوردستان یان لە نێوچەی باکووری کوردستان یا بۆ نێوچە دوورەکان لە باکوور کۆچ دەکەن، و لە زستانیشدا دەگەڕێنەوە بۆ دەشتایییە نزمە گەرمە بزوێنەکان، کەواتە

---

(١٩٦) تومابوا: لمحة عن الاكراد، تر: محمد شريف عثمان، النجف الأشرف، ١٩٦٩، ص١١.

(١٩٧) الخطط والآثار، ٨٣/٣.

(١٩٨) شاكر خصباك: العراق الشمالي، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣، ١٧٥.

(١٩٩) عباس العزاوي: عشائر العراق الكردية، مطبعة المعارف، بغداد، ٢٧، ١٩٤٧.

کۆچکردنی ئەم خێڵانە بریتیە لە کۆچکردنێکی وەرزی کە بەپێی هەلومەرجی ژینگـە لە ڕووی لەوەڕ و گەرمیـەوە دەیسەلمێنێ.

بینای خێڵی کوردی جیاوازیەکی بنەڕەتی لەگەڵ بینای خێڵی عارەبیدا هەیە. بڕبڕەی پشتی خێلی عارەبی پێوەندی خزمایەتی و بنەچەیە، بەڵام بڕبڕەی پشتی خێڵی کـوردی زەوی یە، لە ڕاستیدا بەشەکانی یەك خێڵی کـوردی ڕەنگـە بـەهیچ جۆرێـك پێوەنـدی خزمایەتی لە نێوانیاندا نەبێ، بەڵام ئەم بەشە جیاوازانـە لەیـەك نێوچـەدا بەیەکـەوە دەژین و گوێڕایەڵی فەرمانی تیرەیەکن لە تیرەکان کە ئەویش خێزانـی دەسـەڵاتدارە لـە نێو خێڵەکەدا. ئەم هۆکارەش کاریگەری لەسـەر ڕووداوەکـان دروسـت کـرد، چـونکە کوردستان سروشتێکی شاخاوی سـەختی هـەبوو و کوردەکـان لـەو نێوچـە شـاخاوییە سەختەدا بەوە ناسرابوون کە هیچ پشتێکیان نیە چیاکان نەبێت[٢٠٠] و نێوچەکانیشیان تاڕادەیەك لـە دەسـەڵاتی خیلافـەتی عەبباسـیەوە دووربـوو، بیرۆکـەی سـەرهەڵدان و دامەزراندنی دەسەڵاتی کوردی سەری هەڵداو هەر هۆزە و لەژێر سەرکردایەتی سـەرۆك هۆزەکەی و لە نێوچەکانی خۆیاندا بنەمای چەند دەسەڵاتێکی خۆجێیەتیان دامەزرانـد لە سەرو ئەو هۆکارانەشەوە دروستبوونی پێوەندییەکی دۆسـتانە بـوو کـە لـە نێـوان بوەیهییەکان و میرنشینە کوردیەکان دامەزرا،[٢٠١] بەوەش بوەیهییەکان بوونە پشتیوان و یارمەتیدەری ئەوان و کەوتنـە دامەزرانـدنی ئـەو دەسـەڵاتە نیمـچە سـەربەخۆیانە.

پێوەندی تیرەکان لەگەڵ یەکتردا لـە پابەنـدبوون و گوێڕایـەڵی (ولاء)یانـدا بـۆ یـەك دەسەڵاتدارێتی نێوەندی خـۆی دەنـوێنێ، لـە نێـوان تیرەکـانی یـەك خێڵیـشدا ئەگـەر یەکێکیان بکەوێتە شەڕەوە لەگەڵ خێڵێکی دیکەدا هاریکاری دەکرێ، کەواتە لە نێوان بەشە زۆرەکانی یەك خێڵدا جۆرە هاوپەیمانییەك هەیە.[٢٠٢]

---

(٢٠٠) ابن حوقل: صورة الأرض، ٣١٥..

(٢٠١) مسكويه: تجارب الأمم، ١٣٩/٢-١٤٠؛ ابن الأثير: الكامل، ٣١٥/٦.

(٢٠٢) شاكر خصباك: س. پ، ل٦٩، ٧١.

ئەم دیاردەیە بە ڕوونی (ابن حوقل) ئاماژەی بۆ کردووە و دەربارەی بزوتنەوەی خێڵەکی کوردەواری دەڵێت: "لە زستان و هاویندا بە لەوەرگە و هاوینەهەوارەکاندا دەسوڕێنەوە، وە تەنها کەمێکیان نەبێت کە لەسەر سنوورەکان دەمێننەوە"[٢٠٣]، بەڵام خەڵکی (گەرمیان). تا ئیستەش ماونەتەوە و کۆچ ناکەن مەگەر تەنها بە نێوچەکانی خۆیاندا.. لەو سەردەمەدا کە لاوازی خەلیفە و ململانێ نێوخۆیی و دەرەکیەکان دەوڵەتی عەبباسی دەهاڕی، لەناو کوردەکانیشدا ململانێیەکی توند بۆ سەرۆکایەتی هۆزەکەیان و دامەزراندنی دەسەڵاتێکی خۆجیەتی سەری هەڵدا، دیارە بەو پێیەی کۆمەڵگەی کوردی بەدرێژایی مێژوو سیمایەکی هۆزایەتی پێوە دیاربوو، ڕەگ و ڕیشەی لە نێو ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی کوردا داکوتابوو،[٢٠٤] هەروەها زەمینەی ئەو واقیعەی ڕەخساند ئەوەش زیاتر یارمەتیدەر بوو لە دابەشبوونی جیاجیای کوردەکان لە شێوەی کۆمەڵی هۆزایەتی و هەر کۆمەڵە لە شوێنێکی دیاریکراودا،[٢٠٥] کە سەرئەنجام هەر کۆمەڵە بەپێی سروشتی نێوچەکەی ئەو بارودۆخە سیاسیەی دەوڵەتی عەبباسیان قۆستەوە و کەوتنە دامەزراندنی چەندین دەسەڵاتی خۆجێیەتی.

لە ڕاستیدا ئەم ماوەیە لە مێژووی خیلافەتی عەبباسی گەلێ ڕووداوی زۆر گرنگی بەخۆوە بینی، لەوانە: جیابوونەوەی هەندێ لە سەرکردەکانی دەوروبەر لە خیلافەت لەبەر لاوازی میرنشینی تایبەت بە خۆیان دامەزراند، بەڵام دان بە بوونی خیلافەتدا دەنێت بە شێوەیەکی فەرمی یان، شێوە دانپیانانێك، لە سیماکانی ئەو دانپێدانانە نێوهێنانی خەلیفە لە خوتبەی جومعەکاندا و هەردوو جەژنەکە و نووسینی نێوی لە سەر سکە و پارە، جگە لەمانەش ناردنی هەندێ پارە و سامان بۆ بارەگای خیلافەت. لە کاتێکدا هەندێ لە سەرکردەکانی ئەو میرنشینانە دانیان بە خیلافەتدا نەدەنا، نەك هەر ئەمە، بەڵکو هەندێکیان دژی خیلافەت وەستان و هێرشیشیان دەکردە سەر، وەك

---

(٢٠٣) صورة الأرض، ص٢٤٠..

(٢٠٤) م. س لازاریڤ: کێشەی دیموگرافی و مێژوویی، (١٦-١٧)،٣٩٢.

(٢٠٥) تومابوا: لمحة عن الاكراد،١١.

(مرداویج) میری میرنشینی (زیارییەکان)، ئەمەش شتێکی ئاسایی بوو، چونکە ئەوان جگە لەوەی کە لاوازی خیلافەتیان قۆستەوە لە هەمانکاتدا سیستمی خێڵەکی کە بنەمای ژیانی کۆمەڵایەتی بوو لای کوردەکان، بێ گومان یارمەتی پەیدابوونی سیستم و ڕێکخستنی ئیداری بوو، کە ئەمەیان لەسەرووی هەرەمەکەوە دەبێت گەر سیستمی خێڵەکە وەك سیستمێکی خێڵەکی هەرەمی سەیر بکرێت و لە سەر رووی ئەم هەرەمەشەوە سەرکردەی میرنشینەکە دەبێت، کە هەر خۆی گەورەی سەرۆکی خێڵەکەیە. هەروەها هێزی ئەم میرنشینە لە هێزی خێڵەکەدا بەرجەستە دەبوو و لێوەی هەڵدەقوڵا، لە لایەك و نەبوونی ململانێکە چ لەسەر سەرۆکایەتی میرنشینەکە و چ لە سەر ئەو زەوییەی کە خێڵەکە وەك لەوەڕگە بەکاریدەهێنن. لە لایەکی ترەوە، جگە لەمانەش شارەزایی سیاسی و دنیادیدەیی سەرۆکی خێڵەکە (الشیخ). میرو شارەزایی و بەتوانایی لە نێوبردن و تەفر و تونا کردن هەوڵی نەیارانی، ئەمەش بە ڕوونی لە سیاسەتی میر (حسنویة بن الحسین البرزیکانی)دا دیارە کە دژ بە بوەیهییەکان بەکاریهێنا، بەڵام ئەمە پێچەوانە بووەوە بە مردنی، واتە دوای مردنی (حسنویە)، بوەیهییەکان هەمان سیاسەتیان دژ بە کوڕەکانی بەکارهێنا کە بووە هۆی جیابوونەوە و تەفر و تونابوونیان و یەکنەبوونی قسە و باسیان.[٢٠٦] (عضد الدولة)ی بوەیهی کوڕەکانی (حسنویە)ی کوشت، تەنها (عبد الرزاق وبدر)ی بەجێهێشت، ئەوە بوو، بەدر هاتە سەر دەسەڵات، و بەدر تاکو (بهاء الدولة) مرد ملکەچی بوو، (اطاعة)ی کرد، و بەرەنگاری نەکرد.[٢٠٧] هەر لەو ماوەیەدا دوای ئەوەی کە خێڵەکان هەستیان بە لاوازی خیلافەت کرد هەوڵی ئەوەیان دەدا لەگەڵ میرەکانیاندا کە بیر لە دامەزراندنی میرنشینی تایبەت بە خۆیان بکەنەوە و خۆیان فەرمانڕەوایی بکەن.[٢٠٨] بۆیە دەبینین کوردەکان لە ڕێی خێڵەکانی

---

(٢٠٦) مسكويه: تجارب الامم، ٢ / ٣٦٥-٣٦٦.

(٢٠٧) حسام الدين علي غالب: الكرد، ص١٥٨.

(٢٠٨) محمود ياسين التكريتي: الدور السياسي للقبائل العربية في الشام و الجزيرة الفراتية بحث منشور في مجلة اداب الرافدين، الموصل، ١٩٧٦، عدد ٧، ص١٧٨.

وەك (هەزبانی و بەرزیكانی و شازنجانی و...هتد)ەوە توانیوویانە میرنشینی تایبەت بە خێڵەكانیان دابمەزرێنن، ئەمەش تا ڕادەیەك ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن كە گەر ئەو خێڵ و سەرۆك خێڵ نەبووایە ئەوا دامەزراندنی میرنشین و بەدەستهێنانی دەسەڵات كارێكی زۆر گران و دژوار دەبوو، هەرچەندە بارودۆخی لە باریش لە ئارادا بووبێت، چونكە سەرۆك خێڵەكان كاری بەڕێوەبردن و سەرۆكیان لەچوارچێوەی خێڵەكیشدا بێت ئەنجام دابوو پێش ئەوەی میرنشینەكانیان دابمەزرێنن. پێویستە ئەو ڕاستیەش بوترێت كە پەیدابوونی میرنشینە كوردییەكان بە پێی ڕەزامەندی و ڕێگەپێدانی میر و والی یەوە نەبوو كە خەلیفە دایان دەنێت بۆ بەڕێوەبردنی كاروباری هەرێمەكان ئینجا دەسەڵاتی پێش بخات و وردە وردە جیابێتەوە لە بەڕێوەبردنی نێوچەكەدا. واتە پەیدابوونی ئەو میرنشینانە بە شێوەیەكی ئاشكرا و دیار نەبوو وەك (تاهیری و حەمەدانیەكان و...هتد)، بەڵكو لە كیانی خێڵەكان و لەسەر دەستی سەرۆك خێڵەكانەوە سەریهەڵدا و پەیدابوو، دوای ئەوەی كە كاروباری بەڕێوەبردنیان لە چوارچێوەی خێڵەكانیاندا ئەنجامداوە، بۆیە دەبینین میر (محمد بن شداد) خاوەنی هێز و دەسەڵاتێكی زۆر بوو لە نێوچەی تاران، چونكە خاوەنی هۆزێكی گەورە بوو. ئینجا توانی ئەو هێز و دەسەڵاتەی پەرەپێبدات و دواتریش میرنشینی (شەدادییەكان) دابمەزرێنێت.[209] هەروەها میر (حسنویە بن الحسین) بەرزیكانی كە سەرۆكی خێڵی بەرزیكان بوو و سەركردەی سوپاكەیش بوو و خاوەنی دەسەڵاتێكی زۆر بوو لە نێوچەی ڕۆژئاوای هەرێمی (چیا)دا.[210] بەڵام میر (باد) دامەزرێنەری میرنشینی مەروانییەكان لە كوردە

---

(٢٠٩) بروانە منجم باشي: جامع الدول باب في الشدادية، عني بتحقيق ونشره فلاديمير مينورسكي، لندن، ١٩٥٣،ص ٣.

(٢١٠) ابن الاثير: الكامل، ١٠١/٧؛ ابن خلدون: العبر، ٩٥٠/٤/٤؛ ستانلي لينبول: طبقات سلاطين الأسلام، ١٣٣،١٣٣؛ تسترشتين: مادة حسنوية، دائرة المعارف الأسلامية، ٣٧٤/١٤.

(حميدييەكان)* بوو خاوەنی دەسەڵاتێکی زۆر بوو لە نێویاندا و دوای ئەوەی کە لە دیاریەکر دەسەڵاتی جێگیر بوو.... [٢١١] هەروەها میر (أبوالفتح محمد بن عناز) دامەزرێنەری میرنشینی عەنازییەکان سەرۆك هۆزی (شاژنجان) بوو. [٢١٢] هەروەها سەرۆکەکانی خێڵی (هەزبانییەکان) لە نێوچەی (اربل) و دەوروبەری خۆرهەڵاتی شاری موسڵ ڕۆڵێکی دیاریان هەبوو لە کۆتاییەکانی سەدەی (٣ك/٩ز) تا توانیان لە سەرەتاکانی سەدەی (٥ك/١١ز) لە (اربل) میرنشینێکی تایبەت بە خۆیان دابمەزرێنن. [٢١٣] جگە لەمەش دەبینین لەو کاتانەدا هۆزە کوردەکان بەهۆی خزمایەتی و بەرژەوەندی هاوبەشەوە لە شەڕە دەرەکییەکانیاندا یارمەتی و کۆمەکی یەکدیان دەکرد. ئەم هاوکاری یەکترکردنە زۆر جار ڕۆڵێکی دیاری دەبوو لە سەرهەڵدان و دامەزراندنی میرنشینە کوردییەکاندا. بۆ نموونە کوردەکانی (پەشنەوی) خاوەنی قەڵای (فنك)* کە هاوکاری هێزی میرنشینی مەروانییەکانیاندا لەکاتی دامەزراندنیدا و لە هەندێ لە شەڕەکانیدا بەشدارییان لە گەڵدا دەکرد. [٢١٤] هۆز و تیرەگەری شێوەیەکی باو بوو لای کورد لە سەرەتای پەیدابوونییەوە تا سەردەمی عەبباسییەکان. لە زۆر نێوچەی کوردستاندا هەتا ئەمڕۆش هەر بەردەوامە و هەندێك جار میرنشینێکی

---

* لە جەزیرەدا کۆمەڵێك قەڵا هەبوون لەوانە قەڵاکانی (عەقرەوشۆش)، هۆزی (حمیدی) یاخود حمیدیەکان خاوەن قەڵای (عقر)بوون کە بە عەقرەی حمیدییە ناسرا. (یاقوت الحموي: معجم البلدان،١٣٩/٤؛ القلقشندي:صبح الأعشى،٢٧٥/٤).

(٢١١) الروذراوري: ذيل تجارب الامم، ٣ /٨٤؛ ابن الأثير: الكامل١٢١/٧.

(٢١٢) حسام الدين علي غالب: الكرد، ص٢٠٢؛ محمد امين زكي: تاريخ الدول والأمارات، ص١٢٦.

(٢١٣) بڕوانە احمد عبدالعزيز: الهذبانيون، ٥٢-٥٣.

* قەڵای فنك: قەڵایەکی سەختە دوری (٢) فەرسەخ واتا (١٢کم) دورە لە جەزیرەی (ابن عمر) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە:(القزويني:آثار البلاد،٤٣١؛ ابن عبد الحق: مراصد الأطلاع على الامكنة والبقاع، القاهرة، ١٩٥٤، ٤٥ ١٠).

(٢١٤) ابن الأثير:الكامل،١٤٢/٧-١٤٣؛ عبد الرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ٣٦٥/٢-٣٦٧.

کوردی لەناو دەچوو بۆ نموونە وەك (حەسەنەوی و شاژنجانی) بەهۆی ناکۆکی هۆزە کوردیەکانەوە و تەنانەت ناکۆکی نێو بنەماڵەی دەسەلاتداریشدا.

باوبوونی جیابوونەوە

لە نێوەی سەدەی سێیەمی کۆچی و نۆیەمی زایینیدا دەوڵەتی عەبباسی پێی نایە قۆناغێکی نوێی لاوازبوون و بەرەو ڕووخان ڕۆیشت و ئەمەش بووە هۆی تێکچوونی بنەماکانی و لە دەستدانی شکۆمەندی. ئەم دیاردەیە بە هەر شێوەیەك بێت لە شێوەکان کاریگەری لەسەر هەرێم و گەلانی موسڵمان هەبوو و پاڵی پێوەنان بۆ کۆبوونەوە لە چواردەوری خیلافەت، چونکە خیلافەت بەلای موسڵمانانەوە هێماو ڕەمزێکە کە یەکێتی سیاسی جیهانی ئیسلامی تێدا بەرجەستە دەبێت و بە هێزی خیلافەت مانای تۆکمەیی یەکبوون و لاوازیش واتای لەتبوون و جیابوونەوە دەگەیەنێت. لەم قۆناغەشدا هەرێمەکانی دەوروبەر لە مەرکەزی خیلافەت جیابوونەوە تەنها بەغدا و دەوروبەری لە ژێر دەسەڵاتیدا مابوونەوە.[٢١٥] هەر لەم قۆناغەدا دەسەڵاتی خەلیفە بە تەواوی لاواز و پەشێو بوو بوو، لاوازی گەیشتبووە ڕادەیەك کە ژنان و خزمەتکارانی نێو کۆشکی خیلافەت دەستیان وەردەدایە کاروباری خیلافەتەوە[٢١٦] و خەلیفەش بوو بوو بە گاڵتەجاڕی دەستی پیاوانی کۆشك و تورك و دەیلەمیەکان. ئەم بارودۆخەی خیلافەت لە هەرێمەکانی دەوروبەریشیدا بە خۆرهەڵات و ڕۆژئاواوە ڕەنگی دایەوە، و لە هەندێ لەو هەرێمانەدا ئارەزووی جیابوونەوە سەریهەڵدا. بەڵکو هەندێ لە سەرکردە سیاسی و سەربازییەکان هەوڵی ئەوەیان دەدا کە دەسەڵاتێکی سیاسی سەربەخۆ و تایبەت بە خۆیان دابمەزرێنن و بە تەواوی لە خیلافەت جیاببنەوە، تەنها بە شێوەیەکی ڕەمزی یان بەناو، دان بە خەلیفەدا بنێن وەك هێمایەکی ئایینی. هۆکاری لاوازی دەسەڵاتی مەرکەزی لە خیلافەتدا دەگەڕێتەوە بۆ سیاسەتی هەڵەی هەندێ لە خەلیفەکان لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا، وەك وازهێنانیان لە

---

(٢١٥) ابن الاثير: الكامل، ٦ / ٢٥٥؛ الحنبلي: شذرات الذهب في اخبار من ذهب، ٢/ ٣٠٦.

(٢١٦) المسعودي: التنبيه و الاشراف، ٣٣١؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ٣ / ٢٣٤.

ڕزگارکردن و (فتوحات)، جگە لەمە پشتبەستنی تەواویان بە دەزگە سەربازییەکان و بەکارهێنانیان لە نێوخۆدا کە ئەمە بووە هۆی زۆربوونی دەس و دایرەی سەرکردە سەربازییەکان و دەست وەردانە کاروباری دەسەلاتەوە، و لەگەڵ ئەمەشدا بە بەردەوامی ئۆپۆزسیۆنی سیاسی هەبوو دژی دەوڵەت. وەك (خەوارج و عەلەوییەکان) جگە لە هەندێ بزوتنەوە و شۆڕشی تردا. کە ئەمانە بێگومان ڕۆڵیان هەبوو لە لاوازبوونی دەوڵەتدا. ئەوەی ئەو لاوازییەی زیاتر دەکرد وەرگرتنی پۆستی خیلافەت بوو لە لایەن کەسانی لاوازەوە. لە سەردەمی خەلیفە (المتوکل علی الله) (٢٣٢-٢٤٧ك/٨٤٧-٨٦١ز) کە بە سەردەمی دابڕانی خیلافەت لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا دادەنرێت بۆ تورکەکان.(٢١٧) هەر لە سەردەمی ئەو خەلیفەیەدا تورکەکان دەستیانکرد بە دەستیوەردانە کاروباری خیلافەتەوە کە ئەمە هۆکارێك بوو بۆ دابڕانی خەلیفە لە دەسەلات.(٢١٨) هەر لەو ماوەیەدا زنجیرەیەك گیروگرفت لە نێوان خەلیفەکان و تورکەکاندا پەیدابوو. لە ئەنجامدا کەمبوونەوەی دەسەلاتی خەلیفە و فراوانبوونی دەس و دایرەی تورکەکانی لێکەوتەوە.(٢١٩) کە ئەمەش ڕەنگدانەوەی لە سەر شان و شکۆی خەلیفە هەبوو لە نێو خەڵکدا. هەروەها سەردەمی خەلیفە (المقتدر بالله) (٢٩٥-٣٢٠ك/٩٠٧-٩٣٢ز) کە سەردەمەکەی بە شێواو دادەنرا،(٢٢٠) دەوڵەت تووشی شکست بوو. لە هۆکارەکانی شکستهێنانی دەوڵەت لەو سەردەمەدا هەرزەکاری خەلیفە بوو، چونکە تەمەنی منداڵ بوو، توانای بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتی نەبوو، چاوچنۆکی سوپا و سەربازانی سوپاش لەلایەکی دیکە، ئەمانە هەموو بوونە هۆی

---

(٢١٧) القيرواني: زهر الاداب و ثمر الالباب، تحـ: محمد محي الدين عبدالمجيد، دار الجيل، بيروت، ١٩٧٢، ١ج/ص٣٢٣.

(٢١٨) نادية حسني صقر: مطلع العصر العباسي الثاني، جدة، ١٩٨٣،ص ٥٩.

(٢١٩) حافظ احمد حمدي: الشرق الاسلامي قبيل الغزو المغولي، مصر، ١٩٥٠،ص ٢٤.

(٢٢٠) فاروق عمر فوزي: تاريخ العراق في عصور الخلافة العربية الاسلامية، بغداد، ١٩٨٨، ص٢٣٤.

لاوازی خیلافەت بە ڕادەیەك كە هیچ دەسەڵات و ڕێزێكی لە نێو خەڵكیدا نەما.[221] دەرەنجام خەلیفە لەلایەن هێزی سەربازییەوە لە ساڵی (٣١٠ك/٩٢٢ز)دا لابرا و دواتر هێنرایەوە.[222] بەڵام دووبەرەكیی و گرانی زۆر زیادی كرد تا لە كۆتایدا خەلیفە لە ساڵی (٣٢٠ك/٩٣٢ز) كوژرا.[223] هەروەها لە سەردەمی خەلیفە (القاهر بالله)*دا لە ساڵانی (٣٢٠-٣٢٢ك/٩٣٢-٩٣٤ز) دەسەڵاتی سوپا و هێزی سەربازی زیادیكرد و زیاتر دەستیان لە كاروباری خیلافەت وەردەدا.[224] تا گەیشتە ڕادەیەك كە خەلیفە (القاهر بالله) لە دوای كەمتر لە دوو ساڵ بە سەر خیلافەتیدا لابرا. ئینجا بەیعەت درا بە (الراضي بالله) لە (٣٢٢-٣٢٩ك/٩٣٤-٩٤٠ز).[225] بەڵام دووبەرەكی و پەشێوی و شكستی سیاسی هەر لە زیادبووندا بوو.[226]تا پاشماوەی دەسەڵات و شوێنی خیلافەت تەفرو تونابوو.[227]

---

(٢٢١) محمد الخضري بك: محاضرات في تاريخ العباسي، ص٣٣٧.

(٢٢٢) ابوالفدا: المختصر، ج٢/ص٧٤.

(٢٢٣) التنوخي: نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة، تح: عبود الشالجي، بيروت، ١٩٧١،ج ١/ص٣٢٤.

* القاهر بالله:– ناوی (ابو منصور محمد بن المعتضد بن طلحة بن المتوكل)ە لە نێو ساڵانی (٣٢٠-٣٢٣ك/٩٣٢-٩٣٤ز) خیلافەتی عەبباسی گرتە دەست، یەكەم خەلیفە بوو كە چاویان دەرهێنا تا ساڵی (٣٣٣ك/٩٤٤ز) زیندان بوو، پاشان ئازادیان كرد، ڕۆژێكیان لە مزگەوتی منصور سواڵی دەكرد زانییان پێی و نەیانهێشت دەرچێت تا لە ساڵی (٣٣٩ك/٩٥٠ز) كۆچی دوای كرد. (الطبري: تاريخه، ج١١/ص٢٧٣؛ الذهبي: العبر، ١٣/٢؛ السيوطي: تاريخ الخلفاء، ٦٢١-٦٢٢).

(٢٢٤) ابو الفدا: المختصر، ج٢/ص٧٧.

(٢٢٥) ابن عبدربه: العقد الفريد، تح:محمد سعيد العريان، بيروت، د–ت، ج٥/٣٥٠-٣٥١.

(٢٢٦) محمد الخضري بك: محاضرات – الدولة العباسية، ٣٦١.

(٢٢٧) سيد امير علي: مختصر تاريخ العرب تر: عفيف البعلبكي، دارالعلم للملايين، بيروت، ١٩٦١، ص ٢٦٤.

له بەرانبەر ئەمانەدا (الراضي بالله) هەوڵیدا هەندێك ڕێ و شوێن بگرێتە بەر تا بتوانێ ڕێ لە ڕوودانی شکستی زیاتر بگرێت، وەك نوێکردنەوەی پایەی میری میران لە ساڵی (٣٢٤ك/٩٣٦ز).[٢٢٨] بەڵام وەك دەرەنجامێك بۆ ئەو کارەی ڕابەرایەتی ئایینی لە دەستدا.[٢٢٩] لەبەرئەوە دەبینین لاوازی خیلافەت لە دوو لایەنەوە کاریگەری لە سەر دەوڵەت و هەرێمە ئیسلامیەکان هەبوو:-

١- لایەنی یەکەم: ئەم لاوازییە بووە هۆی ئەوەی کە دەوڵەت نەتوانێ هیچ چالاکییەکی سەربازی ئەنجام بدات. ئەمەش ڕێی لە دەوڵەت دەگرت کە هێزی خۆی پیشان بدات. لەبەرئەوە والییەکان بۆ خۆیان بەپێی ڕاوێژی خەلیفە کاروباری ولایەتەکانیان بەڕێوەدەبرد،[٢٣٠] و ئەمەش هانی هەندێکی دا کە لە ڕووی سیاسی و ئیدارییەوە لە خیلافەت جیاببنەوە.[٢٣١]

٢- لایەنی دووەم: زاڵبوونی تورکەکان بە شێوەیەکی فەرمی بوو بەهۆی شێوانی باری سیاسی و ئیداری لە دەوڵەتی عەبباسییدا، جگە لەوە لە دەستدانی شکۆمەندی لە نێو گەلە موسڵمانەکاندا و پیرۆزی دەوڵەتی مەرکەز بووە جێی گومان، لەبەرئەوەی ڕەمز و هێمای دەوڵەت روو شکستخواز بوو، ئەو بارودۆخە شێواوە بووە هۆی هەڵوەشاندنەوەی بنەماکانی پێکەوە بەستراوی دەوڵەت، ئینجا ئەو دەوڵەتە لە چەند ویلایەتێك پێك دەهات کە یەکەیەکی ئیداریی بنکەیی نەبوو هەموویان بە مەرکەزەوە ببەستێتەوە، بۆیە پێوەندی هەریەکێ لەو ولایەتانە بە پێتەختەوە دەرکەوت.[٢٣٢]

---

(٢٢٨) ابن العمراني: الأنباء في تاريخ الخلفاء، تحـ: قاسم السامرائي، الأيدن، ١٩٧٣،١٦٣؛ ابو الفدا: المختصر، ٨٤/٢؛ تقي الدين عارف الدوري:عصر امرة الأمراء في العراق، بغداد، ١٩٧٥، ص٣٥.

(٢٢٩) كارل بروكلمان: تاريخ الشعوب الاسلامية،٢٤٠.

(٢٣٠) ويل ديورانت: قصة الحضارة (عصر الأيمان)، ج٢/ مج٤/ ص٩٩.

(٢٣١) جرجي زيدان: تاريخ التمدن الاسلامي، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت، د. ت، ٤٦٧/٣.

(٢٣٢) حسام قوام السامرائي: المؤسسات الادارية في الدولة العباسية، ١٦٤ -١٦٥.

دەوڵەتی ئیسلام گەلانی جۆراوجۆری لەخۆ گرتبوو لەبەرئەوە کۆمەڵگەی ئیسلامی کۆمەڵگەیەکی هەمەجۆر بوو، خیلافەت نەیدەتوانی لەگەڵ ئەم کۆمەڵگە جۆراوجۆرەدا لە ڕووی جوگرافی و کۆمەڵایەتی و ئابووری ڕۆشنبیرییەوە ڕێك بکەوێت.[٢٣٣] ئەمە جیابوونەوەی ئاسانتر دەکرد و پەیدابوونی دەوڵەت و میرنشینی زیاد دەکرد، هەروەك چۆن دەوڵەتی عەبباسی لە سەر ئەو بنەمایە دامەزرابوو. ئەم دیاردەیە بێگومان کاریگەری لە سەر کوردیش هەبوو، گەر بێت و سنووری جوگرافی و کاریگەری سیاسی لە لایەك و لێك نزیکی مێژوویی لە ڕووی لێکچوونی پێکهاتەی شارستانی دانیشتوانی ئەو نێوچەیە بە کوردیشەوە لەلایەکی ترەوە بە هەند وەربگیرێت.

جیابوونەوەی هەندێ لایەن لە دەوڵەتی عەبباسی لە زۆر زووەوە دەستی پێکرد، لە ئەندەلوسەوە لە خۆرئاوای دەوڵەتی ئیسلامییەوە.[٢٣٤] بەلام لە سەرەتای سەدەی (٣ك/٩ز)ەوە جیابوونەوە و شێوەیەکی فراوانتری وەرگرت، تا نیوەی سەدەی ٣ك دەوڵەتی عەبباسی بە شێوەیەك بوو کە لە هەموو لایەکەوە ویلایەت و میرنشینی جیابووەوە لە ڕووی ئیدارییەوە دەورە درابوو.[٢٣٥] بۆ نموونە لە خۆرهەلاتی ئیسلامییەوە کۆمەڵێك دەوڵەت و میرنشین پەیدابوون وەك (الطاهرية، الصفارية، السامانية والغزنوية..هتد).[٢٣٦] کە لە سەرەتای سەدەی سێیەمی کۆچیدا درووست بوون. (٤ك/١٠ز)، دەوڵەتی عەبباسی لە نێوەوە لە زیادبووندا بوو بە تایبەتی لە سەردەمی خەلیفە (المقتدر بالله)دا. ماوەی زۆر و درێژی فەرمانڕەوایی ئەم خەلیفەیە هۆکارێك

---

(٢٣٣) محمد عابد الجابري: العصبية والدولة في فكر ابن خلدون، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٨٢، ٤٢٣.

(٢٣٤) فليب حتي: موجز تاريخ الشرق الادني، تر انيس فريحه، مطبعة الغريب، بيروت، د.ت،،٢٠٩-٢١٠؛ روم لاندو: الأسلام والعرب، نقله الى العربية، منير البعلبكي، بيروت، ١٩٧٧، ص٨٣-٨٤.

(٢٣٥) حسين مجيب المصري: صلات بين العرب و الفرس والترك، ٩٤.

(٢٣٦) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: الاصفهاني: تاريخ سني ملوك الارض و الانبياء، ١٦٧- ١٧٢؛ قادر محمد حسن: الأمارات الكوردية: ص٤٧.

بوو بۆ زیادبوونی شکست و نسکۆکاری دەوڵەت و جیابوونەوەی ویلایەتەکانی، ئەمەش بەردەوام بوو تا سەردەمی (الراضي) کە فەرمانڕەواییەکەی تەنها بەسەر بەغدا و دەوروبەریدا بوو، هەموو دەوروبەری دەوڵەت لێی جیابووبوونەوە.(٢٣٧) پێش سییەکانی سەدەی (٤ك/١٠ز) جیابوونەوە لە دەوڵەتی عەبباسی گەیشتە ڕادەیەك کە پێشتر ئەو شێوەی بە خۆوە نەدیبوو. مێژوونووسان باسی دەوروبەریان کردووە و نێوی هەریەکێ لە بەریدیەکان لە ئەهواز و لە بصره و (عماد الدولة بن بويه) لە فارس و حەمدانییەکان لە موسڵ و جەزیرە.(٢٣٨) وڵاتی کوردیش لەو ڕووداو و گۆڕانکارییانە بەدەر نەبوو بە تایبەتی دوای هاتنی بوەیهییەکان و دەستگرتنیان بەسەر بەغدادا. دەستیان خستە کاروباری خیلافەتەوە و نووسەرێك (کاتب)ێکیان بۆ خەلیفە دانا لە جێی وەزیر.(٢٣٩) بەم شێوەیە بارودۆخی دەوڵەت لەخراپەوە بەرەو خراپتر دەڕۆیشت.(٢٤٠) چونکە بوەیهییەکان دەوڵەتەکەیان لەسەر حسابی دەوڵەتی عەبباسی دامەزراند و پاراستنی یەکێتیەکەی زۆر گرنگ نەبوو بە لایانەوە بە گوێرەی گرنگی بەرژەوەندی و دەسەڵاتەکەی خۆیان. کوردەکان خۆیان ڕووبەڕووی ئەم بارودۆخە نوێیە و لە نێو جەرگەی ململانێدا دۆزییەوە کە لە سەر خاك و لە وڵاتەکەیاندا ڕووی دەدا. لەبەرئەوە هەندێکیان چوونە نێو سوپاکانی دەوروبەرەوە و هەندێکیان چوونە پاڵ میرە دەسەڵاتدارەکانی بەغدا، ئەوەش بەو مەبەستە بوو کە لە وڵاتی خۆیاندا پلەوپایەیەك بەدەست بهێنن بێ بەریەرەکانی کردنی خیلافەت. تاڕادەیەکیش ئەو مەبەستەیان

---

(٢٣٧) الدميري: حياة الحيوان الكبرى، دار الفكر، بيروت، د-ت،٩١/١؛ سيد امير علي: مختصر تاريخ العرب، ٢٦٤.

(٢٣٨) الصولي: اخبار الراضي والمتقي بالله، ٢٨٤-٢٨٥؛ مؤلف مجهول: العيون والحدائق، ج٤/ق٢/٤٨؛ ابن الأثير: الكامل، ٢٥٥/٦؛ ابن الطقطقي: الفخري في الأدب السلطانية، ٢٢٦؛ الدميري: س. پ،ج ١/ص٩١.

(٢٣٩) ابن الكازروني: مختصر التاريخ، ص ١٨٧.

(٢٤٠) عبدالعزيز الدوري: دراسات في العصور العباسية المتأخرة، ص ٢٤٧.

بەدیهات و چەند میرنشینێك لەسەر ئەو بنەمایە بۆ ماوەیەك دامەزرا، بەمەش چاخی سەرکردایەتیکردنی سەرۆك هۆزی کە دەسەڵاتێکی کەم و دیاریکراوی هەبوو کۆتایی پێهات بە تایبەتیش لە نێوچەی شارەزووردا. بە ڕادەیەك کەمتریش لە نێوچە شاخاوییە دوورەکانی وڵاتی کورد وەك نێوچەکانی هەکاری و خەفتیان و دەوروبەری، هەروەها باکووری خۆرهەڵاتی موسڵ و نێوچە شاخاوییەکانی هەرێمەکانی (جزیرەو ئەرمینیا) و نێوچەکانی قرمسین** و حولوان*** و لوڕستان لە دیارترین سیماکانی ئەو میرنشینانەی قەڵابوو کە وەك مەرکەزی دەسەڵاتەکان بەکاریان دەهێنا.[241] پێویستە لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە ئەو هەرێمانەی هەندێ نێوچەی وڵاتی کوردیان لەخۆ گرتبوو لەو بارودۆخە نالەبار و پەشێواوە دانەبڕابوون، بۆ نموونە حەمدانییەکان موسڵ و جەزیرە و هەندێ نێوچەی ئەرمینیایان خستبووە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە[242] بەمەش هەندێ هێمنی و ئارامی بۆ خۆی بینی. هەروەها خۆزستان بەدەستی بەریدییەکانەوە بوو،[243] شارەزووریش میرە کوردەکان فەرمانڕەواییان دەکرد[244] لە ئازەربایجانیش (دیسم بن أبراهیم) خەباتی لە پێناو مانەوەی فەرمانڕەواییەکەیدا دەکرد و هەروەها بە مەبەستی

** قرماسین: دەکەوێتە هەرێمی چیا لە نزیك دینەوەر، لە هەموو شارەکانی دیکەی ئەم هەرێمە جوانتر و مەدەنی ترە، شارێکی ئاوەدانە و ڕێژەی دانیشتوانی بەرزە، زۆربەیان کورد و فارسن. بڕوانە: (اليعقوبي: كتاب البلدان، ص٣٧؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص٢٢-٢٣).

*** حولوان: ماوەیەك سەر بە هەرێمی عێراق بوو، دواتر خرایەوە سەر هەرێمی چیا، دەتوانین بڵێین حولوان شاری شەنیای نێوان عێراق و هەرێمی چیاکانە، دەکەوێتە بناری چیا. (الأصطخري: المسالك والممالك، ١١٨ ابن عبد الحق: مراصد الأطلاع، ٣٠٦/١٢؛ بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: شوان عوسمان مستەفا: کوردستان، ٦٣-٦٤).

(٢٤١) الطبري: تاريخ، ١٠ / ٣٨-٤٠؛ ابن الاثير: الكامل، ٦ / ٧٧-٧٨؛ شرفخان البدليسي: الشرفنامه في تاريخ الدول والامارات الكردية، تر: جميل بندي رۆژبیانی، مطبعة النجاح، بغداد، ١٩٥٣، ٣٩١.

(٢٤٢) ابن الاثير: الكامل، ٦/ ٢٠٧.

(٢٤٣) مسكويه: تجارب الامم، ١/ ٣٦٧.

(٢٤٤) الاصطخري: المسالك و الممالك، ٢٠٠.

دوورخستنەوەی دەیلەم لەو شوێنە.[245] ئینجا هەرێمی (چیا) کێشەو ململانێیەکی زۆری بەخۆوە بینی لە نێوان (مەرداویج) و دوای ئەویش براکەی (وشمکیر بن زیار الدیلمی) لە لایەك و بوەیهییەکان لە لایەکی ترەوە، لە پێناو دەستبەسەراگرتنی ئەو هەرێمە و خۆتێدا قایمکردن بە مەبەستی خۆئامادەکردن بۆ چوونە نێو بەغداوە، دواتریش هێزی سێیەمیان بەرانبەر پەیدابوو ئەویش میرنشینی سامانییەکان بوو کە سوپاکەی گەیشتبووە شارە کوردەکانی ئەو هەرێمە.

(٢٤٥) ابن حوقل: صورة الارض، ٣١٤.

بەڵگە و نموونە لە سەر کاریگەری بارودۆخی سیاسی

کە لە ساڵی (١٣٢ك/٧٤٩ز)دا دەوڵـەتی عەبباسـی دامـەزرا، خەلیفـە شـوێن و ڕێزێکی دیاری هەبوو و هەردوو دەسەڵاتی ئایینی و فەرمانڕەوایی بە دەستەوە بوو، لەم بارەیەوە وتەیەکی بەنێوبانگی خەلیفە (أبو جعفر المنصور) هەیـە کـە دەڵـێ: "مـن سوڵتان و دەسـەڵاتداری خـوای پـەروەردگارم لەسـەر زەوی، بـە ئـەمر و بەیارمـەتی و پشتگیری و ڕێنمایی و ڕێپیشاندەری ئەو کارە دەکەم".[٢٤٦] ئەم حاڵەتەش بـەم شـێوەیە مایەوە تا کۆتایی چاخی عەبباسی یەکەم، بەڵام وەك (ابـن خلـدون).[٢٤٧] دەگێڕێتـەوە سەرەتای پشێوی کە تووشی خیلافەتی عەبباسی بوو بـە کوشتنی خەلیفـە (المتوکـل علـی الله) سـاڵی (٢٤٧ك/٨٦١ز) بەدەسـتی تورکـەکان دەسـتی پێکـرد.[٢٤٨] بـە واتایەکی دیکە هـەر سـەرۆکێ دەسـتی گرتبـوو بەسـەر خـوارووی خۆیـدا و بەتـەنها فەرمانڕەوایی دەکرد، وەك پەیدابوونی دەوڵەتی (بنو الصفار) ساڵی (٢٥٤ك/٨٦٧ز)، دوای ئەوەی دەستیان گرت بەسەر هەرێمی سجستان و چـەند نێوچـەیەك لـە هـەرێمی خۆراسان. ئینجا لەگەڵ سەرەتای ساڵی (٢٥٤ك/٨٧٧ز)دا (أبن طولون) فەرمانڕەوایی شـام و میـسری گرتەدەسـت.[٢٤٩] دواتـر(بنـو سـامان)یـش لـە کۆتاییـەکانی ساڵی٢٦٠ك/٨٧٣ ز دا فەرمانڕەوایی (وڵاتی ئەودیوی ڕووبار -بلاد ماوراء النهر)*یان گرتە دەستەوە، لەوەش خـراپتر و سـەیرتر پەیـدابوونی چـەند بزووتنەوەیـەك بـوو کـە

(٢٤٦) الطبري: التأريخ، ٨ /٨٩.

(٢٤٧) التأريخ: ٣/ ٢٨٠.

(٢٤٨) المسعودي: التنبيه والاشراف، ٣٢٩.

(٢٤٩) اليعقوبي، ٢ / ٦٢٤؛ ابن العبري: تاريخ مختصر الدول، ١٤٨.

* بـلاد مـاوراء النهـر: واتـە ئـەو دیـوی ڕووبـاری جیحـۆن، کـە ئێـستا پێـی دەوترێـت ڕووبـاری ئامۆداریـا، واتـە بـاکوری ڕۆژهـەڵاتی ئـەم ڕووبـارە دەگرێتـەوە. کـە لـە تورکمانـستانەوە تـاکو ناوەراستی ئاسیا درێژدەبێتەوە. (یاقوت الحموی: معجم البلدان، ٤/٤٠٠).

بانگهێشتی ڕووخانی خیلافەتیان دەکرد بەهەر شێوەیەك بێت و کاریان بۆ دەستبەسەر خیلافەتدا گرتن دەکرد ، وەك بزووتنەوەی (زنج)** کە ساڵی (٢٥٥ك/٨٦٨ز) پەیدا بوو، ئینجا بزوتنەوەی (القرامطة)* لە ساڵی (٢٧٦ك/٨٩٩ز)دا و دواتر بانگەوازی (أبو عبدالله) تا پەیمان بدات بە (عبیدالله) کە بە (المهدي) نێوی نرابوو لە ئەفەریقیا لە ساڵی (٢٨٦ك/٨٩٩ز).[٢٥٠] لە لایەکی تریشەوە لابردن و کوشتنی خەلیفەکان لەو سەردەمەدا بوو بوو بە کردەوەیەکی زۆر باو و بڵاو لەو چاخە نالەبارەی خیلافەتی عەبباسیدا. بۆ نموونە خەلیفە (المنتصر بالله) دەرمان خوارد کرا پێش ئەوەی شەش مانگ بەسەر خیلافەتەکەیدا تێپەڕێت.[٢٥١] هەروەها خەلیفە (المستعین بالله)**

** زنج:- ئەم بزوتنەوەیە لەلایەن کەسێك بەناوی (علی بن محمد)ی خەڵکی (الطالقان)ەوە ڕابەرایەتی دەکرا، خۆیان کۆمەڵێك بوون لە کۆیلەکانی ئەفریقیا، مەترسی و دڵەڕاوکێیان خستە نێو خیلافەتی عەبباسی، توانیان لە ساڵی (٢٥٧ك/٨٧٠ز) شاری بصرە داگیر بکەن و ژمارەیەکی زۆر لەدانیشتوانی سەربڕن، و مزگەوتە گەورەکەیان تێکدا و ئاگریان لە شارەکە بەردا. (ابن الأثیر: الکامل،٧/٨٦-٨٧؛عبدالعزیز الدوري: دراسات في العصور العباسیة المتأخرة، ٦٧-٧٧)

* القرامطة: ڕەچەڵەکیان دەڕواتەوە سەر (حمدان بن الأشعث) ناسراو بە (القرمطي) توانیان دەوڵەتێك لە(بحرین) درووست بکەن بەسەرۆکایەتی (ابو سعید الجنابی) و سنوری دەسەڵاتیان فراوان بوو تاوەکو (الأحساء والشام) و بوونە مایەی مەترسی لەسەر خیلافەتی عەبباسی (الطبري: تأریخ الرسل والملوك، ٨/١٥٩-١٦١؛ البغدادي: الفرق بین الفرق، تح.محمد محی الدین عبدالحمید، المکتبة العصریة، صیدا، لبنان،١٩٩٠، ص ص٢٨٢،٢٨٣).

(٢٥٠) ابن کثیر: البدایة والنهایة، ١١ / ٨١.

(٢٥١) السیوطي: تاریخ الخلفاء، ٣٠٣.

** المستعین بالله: ناوی (ابو العباس احمد بن الامیر محمد المعتصم بن هارون الرشید)، لە ساڵی (٢٢١ك/٨٣٥ز) لەدایك بووە، لە نێو ساڵانی (٢٤٨-٢٥٢ك/٨٦٢-٨٦٦ز) دەسەڵاتی خیلافەتی عەبباسی وەرگرتبوو، و لەبەر تێکچوونی دۆخی دوورخرایەوە بۆ (واسط)، لە ساڵی (٢٥٢ك/٨٦٦ز) لە (سامراء) کوژرا. (الدینوري: المعارف، ٣٩٣؛ الطبري: تاریخە،٩/٣٠٥؛ السیوطي: تأریخ الخلفاء، ٥٧١).

(٢٤٨ك/٨٦٢ز) دوای لابردنــی ســەر بــڕا، بــەڵام خەلیفــە (المعتــز بــالله)***
(٢٥٢ك/٨٦٩ز) لــە تینــوان خنکــا، و(المقتــدی بــالله)**** (٢٥٥ك/٨٦٩ز) دوای خەساندنی مرد.[٢٥٢] دوای ئەوەی کە خەلیفەکان نەیانتوانی ئەم کێشەیە کـە ڕۆژ لـە دوای ڕۆژ خراپتر دەبوو چارەسەر بکەن، خەلیفە (الراضي بـالله) (٣٢٢-٣٢٩ك/٩٣٣-٩٤٠ز) هەندێ ڕێو شوێنی گرتە بەر وەك چارەسەرێك بۆ ئەم بارودۆخە نالەبارە، بـەڵام بووە هۆی زیادبوونی نالـەباری و پەشـێوی. وەك لـە سـاڵی (٣٢٤ك/٩٣٥ز) خەلیفـە (الراضي بالله) پلە و پایەی (میری میران)ی نوێکردەوە بۆ ئەو مەبەستەش بـەهێزترین ململانێ کەرانی کە ئـەویش (إبـن رائـق) بـوو دەستنیـشان کـرد، هـەروەها هەنـدێ دەسەڵاتی خەلیفەی پێبەخشی، بەو پێیەو لە ماوەی یەك ساڵدا چوار کەس ئـەو پلـە و پایەیان گرتە دەست (٣٢٩ك/٩٤٠ز)، زۆر جاریش گەیشتنی کەسێك بەو پلە و پایەیە لە ڕێی لە نێوبردنی نەیارانییەوە دەبوو.[٢٥٣] لەم ماوەیەدا و لە بەرزاییەکانی ئێرانـەوە و لە باشووری دەریای خزر (قەزوین)ەوە خێزانێك لە دەیلەمێکان پەیدابوو، ئەم خێزانـە سەر بە بوەیە بوو، کە سێ برا بوون (علی، حسن، احمـد) کـوڕانی بویـە لـە ڕاسـتیدا کێشەی ململانێی نێوان سەرکردەی هەرێمەکان لە بەرزاییەکانی ئێران و دەسـتوەردانی

*** المعتز بالله: ناوی (ابو عبدالله بن المتوكل بن المعتصم بن الرشید) لە ساڵی (٢٣٢ك/٨٤٦ن) لەدایك بووە، لە نێو ساڵانی (٢٥٢-٢٥٥ك/٨٦٥-٨٦٨ن) لە گرنگترین ڕووداوەکانی سەردەمی دەرچوونی (مساور الخارجي) و (احمد بن طولون) لە مصر و (علی بن محمد- صاحب الزنج) لە بصره. (الیعقوبي: تاریخـه، ٢/٢٢٢؛ الطبري: تاریخـه، ٨/٤١٠؛ ابـن خلكـان: وفیـات الاعیـان، ١/١٧٣).

**** المقتدی بالله: ناوی (ابو القاسم عبدالله ابن الأمیر بن المقتدر)ە، لە نێو ساڵانی (٤٦٧-٤٨٧ك/١٠٧٤-١٠٩٤ن) خیلافەتی عەبباسی گرتە دەست، پیاوێکی ئایین پەروەر و چاکساز بوو، لـە خانەدانـەکانی بنەماڵـەی عەبباسـی بـوو، گـۆڕانی بێـژە ژنـەکان (القیـان) لـە شـاری بەغـدا دوورخستەوە. (ابو الفداء: المختصر،٢/١٩١؛ السیوطي: تأریخ الخلفاء،٤٢٣).

(٢٥٢) السیوطي: هـ.س، ٣١٠.

(٢٥٣) ابن الاثیر: الكامل، ٥ / ١٩٢.

تورکەکان لە کاروباری خیلافەتی عەبباسی لە بەغدا پاڵپشتی بوو بۆ سەرهەڵدانی (أبو شجاع علي بن بويه بن فناخسرو)* وەك سەرکردەی خێزانی بوەیهییەکان. جگە لە خەسڵەتە تایبەتییەکانی کەسایەتییەکە و ژیری و دانایی لە چۆنییەتی ڕاکێشانی پیاوان بۆ لای خۆی وەك (مسکویه) دەڵێت: "هۆکاری بەرزبوونەوەی پلە و پایەی (علي بن بويه) سەرکەوتن و سنگ فراوانی بوو، هەروەها ڕەوشتی جوان و خاوێن و لەوەش جوانتر و خاوێنتر، زیرەکی و ئازایەتی بوو".[٢٥٤] کە توانی بە هۆیانەوە دەست بگرێ بەسەر هەرێمی فارسدا و هەروەها دواتر لە گەڵ براکانیدا (احمد و حسن) توانیان دەست بەسەر ئەهواز و عێراقیشدا بگرن. ئینجا ڕووداوەکانی بەغدا لە ساڵانی (٣٣٤ك/٩٤٥ز)دا هەلی باشی بۆ بوەیهێیەکان ڕەخساند کە بچنە نێو بەغداوە و (أحمد بن بويه) لە جەمادی دووەمی ساڵی (٣٣٤ك/٩٤٥ز)دا چووە نێو بەغداوە و گەیشتە لای خەلیفە و بەڵێنی لە گەڵیدا بەست و خەلیفە نازناوی (معز الدولة)ی بەخۆی بەخشی و نازناوی (ركن الدولة)شی بە (الحسن)ی برای بەخشی، ئەم نازناوانەش دواتر بەنی بوەیهی پێناسراو نێوبانگیان پێدەرکرد.[٢٥٥] لەم مێژووەوە خیلافەتی عەبباسی کەوتە ژێر دەسەڵاتی بوەیهییەکان تاوەکو هاتنی سەلجوقیەکان لە ساڵی (٤٤٧-١٠٥٥ز).

---

* ابو شجاع فنا خسرو بن ركن الدولة: دوای (عماد الدولة)ی مامی حوكمڕانی هەرێمی فارسی كردووە و ساڵی (٣٦٧ك/ ١٩٧٧ز) چۆتە ناو بەغداو خەلیفە (الطائع لله) پێشوزای لێكردووە و جلوبەرگی دەسەڵاتی پێبەخشی، و فەرمانی كرد لەسەر مینبەرەكانی بغداد وتار (الخطبة)ی بۆ بخوێنرێ و نازناوی (تاج الدولة)ی پێدا، و یەكەم كەس بوو لە ئیسلامدا ناوی (شاهنشاه)ی لێنرا، هەروەها بەناوبانگترین كەسایەتی بوەیهییەكان دادەنرێت. (الروذراوري: ذيل تجارب الامم، ٣/ ٣٩- ٥٧؛ ابن الجوزي: المنتظم، ٧/ ١١٣- ١١٤؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ٤/ ١٤٢).

(٢٥٤) تجارب الامم،١/٢٧٧.

(٢٥٥) مسكويه: تجارب الامم، ٨٥/٢ ؛ ابن الاثير: الكامل، ٦ /٣١٤.

بەشی دووەم
ڕەوشی سیاسی میرنشینە کوردیەکان و بوونی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان

تەوەرەی یەکەم

- سروشتی ڕووبەری جوگرافی میرنشینە کوردیەکان
- ناکۆکی و ململانێی نێوان میرنشینە کوردییەکان و کاریگەری لەسەر پێوەندییە دیبلۆماسییەکان

تەوەرەی دووەم

- پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی کورد لەگەڵ خیلافەتی عەبباسیدا
- پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی کورد لەگەڵ دەسەلاّتی بوەیهییەکاندا
- پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی کورد لەگەڵ دەوڵەتی فاتمیدا

تەوەری یەکەم

سروشتی رووبەری جوگرافی میرنشینە کوردیەکان

کورد بە یەکێك لـەکۆنترین و رەسـەنترین ڕەگـەزەکانی مرۆڤایـەتی دەژمێرێـت لـە خۆرهەلاّتی نێوەڕاستدا، و لە نێوچەکەدا و لەکۆنترین سـەردەمەکانی مێـژووەوە ڕۆڵـی کاریگەریان بووە لەڕووی سیاسـی و سـەربازی و شارسـتانیەوە. ئـەو کەسـەی بـەدوای دیـاریکردنی سـنووری ولاّتـی کوردانـدا دەگـەڕێت، ئـەو ولاّتـەی هـەتا ئێـستەش و بەشێوەیەکی بـەردەوام جێگـەی نیـشتەجێ بـوونی کـوردە،[256] ڕووبـەڕووی چـەندین بەربەست دەبێتەوە. چونکە ئەو سنوورە بەشـێوەیەکی ورد لـە سەرچـاوە مێژوویـەکانی سەدەکانی نێوەڕاستدا دیاری نەکراوە. سەرەڕای بەکارهێنانی دەستەواژەی (کوردسـتان) لە هەندێك سەرچاوەی مێژوویی کۆنـدا، هـەروەها لـە دیـاریکردنی تـەواوی هەرێمـە جوگرافیەکانی ولاّتی کورداندا گشتگیر و ورد نەبووە،[257] ئەوەش سەرەڕای ڕەسەنایەتی وەکو (گەل)ێکی سەربەخۆی خاوەن سەروەری هـەروەکو ڕۆژهـەلاّتناس (هنـری فیلـد) دەڵێت: "باوەڕی باو ئەوەیە کە ئەو ڕەگەزە پاك و ڕەسـەنە توانیویـەتی پارێزگـاری لـە ڕەسەنایەتی خۆی و زمانەکەی بکات"،[258] هەروەها ئەو ڕۆڵە کاریگەرەی گێڕاویـەتی

---

(٢٥٦) هنري فيلد: جنوب كردستان دراسة انثربولوجية، نقله الى العربية جرجيس فتح الله، دار ئاراس للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠١، ٧.

(٢٥٧) محمـد ئـەمین زەکـی: خولاصـەیەکی تـاریخی کـورد و کوردسـتان، چاپخانە و ئوفسێتی شڤان، سلێمانی،٢٠٠٠، ١٤/١.

(٢٥٨) جنوب كردستان، ٨.

لە نێوچەکەدا لە لایەنەکانی سیاسی و سەربازی و شارستانیدا بە درێژایی سەدە کۆنەکان.[٢٥٩]

کورد بوونی خۆی لە خۆرهەڵاتی ئیسلام و جڵەوی ئەرکەسیاسی و شارستانیەکاندا شانبەشانی نەتەوەکانی دەوروبەر سەپاندووە. کاریگەری لەسەر دروستکردنی مێژوو و دەوڵەمەندکردنی هەبووە و رۆڵێکی بەرچاوی دیوە. دەستنیشانکردنی سنووری ئەو نێوچانەی کە لە ماوەی ئیسلامیدا کوردی لێی نیشتەجێ بووە کارێکی ئاسان نی یە، چونکە بەشێوەیەکی ورد و جێگر دیاری نەکراوە ئەویش بەهۆی دابەشبوونی ئەو وڵاتە لە نێوان چەندین هەرێمی جیاوازدا کە هەر یەکێکیان بەنێوێکەوە نێونرابوون بەپێی ئەو سەرچاوانەی کە لە پۆلێنکردنەکانی ئەو رۆژگارەدا ئاماژەیان پێکرابوو، ئەمەو جگە لەو گۆڕانکاریانەی بەسەر نێوەکانیاندا هاتبوو هەریەك بەپێی ئەو ئیمپراتۆریەت و دەوڵەتانەی کە لە نێوچەکەدا فەرمانڕەوا بوون، بۆ نموونە سەرچاوە یۆنانی و رۆمانیەکان، ئەو نێوچانەی دەکەوتنە باکووری وڵاتی نێوان هەردوو رووبار- بلاد مابین النهرین- بە میسۆ-پۆتامیاmesopotami[٢٦٠] نێویان دەبرد، لەکاتێکدا سەرچاوە سریانیەکان بەهەرێمی (ئاثور- إقليم آثور)[٢٦١] نێویان دەبرد، بەڵام سەرچاوە

---

(٢٥٩) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: زرار صديق توفيق: كردستان في القرن الثامن الهجري، مؤسسة موكريان للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠١، ٣٧–٤٠؛ نيشتمان بشير محمد: الكرد و السلاجقة، ١٣–١٤.

(٢٦٠) مينورسكي: الأكراد ملاحظات وانطباعات، تر: معروف خزندار، دار الكتاب، بيروت،١٩٨٧، ١٣٥؛ ليرخ،ب: دراسات حول الأكراد، تر: عبدي حاجي، منشورات مكتبة خاني، حلب، ١٩٩٤،ص١٤– ١٥؛ درايفر، ج آر: الكرد في المصادر القديمة، تر: فؤاد حمه خورشيد، مطبعة الديواني، بغداد،١٩٨٦، ٢٣–٢٤؛ موريس كروريه: تأريخ الحضارات العام الشرق واليونان القديم، باريس منشورات عويدات، ١٢٣/١.

(٢٦١) ابن العبري: تأريخ مختصر، ١١، ولنفسه: تاريخ الزمان، تر: اسحق ارملة، بيروت، دار المشرق،١٩٩١،٣٧،٣٤١، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: فرست مرعي: الأمارات الكردية في العصر العباسي الثاني، دار سپيريز للطباعة والنشر، ٢٠٠٥ ، ص٣٣.

ئیسلامیەکان ئەو هەرێمەیان خستەژێر نێوی جەزیرە و هەندێ جاریش بە هەرێمی ئاقور* نێویان دەبرد.[٢٦٢]

بەڵام ئێمە پێمان باشتربوو نێوی وڵاتی کورد (بلاد الکرد) لەبری کوردستان بەکاربێنین، بەتایبەت نێوی کوردستان لەو ماوەیەدا لە سەرچاوە مێژووییەکاندا بەرچاو نەدەکەوت، بۆیە پێویستە وەك ئەمانەتێکی زانستی نێوەکان وەك لە سەرچاوەکاندا چۆن هاتوون لەو سەردەمەدا بەهەمان شێوە بەکاریان بێنین.

هەروەها ئەو ویلایەت و هەرێمانەی کە کوردی لێ نیشتەجێ بوون بەیەك ناوی گشتگیر بۆ هەموو بەشەکانی ناونەدەبرا، بەڵکو هەر نێوچە و هەرێمێك بەناوی هەرێمە ئیدارییەکەوە ناودەبرا کە لە دابەشکردنەکاندا بەر ئەو هەرێمە دەکەوت.[٢٦٣]

سریانەکان و کۆمەڵی کریستیانەکانی (الجماعات المسیحیة) دیکە کە لە ئاسیای بچووك و نێوچەی جەزیرەی فوراتدا نیشتەجێ بوون، هەر لەزۆر کۆنەوە وڵاتی کوردانیان بەزمانی سریانی ناوبردووە کە واتای هەمان وشەی کوردستانی دەگرتەوە، وەك لە هەندێ سەرچاوە سریانیەکاندا هاتووە کە لە سەردەمی سەدەکانی نێوەڕاستدا نووسراونەتەوە، بۆ نموونە، وشەی"ئەرعاد قردوای"[٢٦٤] ناوبراوە، واتاکەی"خاکی

---

*ئاقور: دەکەوێتە نێوان دیجلە و فورات بەتەك شامەوەیە، پێك هاتووە لە (دیار مضرودیار ربیعة)، شاری ڕێك و قەڵاو بنکەی زۆری تێدایە، لە بەناوبانگترین شارەکانی (حەڕان، ڕوها، ڕەقە، راس العین، نەسیبین، سنجار، خابوور، ماردین، ئامەد، میافارقین، موسل..هتد) (یاقوت الحموی: معجم البلدان، ٢/١٣٤-١٣٦).

(٢٦٢) ابن حوقل: صورة الأرض، ١٨٧؛ المقدسي: احسن التقاسیم في معرفة الأقالیم، دار احیاء التراث العربي، بیروت، ١٩٨٧، ١٢١.

(٢٦٣) محمد امین زکي: خلاصة تأریخ الکرد و کردستان من اقدم العصور التأریخیة حتی الآن، تر، محمد علي عوني، بغداد،١٩٦١، ص٥.

(٢٦٤) یعقوب الرهاوي: تواریخ سریانیة من القرن (٧-٩م)، تحـ و تر: یوسف حبي، بغداد،١٩٨٢،ص١٨٠؛ زرار صدیق توفیق: کردستان، ص٣٧.

کورد" دەگرێتەوە، هەروەها لە سەرچاوە مێژووییەکانی دیکەی سریانیدا گەلێ ناو و زاراوەی چونیەك هاتووە کە سەرجەمیان هەمان واتا دەگرنەوە.[٢٦٥]

شایەنی باسە بەکارهێنانی زاراوەی (کوردستان) لەسەرچاوە مێژووییەکاندا بۆ نیوەی دووەمی سەدەی (٧ك/١٣ز) دەگەڕێتەوە، کە مەبەستی لەیەکێك لە کەرتە ئیداریەکان بووە، کە شارەکانی هەرێمی چیاکانی خۆرئاوا دەگرێتەوە و ژمارەیان (١٦) شار و شارۆچکە بووە و قەلاّی بەهار کە دەکەوێتە باکووری شاری هەمەدان،[٢٦٦] یەکێك بووە لە شارستانەکانی ئەو هەرێمە. واتە زاراوەی (کوردستان) سەرجەم هەرێم و نێوچەکانی خاك و نیشتمانی کوردانی نەگرتۆتەوە.[٢٦٧]

پێشتر باوەڕ وابو کە (حمدالله المستوفى القزوينى)[٢٦٨] (م٧٥٠ك/١٣٤٩ز) یەکەم کەس بووە ناوی کوردستانی لەکتێبەکەیدا (نزهە القلوب) ساڵی(٧٤٠ك/١٣٣٩ز) هێنابێت، بەڵام لە ڕاستیدا گەلێ نووسەری دیکە پێش ئەو زاراوەی کوردستانیان لە نووسینەکانی خۆیاندا بەکار هێناوە، بۆنموونە، دەبینین گەڕیدەی ئیتالی (مارکۆپۆلۆ marcopolo)، (م٧٢٣ك/١٣٢٣ز)[٢٦٩] لە گەڕانەکەیدا بەنێوچەکانی خۆرهەلاّت ساڵی (٦٧٠ك/١٢٧١ز) ناوی کوردستانی لە گەشتنامەکەیدا نووسیوە، هەروەها

---

(٢٦٥) الرهاوي المجهول: تاريخ الرهاوي المجهول، بغداد،١٩٨٦، ص٤٠؛ ابن العبري: س. پ، ٢٧، ٣٥، ٧٢، ٣٢١.

(٢٦٦) زرار صديق، كردستان، ٤٦- ٤٩.

(٢٦٧) سعيد خضري: جغرافياى طبيعي كردستان موكريان، تهران،١٢، ١٣٧٩؛ حكيم احمد مام بكر، الكرد و بلادهم عند البلدانيين و الرحالة المسلمين، رسالة دكتوراه، مقدمة الى كلية الأداب، جامعة صلاح الدين، ٢٠٠٣، ص٧٨.

(٢٦٨) نزهة القلوب، تهران، ١٣٣٦، ص١٢٧.

(٢٦٩) رحلة ماركوبولو، تر: عبدالعزيز جاويد، مصر،١٩٩٥، ص٣٤-٣٥؛ باسيل نيكيتين: الأكراد اصلهم و تاريخهم، بيروت، ١٩٥٨،ص٢٥؛ جميل رۆژ بەیانی: سوڵتانی سەنجەری سەلجوقی کوردستان سلیمان شاه بەبوە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١١٨) بغداد،١٩٨٨،ل٢٢-٢٦.

مێژوونووسی مەغۆل (رشید الدین فضل الله الهمـداني)[٢٧٠] (٧١٨ك/١٣١٨ز) پـتر لەجارێك ناوی كوردستانی لە كتێبەكەیدا سەبارەت بەمێژووی مـەغۆل بـردووە، و لـە رووداوەكانی ساڵی (٦٨٥ك/١٢٨٦ز)دا برگـەی "چـیای هـەكاری كوردسـتان- جبـل هكار بكردستان"[٢٧١] باسكراوە، بەڵام هاوسەردەمی (شهاب الدین عبدالله الشیرازی) (٧٢٨ك/١٣٢٨ز) ئەویش ناوی كوردستانی بردووە.[٢٧٢] ئەگەر نـاوبردنی كوردسـتان چەمكێكی ئیداری وەرگرتبێت لە هەر چەمێكی دیكە لـەلای هەریـەك لـە (حمـدالله المستوفی و ماركۆپۆلۆ و الشیرازی)، ئەوا لەلای (رشید الدین فـضل الله) چـەمكێكی نەتەوەیی وەرگرتووە، لەلای ئەو زاراوەی كوردستان ئەو رووبەرە جوگرافیە دەگرێتەوە كە كورد لێی نیشتەجێیە كە گەلێ نێوچەی تریش دەگرێتەوە لە دەرەوەی سـنووری ئیـداری ویلایـەتی هـەرێمی كوردسـتانی تـازە نـاوبراو كـە (حمـدالله المـستوفی) سـنوورەكەی دیاریكردووە، هەروەك لـە كتێبەكـەی خـۆی (حمـدالله المـستوفی)دا هـاتووە، ئەمـەش بەڵگەی ئەوەیە كە دانەری كتێبەكە جیاوازی لـە نێـوان كوردسـتان وەك یـەكێك لـە ویلایەتەكانی حكومـەتی مەغۆلی كە بەشێك لـەوڵاتی كـورد دەگرێتـەوە و لـە نێـوان كوردستان وەك پێناسـەیەكی نەتـەوەیی كـردووە، كـە مەبەسـتی كـورد بـووە و ئـەو نێوچانەی پێ ناسراوە كە زۆربەی دانیشتوانەكەی كورد بـوون، لەسـەرەتای باسـەكەیدا سەبارەت بەئێران، دەڵێ: "تمامت كردستان-واتە سەرجەم كوردسـتان"[٢٧٣] و لـەكاتی باسكردنیدا ئاشكرایە كە شاری سەلماس و چیاكانی دەوروبەری لەڕووی ئیداریـەوە سـەر بە هەرێمی كوردستان نەبووە، بەڵكو سەر بە هەرێمی ئازەربیجان بووە.[٢٧٤]

لەو سەرچاوە كەمانەی كە بە زمانی عەرەبی نوسـراوون و نـاوی كوردسـتانیان وەك

---

(٢٧٠) جامع التواريخ، الترجمة العربية، القاهرة، د-ت،٢٦١/١/٢-٢٦٢.

(٢٧١) جامع التواريخ،١٣٥/٢/٢.

(٢٧٢) تجزية الأمصار و تزجية الأعصار (تاريخ وصاف)، تهران،١٣٤٦هـ،٢٢٤.

(٢٧٣) نزهة القلوب، ٢٣.

(٢٧٤) هـ_س،٩٧.

چەمكێكی نەتەوەیی تێدا هـاتووە، (عبـدالله بـن فـتح الله البغـدادي) (دوای ٨٩١ك ⁄١٤٨٦ز مردووە) بووە،[٢٧٥] لەبەرئەوەی وشەی كوردستان وشەیەكی (أعجمي- غـیر عربي) بووە، لەلای مێژوونووسانی عەرەب تەواو پێی ئاشنا نەبوون، یاخود ئەوانەی كە كلتورەكەیان عـەرەبی بووە، ئەم وشەی كوردستانە بەلایانەوە نامۆ بـووە لەبەرئـەوە نـە بەكاریان هێناوە و نە لەنووسینەكانیاندا ناویـشیان بـردووە، هەرچـەندە لـە سەرچـاوە فارسـیەكانی هـەمان سـەردەمی ئـەوان- واتـە مێژوونووسـە عەرەبـەكان- بـەزۆری بـەكارهێنراوە، ئەگەرچـی زاراوەی "چـیاكانی كـورد- جبـال الكـرد" لـە سەرچـاوە مەملوكیەكاندا،[٢٧٦] هاوزمان بووە لەگەڵ سەرهەڵدانی زاراوەی كوردستان بە چەمكە نەتەوەییەكەی، (إبن فضل الله العمـري) (م٧٤٩ك⁄١٣٤٨ز) زۆر بەڕاشـكاوی ئامـاژە بەوە دەكات و هیچ گومانێك ناهێڵێتەوە كە مەبەست لە (جبـال الأكـراد)[٢٧٧] خـودی كوردستانە، و لەبەرامبەردا بە زمانی فارسی "كهـستان كـردان" بـەكارهێنراوە، كـە لەكتێبێكی دیكەی (رشید الدین فضل الله)دا[٢٧٨] هاتووە، و لەپاڵ چیاكانی كـوردان زاراوەی (بلاد الأكراد)[٢٧٩] لە سەرچاوە مەملوكیەكانی تردا هـاتووە، كـە وەرگێـڕاوی حەرفی وشەی كوردستانە، كە لەزمانی فارسیدا بەرامبەرەكەی "ویلایت أكـراد" كـە لەكتێبێكـدا هـاتووە و لەسـەرەتاكانی سـەردەمی مـەغۆلی (٦٥٨ك⁄١٢٦٠ز)دا نووسراوە.[٢٨٠]

---

(٢٧٥) تاريخ الغياثي، تح: طارق نافع الحمداني، بغداد، ١٩٧٥،١٨٣،٣٣٦.

(٢٧٦) شيخ الربوة الأنصاري: نخبة الدهر، لايبزك، ١٩٢٣، ١١٥: ابن خلدون: المقدمة، بيروت، ١٩٧٨، ٦٢: القلقشندي، صبح الأعشى، ٤/ ٣٥٣: المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، ٥٣٣/٢/٢: زرار صديق: كردستان، ص٣٩.

(٢٧٧) القلقشندي: صبح الأعشى، ٤/٢٧٣-٢٧٩.

(٢٧٨) تأريخ مبارك غازاني، التأريخ الغازاني، هرتفورد، ١٩٤٠، ص١٤٣.

(٢٧٩) السخاوي: الضوء اللامع لاهل القرن التاسع، بيروت، د-ت، ٢١٩/٧: ابن اياس: بدائع الزهور، مصر، ١٩٦٠،٢٦٠.

(٢٨٠) تاريخ گونشاى: بريل ليدن،١٩٣٧،مج١١٣/٣.

لەسەر ئەو پێودانگەو بە گوێرەی گوتە و ئاماژەی مێژوونووس و گەڕیدەکان دەتوانین بڵێین وشەی کوردستان لە نێو خودی کورداندا و لەو کاتانەدا بەکارهێنراوە. هەروەها دەتوانین بڵێین ئەو دەستەواژەیە لەسەدەی شەشەمی کۆچیدا بەکارهێنراوە. بە گوێرەی گوتەی ڕۆژهەڵاتناس (کی لسترنج) سنووری جوگرافی کوردستان بە شێوەیەکی تەواو ورد و جێگیر دیاری نەکراوە ئەویش بەهۆی دابەشبوونی ئەو وڵاتە لە نێوان چەندین ناوچەی جیاوازدا و ئەو ناوچانەش چەندین ناویان هەبووە بە گوێرەی ئەو سەرچاوانەی ئاماژە بەوە دەکەن. کورد بەسەر ئەو ناوچانەشدا کە دابەشبوون بەسەریدا لەگەڵ گەلان و نەتەوەکانی تردا وەکو فارس و تورك و ئەرمەن و سریان و عەرەب ژیاون[٢٨١].

لەڕاستیدا نەبوونی قەوارەیەکی سەربەخۆ کە هەموو بەشەکانی کوردستان بگرێتە خۆ بەتایبەت لەمێژووی ئیسلامیدا بۆتە هۆی ئەوەی کە بەزەحمەت سنووری هەرێمەکان دەستنیشان بکرێت کە خرابوونە سەر ئەو دەوڵەت یاخود ئەو دەوڵەتانەی دیکە چ لەکۆندا یاخود لەتازەدا. وێڕای ئەم بارودۆخە و لە گەلێ ماوەدا سنووری کوردستان دووچاری بچوك بوونەوە و لێکدابڕان بووە لە هەموو لایەکانیەوە. لێرەوە توێژەروان هاوڕا نەبوون لەسەر دیاریکردنی سنووری کوردستان لە هەر چوار لاکەوە و بەتایبەتی لە بەشە بچووکەکانیدا،[٢٨٢] ئەو نێوچەیەی کە زۆربەی دانیشتوانی کورد بوون و لە نێو نێوچەکانی میرنشینە کوردیەکاندا بوون لەو ماوەیەدا بە نێوچەیەکی شاخاوی سەخت جیاکراوەتەوە.[٢٨٣] تەنانەت لەسەر کورد گوتراوە کە جگە لە چیاکان

---

(٢٨١) بلدان الخلافة الشرقية، نقله الى العربية بشير فرنسيس و كوركيس عواد، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٩٥٤، ٢٢٢.

(٢٨٢) ئەولیا چەلەپی: کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا، سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی، و.سەعید ئاکام، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد،١٩٧٩، ل٩٠: شریف پاشا: یاداشتنامە لەبارەی داخوازییەکانی گەلی کوردەوە: و.فەرهاد پیربال، گۆڤاری ڕابوون، ژمارە (٢)، ستوکهولم،١٩٩١:عەبدوڵڵا غەفور: جوگرافیای کوردستان،، هەولێر،٢٠٠٠،ل٢٥٤-٢٦٨.

(٢٨٣) ابن حوقل: صورة الأرض،٣١٥ : الحميري: الروض المعطار في خبر الأقطار، ص٤٤٧: فؤاد حمه خورشيد، الأكراد، بغداد، ١٩٧١،ص١٠.

هیچ شوێنێکی دیکە دالّدەیان نادات،[٢٨٤] و لـەلای هەنـدێکی دیکـە بـە هـاودەمی چیاکان ناوبراون.[٢٨٥] دەبینین دوای ئەوەی (البدلیسی) دەربـارەی سروشـتی شـاخاوی سەختی ولاّتی کورد چەردەیەکی باشی نووسی، ئیتر نەیانتوانی داگیری بکـەن، چـونکە ئەگەر دەسەلاّتدارێك بیویستایە پرکێشی بکـات بـۆ ولاّتـی کـوردان ئـەوا رووبـەرووی تەنگانە و زەحمەتێکی زۆر دەبۆوە و هەوڵەکانی بێ سـوود دەبـوو.[٢٨٦] ئـەوەش بـەهۆی گرفتی هاتوچۆ لە نێوچەکەدا چونکە سروشـتی کوردسـتان و تۆپـۆگرافی خاکەکـەی رێگەی بەجوڵەی سەربازی نەدەدا، بەجۆرێك هێزی هێرش بەر توانای مـانەوەی نـەدەبوو لە نێوچەکەدا ئەمە لەلایەك و لەلایەکی ترەوە، ئەو سروشتە سەختەی کوردستان رۆڵی لەسەر سروشت و هەڵکەوتەی کورد هەبوو کە توانای خۆڕاگریان زۆر بوو بەرووی هـەر دەستدرێژیەك گەر بکرایاتە سەریان، هەروەها نێوچەکەیان جۆرێك لـە دوورە دەسـتی و کەنارگیری سـەپابوو بەسـەریدا کـە بـەو هۆیـەوە ئـازادی هاتووچـۆ و جوڵـەی خێڵـە کوردەکان لەسەرجەم نێوچەکەدا بەئاسانی بۆیان مەیسەر نەبووبوو.

کورد لەمیانەی چاخەکانی ئیسلامیدا "نەتەوەیەکی بەناوبانگ بـوون"[٢٨٧] ئـەوان "خەڵکێکن لە ژمـار نایـەن و نەتـەوە گـەلێکن بـێ شـومار"[٢٨٨] منداڵـەکانیان و نەوەکانیان بە "حیکمەتی خودا- الحكمة الألهية"[٢٨٩] لە زۆربووندان، ئەگەر"شـمشێری فیتنە و ئاشوب لە نێوانیانـدا نەبایـە، بێـداریان درووینـەیان لەکوشـتاردا دەکـرد و خەوتوەکانیان بێـدار دەکـردەوە"[٢٩٠] خـۆ ئەگـەر بهاتایـە و "کوشـتار و پێکـدادانی

(٢٨٤) الأنصاري: نخبة الدهر في عجائب البر و البحر، ص٢٥٥.

(٢٨٥) الجاحظ: البيان و التبين، قدم لها وبوبها و شرحها. على ابو ملحم، بيروت،١، ١٩٨٨/ ١٣٠؛ اليعقوبي: كتاب البلدان، ٢٣٦.

(٢٨٦) الشرفنامه، ٢٨.

(٢٨٧) ابن منظور: لسان العرب، ٣/ ٢٣٩ : القلقشندي: صبح الأعشى، ٤/ ١٤٩.

(٢٨٨) العمري: التعريف بالمصطلح الشريف، بيروت، ١٩٨٨، ٥٨.

(٢٨٩) البدليسي: س-پ، ٢٧-٢٨.

(٢٩٠) العمري: س- پ، ٥٨.

بەردەوام لە نێوانیاندا نەبایە"،[٢٩١] "هەموو وڵاتیان داگیرەکرد"[٢٩٢] بەجۆرێك "وڵاتی دنیا بەشی نەدەکردن"،[٢٩٣] بێگومان ئەو خێڵ و تیرە کوردیانە بەو زۆریەوە پێگەیەکی گەورەیان لەخۆرهەڵاتی ئیسلامدا داگیرکردبوو، هەندێکیان لە نێوچە و هەرێمەکانی دەرەوەی سنووری نیشتمانی رەسەنی خۆیان بڵاوببوونەوە.[٢٩٤] جێی ئاماژەیە دەرکەوتنی بوەیهییەکان وەك هێزێکی نوێ لە نێوچەکەدا، نەیتوانی رێ لە گەشەکردن و سەرهەڵدانی ئەو میرنشینە کوردیانە بگرێت، تەنانەت دەبینین هەوڵ و تەقەلاکانی هەندێ لە میر و سەرکردەکانی بوەیهییەکان بۆئەوەی هەردوو میرنشینی (حەسنەوەیهی ومەروانی) بکەنە دوو نێوچەی سەربەخۆیان، سەرکەوتنی بەدەست نەهێنا و شکستی خوارد لەڕووی جێگیربوونی هێزی بوەیهییەکان لە نێوچەکەدا تا ملکەچی دەسەڵاتی خۆیانی بکەن.[٢٩٥]

بەهۆی بەرگریکردنی سەرکردە کوردەکان و سەختی نێوچەکەیان، بوەیهییەکان نەیانتوانی چنگیان لە نێوچە شاخاویەکانیان گیرکەن، هەروەها پێگەی جوگرافی وڵاتەکە فاکتەرێکی کاریگەر بوو لەدرووست بوون و سەرهەڵدانی میرنشینەکان لەو ماوە مێژووییەی کە ئێمە ئیستە گەرەکمانە قسەی لەسەر بکەین، ئەویش لە هەردوو لایەنی دوور و نزیکی لە کاریگەریەکانی دەسەڵاتی نێوەندی، هەندێ لەو میرنشینانە لە نێوچە زۆر سەختەکانی (الثغور) وەك (الروادیة) لەئازەربیجان[٢٩٦] و لەسیەکانی

---

(٢٩١) البدلیسی: س-پ،ل٢٧-٢٨.

(٢٩٢) العمري: س- پ،ل٥٨.

(٢٩٣) العمري: هـ-س، ل١٤٩.

(٢٩٤) المسعودي: التنبیه والأشراف، ص٧٨.

(٢٩٥) مسکویه: تجارب الأمم، ٢/٢٧٠-٢٧٤: الروذراوری: ذیل تجارب الامم، ٩/١٠: ابن خلدون: المقدمة، ٣/٤/٩٠٢: البدلیسی: الشرفنامة، ٣٥ ؛ قادر محمد حسن: الأمارات الکردیة، ص٥٦.

(٢٩٦) لە سەردەمی لێکۆڵینەوەکەمان (ئازەربایجان)، بەو هەرێمە وتراوە کە ئازەربایجانی سەر بە ئێرانی ئێستا دەگرێتەوە، کە دەکەوێتە باشوری ڕووباری ئاراسەوە، ئازەربایجانی ئێران دوو

سەدەی چوارەمی کۆچی (٣٣٧- ٤٦٣ك) واتە چلەکانی سەدەی دەی زاینی سەری هەڵدا و گەشەی کرد، و قەڵەمڕەوی دەسەڵاتیان سەرجەم نێوچەی ئازەربیجانی گرتەوە کە فەرمانڕەواییان ماوەی (٩٠) ساڵ کێشا،[٢٩٧] زۆربەی ڕووبەری خاکی ئازەربیجان لەڕووی سەختی چیاکانیەوە وەك خاکی کوردستان وایە،[٢٩٨] و لە چیا بەناوبانگەکانی چیای سولان (سبلان) و (سهند) کە بە درێژایی ساڵ بەفری لە لوتکەکانی ڕەش نابێتەوە،[٢٩٩] هەروەها چیای (نجقان) کە دەکەوێتە نزیك (مراغە) و سەرچاوەیەکی ئاوی سازگاری هەیە، جگە لەمانەش چەندین زنجیرە چیای دیکەی سەخت و سەرکەشی لێیە، لەوانە زنجیرە چیای (شاە بایزید) کە نێوچەی سەلماس لە ئورمێ جیادەکاتەوە،[٣٠٠] ئەمانە و جگە لەگەڵێ زنجیرە چیای گرنگی تر.[٣٠١]

هەروەها میرنشینی (الشدادیة) لەهەرێمی أران (٣٤٠-٥٩٥ك/٩٥١- ١١٩٨ز)، لەرۆژانی هێرشەکانی رۆمانیەکان بۆ سەر خۆرهەڵاتی ئاسیای بچوك، هاتە ئاراوە، کە سنوورەکەی ئەو زەویە نزمانەی دەگرتەوە کە دەکەوتنە شیو و دۆڵەکانی نێوان هەردوو ڕووباری (الکر)* و (أراس) لە نێوان وڵاتی (کەرەج) دەریای قەزوین (خزر)دا.[٣٠٢]

بەشە، ئازەربایجانی رۆژهەلاتی و رۆژئاوایی. بڕوانە: حسام الدين علي غالب: أذربيجان، ص٣٤-٣٧.

(٢٩٧) minorky، studies in Caucasian history p.p. ١٦٨-١٦٩.

(٢٩٨) ابن حوقل: صورة الأرض، ٢٠٥؛ ابتهال مال الله حسين: اذربيجان في صدر الأسلام، ص٢٥.

(٢٩٩) ابو الفدا: تقويم البلدان، ٣٧٦؛القزويني، اثار البلاد واخبار العباد، ١٨٩.

(٣٠٠) مينورسكي: دائرة المعارف الأسلامية، مادة ارمية،١٩/٣.

(٣٠١) بۆ زیاتر زانیاری دەربارەی اذربیجان بڕوانە (حسام الدين علي غالب:أذربيجان).

* الكر:- ڕووبارێکی گەورەیە لە نێوچە چیاکانی ئاران دەردەچێت لە سەرسنوری (جترە و شمکور) جیاکەرەوەی نێوان ئاران و ئاذربیجانە. (المقدسي: احسن التقاسيم،٣٧٩؛ السمعاني: الانساب، حقق نصوصه وعلق عليه، عبدالرحمن بن يحى المعلمي اليماني، بيروت،١٩٨٠، ١٣٩/٢).

سەبارەت بەمیرنشینی مەڕوانی لـە دیاربـەکر و جـەزیرە (٣٧٢ك-٤٨٩ك/٩٨٣ز-١٠٩٦ز)،[٣٠٣] بە ناوڕدانەوەیەك لە مێژووی ئـەو سـەردەمە، دەبیـنین ئـەو نێوچـانەی لەژێر دەسەڵاتی ئەو میرنشینەدا بوون سنوورێکی جێگیریان نـەبووە، ئەمـەش بـەهۆی ئەو شەڕ و شۆڕانەی کە بەردەوام لە نێـوان ئـەو میرنـشینە و میرنـشینەکانی دیکـەی نێوچـەی جـەزیرەدا بـەرپادەبوون، وەك (الحمـدانیین والعقیلـیین)، ئەمـەو سـەرەڕای بوەیهییەکان و خیلافەتی عەبباسی و فاطمی کە کاریگـەیان لەسـەر سیاسـەتی ئـەو میرنشینە هەبوو، هەموو کاریگەریان لەسەر ڕووبەری ئەو ناوچانەش هەبوو کە لـەژێر سایەی دەسەڵاتی هەمان میرنشینەدا بوون. لەگەڵ ئەوەشـدا نـاجێگیری سـنووری ئـەو میرنشینە، مانای ئەوەنیە کە هەرێمێکی دیاریکراوی ژێر دەسەڵاتی خۆیان نـەبووبێت، بەڵکو وڵاتێکیان هەبوو کە کردبویانە نێوەندی میرنشینەکەیان و دەسـەڵاتی تـەواویان بەسەردا هەبوو، بەڵام دیاریکردنی سنووری جوگرافیەکەی کە بـەگوێرەی ڕووداوەکـانی پێشوو لە فراوانبوون و بەرتەسك بوونەوەدا بوو، زەحمەتە بەوردی دەستنیـشان بکرێـت. لە سـاڵی (٣٧٢ك/٩٨٣ز)دا بـۆ نموونـە، قەڵـەمڕەوی ئـەو میرنـشینە تـا بـاکووری (موصل)یشی دەگرتەوە، لەکاتێکدا مـیر (بـاز الکـردی) دامەزرێنـەری میرنـشینەکە پەلاماریدا، بەڵام هەر زوو قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی ئەو میرنشینە بچووك بۆوە، کاتێك میر (باز الکردی) لە بەردەم سوپای (صمصام الدولة)*ی بوەیهیدا ساڵی (٣٧٤ك/٩٧٥ز)

---

(٣٠٢) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (اسماعیل شکر: الأمارة الشدادیة)؛ هەروەها پاشکۆی ژمارە (١).

(٣٠٣) بڕوانە: محمود یاسین التکریتي: الأمارة المروانیة في دیار بکر والجزیرة، ٥٦،١٠٨.

* صمصام الدولة: ناوی (المرزبان فناخسرو بن عضد الدولة)یە، چوارەم میری بوەیهییەکان بوو کە فەرمانڕەوای بەغدادیان گرتە دەست لە پاش مردنی باوکی ساڵی (٣٧٢ك/٩٨٢ز)، لە ساڵی (٣٧٦ك/٩٨٦ز) لەسـەر حوکم لابرا لەلایەن (شرف الدولة)ی برای، لە ساڵی (٣٨٨ك/٩٩٨ز) کوژرا. (الصفدي: نکت الهمیان في نکت العمیان،مصر،١٩١١،ص ص ٢٨٨-٢٩٠).

شكستی خوارد،[304] دوای ئەوەی توانی لە ساڵی (٣٨٠ك/٩٩٠ز)دا[305] جارێکی دیکە بیخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی، بەهەمان شێوە شاری (نصيبين)یش ئەو حاڵەتەی بەخۆوە بینی، کاتێك (بنو مروان) خستیانە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. لەسەردەمی میر (باز الكردي)دا ناکۆکی مەروانییەکان لەگەڵ عوقەیلیەکاندا بوو بەهۆی کەمکردنەوەی دەسەڵاتی (بني مروان) لە نێوچەی جەزیرە، لە ئەنجامدا شاری (نصيبين) لەژێر دەسەڵاتی ئەوان دەرچوو، دوای ئەوەی (قريش بن بدران العقيلي)** لەمیر (نصر الدولة)ی وەرگرت لەبەرامبەر مارەیی پوری ژنەکەی میری ناوبراو، بەم شێوەیە دەسەڵاتیان لەو شارەدا لە ساڵی (٤٢١ك/١٠٣٠ز) کۆتایی پێهات.[306]

بەڵام لەخۆرئاواوە دەسەڵاتی (بني مروان) تا (ديار مضر)* درێژ بۆوە، و لە ساڵی (٤١٦ك/١٠٢٥ز)دا شاری (الرها)**یان خستە سەر قەڵەمڕەوی میرنشینەکەیان کە میر (نصرالدولة بن مروان) لە (بني نمير)ی سەندەوە، دوای ئەوەی کە ماوەیەك بوو

---

(٣٠٤) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم،٣/٨٦.

(٣٠٥) ابن الأثير: الكامل، ٩/٢٦: ابن شداد: الأعلاق الخطيرة،٧٨ : الغساني: العسجد المسبوك والجوهر المحكوك في طبقات الخلفاء والملوك، تح: محمود عبد المنعم، دار الجيل، بغداد، ١٩٧٥، ١٢.

** قريش بن بدران العقيلي: ناوی (معتمد الدولة ابو المنيع)ە لەپاش مردنی باوکی ساڵی (٣٩١ك/١٠٠٠ز) دەسەڵاتی میرنشینی عقیلیەکانی گرتە دەست، لە ساڵی (٤٥٣ك/١٠٦١ز) لە لایەن برازاکەی (ابو المعالي قريش) کوژرا. (ابن خلكان: وفيات الاعيان، ٥/٢٦٣-٢٦٧).

(٣٠٦) ابن الأثير: الكامل، ٩/١٢٩.

* ديار مضر- دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری فورات، ئەو زەویانەی کەوا دەکەوتە نێوان (حران و الرقة وشمشاط) یەکێکیان دەخاتەوە و ناوەندەکەی (الرقة)یە کە لە شوێنی ئەو شارە یۆنانیە کۆنەیە بە ناوی (كلينكس_Call inicas) بووە کە ئەمڕۆ پێی دەوترێت نقفور. (البلاذري: فتوح البلدان،١٧٨: ابن الفقيه: كتاب البلدان،١٣٢: كي لسترنج: بلدان الخلافة الشرقية، ١٣٢).

** الرها: (ئورفە) ئەم شارە دەکەوێتە خۆرهەڵاتی ڕووباری فورات، لە دەڤەری جەزیرەیە، نزیکەی (٢٤کم) لە شاری بەهاران (حەڕان) دوورە. (ابو الفداء: تقويم البلدان،٢٧٧: قدامة بن جعفر: الخراج و صناعة الكتابة، ١١٣).

لەژێر فەرمانی پیاوێکی سەربەخۆیان بوو کەناوی (عطیر) بوو، پاش ئـەوە بەماوەیـەك (عطیر) توانی بیگێڕێتەوە ژێـر دەسـەڵاتی خـۆی و لـەمیر (أبـی نـصر بـن مـروان)ی بسێنێتەوە دوای ئەوەی (صالح بن مرداس)[٣٠٧] شفاعەتی بۆکرد. ئیتر (الرها) بەدەست (بنو نمیر)ەوە بوو تـا لـە سـاڵی (٤٢٢ك-١٠٣٠ز)دا[٣٠٨] ڕۆمـەکان داگیریـان کـردوو خستیانە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە.

بەڵام لە باشوور لە ویلایەتی دیاربەکر، جەزیرەی (إبن عمر) بەشێك بوو لە مڵکـی ئەوان، هەر لەوکاتەوە لەژێر دەسەڵاتی ئەواندا بوو لەسەردەمی مـیر (نـصر الدولـة) و کوڕەکەی خۆی (أبو حرب سليمان) لـە سـاڵی (٤٤٧ك/١٠٥٥ز)ی[٣٠٩] کـردە حـاکم لەسەری، و لەژێر چنگی ئەواندا بوو، تا (فخر الدولة بن جهـیر) لـە سـاڵی (٤٧٨ك-١٠٨٥ز) لێی سەندنەوە.[٣١٠]

لەوەوە ڕوون دەبێتەوە کە میرنشینی مەروانیـەکان سـنوورێکی جـوگرافی جـێگیری نەبووە، چونکە ئەو میرنشینە بەدرێژایی دەسەڵاتی میرەکانی بـەزەبری هێـزی سـەربازی خۆی ڕاگرتبوو، سەرباری ئەوەش ئەو میرنـشینە ڕیـشەیەکی کۆمەڵایـەتی و مرۆیـی و پێوەندی قوڵی بەدانیشتوانەکەیەوە هەبوو، باشترین نموونەش بۆ هێـزی سـەربازی ئـەو میرنشینە، سەردەمی میر (باز الکردی) و میر (نصر الدولـة بـن مـروان) بـوو، بـەڵام سەردەمی لاوازی و نابوتبوونی لە ڕۆژانی دەسەڵاتداریتی میر (الدولة أبـو منـصور)دا بوو.

ئاشکرایە کە نێوچەکانی (الثغور) هەمیشە لەژێر کاریگەری مەترسی بیانیدا بـوو لەلایەن وڵاتانی دوژمنانەوە، ئەمەش وایکردبـوو ئـەو نێوچـانە هەمیـشە بـەئاگابن و هەردەم لە حاڵەتی ئامادەباشیدا بن بۆ وەڵامدانەوەی هەر هەڕەشەیەك کە ڕووبـەڕوویان

---

(٣٠٧) ان الأثير: الكامل،١٣٠/٩؛أبو الفداء: المختصر، ٥٧/٣-٥٨.

(٣٠٨) ابن الأثير: الكامل،١٥٥/٩؛ابن العبري: مختصر تاريخ الدول،٣١٨.

(٣٠٩) ابن الأثير: الكامل،٢٢٦/٩.

(٣١٠) ابن شداد: الاعلاق الخطيرة،٥٨.

دەبۆوە. بەمەش ئەو نێوچانە دەکەوتنە بەردەم کۆمەڵێك بەرپرسیارێتی تایبەتیەوە، و ئەو ئەرك و فەرمانانەبوون کە لە نێوچەکانی (الثغور)دا دەوڵەتیان لێ دەکەوتەوە.(٣١١) بەواتایەکی دیکە ئەو نێوچانە دووربوون لە کاریگەریەکانی دەسەڵاتی نێوەندیەوە و هەمیشە لە بەردەم مەترسی پەلاماردان و هێرشی وڵاتانی دوژمندا بوون کە پێویستیان بەهێزی سەربازی و تواناکانی هەبوو، بەواتایەکی دیکە سروشتی پێگە جوگرافیەکەی و ئەرکەکانی پێویستی بە بوونی دەسەڵاتێکی سیاسی هەبوو، ئەمەش هەندێ لە سەرکردەکانی کوردی هاندا بۆ ئەوەی دەسەڵاتی خۆیان بخەنەگەڕ دوواجار هەستان بە ئەنجامدانی هەندێ پەلامار و هێرش لە نێوچەکانی (الثغور)دا لەوانەش وەك، میر (باز الکردي) دامەزرێنەری میرنشینی مەروانی.(٣١٢)

هەروەها میر (محمد بن أبي الهیجاء الروادي) هەستا چەند هێرش و پەلاماردانێکی لە نێوچەکەدا دەست پێکرد.(٣١٣) ئەمە لەکاتێکدا بوو کە نەریتێکی نوێ لە مێژووی ئیسلامدا سەری هەڵدابوو، ئەویش ئەوەبوو کە میرەکانی نێوچەی (الثغور) هەڵدەستان بەرۆڵی سەرەکی لە هەڵمەت و پەلاماردانەکانی نێوچەکانی خۆیاندا، دوای ئەوەی کە رۆڵی خەلیفە لەو لایەنەوە هیچ کاریگەریەکی نەبوو.(٣١٤) ئەمەش بوو بەهۆی زیادبوونی دەسەڵاتی میرەکان و بەهێزبوونی پێگەی سیاسیان، هەندێکیان دەرفەتیان لەو بۆشاییە سیاسیەی نێوچەکەیان وەرگرت بەهۆی دووریان لەدەسەڵاتی نێوەندیەوە. هەروەك دەبینین دوای بەدیلگرتنی (سالاری مەرزەبان) (محمد بن شداد)یش توانی شاری دوێن بخاتە ژێر دەستی خۆی، چونکە دانیشتوانەکەی بۆئەوەی ماڵ و ژن و حەڵاڵیان

---

(٣١١) حسن احمد محمود: العالم الأسلام في العصر العباسي،٢٩٤-٢٩٥.

(٣١٢) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم،٣/٨٤ ؛ابن الأثير: الكامل،٧/١٢١ ؛سهيل زكار: في التأريخ العباسي والأندلسي،١٧٣.

(٣١٣) احمد كسروي: شهر ياران گمنام،٢/١٦٨-١٧٢ ؛حسين حزني: كوردستاني موكريان،٢٤٤-٢٥٠؛ حسام الدين علي غالب: آذربيجان، ص١٤٢.

(٣١٤) علاء عبدالعزيز ابو زيد: الدولة العباسية من التخلي عن سياسات الفتح الى السقوط، ص٦٩.

پارێزراو بێت و بەدووربن لە ئاشوب و شەڕ و کوشتار شارەکەیان دا بەدەستەوە.(٣١٥)

بەڵام لە ڕووکاری خۆرئاواوە ئەو نێوچانەی کە هاوسنوور بوون لەگەڵ بوەیهییەکاندا و هەردوو میرنشینی حەسنەوەیە و عەننازی لە خۆرئاوای هەرێمی چیاکاندا دەرکەوتن و گەشەیانکرد، دەسەڵاتی میرنشینی حەسنەوەیە (٣٤٨-٤٠٦ك/٩٥٩-١٠١٥ز) پەلی بۆ نێوچەیەکی فراوان هاویشت، بەتایبەت لەو ماوەیەی کە هێزی میرنشینەکە لە ئاستێکی باڵادا بوو لە نیوەی دووەمی سەدەی (٤ك/١٠ز)دا. لەو شارانەی لەژێر سایەی میرنشینەکەیاندا بوو: "الدینور، همدان، شهرزور، شاپورخواست، بروجرد،* نهاوند، وأسد آباد)"**وە لە باشووریشەوە قەڵەمڕەوی فەرمانڕەواییان بە نێوچەکانی ئەهواز (خۆزستان)*** درێژ ببۆوە،(٣١٦) هەرچی قەڵا و قوڵلەیەك کە دەکەوتنە ئەو نێوچانەوە هەموویان لە چوارچێوەی دەسەڵاتی میرنشینی حەسنەویەدا بوون.(٣١٧) بەڵام میرنشینی (العنازیة)- (٣٨١- ٥١١ك/٩٩١-١١١٧ز)(٣١٨) لە نێوچەی حولوان(٣١٩)

---

(٣١٥) منجم باشي: جامع الدول، باب في الشدادية، ص٢.

* بروجرد (بروگرد): ئەم شارە دەکەوێتە ناوچەی لورستان، و سەر بەهەرێمی چیاکانە، پێتەختی دووەمی (ماهی بەسرایە)، دەکەوێتە نزیك هەمەدان. (قدامة بن جعفر: الخراج و صناعة الكتابة،١٧٣؛ ابن عبد الحق: مراصد الاطلاع،١٨٩/١).

** أسد آباد: دەکەوێتە نێوان کەنگاور و همدان، شارێکی ئاوەدانە و ڕێژەی دانیشتوان و هەروا بەرهەمی زۆرە، (٥٤کم) لە همدانەوە دوورە.(الأصطخري: المسالك و الممالك، ص١١٥؛ ابن حوقل: صورة الأرض، ص٣٠٦).

*** خوزستان: ولایەتێکی بەرباڵوە لە ڕۆژئاواوە سنوری دەگاتە عێراق و لە باکورەوە بە ناوچە کوردیەکان و لە ڕۆژهەڵاتەوە بە ناوچەی فارس. (امین احمد رازي: هفت اقليم، تصحيح وتعليق جواد فاضل (كتاب فروش على علمي)، د-ت،ج١/ص٢٥٩).

(٣١٦) بڕوانە: (حسام الدين علي غالب: الكرد، ص ص١٣٠، ١٩٥).

(٣١٧) ابن الجوزي: المنتظم،٢٧/٧؛ ابن الأثير: الكامل،٢٧٤/٧ ؛ سبط ابن الجوزي:مرآة الزمان،٣٨٨ ؛ابن كثير: البداية والنهاية،٣٧٧/١١/٦ ؛ البدليسي: الشرفنامه، ٣٨.

(٣١٨) بڕوانە (حسام الدين علي غالب: الكرد، ١٣٠، ١٩٥).

(٣١٩) الحميري: الروض المعطار في خبر الاقطار، تحـ: احسان عباس، دار القلم للطباعة، ١٩٥.

سەری هەڵدا لەناو خێڵێکی شاژنجانی کوردیەوە، سنووری دەسەڵاتی ئەو میرنشینە لە ڕۆژگاری بوژانەوەی سیاسیاندا، نێوچەیەکی فراوانی لە خۆرئاوای هەرێمی چیاکان گرتبۆوە، بەتایبەت دوای کەوتنی میرنشینی حەسنەویە (٤٠٦ك/ ١٠١٦ز)، بەجۆرێك قەڵەمڕەوی دەسەڵاتیان درێژبۆوە تا گەیشتە هەندێ نێوچەی سەر بە حەسنەویەکانیش لە شارە گرنگەکانی ئەو میرنشینە، "حولوان، الدينور، قرماسين، أسد آباد، شهرزور، الصيمرة،* الصامغان، داقوقا، خانيجار، خانقين، بندنيجين، الدسكرة"** و ئەو نێوچانەش کە دەکەونە نێوانیان لە قەڵا و یەکەئیداریەکان (الوحدات الأدارية)(٣٢٠) ئەم پێگە جوگرافیەیان هەردوو میرنشینەکەی ناچارکرد کە جۆرێك پێوەندی و هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بوەیهییەکاندا بیێت کە زۆربەی جار ئەو پێوەندیانە شەقڵێکی دیبلۆماسییان لەخۆ گرتبوو، بەهۆی چاکی پێوەندی سەرکردە کوردەکان لەگەڵ بوەیهییەکاندا لەو هەرێمانە و لەسەرەتادا کە چەند بەرژەوەندیەکی هاوبەش پێکەوەی گرێدابوون، ڕۆڵی بەرچاوی هەبوو تاڕادەیەك لە مەترسی دەستتێوەردانی بوەیهییەکان لە کاروباری میرنشینەکانیاندا نەبوون، بەمەش بوارێکی باشیان بۆ ڕەخسا تا گرنگی بدەن بە نێوچەکەیان و دەسەڵاتیان گەشە پێبدەن.(٣٢١)

---

* الصيمرة: ئەم شارە دوو قەڵای هەیە، نزیکەی (٧٠كم) لە شاری سیروانەوە دوورە، خانووەکانی لە گەچ و بەرد درووستکراون. (ابن مهلهل: الرسالة الثانية، تح. بطرس بولغاكوف وانس خالدوف، دار النشر والاداب الشرقية، موسكو،١٩٦٠،ص٢٣؛ الأصطخري: المسالك و الممالك، ص١١٦).

** الدسكرة:- لە هەرێمی ڕەشە خاکە (ارض السواد)، شارێکی زۆر کۆنە و دەگەڕێتەوە سەردەمی کیسرای یەکەم، ناوچەیەکی ئاوەدان و شورایەکی هەبووە، کە بە بەهێزترین شورای ئاسیای خۆرئاوا دادەنرێت. (اليعقوبي: كتاب البلدان،٣٦ ابن خرداذبة: المسالك و الممالك، ٢٢٦).

(٣٢٠) حسام الدين علي: الكرد، ١٩٥؛ k.m. ahmad annazids (encra) (London:١٩٨٥) p.٩.

(٣٢١) مسكويه: تجارب الأمم،٢/١٣٩-١٤٠؛ ابن الأثير: الكامل،٦/٢٣٥؛ ابن خلدون: العبر،٤/٥/١٠٩٤.

بەلام دەسەلاتی میرنشینە کوردیەکان بەرتەسك بۆوە، بەرە بەرە لە ڕووکاری خۆرهەلات و خۆرهەلاتی باشوورەوە کە بەدرێژایی پێنج سەدە فەرمانڕەواییان درێژەی هەبوو هەر لە سەدەی (٥ك/١١ز)یەوە، ئەویش لە ئەنجامی هێرش و پەلامارەکانی خێلە کۆچەریە شاخاویەکان و خۆرهەلاتیە یەك بەدوای یەکەکاندا وەك، بوەیهییەکان و سەلجوقیەکان و مەغۆلەکان و...هتد.

لەلایەکی ترەوە، ئەوەی لێرەدا جێگەی ئاماژە پێکردنە ئەوەیە کە سەرجەم سەرچاوە پێوەندارەکان زانیاری تەواویان سەبارەت بە دیاریکردنی سنووری کوردستانی ئیتنی (عرقي- قومي) تێدانیە، چونکە ڕووبەری خاکی کوردستان و شوێنی نیشتەجێبوونی کورد گەلێك لەوە بەرفراوانترە کە لەو سەرچاوانەدا باسکراوە.

پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین، کورد بە حوکمی پێگەی جوگرافی ولاتەکەیان و سەرهەلدانی دەیلەمیەکان و گەمارۆدانی لە هەرچوارلاوە کە ئەمە تەنها دواین هۆکارنەبوو بۆ ڕابوون و بوژانەوەیان، بەلکو وای لێکردن بیرێك لە حالی خۆیان بکەنەوە، بەئاسانی دەرك بکەن بە نەبوونی جیاوازیەکی ئەوتۆ لە نێوان خۆیان و بوەیهی دا کە توانیان بوونی خۆیان لە نێوچەکەدا بەباشی بچەسپێنن، بەم جۆرە ئەو فاکتەرانە مەیسەربوون کە پال بەکوردەوە بنێن بۆئەوەی دەست بگرن بەسەر نێوچەکانی خۆیان و بەشارەزاییەکی وردەوە بەرە بەرە و لەژێر سەرکردایەتی چەندین سەرکردەی لێهاتوودا دەستیان کرد بە دامەزراندنی دەسەلاتی خۆیان لەسەر زێدی ڕەسەنی خۆیان.[٣٢٢] لەبەرئەوە دەتوانین بلێین سروشت و پێگەی جوگرافی ئەو نێوچانەی میرنشین و دەسەلاتە کوردیەکانی لێ پەیدابووە ڕۆلی کاریگەری هەبووە لە سازکردنی زەمینەیەکی لەبار بۆ دەرکەوتن و سەرهەلدانی میرنشینە کوردیەکان بەجۆرێك لە سەردەمی بوەیهییەکان ولاتی کورد چەندین میرنشین و دەسەلات و

---

(٣٢٢) M.A.(Shaban)، Islamic History (Cambridge:١٩٧٦) Vol،٢،PP.١٧٣-١٧٤.

سەرکردایەتی خێڵەکی سەربەخۆی لەخۆ گرتبوو، هەندێکیان گەیشتبوونە قۆناغی پێگەیشتن و هەنگاوی بوێرانەیان بەرەو سەربەخۆیی نا تارادەی لێدانی سکە (پارە)ی تایبەت بەخۆیان و راگەیاندنی وتارەکان، ئەم دوو هەنگاوە، دوو دیاردە بوون لە سەربەخۆبوونی دەوڵەتان و میرنشینەکان لە سەردەمی ئیسلامیدا.[٣٢٣]

بێگومان ئەو سیاسەتە لامەرکەزیەی کە بوەیهییەکان گرتیانەبەر رۆڵێکی بەرچاوی لەو بارەیەوە هەبوو. بەتایبەت لە وڵاتی کورددا کە کۆنترۆڵکردنی بەشێوەیەکی راستەوخۆ زۆر زەحمەت بوو یاخود بەرێوەبردنی بەشێوەیەکی مەرکەزی کارێکی ئەوتۆ بوو کە بۆیان مەیسەر نەدەبوو.[٣٢٤] وڵاتێك بوو کەنە "سوڵتانە مەزنەکان و خاقانە بەرێزەکان"، وەك شەرەفخانی بەدلیسی تەئکید دەکاتەوە، جورئەتی ئەوەیان نەبوو "دەستی داگیرکردن درێژ بکەن بۆی، بەڵکو تەنها بە وەرگرتنی دیاری و سەرانە لە دانشتوانەکەی رازی دەبوون، بۆیە بە سەربەخۆیی و دوور لە ژێردەستەیی هیچ دەوڵەتێك لە دەوڵەتان مایەوە".[٣٢٥] لاوازی خیلافەتی عەبباسی و سیاسەتی لامەرکەزی بوەیهییەکان، فاکتەر بوون بۆ دامەزراندنی کۆمەڵێك لە میرنشینی سەربەخۆ و نیمچە سەربەخۆدا،[٣٢٦] هەندێك لەو میرنشینانە بەپێی پێگەی جوگرافیان بەهێزبوون و لە نێوچەکانی دەسەڵاتیان خۆیان سیاسەت و ئەرکی میرنشینەکەیان رادەپەراند، لەپاڵ بڵاوکردنەوەی ژمارەیەکی زۆر لە قەڵاو سەنگەر و قوللە و گوندی چیایی و رێوشوێنی سەربازی لە تەواوی نێوچەکانی وڵاتی کوردا.

تۆپۆگرافی (وڵاتی کورد) کوردستان وای لە شێواز و هۆکانی سەنگەربەندی (التحصین) کردەوە کە جیاوازیان هەبێت بەگوێرەی جیاوازی هەڵکەوتەی جوگرافی

---

(٣٢٣) بڕوانە بەشی دووەمی ئەم توێژینەوە لە وتار و سکە لێدان.

(٣٢٤) محمد جمال الدين سرور: تاريخ الحضارة الأسلامية في الشرق،٨٦-٨٧.

(٣٢٥) الشرفنامة،٢٨.

(٣٢٦) المسعودي: مروج الذهب،١٣٥/٢ ؛المقريزي: السلوك،١٠١/١.

شارەکان،[٣٢٧] بەگوێرەی گرنگی شارەکە و رادەی مەترسیەکانی رووبەڕووی دەبێتەوە و گرنگی پێدانی دەسەڵاتداران و سروشتی شوێن و پێگەکەی.[٣٢٨] ئەمانە و سەرەڕای گەشەکردنی ئابووری و بازرگانی شارەکە لەگەڵ سەقامگیری ئیداری، ئەمانەش لە فاکتەرە هاندەرەکان بوون لە پرۆسەی سەنگەربەندیدا وەك:- درووستکردنی قەلا و سەربازگەکان و سەنگەر و بەربەستی ناوخۆ.[٣٢٩] موسڵمانەکان لە سەرەتای هێرشەکانی فەتحی ئیسلامیدا بایەخیان بەجەنگاوەران دەدا، بەلام لەگەڵ تێپەربوونی رۆژگاردا،[٣٣٠] و زیادبوونی هێرشەکانی رۆمی بیزەنتی، خیلافەتی ئیسلامی بەتایبەت عەبباسی دەستی کرد بە چاکردنەوە و تۆکمەکردنیان بۆ بەرگرتن لەو هێرشانە، بەتایبەت لە نێوچەکانی (الثغور) کە هەندێ لەتوێژەرەوان بەزاراوەی (سەنگەرەکانی پێشەوەی ئیسلام) ناویان دەبرد.[٣٣١] لەگەڵ ئەوەشدا ئەم مەسەلەیە ئەوە ناگەیێنێت کە قەلا و شارە کوردیەکان هەموو کاتێك لە هەموو سەردەمەکانی ئیسلامدا بەهێز بووبن، بەڵکو ئەوانیش و سەنگەربەندیەکانیش بەگوێرەی رەوشی سیاسی گۆڕانیان بەسەردا هاتووە، بەتایبەتی لە جەنگە ناوخۆیی و دەرەکیەکاندا کە روویان دەدا، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا پێگەی جوگرافیان ئاسانکاری بۆ کردن لە دامەزراندنی میرنشینەکانیاندا، هەروەها لاوازی خیلافەتی عەبباسی و جیابوونەوەی هەرێمەکان لە خۆرهەلات و خۆرئاوا لە مەرکەز، ئەویش فاکتەرێکی دیکە بوو لە سەرهەڵدان و گەشەکردنی دەوڵەت و میرنشینە کوردیەکان. کە نیشانەی جیابوونەوەیان لە جەستەی خیلافەتی عەبباسی، بەشێوەیەکی ئاشکرا لەگەڵ سەرەتاکانی سەدەی (٤ك/١٠ز) دەستی پێکرد، هەندێ لەوانەی کە ئارەزووی جیابوونەوەیان هەبوو لە هەوڵی

(٣٢٧) جمال حمدان: جغرافية المدن،١٧٩.

(٣٢٨) عبدالرزاق عباس حسين: نشأة مدن العراق و تطورها،٦٢.

(٣٢٩) محمد جاسم حمادي: الجزيرة الفراتية والموصل،٣٨١-٣٨٢.

(٣٣٠) الأزدي: تاريخ الموصل، تح: علي حبية، القاهرة، ١٩٧١، ٢/٢٥.

(٣٣١) بلەج شيركو: القضية الكردية (ماضي الكرد و حاضرهم)، ٣٥-٣٦.

کارکردندابوون بۆ دامەزراندنی چەند کیانێکی سەربەخۆ لەسەر شێوەی ئەوانەی لە خۆرهەڵات و خۆرئاوای ئیسلامی لەجەستەی خیلافەت جیاببوونەوە.[٣٣٢]

لەناو کوردیشدا هەوڵدان لەپێناو بەدەستهێنانی سەربەخۆیی لەسەدەی چوارەمی کۆچیدا سەری هەڵدا، ئەوەبوو چەندین میرنشینی میراتگیری کوردی درووست بوون. و یەکەم میرنشینی کوردی لە سەردەمی عەبباسی بە نێوی (العیشانیة) لە نێوچەی شهرزور لە نێو سالآنی (٣٠٠-٣٥٠ك/٩١٢-٩٦١ز) دامەزرا.[٣٣٣] ئەو میرنشینە کوردیانەی باسمانکردن لەچوارچێوەی پێگەی جوگرافی هەرێمە کوردیەکاندا دەشێ بەگیانی سەربەخۆ دابنرێن کە لەسەر بنچینەیەکی بەهێز لە دەسەلآت دامەزرابوون لە نێوچەکانیاندا و چەندین هێزی سیاسی گەورە لە هەردووك سەردەمی بوەیهی و سەلجوقی لە جیهانی ئیسلامیدا درووست بوون کە هاوکات بوون لەگەڵیاندا و گەلێ پێوەندی فرەلایەن لە نێوانیاندا درووست ببوو، بەتایبەت پێوەندیە دیبلۆماسییەکان کە ئێمە ئەو بابەتەمان گەرەکە قسەی لەسەر بکەین. سەرباری ئەو میرنشیانە، لەولآتی کورد و قەلآ و سەنگەرە زۆرەکانی چەندین سەرکردایەتی خێڵەکی نیمچە سەربەخۆ بڵاوبوونەوە کە نەگەیشتبوونە ئەو رادەیەی بتوانن میرنشینی سەربەخۆ بەدەست بێنن، و لەدیاریترینی ئەو قەوارە و سەرکردایەتیە خێڵەکیانەدا، جاوانی[٣٣٤] و هەکاری و حمیدی و بشنوی بوون، لە کۆتایی سەدەی چوارەمی کۆچی دەیەمی زایینی پەیدابوون و توانیان میرنشین بۆ خۆیان درووست بکەن، و سەرکردەکانیان بە نازناوی میر (الأمیر) ناودار بوون.

---

(٣٣٢) جرجي زيدان: تاريخ التمدن الأسلامي، ج٣/ص٤٤٦-٤٤٧.

(٣٣٣) ابن مهلهل: الرسالة الثانية، ص٥٨؛ مسكويه: تجارب الأمم،ج٢/ص١٩٨؛ ياقوت الحموي: معجم البلدان،٣/٣٧٥-٣٧٦.

(٣٣٤) المسعودي: مروج الذهب،٢/١٣٥؛ مصطفى جواد: جاوان القبيلة الكردية المنسية، ص٧-١٠؛ آواز محمد علي عبدالكريم: الكرد- الجاوانية، رسالة ماجستير، مقدمة الى كلية الآداب، جامعة دهوك، ٢٠٠٢.

ناكۆكی و ململانێی نێوان میرنشینە كوردیەكان و كاریگەری لەسەر پێوەندییە دیبلۆماسییەكان

ئەو كێشانەی كە لە نێوان فەرمانڕەوایانی میرنشینە كوردیەكاندا، هەبوون وایكرد كە لەلایەن ئاشتیخوازانەوە كۆمەڵێك چارەسەری ئاشتیانە بگیرێتەبەر بە مەبەستی دووركەوتنەوە لە ڕووبەڕووبوونەوەیەكی چەكدرای و وەلانانی هەموو ناكۆكیەكان و چارەسەركردنی كێشەكان بەشێوەیەكی ئاشتیانە و دپلۆماسیانە، لەڕێگەی ئەو پێوەندییە دیبلۆماسییانەی كە لە نێوانیاندا هەبوو.

لەبەر ڕۆشنایی ئەو سنوورە جوگرافیاییەی كەوتبووە ژێر ڕكێفی دەسەڵاتی كوردەوە لەو سەردەمەدا كە هەندێكیان لەشێوەی میرنشیندا بوون لە نێوچەكانی كوردستاندا و سەرەڕای سروشتی ڕێكخستنی سیاسی پێكهاتەی سیستمی دەرەبەگێتی زەوی و زارەكان و كۆنەبوونەوەی هێزەكانیان بۆ بەرەنگاربوونەوەی هەموو دەستدرێژییەكی دەرەكی كە دەكرایە سەریان، دەتوانین بڵێین كورد چەند پێویستی بە درووستبوونی وڵاتێكی یەكگرتوو هەبوو بۆ پاراستنی خۆی كە ئەمەش خەونێكی لە مێژینەو بەردەوامی كوردە تا ئێستە، بەڵام چەندین هۆكار درووست بوون بۆ یەك نەگرتنی ئەم وڵاتە، لەوانەش ناكۆكی نێوان دەسەڵاتدارانی كورد و جیاوازی لە بەرژەوەندییاندا كە بەدرێژایی مێژوو هەبوو، ئەمەش وایكرد كە هەریەكەیان لەدژی ئەوی دیكە پەیوەندی دیبلۆماسی لەگەڵ وڵاتانی دیكەدا ببەستێت.

هەڵبەت ئەمەش كاریگەری زۆری كردبووە سەر هەڵوێستی هێزەكانی دەوروبەر و دەسەڵاتی سیاسی خیلافەتی ئەو كاتە، بۆ زانینی ئەو ناكۆكیانە پێویستە تێبگەین كە سروشتی ئەو گۆڕانكارییانەی بەسەر پێوەندی نێوان كوردا هاتووە چییە. لێرەوە دەتوانین ئاماژە بەو بارودۆخە بدەین كە وایكردبوو ئەو ناكۆكیانە لە نێوان

دەسەڵاتدارانی کورددا درووست ببێ. حکومەتی شەدادی بەپێی ئەو هەلکەوتە جوگرافیەی تیا دامەزرا، و بەو پێیەی لە نێوچەیەکی دووردەستی دەوڵەتی عەبباسی و لەبارودۆخی لاوازی دەوڵەتەکە و لەبەرامبەر سنووری چەندین هێز و دەوڵەتی دژ بەدەوڵەتی عەبباسی دامەزرا، بارودۆخێکی جیاواز لەسەرجەم حکومەت و میرنشینە کوردییەکانی دیکەی هەبوو، لەلایەکەوە خودی دامەزراندنی حکومەتەکە لەسەردەمی لاوازی فەرمانڕەوای ئازەربایجان و بەدیلگیرانی فەرمانڕەواکەیان (سالاری مەرزبان) دەکەوت و سەری هەڵدا،[335] هەروەك پێشتر ئاماژەی پێدرا، پاشان ئەو شەڕەی لە نێوان (سالاری مەرزبان) پاش ئازادبوونی لە زیندان و (محمد بن شداد) لە ساڵی (٣٤٢ك/٩٥٧ز) ڕوویدا[336] بەجۆرێك لە پێوەندی شەڕی نێوان دوو دەسەڵاتی کوردی و دوو هاوسێیەك دەژمێردرێت، بەڵام ئەو جۆرە پێوەندیەش پاش چەند ساڵێك لەو

---

(٣٣٥) سالاریەکان یاخود (بنو مسافر) دەیلەمی بوون، واتە کورد نەبوون کە محمد ئەمین زەکی دەیانکات بە کورد. ئەمین زەکی بە هەڵە چووە، کە دەڵێت حکومەتی سالاری لە نێو ساڵانی ٣٣٠-٤٩٠ك فەرمانڕەوای ئازەربایجانی کردووە، راستیەکەی خاوەنی ئازەربایجان (السالار مرزبان بن مسافر) لە نێوان ساڵانی ٣٣٠-٣٤٦ك /٩٤٢-٩٥٧ز فەرمانڕەوایی کردووە، (ابن حوقل: صوره الارض، ص٢٩٠، ٣٠٣) لە ساڵی ٣٣٧ك (السالار مرزبان) بە دیل گیرا و لە قەڵای سمیرم زیندانی کرا (احمد کسروی: شهریاران، ج٢/ص١٦٢-١٦٣)، لە ساڵی ٣٤٢ك/ ٩٥٧ز ئازادکرا، دوای ئەو فەرمانڕەوای ئازەربایجان کەوتە دەست (ابراهیم بن مرزبان) کە ئەویش ساڵی ٣٧٠ك یاخود ٣٧١ك لە لایەن (ابوالهیجاء الحسین بن محمد الروادی)ەوە بەدیل گیرا. کە توانی زۆربەی ناوچەکانی ئازەربایجان بخاتە ژێر فەرمانڕەوای خۆیەوە.(احمد کسروی: شهریاران،١٦٣/٢) ابراهیم بن مرزبان ساڵی (٣٧٣ك/٩٨٣ز) کۆچی دوایی کرد. هەندێ ناوچەی ئازەربایجان لەژێر فەرمانڕەوایی (مرزبان بن اسماعیل بن وهسوزان)مایەوە کە سەر بە (بنو مسافر) بوو، کە (ابو الهیجاء الروادی) ساڵی ٣٧٤ك/٩٨٤ز بە دیلی گرت. بەم گرتنە ابوالهیجاء توانی پارچەکانی دیکەی ئازەربایجان بخاتە ژێر فەرمانڕەوایی ئەو. لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە حوکمڕانی سالاری یاخود بنو مسافر لە ساڵی ٣٣٠ك دەست پێدەکات و ساڵی ٣٧٤ك کۆتایی پێدێت.(احمد کسروی: شهریاران،١٦٤/٢)، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە (حسام الدین علي غالب: اذربیجان، ص١٣٧-١٣٨).

(٣٣٦) منجم باشي: جامع الدول،٦.

ڕووداوانە ڕووی لە باشی کرد، سالاریەکان متمانەیان بە (فضلون بن شداد) کرد و وەك فەرمانڕەوای شاری گەنجە ناسیان[٣٣٧] کە دواتر کرایە پێتەختی دووەمی حکومەتی شەدادی، لەمەوە دەگەینە ئەوەی کە پێوەندی نێوان (شەدادی و سالاری) لە دووڕیانی شەڕ و ئاشتیدا درێژەیی کێشاو بەپێی ئەوەی هەردوولا هەوڵی یەکخستنی تواناکانیان بۆ لێدانی هێزەکانی بەرامبەریان و دوژمنانیان بدەن تا یەك لەدوای یەك تێکشکان. خیلافەتی عەبباسیش کە لە نێوان سالآنی (٣٣٤-٤٤٧ك/٩٤٥-١٠٥٥ز) کەوتبووە ژێر کاریگەر و دەسەڵاتی (بوەیهییەکان). بوەیهییەکان دەستیان کرد بە دەستێوەردانی کاروباری هەردوو میرنشینی بەنو حەسنەویە و بەنو عەننناز، ئەم دەستێوەردانەش لە ساڵی (٣٥٩ك/ ٩٦٩ز)دا دەردەکەوێت کاتێك (رکن الدولة) هەڵمەتێکی کردە سەر (حسنویە) بەسەرکردایەتی (ابن العمید) بۆ تۆڵەسەندنەوەی ئەو هەڵسوکەوتە خراپەی نواندی بەرامبەر (سهلان بن مسافر الکوردی)ی فەرمانڕەوای نەهاوەند کە سەر بە بوەیهییەکان بوو، هەروەها بەهۆی هەوڵەکانیەوە بۆ فراوانکردنی سنووری مەملەکەتەکەی و ڕێگرتن بە کاروانەکان و سەندنی باج لێیان،[٣٣٨] (عضد الدولة)ش مردنی (حسنویە)و ناکۆکیەکانی نێوان کوڕەکانی بەهەل زانی و دەستی گرت بەسەر ماڵ و گەنجینە زۆرەکانی (حسنویە)دا، لەهەمان کاتیشدا دەستی کرد بە کوشتنی هەموو کوڕەکانی جگە لە (بدر)، کە جل و بەرگی دەسەڵاتی پێ بەخشی و کردی بەسەرکردەی کوردەکانی بەرزیکانی،[٣٣٩] بەم شێوەیە جارێکی دیکە (عضد الدولة) دەستێوەردان و دەسەڵاتی خۆی دەرخست بۆ بەڕەواکردنی میرنشینەکە و دواتر بۆ جاری دووەم لەسەردەمی (بهاء الدولة)دا بڕیاریدا بەدانانی (بدر بن حسنویە) بۆ بەڕێوەبردنی

---

(٣٣٧) منجم باشی: هـ. س، ٧-٨؛ احمد کسروی: شهریاران، ٢٧٦/٣.

(٣٣٨) حسام الدین علي غالب: الکرد، ٢٦٢.

(٣٣٩) مسکویة: تجارب الأمم، ٢/ ٤١٦؛ الروذراوري: ذیل، ٣/ ١٠؛ حسام الدین علي غالب: الکرد، ص١٤٣-١٤٤، ٢٦٢-٢٦٣.

مولّکەکانی، و لەساڵی (٣٨٨ك/ ٩٩٨ز)دا جل و بەرگێکی دەسەڵاتی جوانی بۆ نێرراو نازناوی (ناصر الدين الدولة)ی لێنرا.[٣٤٠]

ئەو پێوەندییەی کە لە نێوان (بدر بن حسنويه)و میر (بهاء الدولة)دا زۆر باش و دیبلۆماسی بوو و یەکەم هەوڵدانی ئەم پەیوەندییە رزگارکردنی بدر بۆ (بهاء الدولة) و سوپاکەی بوو لە مردن کاتێك کە لەلایەن (أبو الفتح بن العميد) ساڵی (٣٨٧ك/٩٩٧ز)ەوە گەمارۆدران.[٣٤١]

میر (بدر بن حسنويه) هەردەم هەوڵی دەدا بیر لەوە نەکاتەوە پێوەندییەکانی لەگەڵ (بها و الدولة)دا بپچڕێنێ. بەڵام کاتێ کە وەزیرەکەی (بها و الدولة) (علی بن أبو جعفر الديلمي) (أستاذ هرمز) کە بەپێشەوای سوپا ناسرا بوو، هەستا بەدانانی (ابو الفتح محمد بن عناز) کە سەرۆك عەشیرەتی شاژنجانی کوردبوو بۆ پاراستنی رێگای خوراسان،[٣٤٢] کە بەغداد دەبەستێتەوە بەهەمەدان، و دوای مردنی پارێزەری رێگە (قلج). میر (بدر بن حسنويه) وای هەستدەکرد کە ئەم کارە دژی ئەو کراوە، چونکە دوژمنایەتیەکی زۆر هەبوو لە نێوان ئەو و عنازی کوڕی دا، بەهۆی ئەو رکابەرییەی کە لە نێوانیاندا هەبوو لەسەر هەندێ نێوچەکە تێکەڵی نێوان دەسەڵاتی هەردوو میر دەبووەوە، هەربۆیە لەو رووەوە دەستی بەچەند کارێك کرد، یەکەمیان یارمەتیدانی (أبو العباس بن واصل)[٣٤٣] خاوەنی (البطيحة)*کە لەفەرمانی (بهاء الدولة) دەرچووبوو،

---

(٣٤٠) ابن الأثير: الكامل،٥٢/٩ ؛ ابن خلدون: العبر،٤/ ٩٩٦.

(٣٤١) الروذراوري: ذيل تجارب الامم، ٢٩١/٣؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص١٥٦.

(٣٤٢) ابن الأثير: الكامل، ٢٦٧/٥؛ ابن خلدون: العبر، ٥/٤/٤.

(٣٤٣) ابن الجوزي: المنتظم، ٥/ ٥٧؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ١١/ ٣٣٨.

* البطيحة: زەویەکی فراوانە لە نێوان (واسط و البصرة)، پەنداوگەی دیجلەو فوراتە، (نێوچەی زۆنگاوی ئێستەی عێراق دەگرێتەوە)، (الزمخشري: الجبال والامكنة والمياه، تحـ/ ابراهيم السامرائي، بغداد، ١٩٦٨، ٢٦).

(٣) هەزار سواری دایە و سوپاکەی پێ بەهێزکرد و بەرەو (بهاء الدولة) کشا بۆ بەرەنگاربوونەوەی.[(٣٤٤)]

دووەم بانگکردنی (أبو جعفر الحجاج بن هرمز) کە لای قلج دابەزیبوو لەلایەن پارێزەری ڕێگای خوراسان بوو و ئەوانەی کە لە ناکۆکیدا بوون لەگەڵ پێشەوای سوپا،[(٣٤٥)] و سوپایەکی بۆ ڕێکخست و هەندێ سەرکردەی کوردیشی خستە نێو سوپاکەی لەوانە (هندی بن سعدی، أبو عیسی شاژی بن محمد، وّرام بن محمد الجاوانی)و داوای لێکردن بەرەو بەغدا بکشێن و گەمارۆی بدەن و کاتێ ئەم سوپایە نزیک بەغدا بووەوە میری هۆزی عەرەب (أبو الحسن علی بن مزید الاسدی)یش پێوەندی پێوە کردن کە ئەمیش پێوەندییەکانی لەگەڵ (بهاء الدولة) لە خۆزستان تێك چوو بوو. ئەمەش وایکرد کە ژمارەی ئەو سوپایەی گەمارۆی بەغدادی دا زیاد بکات و گەیشتە (١٠) دە هەزار سوار،[(٣٤٦)] بە (٦)کم لە بەغدا نزیك بوونەوە و بۆ ماوەی یەك مانگ گەمارۆی بەغدایاندا و خەریك بوو بەغدا بڕوخێ، بەڵام میر (أبو الفتح بن عناز) کە میرێکی کورد بوو بە پەلە فریای کەوت بەمەبەستی پارێزگاری لەبەغدا شان بەشانی پێشەوای سوپا کەوتە بەرگری کە پارێزگاری لەبەغدا دەکرد،[(٣٤٧)] وشکی و ئاولێبڕان پشتی حوشترەکانی شکاند، شکاندنی (أبو العباس بن واصل) لە ئەهواز لەشەڕێکدا لەگەڵ (بهاء الدولة) بووە هۆی بەهێزبوونەوەی (بهاء الدولة) و بەرزبوونەوەی ورەی سوپاکەی، و شکاندنی گەمارۆی بەغداد و کشانەوە لێی. و لە ئەنجامدا (ابو جعفر أبو عیسی) گەڕایەوە بۆ حولوان، و مزیدیش گەڕایەوە وڵاتی خۆی،[(٣٤٨)] لەلایەکی ترەوە میر (بدر

---

(٣٤٤) ابن الأثیر: ٥/٥٦٠؛ ابن کثیر: البدایة والنهایة، ٣٣٨/١١.

(٣٤٥) ابن الأثیر: الکامل: ٥٦٧/٥.

(٣٤٦) ابن الأثیر: الکامل: ٥٦٧/٥؛ ابن خلدون، العبر، ٥١٥/٤.

(٣٤٧) ابن خلدون، العبر، ٥١٤/٤.

(٣٤٨) ابن الأثیر: الکامل، ٥٦٧/٥؛ ابن خلدون، ٥١٥/٤، حسام الدین علي غالب: الکرد،١٥٨-١٦٠.

بن حسنويه) نەيدەتوانى دوژمن كارييەكانى (ابو الفتح بن عناز)و ڕكەبەرى لەبير بچێتەوە، وەك پەلاماردانى ماڵى يەكێك لە لايەنگرانى كە ناوى (جعفر بن عوام) بوو و گرتنى (ابو العباس بن واصل) كە لە ڕێگەيدا بوو پێوەندى لەگەڵدا پێوە بكات، و دايانە دەست (بهاء الدولة) و ئەويش بڕياريدا كە بيكوژن،[349] يان بينێرن بۆ بەغداد بۆ پێشەواى سوپا بەو مەبەستەى نەكەوێتە دەست لايەنگرانى. ئەم كارانەش بەمەبەستى تۆڵەسەندنەوە بوو لە (ابو الفتح بن عناز) كە توانى دەست بەسەر موڵك و ماڵيدا بگرى لە حولوان و كرماشان (قرماسين)،[350] بەڵام (أبو الفتح بن عناز) ڕاى كرد بۆ موصل و پەناى بردەبەر (رافع بن محمد بن مقن) كە يەكێك بوو لەسەرۆك هۆزەكانى (بنو عەقيل)ى عەرەبى و نامەيەكى بۆ (رافع) نارد كە تيايدا باسى پەيوەنديە ديپلۆماسييەكانى دەكات لەگەڵ باوكيدا و گلەيى ئەوەى لێدەكات كە نەيارەكەى لەخۆى گرتووە و داواى لێدەكات كە دەرى بكات تا پێوەنديەكانيان بگەڕێتەوە، بەڵام (رافع) وەك كارێكى مرۆڤايەتى و بنەمايەكى عەشايرانە ئەم كارەى ڕەتكردەوە. ئەمەش واى لە بدر كرد لە ساڵى (٣٩٧ك/١٠٠٦ز)دا سوپايەك بنێرێتە سەر (رافع) و موڵك و ماڵى (رافع) تاڵان بكات كە دەكەوتە ديوى ڕۆژهەڵاتى ڕووبارى ديجلەوە دەستى بەسەر ماڵەكەيدا گرت،[351] و ماڵەكەى كە دەكەوتە (المطيرة)و قەڵاى (البردان) كە سەر بە (رافع) بوو. هەمووى سوتاند و بيرەكانى پڕكردەوە بۆ ئەوەى كەس تيايدا نيشتەجێ نەبێ، و كاتێ ئەم هەواڵە ناخۆشە گەيشتە (رافع)، (أبو الفتح) دركى بەوەكرد كە ئەم بۆتە هۆى ئەم هەموو ناخۆشيە و دەستبەجێ موسڵى بەجێ هێشت و پێوەندى كرد بە پێشەواى سوپا لەبەغدا و داواى پارێزگارى لێكردن و ئەويش

---

(٣٤٩) ابن الأثير: الكامل، ٥٦٨/٥؛ ابن خلدون: العبر، ٥١٥/٤.

(٣٥٠) ابن الأثير: الكامل، ٥٦٨/٥؛ ابن خلدون: العبر، ٥١٥/٤.

(٣٥١) ابن الاثير: الكامل، ٥/ ٥٧٨؛ ابن خلدون: العبر، ٥١٥/٤، حسام الدين علي غالب: الكرد، ١٦٠-١٦١.

ڕێزی لێگرت و بەڵێنی سەرکەوتنی پێدا،[352] بەڵام ئەوەی (بهاء الدولة) دوای ئەوەی کە ڕزگاری بوو (ابو العباس بن واصل) دوژمنە سەر سەختەکەی بوو ئەوەی لەبیر نەچوو بوو کە میر بەدر یارمەتی بۆ (ابن واصل)ی نارد بوو سوپایەکی بۆ داگیرکردنی بەغداد لەلایەن (ابو الفتح)ەوە ناردبوو داوای لە وەزیرەکەی خۆی کرد کە پێشەوای سوپا یارمەتی بدات بۆ سەرکەوتنی گێڕانەوەی موڵك و ماڵەکەی کە لەژێردەستی میر بەدردا بوو،[353] لە ساڵی (٣٩٧ك/١٠٠٦ز)دا پێشەوای سوپا بڕیاریدا هەڵمەتێك ڕێك بخات و بیبات بەرەو وڵاتی (بدر بن حسنویه) و پارەیەکی زۆری خستە ژێر دەستی بۆ خەرجی سوپاکەی. لەکاتی گەیشتنی سوپاکە بۆ ناوچەی (جندیساپور) میر بدر نامەیەکی بۆ نارد و تیایدا هاتبوو "تۆ ناتوانی ئەوەی (بنو عقیل) دەستی بەسەردا گرتووە لەیەکە کارگێڕییەکان، لە نێوان ئەوان و بەغداد فەرسەخێکە و (واتا ٦کم) ڕێك کەوتن لەگەڵیان (ئاشت بوومەوە) ئەی تۆ چۆن دەتوانی وڵاتەکەم داگیربکەی و ئەوەی من هەمە لە موڵك و ماڵ تۆ نیتە".[354] بەڵام میر (بدر بن حسنویه) دوو ڕێگە چارەی خستە بەردەمی بۆئەوەی یەکێکیان هەڵبژێرێ، یەکەم جەنگ (جەنگ و کەس نازانێ ئەنجامی بۆ کێیە، ئەگەر دۆڕام هیچ قازانجێکی بۆ تۆ نییە، چونکە من خۆم لە وڵات و شورای خۆم قایم کردووە و لەپارەی خۆم خەرج دەکەم)،[355] بەڵام ڕێگەی دووەم باشترە (کە ئەویش ئەوەیە بڕێك پارەی بدەمێ کە تۆ و سەرکردەکەت پێی ڕازی بن و ئاشت ببنەوە)[356] پێشەوای سوپا لەسەر ئاشتبوونەوە ڕازی بوو بەرامبەر بڕێك پارە کە میر بدر بیداتێ بۆ خەرجی سوپاکەی بەم شێوەیە میر توانی توانای

---

(٣٥٢) ابن الاثير: هـ. س، ٥/ ٥٧٨؛ ابن خلدون: هـ. س، ٤/ ٥١٥، حسام الدين علي غالب: الكرد، ١٦١.

(٣٥٣) ابن الأثير: الكامل، ٥/٥٦٨– ٥٦٩؛ ابن خلدون: ٥/ ٥١٤– ٥١٥.

(٣٥٤) ابن الأثير: الكامل، ٥/٥٦٩.

(٣٥٥) ابن الأثير: الكامل، ٥/٥٦٩.

(٣٥٦) ابن الاثير: الكامل، ٥/ ٥٧٠؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص١٦١-١٦٢.

سیاسی و دیبلۆماسی خۆی دەربخات و میرنشینەکەی لە مالۆیرانی و کارەساتی جەنگ ڕزگار بکات، میر (هلال بن بدر) لەدایکێك بوو لەهۆزی (الشاذنجان) کە(أبو الفتح محمد بن عناز) سەرکردایەتی دەکرد و کاتی خۆی میر بدر خواستبووی، سەرەڕای پێوەندی ژن و ژنخوازی لە نێوان ئەم دوو هۆزەدا، بەلاّم کێبڕکێیەکی عەشایەری و کێشمە کێشمێك لە نێوانیاندا هەبوو لەسەر ئەو نێوچانەی لەژێر دەستیاندا بوو،[357] سەرەڕای بەکارهێنانی یاسای دوژمنی دوژمنەکەم دۆستمە لەلایەن میرەکانی هەردوو هۆزەکەوە، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە لەدوای لەدایك بوونی میر (هلال) دایکی دوور بخاتەوە و لەسەر وتەی ابن الأثیر (دووری و پەراگەندەی دڵ)[358] کەوتە نێوانیانەوە و کوڕەکەی دیکە کە ناوی (ابو عیسی) بوو بەڕێزتر بوو لای و ئەم دوورخستنەوە و پشتگوێخستنە کاری کردە سەر میر (هلال) لەدواییدا و بووە گرێیەك لە پێوەندیەکانی لەگەڵ باوکیدا، ئەمەش لەیەکێك لە گەشتەڕاوییەکانیدا کە هاوڕێیەتی باوکی کرد، دەرکەوت. ئەویش ئەوەبوو کە (هلال) شێرێکی بەبێ پرسی باوکی بینی و کوشتی لەکاتێکدا کە (بدر شێرێکی بدیایە بەدەستی خۆی دەیکوشت)،[359] ئەمەش بووە هۆی تووڕەبوونی باوکی و پێی وت: "تۆ وادەزانی فەتحت کردووە، چی جیاوازی لە نێوان شێرو سەگدا هەیە؟"[360] میر بدر ئەم قسەیەی دا بەڕووی کوڕەکەیدا لەترسدا بوو لە تووڕەبوونی، وەك ئەوەی (ابن الأثیر) باسی لێوە دەکات،[361] لەلایەکی ترەوە کاری کردە سەر دەروونی (هلال) و وای چاوەڕوان دەکرد کە باوکی دەست خۆشی لێ بکات، بەلاّم بە

---

(٣٥٧) الکامل، ٥/٥٦٧؛ ابن خلدون، ٥/٥١٤.

(٣٥٨) ابن الأثیر: الکامل، ٥/ ٥٨٠؛ پێ دەچێت میر بدر ژنێکی دیکەی هێنا کەوا بەلایەوە خۆشەویست و لەپێشتر بوو و کوڕێکی بۆ هێنا بەناوی (ابو عیسی)و هیچ سەرچاوەیەکی مێژووی بەتەواوی باسی ناویان نەکردووە.

(٣٥٩) ابن الأثیر: الکامل، ٥/٥٨٠.

(٣٦٠) ابن الأثیر: ٥/ ٥٨١.

(٣٦١) الکامل: ٥/ ٥٨١.

پێچەوانەوە کاری کردە سەر ئەوەی لە باوکی دوور بکەوێتەوە، لەگەڵ دەردەسەری بدر بۆ دایکی (هلال) هەر لەکاتی لەدایکبوونی (هلال)ەوە، ئیدی (بدر) گۆڕا و کەوتە کێبڕکێ و ڕق لێبوون و بۆ ئەوەی رزگاری بێت لە کوڕەکەی، (الصامغان)ی پێ بەخشی و ئاگاداری کردەوە لەوەی کە خراپە نەکات بەرامبەر (أبن الماضي) کە حاکمی شارەزوور بوو و لەلایەن میر (بدر بن حسنویه)ەوە دانرابوو.[362] بەڵام (هلال) زانی کە (الصامغان) نێوچەیەکی هەژار و بێ دەرامەتە لەچاو نێوچەکانی تردا وەك شارەزوور، و لە ترسی ئەوەی کە نەوەکو (أبو عیسی)ی برای دەست بگرێ بەسەر موڵك و ماڵی میرنشینەکەیاندا دوای مردنی باوکی و بۆ تۆڵەسەندنەوەی لە باوکی بەخۆی ئەو دوورەپەرێزییەی تووشی هات لەدوای لەدایك بوونیەوە و گەورەبوونی دوور لە باوکی و بەهۆیەوە زۆر هەوڵیدا زەفەر بە (ابن الماضي) بهێنێ و هەڕەشەی لێکرد کە خۆی تۆڵەی لێ بکاتەوە، بۆیە هەوڵی دەدا کەوا لە (گولاوپرژێن= القمقم) رزگاری بێت کە باوکی تێی خستبوو، سەرەڕای ئەوەی کە دوژمنەکانی میر (بدر) درکیان بەو دوورەپەرێزییەی نێوان (هلال و بدر)ی باوکیدا کردبوو.[363] بە تێپەڕبوونی کات ئەم دوورەپەرێزییەوە بووە دوژمنکاری و هانی هلالیان دژی باوکی دەدا. وەزیر (الخطیر أبو علي) کە پێشتر ڕۆڵێکی باڵای گێڕا لەو کێشەیە و لە سەرەتای ساڵی (٣٩٢ك/١٠٠٢ز)دا هەوڵی دەدا پێوەندی بە (هلال) و میرەکانی دیکەی دەوروبەرەوە بکات بە مەبەستی درووستکردنی کێشە لە نێوان ئەوان و میر (بدر)دا،[364] لە ڕاستیدا ئەمەش گەورەترین هۆ بوو وای کرد میر (هلال) دژی باوکی بوەستێ.[365]

بەم شێوەیە هەوڵەکانی میر (بدر) بێ سوود بوو لەوەی وا لەکوڕەکەی بکات دەست

---

(٣٦٢) ابن الأثیر: الکامل، ٥/ ٥٨١؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٥١٥.

(٣٦٣) هـ. س، ٥/٥٨٠– ٥٨١؛ هـ. س، ٤/ ٥١٥.

(٣٦٤) هلال الصابي: تاریخة، ٤/ ٤٥٣.

(٣٦٥) خواندمیر: تاریخ حبیب السیر في اخبار افراد بشر، ٢/ ٤٣٨؛ حسام الدین علي غالب: الکرد، ص١٧٢-١٧٣.

بەسەر شارەزووردا نەگرێ، سەرەڕای ئـەوەی (ابـن الماضـي) ئامـادەبوو سـاڵانە (١٠٠) هەزار درهەم بدات بەو مەرجەی پەلاماری شارەزوور نەدات، بەڵام (هـلال) سـوپایەکی کۆکردەوە و ڕووی کردە شارەزوور و گەمارۆیـدا و تـوانی بـچێتە نێـو شـارەکە و (أبـن الماضي) کەسوکاری بکوژێ و دەستی گرت بەسەر موڵك و ماڵەکەیدا.[٣٦٦] ئەم کارەی (هلال) باوکی نیگەران کـرد و زۆر تووشـی دڵـەڕاوکێی کـرد و بڕیاریـدا ڕووبـەڕووی کوڕەکەی بوەستێتەوە و لەشوێنی خۆی رایگرێ، بەڵام (هلال) لەڕێی دابەشکردنی پـوڵ و پارەوە بەسەر سەرکردە و سوپاکەیدا توانی وردە وردە بەلای خۆیدا ڕایان بکێشێ، کـە ئەمەش بە پێچەوانەی میر (بەدر)ی باوکییەوە بوو کە مرۆڤێکی قرچۆك و دەسـتنوقاو بوو، و هیچ جۆرە یارمەتییەکی سەربازەکانی نەدەدا، تەنانـەت (أبـن خلـدون) وەسـفی دەکات دەڵێ "بدر رەزیل و پیسکە بوو"[٣٦٧]، لەکاتێکدا وا پێویست بـوو پـارە خـەرج بکات تا خەڵکی بۆلای خۆی ڕابکێشێ، بەڵام خەڵك پشتی تێکرد و ڕوویان کردە (مـیر هلالی) کوڕی. وادیارە میر (بدر) لەڕووی داراییەوە لە (أبو جعفر) دەچێ لەلایەك پـارە بۆ کاری خێر و چاکە خەرج دەکات و لەلایەکی ترەوە دەیگێڕێتـەوە بەشـێوەیەکی کـەم کەم خەرجی دەکات. لە ساڵی (٤٠٠ك/١٠١٠ز)دا میر بـدر سـوپایەکی ڕێکخـست و کەوتەرێ بۆ ڕووبەڕووبوونەوە لەگـەڵ مـیر (هـلال) لـە دەرگـای شـاری دینـەوەر.[٣٦٨] لەکاتی ڕووبەڕووبوونەوەدا بەشێکی زۆر لە سوپای (بدر) کە لە عەشیرەتی بـەرزیکانی بوون ڕایانکێشایە لای هیلال و تەرازووی هێز بەلای (هلال)دا کەوتەوە و سـەربازەکانی توانیان میر (بدر) بەدیل بگرن و بردیـان بـۆ لای (هـلال)،[٣٦٩] هەنـدێك لـە کەسـە نزیکەکانی (هلال) پێیان وت بیکوژێ بەرامبەر بەو کارانەی کە پێیان هەستاوە، بەڵام

(٣٦٦) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨١؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٥١٥.

(٣٦٧) العبر، ٤/ ٥١٥.

(٣٦٨) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨١؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٥١٥؛ البدليسي: الشرفنامة، ٣٨.

(٣٦٩) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨١.

(هلال) چووه لای باوکی و پێی وت "تۆ میریت و من ڕێکخەری سوپاکەتم.."[٣٧٠] بە هەرحاڵ ئەو نەرم و نیانیەی کە (هلال) پیشانیدا بەرامبەر بە باوکی، بەڵام باوکی بە فرووفێڵ و تەڵەکەبازی بەرەو ڕووی بووەوە ئەمەش لای (أبن الأثیر)[٣٧١] دەردەکەوێ کە دەڵێ: "باوکی فێڵی لێکرد و پێی وت: با کەس ئەمەت لێ نەبیستێ و هەمووماں لەناو بچین، ئەم قەڵایە بۆ تۆیە و هێمای وەرگرتنی بەوشێوانەیە، و پارێزگاری ئەم موڵك و ماڵە بکە کە تیایدایە و تۆ میری، چونکە خەڵکی وا بەمانەوەی دەزانن..."، و دەمەوێ یەکێك لە قەڵاکانم بۆ جێبهێڵی و واباشە لای درازینە بێت، بۆئەوەی تیایدا خۆم تەرخان بکەم بۆ خواپەرستی، بەم شێوەیە (هلال) بڕێك پارەی پێدا بۆ خەرجکردنی و تێرکردنی پێداویستیەکانی.

کاتێ کە (بدر بن حسنویە) لە قەڵاکە جێگیر بوو دەستی کرد بە ئاوەدانکردنەوە و تۆکمەکردنی و دەستیکرد بە پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی و دەستوبردانە پێوەندی بە نەیارە کۆنەکەیەوە کرد کە ناوی (ابو الفتح محمد بن عناز) بوو کە گەورەی شاژنجان بوو و داوای ئاشتبوونەوە و هاوکاریکردنی لێکرد بۆ لەناوبردنی (هلال) بەرامبەر بەوەی دەست بەسەر موڵکەکەیدا بگرێ، لەهەمان کاتدا پێوەندی بە (أبو عیسی بن شاذی بن محمد) کرد کە لە (اسد آباد) دادەنیشت،[٣٧٢] و هەمان پێشنیاری پێشووی پێشکەش کرد و هەواڵی بۆ هۆزی الجورقان(گۆران)ی نارد کە هاوکاری بکەن، دوای ئەوەی کە خەڵکی هۆزی برزیکانی بەلای هیلالدا شکاندەوە.[٣٧٣]

---

(٣٧٠) ابن الأثیر: الکامل، ٥/ ٥٨١.

(٣٧١) الکامل، ٥/ ٥٨١.

(٣٧٢) ابن الأثیر: الکامل، ٥/ ٥٨١.

(٣٧٣) حسام الدین علي غالب: الکرد: ١٧٦.

بەڕاستی (أبو الفتح بن عناز) هێرشی کردە سەر قرمسین و دەستی بەسەردا گرت (أبو عیسی شاذی بن محمد) بەرەو شاپور خواست کشا بەمەبەستی بە تالآنبردنی موڵك و ماڵی (هلال) و بەوتەی (ابن الأثیر) دەستی بەسەردا گرت.[٣٧٤]

لەگەڵ هۆزی (الجورقان)یدا قەڵای (شاپورخواست)ی بەتالآن برد کە بە (دزبز) ناسراوبوو بەخێراییەکی زۆر سوپاکەی لە دینەوەرەوە بۆ (شاپورخواست) کەوتە ڕێ بەو هیوایەی ڕووبەڕووی (ابو عیسی) ببێتەوە و موڵك و ماڵەکەی لێ بسێنێتەوە، بەڵام کە (ابو عیسی) بەم کارەی (هلال)ی زانی دەست و برد نێوچەکەی بەجێ هێشت و ڕووی کردە (نهاوەند) کە ئەوکات لەژێر دەستی (أبو بکر بن رافع)دا بوو،[٣٧٥] (هلال) بەوەشەوە نەوەستا بەڵکو دوای (أبو عیسی) کەوت و توانی چوارسەدکەس لە دەیلەمیەکانی بکوژێ کە لە نێوانیاندا (٩٠) میری تێدابوو، لەوانە (عبدالملك ماکان، اسماعیل الصعلوك، أبو العباس الحاجب)، هەر لەوکاتەدا (هلال) پێوەندی بە (أبن الرافع) کرد ئەمانەتی پێدا بەرامبەر بەوەی (أبو عیسی)ی بداتە دەستیەوە و دواتر توانرا (أبو عیسی) دەستگیر بکرێ، بەڵام (هلال) لێی بورد و کردی بە یەکێك لە نزیکەکانی خۆی،[٣٧٦] کە ئەمەش بەڵگەی دووربینی و سیاسەتمەداری (هلال) پیشان دەدات.

کاتێ (بدر بن حسنویه) هەواڵی ئەم سەرکەوتنانەی (هلال)ی کوڕی پێگەیشت دەستەبەجێ داوای یارمەتی لە میر بوەیهی (بهاء الدولة) کرد،[٣٧٧] و ئەمیش هەرزوو داواکەی جێبەجێ کرد. لەڕاستیدا بە پەرۆشەوە چاوەڕێی ئەو ڕۆژەی دەکرد دەست بەسەر نێوچەکانی میرنشینی حسنویەدا بگرێت و هەموو موڵك و ماڵ و گەوهەرەکانی قەڵای

---

(٣٧٤) الکامل، ٥/٥٨١.

(٣٧٥) ابن الأثیر: الکامل، ٥/ ٥٨١.

(٣٧٦) ابن الأثیر: الکامل، ٥/ ٥٨١؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٥١٥؛ حسام الدین علي غالب: الکرد،١٧٦.

(٣٧٧) ابن الأثیر: الکامل، ٥/ ٥٨٢؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٥١٦.

شاپورخواست بگرێ و خێرا بڕیاری بە (فخر الدولة)ی وەزیریدا کە سوپایەك ئامادەبكات و بەزووترین كات پێوەندی بە میر (بدر) لە شاپورخواست بكات.[٣٧٨]

كاتێ كە ئەم سوپایە گەیشتە شاپورخواست سەیریان كرد كەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی هلال و (هلال) بە (ابو عیسی)ی وت سوپای (بهاء الدولة) هاتووە و ڕای تۆ چییە ئەویش ئاگاداری كرد كە ڕای من ئەوەیە بەرەو ڕوویان نەبیتەوە و گوێڕایەڵی بۆ (بهاء الدولة) پیشان بدەیت و هەوڵبدەیت ڕازییان بكەیت خۆ ئەگەر ئەم هەوڵەش سەری نەگرت ئەوا بیان جەنگێنە و تەنگاویان بكە و لێیان دووركەوەرەوە و ئەم كارەش چەند جارێك دووبارە بكەرەوە، چونكە ئەمان ناتوانن بۆ ماوەیەكی دوور و درێژ لەگەڵتا لە جەنگا بن. چاكترە بیرت بەلای ئەوەدا نەچێت كە ئەم سوپایە وەك ئەو سوپایە نییە كە لە دەروازەی (نهاوەند) پێی گەیشتی و توانیت بەسەریاندا سەربكەوی "ئەو سوپایە چەندین جار لەلایەن باوكتەوە شكێنراوە".[٣٧٩]

بەڵام (هلال) لە وەرگرتنی ئەم ئامۆژگارییانە كەوتە گومانەوە وتی "فێڵت لێكردم و ئامۆژگاریت نەكردم و ویستت درێژەی پێبدەیت بۆ ئەوەی باوكم بەهێز بێت و من لاوازبم و كوشتی"،[٣٨٠] و سوپاكەی خستەڕێ بۆ لەناوبردنی سوپاكەی (فخر الملك). و كاتێ كە سوپاكەی نزیك بووەوە و دنیا شەو بوو بەرەو ڕووبوونەوەی (هلال) بووەوە (فخر الملك) تیپێكی بەجێ هێشت بۆ پارێزگاریكردن لەپشتەوە كە زەخیرە و خواردنی سوپاكەی تیابوو، و كە هلال چاوی بەو سوپایە گەورەیەی (فخر الملك) كەوت، لە كوشتنی (أبو عیسی) پەشیمان بووە و هەستی كرد كە ئامۆژگاریەكانی لەجێی خۆیدا بووە، بەڵام كاتی پەشیمان بوونەوە نەمابوو.[٣٨١] كاتێ كە هەستی كرد ناتوانی بەرەو

---

(٣٧٨) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨٢؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٥١٦؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص١٧٧.

(٣٧٩) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨١.

(٣٨٠) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨٢؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٥١٥.

(٣٨١) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨٢.

ڕووی ئەو سوپایە بوەستێتەوە یەکێکی ناردەلای (فخر الدولة) و پێی وت "من نەهاتووم بۆ شەڕ، بەڵکو هاتووم لێت نزیك ببمەوە و لەژێر فەرمانڕەوایی تۆدا بم".[٣٨٢]

(فخر الملك) پێی باش بوو ئەم پێشنیارەی قبوڵ بکات و یەکێکی نارده لای (بدر بن حسنويه) تا پێشنیاری (هلال)ی پێ بگەیەنێ، بەڵام (بدر) زۆر بەناشیرینی هەڵسوکەوتی لەگەڵ پەیامبەرەکەدا کرد و دەریکرد و ناردی بۆ (فخر الملك) و پێی وت کە "ئەمە فێڵێکی هلالە، کاتێ بەلاوازی زانی و واباشە دەست لە گەردنی هەڵنەگرێ"،[٣٨٣] ئەو کاتە (فخر الملك) هەستی کرد کە چەندە دوژمنایەتی هەیە لە نێوان (بدر بن حسنويه) و (هلال)ی کوڕی و بڕیاری بۆ سوپاکەی دەرکرد کە هێرش بکەنە سەر سوپاکەی (هلال) کە نەیدەتوانی بەرەنگاری سوپاکەی (فخر الملك) ببێتەوە و خێرا بەدیل گیراو داوای لە (فخر الملك) کرد کە نەیداتە دەستی باوکیەوە. (فخر الملك) بەوە ڕازی بوو و هلالیش قەڵاکەی شاپورخواستی، دایەدەست (فخر الملك) کە بەهۆیەوە دەتوانێ قەڵاکە بکاتەوە،[٣٨٤] بەڵام دایك و ئەو کەسانەی لە دەوروبەری بوون ڕەفزیان کرد کە قەڵاکە بدەنە دەستەوە تا ئەمانەتیان لێ وەرنەگرن و (فخر الملك)یش ئەمانی پێدان و خۆی و هاوڕێکانی سەرکەوتنە سەر قەڵاکە و دوای تالآنکردنی و بردنی هەموو گەوهەر و ئەو شتە گران بەهانەی کە تیایدابوو "چل هەزار (بەدرە)* دەرهەم و چوارسەد (بەدرە) لیرە ئاڵتون و چەندین گەوهەر و جل و بەرگ و چەکی تێدابوو"،[٣٨٥] قەڵاکە درایە دەست (بدر) بەپێی گێڕانەوەی (أبن كثير)، (بدر)

---

(٣٨٢) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨٢.

(٣٨٣) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨٢؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٥١٥.

(٣٨٤) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨٢.

* بەدرە کیسەیەکە لە پێستی بەرخۆلە درووست دەکرێت بۆ پاراستنی پارە. (الكرملي: النقود العربية و علم النميات، المطبعة العصرية، القاهرة، ١٩٣٩، ص١٤٤).

(٣٨٥) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨٢؛ سبط ابن الجوزي: مرآة الزمان، ٢٩٦.

ده هەزار درهەم یاخود ده هەزار دینار لـەخۆ دەگرێـت، بـەم شـێوەیە دەردەکـەوێ کـە قەڵاکە نزیەکەی (٤) ملیون دینار ئاڵتونی تیابووە کە پارەیەکی ئێجگار زۆر بـووە بـۆ ئەو سەردەمـە.[٣٨٦] ئەگـەر توانـای کڕینـی ئـەو پارەیـە بەهەنـد وەربگـرین کـە لـەو سەردەمـەدا هەبووە.[٣٨٧] (فخر الملك) ئـەم پارەیـەی بـرد و ڕووی کـردە بەغـدا و دوای ئەوەی کە (٧) هەزار (بەدرە)ی درهەمی دا بە (بدر بن حسنویه) نزیکەی چوار ملیۆن و حەوتسەد دینار و زیاتر لە سـێ ملیـۆن دینـاری بـۆ خـۆی هـەڵگرت[٣٨٨]، ئـەوەی ماوەتەوە کە دەکاتە بیست و شەش ملیۆن دینار لای نزیکەکانی خۆی داینـاوە. بـەناوی خواستراوەوە تۆماری کرد و سەرەڕای ئەو پارەیەی کە لای هەریەکـەیان بـووە. گێڕانـەوە هەیە دەربارەی چۆنیەتی دەرخستنی ئەم پارانە کە دەڵێ "دەرکردنی پـارە بەشـێوەیەکی سەرسوڕهێنەر بووە، (أبو علي الرخجي) کە وەزیر بووە ئەم پارەیەی کە ئەمانەت بـووە لای خەڵکی و (فخر الملك) لە قەڵاکەی (بدر بـن حـسنویه) زیـاتر لـە هـەزار کیـسە دیناری بۆ خۆی داگیرکردووە...هتد"[٣٨٩].

زۆری شتەگران بەها و گەوهەرەکانی شاپورخواست وای کرد کە میرەکان و وەزیرەکان هەڵەیان هەبێت بۆ دەستبەسـەراگرتنی و زۆربـەیان فریـودا و بەشـێوەی ئەفـسانەیەك دەردەکەوێ، بۆیە شاعیرەکان زۆر بە (فخر الملك)یان هەڵـدا کاتـێ کـە تـوانی دەسـت بەسەر ئەو قەڵایە بگرێ و بەشێوەیەك وەسفیان دەکرد کـە ئـەو قەڵایـە ئەوەنـدە بـەرزە نزیك ئاسمان بۆتەوە.

لە زستانی (٤٠٥ك/١٠١٥ز)دا ە (طاهر بن هلال بن بدر) کە بە کوشتنی بـاپیری زانی، هەوڵیدا هەموو ئەو موڵکانەی بارکی دەست کەوێتەوە کە لـەو کاتـەدا (شمـس الدولة) دەستی بەسەردا گرتبوو. بەم شێوەیە شەڕێك درووست بوو لە نێوان میر (طاهر

(٣٨٦) البداية والنهاية، ٣٥٤/١١.

(٣٨٧) ابن العماد: شذرات الذهب، ١٧٤/٣/٢.

(٣٨٨) سبط ابن الجوزي: مرآة الزمان، ٣٠٣؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص١٧٩– ١٨٠.

(٣٨٩) سبط ابن الجوزي: مرآة الزمان، ٣٠٣؛ ابن الوردي: تأريخه، ٣١٦/١.

بن هـلال بـن بـدر) و مـیر (شمـس الدولـة بـن فخـر الدولـة البـويهی) بەمەبەستی وەدەستهێنانەوەی ئەو میراتە شەرعیەی باوکی، بەڵام ئەنجامی ئەم شەڕەش لـە قـازانجی میر (شمس الدولة)ی بوەیهی شکایەوە، میر طاهریش هاوشێوەی باوکی بەدیل گیرا،[390] و ناردیان بۆ همدان بۆ ئەوەی زیندانی بکرێ، ئەو هۆزە کوردیانەی کە سەر بە (طاهر) بوون (أبو سیأ)، هۆزی لوڕ و شاژنجان پێوەندییان کرد بە (أبو الشوك بـن أبـو الفـتح العنازي) میری میرنشینی عەنازیەوە کـە ئەمـەش نـەیاری بـوو و هـۆزی جورقـانیش پێوەندی بە (شمس الدولة البويهي)یـان کـرد،[391] ئەمـەش ئـەوە دەردەخـات لەگـەڵ دەرکـەوتنی بـچووکترین نـاکۆکی لـە نێـوان خۆیانـدا پەیوەنـدییان دەکـرد بـە دوژمنەکانیانەوە کە ئەمەش زیـانێکی زۆری گەیاندۆتـە ڕێـڕەوی مێـژووی کـورد لـە هـەموو بوارەکانـدا وەك بـواری دیبلۆماسـی و سیاسـی و ئـابووری، کۆمەڵایـەتی و رۆشنبیری و تەنانەت شارستانیش.

دوای ئەوەی سوێندی خوارد کە گوێڕایەڵی (شمس الدولة البويهي) بێت، میر (طاهر بن هلال) تا ساڵی (٤٠٦ك/١٠١٥ز) لەزینداندا بوو، دواتر ئازادکرا و کرا بە حاکمی کوردەکان لە نێوچەی شارەزوور و دینەوەر و چەند کۆمەڵێکی کوردی تریش پێوەنـدیان پێوە کرد کە بووە هۆی بەهێزبوونی پلەوپایەی. ئەمەش بووە هۆی بێزارکردنی دوژمن و نەیاری بنەماڵەکەی (أبو الشوك بن أبـو الفـتح العنـازي) کـە هـەردەم هـەوڵی دەدا دەسەڵاتی کەم بکاتەوە و لەئەنجامدا کێشەیەکی گەورە کەوتە نێوان هەردوو میرنـشینە کوردییەکەوە کە ئەنجامەکەشی بەشکستهاتنی (أبو الشوك) و کوشتنی (سـعدی أبـن أبو الشوك) کۆتای هات. (أبو الشوك) هەوڵی دەدا پەنابباتە بەر میری عـەرەبی (ابـو الحسن بن مزيد الأسدي) و داوای یارمەتی لێکرد و ئەمیش هەرزوو داواکەی جێبـەجێ کرد، بەڵام (ابو الـشوك) دەسـتی نـەکردەوە بەشـەڕ،[392] بـەڵکو داوای ئاشـتبوونەوەی

---

(٣٩٠) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨٢، ٦٠٤.

(٣٩١) هـ. س، ٦٠٤/٥.

(٣٩٢) هـ. س، ٦١٢/٥؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص١٨٧.

لەگەڵ میر (طاهر)دا کرد. دوایی گرێبەستی ئاشتی لە نێوان هەردوولادا مۆرکرا و بۆ توندوتۆڵکردنی ئەم رێکەوتنەش میر (طاهر) خوشکی (أبو الشوك)ی خواست و (أبو الشوك) وا سەیری ئەم ژن و ژنخوازیەی دەکرد کە خزمایەتێکی سیاسی بێت و واله میر (طاهر) بکات کە دڵنیابێت، پاش ئەوەی ئەم دەرفەتەی بۆ دەستەبەردار بوو، لە ساڵی (٤٠٦ك/١٠١٥- ١٠١٦ز)دا لەنەهاوەند هێرشی کردە سەر میر طاهر و کوشتی و هاوڕێکانی هەڵیان گرت و بردیان بۆ بەغدا و لە گۆڕستانی (باب التین)[٣٩٣] ناشتیان. ئەم ئاماژانە ئەوە دەردەخەن کە کێشە و ناکۆکی لە نێوان هێز و میرنشینە کوردیەکاندا بۆتە هۆی لاوازبوونیان و ڕووخاندنیان، بەپێچەوانەشەوە دەبینین کە بەهێزبوونیان لە یەکگرتنیاندا بووە و بۆتە هۆی گەشەسەندن و بوژانەوەیان، بۆیە دەبینین کە بوونی ناکۆکی لە نێوان ئەندامانی میرنشینی (حسنوی) و بەتایبەت کاتێك پەنادەبرێتە بەر میرنشینی (عنازی) لەکێشەی نێوان میر (بدر و هلال)ی کوردیدا ئەوە دەردەخات کە ئەم میرنشینە چەند لاواز و بێهێز بووە کە پەنای بردۆتەبەر هێزێکی دەرەکی کە ئەمەش لەڕاستیدا لەلایەکەوە هەڕەشە بووە بۆیان،[٣٩٤] هەروەها پەنابردنەبەر بوەیهییەکان لەلایەکی ترەوە کاتێك میر (بدر بن حسنویه) کێشەی لەگەڵ کوڕەکەیدا بووە، کە ئەمەش لاوازی ئەم میرنشینەی دەرخست لەبەرچاوی بوەیهییەکان و زەنگێك بوو دای بەگوێی سوڵتانەکاندا بۆ دەستبەسەراگرتنی ئەو موڵك و ماڵ و سەروەتەی ئەم میرنشینە هەیبوو تا بیخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوە[٣٩٥] و میرەکانیان بکوژن و تا کورد نەتوانێ هیچ رۆڵێکی سیاسی بگێڕێ و بێتە هەڕەشەیەك بۆ

---

(٣٩٣) ابن الاثير: الكامل، ٦١٢/٥؛ (الخطيب البغدادي) ئاماژەی بەجێگای ئەو قەبرستانە داوە لە ئەوسەری باکوری بەغدا، و لە ساڵی (٣٦٧ك/٩٧٧ز) ژێر ئاو کەوت. بڕوانە (تاريخ بغداد، ١٢١/١).

(٣٩٤) ابن الأثير: الكامل، ٥/ ٥٨١؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٥١٥.

(٣٩٥) سبط ابن الجوزي/ مراة الزمان، ٢٩٦؛ ابن الاثير: الكامل، ٥٨٢/٥؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ٣٥٤/١١؛ ابن خلدون: العبر، ٥١٥/٤- ٥١٦.

دەسەڵاتی بوەیهییەکان، بەڵام کاتێك تەبایی لە نێوانیاندا هەبێت تەنانەت گەر ئیدارەیەکی بچوکی کوردیش گەر لەسەر ئاستی هۆزیش بێت ئەوا دەتوانرێ لە پاشەڕۆژدا یەك بخرێت و قەوارەیەکی سیاسی درووست بکات کە هەموو هەرێمە کوردییەکان بگرێتە خۆی وەك لەدواییدا لەلای ئەیوبییەکان ڕوویدا، بەڵام لە خاکێکی ناکورددا.

کاتێ کە (السلار مرزبان محمد بن مسافر)ی حاکمی ئازەربیجان لەلایەن (ركن الدولة البويهي)یەوە بەدیلی گیرا ئەوجا ڕێگە بۆ (محمد بن شداد الكردي) ئاسان بوو بۆ دامەزراندنی میرنشینی شەدادی کە ئەو بارودۆخەی ئەم میرنشینەی تیا درووستکرا پڕبوو لە کێشمەکێشم و بڵاوبوونەوەی بەرەڵایی. ئەمەش وای کرد بارودۆخەکە بگونجێ و یارمەتی ئەو کەسانە بدات کە لە توانایدا هەبوو بەشێك لە موڵکەکانی (السلار) زەوت بکەن، کە بەڕاستی ئەمەش بۆ (شداد الكردي) ڕەخسابوو بۆ ئەوەی میرنشینێکی کوردی لە ساڵی (٣٤٠ك/٩٥١ز)دا لە دبیل (دوین) پێکەوە بنێ و لەگەڵ کەس و کاری هێزەکەیدا نیشتەجێ بوو، و لە فەرمانڕەوایی بەردەوام بوو تا ساڵی (٤٦٨ك/١٠٧٥ز)[٣٩٦]، بەڵام نێوچەکانی دیکە هەروا لەژێر دەسەڵاتی (السلار)دا کاتێك باوکی لە زیندابوو لای (ركن الدولة) مایەوە. کاتێ (ركن الدولة) باوکی ئازاد کرد قۆناغێکی نوێ دەستی پێکرد لەکێشەی نێوان (سلاریەکان و شەدادیەکان)، لە ساڵانی (٣٤٠-٣٤٤ك/ ٩٥١-٩٥٥ز)دا سلاریەکان چەندین هێرشیان کردە سەر دبیل و شەدادیەکان، بەڵام لەماوەی یەکەمدا نەیانتوانی سەرکەوتن بەدەست بهێنن، چونکە بەرەنگارییەکی زۆر گەورە لە دبیل دەکرا و لەباری دووەمیشدا هەروەها، بەڵام لەهێرشی کۆتاییدا ڕق و کینەی سلاریەکان زیادی کرد و بۆ شاردنەوەی شکستەکانیان سوپایەکی زۆر گەورەیان پێکەوەنا و ڕوویان کردە قەڵای دبیل و گەمارۆیاندا، کاتێك کە خاوەنی قەڵاکە هەستی کرد ناتوانی بەرەنگاری دوژمنەکانی بێتەوە، ڕایکرد و

---

(٣٩٦) مسكويه: تجارب الأمم، ٢/ ١١٥.

پەنای بردە بەر پاشای ڕۆم بۆ بەدەستهێنانەوەی قەڵای دبیل، بەڵام هەوڵەکانی سەری نەگرت و ماوەیەك مایەوە تا لە ساڵی (٣٤٤ك/٩٥٥ز)دا مرد و دوای خۆشی کوڕەکانی جێگەیان گرتەوە کە ناویان (لشکری، مرزبان و الفضل) بوو.[٣٩٧]

(أبو الحسن علي بن محمد بن شداد الکردي)ی برا گەورەیان لە ساڵی (٣٤٤ك/٩٥٥ز)دا[٣٩٨] سەرکردایەتی گرتە دەست، هەر لەو ساڵەدا (الفضل)ی برای لێی جیابووەوە و چوو بۆ لای والی دیاربکر کە ناوی (غلام سیف الدولە الحمدانی) بوو و ماوەیەك لای ئەم ژیا، بەڵام ماوەیەکی زۆری نەخایاند تا بارودۆخەکە گۆڕا، چونکە (سیف الدولة الحمدانی) هەڵوێستی بەرامبەر بە (غلام) گۆڕی، ساڵی (٣٥٤ك/٩٦٥ز) کەناری خست ئەمەش کاری کردەسەر (الفضل بن محمد الشدادی)، چونکە پەنای بردبووەبەر (غلام) و غلامیش کاروباری خۆی لای (سیف الدولة الحمداني) ڕێکخست و (١) ناچاربوو بگەڕێتەوە بۆلای براکانی و ماوەیەك لایان مایەوە. جارێکی دیکە بیری لەوە کردەوە کە لێیان جیابێتەوە و لای دراوسێکانیان بژی، بەڵام براکانی بەم هەڵسوکەوتە ڕازی نەبوون و لەوێ نیشتەجێ بوو[٣٩٩].

ئەمانە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە هۆکارەکان دەگەڕێتەوە بۆ ناکۆکی نێوان خۆیان و بیریان لەوە دەکردەوە دوای هێرشە زۆرەکانی سلاریەکان بۆ سەر (شداد)یەکان پەنابببەنە بەر ڕۆم و خۆیان لەپاڵیدا بپارێزن، بەڵام لەسەر ئەم مەسەلەیە ناکۆکی کەوتە نێوانیان و ڕازی نەبوون لەسەر ڕێڕەوی باوکیان بڕۆن.

سەرەڕای ئەو هەموو شەڕ و جەنگەی لەگەڵ هێزە دەرەکیەکان کردیان و بەتایبەت لەگەڵ (أرمن و گرج و ڕۆم و روس) کە هەمیشە هەوڵیان دەدا لەناویان ببەن، بەڵام هاتنی چەند میرێك کە بەرژەوەندی میرنشینەکەیان دەدا بەدیواردا وەك (مرزبان بن

---

(٣٩٧) منجم باشي: باب في الشداية، ٨، روس: دائرة المعارف الأسلامية، مادة بنو شداد، ١٨٤/٣.

(٣٩٨) منجم باشي: ە. س، ٢؛ بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (اسماعيل شكر: الشداديون، ٧٤- ٧٥).

(٣٩٩) منجم باشي: س. پ، ٧.

صمد بن شداد) و (محمد بن شاوری دووەم) کە دەسەڵاتی میرنشینەکەی دوای (فضلونی دووەمی) برای لە ساڵی (٥٢٥ك/١١٣٠ز)دا گرتەدەست کاروباری میرنشینەکەی جێ هیشت و چووە ناو ئایینی مەسیحی و لە یەکێك لە کەنیسەکانی لەشاری (ئانی) وەك راهیبێك دانیشت، ئەمە و سەرەڕای حوکمی میراتگری کە ئەمەش لەو هۆکارانە کەمتر نیە کە بوونە هۆی لە نێوچوونی میرنشینەکە، ئەمانە بوونە هۆی ڕوودانی ئاژاوە و شەڕ لە نێوان بنەماڵەی دەسەلاتداردا بەهۆی ئارەزوویان بۆ مانەوە لەسەر دەسەلات، وەك ئەوەی کە لە نێوان (مرزبان بن محمد بن شداد)ی و (فضلونی یەکەمی) برایدا ڕوویدا. دەست بەسەراگرتنی نێوچەکە لەو هۆکارانە بوون کە بووە هۆی درووستبوونی ناکۆکی و دوژمنایەتی نێوان میر (ابوالفتح العنازي و بدر بن حسنويه)و ئارەزووی بردنی موڵك و ماڵ و ئەمەش وای لە (ابن خلدون) کرد کە بە (أبو الفتح محمد بن عناز) بڵێ "دوژمنی بدر بن حسنويه ڕێزی کوردان ناگرێ لە کاروباردا"[٤٠٠].

بەم شێوەیە میر (أبو الفتح) بەهەموو شێوەیەك هەوڵی دەدا پەنا بباتە بەر بوەیهییەکان و بەئارەزووی ئەوان بجوڵێتەوە تابتوانی بەرەوڕووی دوژمنەکەی بوەستێتەوە کە لەتوانا و ژمارەدا لەم بەهێزتر بوون. لەلایەکی ترەوە (بدر بن حسنويه) هەردەم هەوڵی دەدا ڕووبەڕوو نەبێتەوە لەگەڵ گەورەی بوەیهییەکان (بهاء الدين بن عضد الدولة)دا، ئەمەش لەبەر ئەوەبوو هێمنی نێوچەکە بپارێزی و تائەتوانێ دەسەلاتی زیاد بکات.

لەلایەکی دیکەوە ئەنجامی کێشەی نێوان (أبو جعفر الحجاج بن هرمز) (سەرکردەی سوپای بوەیهییەکان) و (أبو علي بن استاذ هرمز) ناسراو بە پێشەوای سوپا ئەوەبوو کە وای لە (أبو جعفر) کرد پەنا بباتە بەر (قلج) کە لێپرسراوی پارێزگاریکردنی ڕێگەی خوراسان بوو و دوژمنی پێشەوای سوپا بەو هۆیەوە کۆبوونەوەیەکیان

(٤٠٠) ابن الاثير: الكامل، ٥/٥٦٧؛ ابن خلدون: العبر، ٤/٥١٤.

گرت[٤٠١]. وەك باسمان کرد دوای مردنی (أبو الفتح محمد بن عناز) لە ساڵی (٤٠١ك/١٠١١ز)دا کوڕەکەی بەناوی (أبو الشوك) سەرکردایەتی میرنشینەکەی گرتەدەست[٤٠٢] و شاری حولوانی کرد بە بنکەی حوکمی و ماوەی حوکمی کە (٣٦) ساڵ بوو پڕ بوو لە شەڕ و کێشە لە نێوان خۆی و هێزەکانی دەوروبەری میرنشینەکەیدا وەك بوەیهییەکان و مەزیدیەکان و حەسنەویەکان لەلایەك و لەلایەکی ترەوە لەگەڵ (سرخاب و مهلهلی) برای[٤٠٣].

لە ساڵی (٤٠٤ك/١٠١٣ز)دا (أبو الحسن بن علی بن مزید الأسدی) کە میری (مزید) بوو ڕووی کردە (أبو الشوك) بەمەبەستی بەشەڕهاتن لەگەڵیدا[٤٠٤]، (أبن الأثیر) کە باسی ئەم ڕووداوە دەکات هۆکارەکانی دەرنەخستووە، بەڵام وادیارە (أبو الحسن علی) ئەوەی لەبیر نەچووبووەوە کە باوکی (أبو الشوك) (أبو الفتح بن عناز) لەپاڵ سوپای بوەیهییەکاندا بەسەرکردایەتی (أبو جعفر الحجاج) لە ساڵی (٣٩٢ك/١٠٠١ز)دا هێرشیان کردبووە سەر میرنشینەکەیان بە مەبەستی بەتاڵانبردنی بۆیە هەوڵی دەدا تۆڵە بکاتەوە،[٤٠٥] بەڵام هەردووکیان بەبێ شەڕ ئاشتبوونەوە و خۆشی لە نێوانیاندا درووست بوو کە ئەمەش بووەهۆی ئەوەی کە (ابن أبو الحسن) کە ناوی (ابو الاغر دبیس) بوو لە ساڵی (٣٩٤-٤٤٧ك/١٠٠٣-١٠٥٥ز)دا خوشکی (ابو الشوك) بخوازێ کە ئەم زاواو خەزوورەییە ئەنجامێکی دیبلۆماسی دووری هەبوو لە نێوان هەردووکیاندا، لە ساڵی (٤٠٥ك/ ١٠١٤ز)دا سوار و سەربازانی هەردوو هۆزی (شاژنجان و جاوان) و چەند هۆزێکی دیکەی کوردی چوونە پاڵ مەزیدییەکان لە شەڕەکەیاندا دژی (ابو الاغر دبیس)، و ئەنجامەکەی ئەوەبوو کە (بنی دبیس) شکا و

---

(٤٠١) ابن الأثیر: الکامل، ٥/ ٥٦٧.

(٤٠٢) ابن الاثیر: هـ. س، ٥٨٩؛ ابن کثیر: البدایة والنهایة، ١٢/ ٥٤.

(٤٠٣) ابن الأثیر: الکامل، ٦/ ٩٠- ٩١؛ البدلیسي: الشرفنامة، ٤٠.

(٤٠٤) ابن الأثیر: الکامل، ٥/ ٦٠٢.

(٤٠٥) هلال الصابي: تاریخه، ٤/٤٢٢- ٤٢٤؛ حسام الدین علي غالب: الکرد، ٢٠٨- ٢٠٩.

(أبو الحسن علی بن مزید الأسدی) دەستی گرت بەسەر موڵك و ماڵەکەیان[٤٠٦].

کوردەکانی هەردوو هۆزی (لوڕ و شاژنجان) و هۆزی (بنو عناز) لە پاڵ (طاهر بن بدر)ی میری بەنو حسنەویەدا دەجەنگان دژی (شمس الدولة البویهی) و دوای بەدیلگرتنی طاهر لەلایەن (شمس الدولة) لە ساڵی (٤٠٥ك/١٠١٤ز)دا گواستیانەوە بۆ هەمەدان بۆتەوەی لەوێ زیندان بێت و ئەمەش وای لە (لوڕ و شاژنجان) و هەوادارەکانی کرد بچنە پاڵ میر (أبو الشوك العنازی) و گوێڕایەڵی بن.[٤٠٧]

کاتێ کە (شمس الدولة) دەستی گرت بەسەر موڵك و ماڵی میر (بدر بن حسنویە)دا هەرچی موڵك و ماڵی هەبوو لە قەڵاکانیان هەموویان برد[٤٠٨]، بەمەش پایەی بەرزبووەوە و هەوڵیدا دەست بەسەر موڵك و ماڵی (دایکی و مجد الدولة)ی برایدا بگرێ لە نێوچەی ڕەی کە (دایکی و مجد الدولة)ی برای لەترسدا جێیان هێشت و ڕوویان کردە (دەماوەند)[٤٠٩]، بەڵام سوپای ڕەی چوونە ژێر دەسەڵاتی (شمس الدولة) و چوونە ناو ڕەی و لەوێ دەرچوو بەمەبەستی دواکەوتنی دایك و براکەی، بەڵام سەربازەکان لێی هەڵگەڕانەوە و داوای کۆمەڵێ شتیان لێکرد کە نەیدەتوانی جێبەجێیان بکات،[٤١٠] و بەدەستی پەتی گەڕایەوە بۆ همدان و ناردی بەدوای دایکی و براکەیدا کە بگەڕێنەوە بۆ موڵکی ڕەی و میر (أبو الشوك) ئەوەی قۆستەوە کە (شمس الدولة) سەرقاڵی ڕەی بووە توانی لە ساڵی (٤٠٥ك/١٠١٤ز)دا قرمسین داگیر بکات[٤١١] کە کاتی خۆی یەکێك بووە لە موڵکی بنەماڵەکەی،[٤١٢] و (شمس الدولة) سوپایەکی ئامادەکرد و کەوتەڕێ

(٤٠٦) ابن الأثیر: الکامل، ٥/ ٦٠٥؛ ابن خلدون: العبر، ٤٧١/٤؛ حسام الدین علي غالب: الکرد، ٢٠٨- ٢٠٩.

(٤٠٧) ابن الأثیر: الکامل، ٦٠٤/٥؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٥١٦- ٥١٧.

(٤٠٨) ابن الأثیر: الکامل، ٦٠٥/٥.

(٤٠٩) یاقوت الحموي: معجم البلدان، ٢/ ٤٧٥- ٤٧٦.

(٤١٠) ابن الأثیر: الکامل، ٦٠٥/٥؛ ابن خلدون: العبر، ٤٧١/٤.

(٤١١) ابن ابي اصبیعة: عیون الأنباء في طبقات الأطباء، ٨/١/٣.

(٤١٢) الروذراوري: ذیل، ١٣٩/٣، ١٥٥؛ ابن الاثیر: الکامل، ٥٦٧/٥.

بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی (أبو الشوك) و شەڕێکی خوێناوی و زۆر گەورە لە نێوانیاندا ڕوویدا کە ئەم شەڕە زانای گەورە (أبن سینا)شی تێدابوو و شەڕەکە بەشکستی (شمس الدولة) هات و خۆی و (أبن سینا) ڕایان کرد و گەڕانەوە بۆ همدان.(٤١٣) کە ئەمەش بەڵگەیە بۆئەوەی کە میر (أبو الشوك) هێزێکی زۆر بەهێزی هەبووە و توانیویتی شکست بەمیری بوەیهی بهێنێت. بۆئەوەی (شمس الدولة) لەو تەنگی و شکستیەی ڕزگاری بێت کە لەسەردەستی (أبو الشوك)دا پێی گەیشت، لە ساڵی (٤٠٦ك/١٠١٥ز)دا دەستپێشخەری لە بەردانی میری حەسنەویەکان (طاهر بن بدر)دا کرد. ئەمەش دوای ئەوەهات کە پەیمانی لێ وەرگرت گوێڕایەڵ و وەفاداربێت بۆی.(٤١٤) لە هەمان کاتیشدا کردی بەسەرکردەی کوردەکان و وردە وردە هۆزە کوردەکان پێوەندییان پێوەکرد و ئەمەش بووە هۆی بەهێزبوونی، وادیارە میری بوەیهییەکان ئەوەندە وریابوون و توانییان دوژمنە کوردەکانیان لە کورد بناڵێنێتە یەکتری و لەلایەکی ترەوە توانیان پاڵ بەمیر (طاهر بن هلال)ی حسنەویەوە بنێن کە ڕووبەڕووی (أبو الشوك)ی عنازی ببێتەوە تا شاری قرمسین لەژێر دەستیان بسێنێتەوە کە لەوەوبەر لەژێر دەستی خۆیاندا بوو.(٤١٥)

کێشەی نێوان بنەماڵەی فەرمانڕەوا و ئەم دیاردەیە زۆرتر لە میرنشینی عەنازیدا دەرکەوتووە، کێشەی نێوان میرەکان ماوەیەکی زۆری خایاند و هەوڵێکی زۆر لەم بەینەدا فەوتا کە ئەگەر بقۆستراییەتەوە دەبووە هۆی پێشکەوتنی میرنشینەکەی و گەشەکردنی. کێشەکە بە کێبڕکێ لەسەر سنووری دەسەڵاتی هەردوو میر (أبو الفتح بن أبو الشوك) و براکانی (مهلهل و سرخاب) دەستی پێکرد، دواتریش لە نێوان (سعدی کوڕی و مهلهل و سرخابی برای) بەردەوام بوو کە ئەمەش بووە هۆی وێرانی و

(٤١٣) الشهرزوري: نزهة الأرواح مخطوطة، ٢٧٠- ٢٧١؛ البيهقي: تاريخ الحكماء، ٦١؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ٢٠٩.

(٤١٤) ابن الأثير: الكامل، ٦١٢/٥؛ ابن خلدون: العبر، ٥١٦/٤- ٥١٧.

(٤١٥) البيهقي: تاريخ الحكماء، ٦١؛ الخزرجي، س. پ، ٨/١/٢.

کاولکاری بۆ کورد لـه هەرێمـه شـاخاویەکانی (ڕۆژهـەڵات)دا و نێوچـەکەیان کـردە شوێنی تاگرباران،[٤١٦] دواتر هەریەکەیان پەنایان دەبردەبـەر هێـزی دەرەکـی، لەوانـە (مهلهل) لەلایەك و (سعدی) برازای لەلایەکی ترەوە پەنایان دەبردەبـەر سـەلجوقیەکان کە ئەمانیش زۆر چاویان بڕیبووە ئەم میرنشینە، کـاتێکیش ئـەمان هاتنـە نێوچـەکە ئیـدی مـاڵوێرانی و کاولکارییـەکی زۆریـان بەسـەر زۆربـەی نێوچـەی هەرێمـە شاخاویەکاندا هێنا ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە چەندین زەرەری گیانی و ماڵی لێکەوتەوە و زۆربەی هەرە زۆریشی لەئەستۆی میرە بەشـەڕهاتووەکانی (بنـو عـەنناز) بـوو.[٤١٧] ئەمـە جگـە لـە کێـشەی نێـوان میرنـشینی عـەنازی و میرنـشینەکان و کۆمەڵـە کوردییەکانی دیکـە وەك (گاوانیـەکان و لـوڕ) کـە هەنـدێکیان پـەنایان دەبردەبـەر سەلجوقیەکان لەسەر حسابی ئەوانی دیکە ئەمەش بووە هۆی لە نێوچوونی زۆر شت و زۆربوونی ناکۆکی لە نێوچەکە و کردنی خەڵکی بە (مرتزقـە) کـە تـەنها ئامانجیـان بەرژەوەندی خۆیان بـووە دوور لەبەرژەوەنـدی نەتەوەکـەیان، کێـشەو ململانێـی نێـوان (حسام الدولة ابو الشوك) و هەردوو براکەی (مهلهل و سرخاب) هەردەم زیـاتر ئـاڵۆز دەبوو، هۆکارەکەشی ئەو پێشبڕکێیەی نێوانیان بوو بۆ زیـاتر بەدەسـتهێنانی موڵـك و فراوانکردنی دەسەڵات، ئەم کێشەیەش گەورە بوو تا بووە هۆی هەڵگیرساندنی چـەندین شەڕی خوێناوی لە نێوانیاندا، کە بووە مایەی کارەسات و ناخۆشی بۆ ئـەو نێوچـانەی بووبوونە شانۆی کوشـتار و وێرانـی و سـوتانی کێڵگـە و گونـدو شـارەکان، هـەروەها تاڵانکردنی موڵك و ماڵ و ناموسی خەڵك، و کوژرانی هەزارەها لە دانیـشتوانی ئـەو نێوچانە و کۆچکردن زیادی کرد بەرەو ئەو نێوچانەی ئـارامن و دوورن لـە نێوچـەکانی کوشتارەوە، ئەمەش ڕێی خۆشکرد بۆ تورکە سەلجوقیەکان بـۆ داگیرکردنـی و کۆتـایی هێنان بەسەربەخۆیی میرنشینەکە و خستیانە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە و لەسەر دەسـتی

---

(٤١٦) ابن الأثير: الكامل، ٦/ ١٣٠– ١٣١؛ ابن خلدون: العبر، ٥١٩/٤.

(٤١٧) ابن الأثير: الكامل، ٦/ ١٢٨– ١٢٩؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ٤٥/١٢؛ ابن خلدون: العبر، ٥١٨/٤– ٥١٩.

ئەوانیش ناوچەکە دووچاری چەندین کارەسات و ناخۆشی دیکە هات، توندوتیـژتر لـەو ناخۆشیانەی لەسەر دەستی میرەکانی بەنو عـەننازی برایـان (کـە دژ بەیـەکتر بـوون) عەننازی دووچاری هاتن.

(ابو الفتح کـوڕی أبـو الـشوك) دوای سـەرکەوتنی بەسـەر غـوزدا لـە دینـەوەر و دەوروبەری ساڵی (٤٣٠ك/ ١٠٣٩ز) و داگیرکردنی چەند قەڵایەك و ناچارکردنی غـوز بەکشانەوەی لەخۆی بابی بوو، و لەژێر فەرمانڕەوایی باوکی دەرچـوو، و لـە شـەعبانی ساڵی (٤٣١ك/ ١٧ی نیسان- ١٦ مایـسی سـاڵی ١٠٤٠ز)دا ڕۆیـشت بـەرەو قـەڵای (بلوار)[٤١٨] بۆ داگیرکردنی، کە ئەویش هی کوردێك بـوو ژنەکـەی تیایـدا بـەجێگری خۆی حوکمڕانی دەکرد، و کاتێك زانی ناتوانێت پارێزگاری لە قەڵاکە بکات لەکاتێکدا کە دەیزانی چ دژایەتی و پێشبڕکێیەك هەیە لە نێوان (مهلهل)و (ابو الشوك)ی برای و (ابو الفتح)ی برازای، نێردراوێکی نارد بۆ لای (مهلهل) ئەویش کە لەشوێنی خۆی بوو لەدەروبەری زەمکان (الـصامغان)، پێـی ڕاگەیانـد کـە قەڵاکـەی دەداتـە دەسـت تـا بپارێزرێت، نێراوەکە ئەوەشی بـە (مهلـهل) ڕاگەیانـد کـە (ابـو الفـتح) لـە قەڵاکـە کشاوەتەوە و تەنها سوپاکە ماوە کە گەمارۆی قەڵاکـەی داوە، ئەوکاتـە (مهلـهل)یـش ڕۆیشت بەرەو قەڵاکە و کاتێك گەیشت زانی کە (ابو الفـتح) گەڕاوەتـەوە بـۆ قەڵاکـە، (مهلهل)یش ڕێڕەوی خۆی گۆڕی تا (ابو الفتح) وا تێبگات کـە ئامـانجی ئـەم قەڵاکـە نییە و گەڕایەوە بۆ دواوە و (أبو الفتح)یش دوای کـەوت، بـەم شـێوەیە (مهلـهل) وای لێکرد کە سوپاکە ببێت بە دوو بەشەوە، بەشێکیان بۆ ئابڵوقەدانی قەڵاکە و بەشەکەی تریشیان دوای سوپاکەی (مهلهل) دەکـەوێت بـۆ شـەڕکردن، بـەم شـێوەیە دەتوانێـت سەرکەوتن بەسەریدا بەدەست بهێنێ، و کوشتار لە نێوانیانـدا دەسـتی پێکـرد، بـەڵام (ابو الفتح) بینی کە گۆڕانێك لە هەڵوێستی هاوەڵەکانیدا ڕوویـداوە و لێیـان کەوتـە گومانـەوە، لەبەرئـەوە ڕایکـرد و هاوەڵەکانیـشی دوای کـەوتن و شـکان، سـوپاکەی

---

(٤١٨) حسام الدين علي غالب: الكرد، ٢١٧.

(مهلهل)یش هەرچی پیادەی سوپاکەی (ابو الفتح) بوو کوشتیان و دوای هەڵهاتووەکان کەوتن و ژمارەیەکیان لێ کوشتن و ژمارەیەکیش بەدیل کران و ئەسپەکەی (ابو الفتح)یش وەستا و سوارەکەی (ابو الفتح) یان برد بۆ لای (مهلهل)ی مامی ئەویش بەقامچی لێیداو بەزنجیر بەستیەوە و لەگەڵ خۆیدا هێنایەوە بۆ شارەزوور لەوێ بەندی کرد.[419]

کاتێك (ابو الشوك) باوکی (ابو الفتح) ئەم هەواڵەی زانی، سوپایەکی سازدا و لەساڵی (٤٣٢ك/ ١٠٤٠- ١٠٤١ز)دا ڕۆیشت بەرەو شارەزوور کە شوێنی دانیشتنی (مهلهل) بوو، تا کورەکەی لە دیلی ڕزگار بکات و ماوەیەکی زۆر شارەزووری ئابلۆقەدا، (مهلهل)یش داوای یارمەتی کرد لە (علاء الدولة بن کاکویە)، ئەویش ڕۆیشت، دینەوەر و قرمیسینی داگیرکرد کە لەژێر دەسەڵاتی (ابو الشوك)دا بوون، هەڵوێستی خراپ و توندی بەرامبەر دانیشتوانەکەی نواند و دواتریش خستنیە سەر موڵکەکانی خۆی،[420] کاتێکیش (ابو الشوك) ئەم داگیرکردنەی بیست، ئابلۆقەی سەر شارەزووری هەڵگرت و گەڕایەوە بۆ حولوان، بەڵام (علاء الدولة) دوای کەوت بۆ ئەوێ و کاتێك (ابو الشوك) گەیشتە (مرج کرند) وای بەچاك زانی کە ڕێککەوتن لەگەڵ (علاء الدولة)دا ببەستێت لەبەرئەوەی توانای بەرەنگاربوونەوەی نەمابوو، و کەسێکی نارد تا پێی ڕابگەیەنێت کە (ابو الشوك) بەرەنگاری نابێتەوە بۆ ڕێزلێنان و بەرزڕاگرتنی پلەو پایەی ئەو، بەڵام ئەگەر ناچاری بکات ئەوا گلەیی لە سوری نەما و ئەگەر سەرکەوتنیش بەدەست بهێنێت ئەوا دوژمنان چاو دەبڕنە موڵکەکانی (علاء الدولة)، ئەگەر ئەمیش بەسەریدا سەربکەوێت ئەوا قەڵاکانی وڵاتەکە دەداتە دەست شاه (جلال الدولة).

---

(٤١٩) ابن الأثير: الكامل، ٩/ ٤٧٠؛ ابن خلدون: العبر، ١١٠٣/٤.

(٤٢٠) ابن الأثير: الكامل، ٩/ ٤٧١؛ حسام الدين على غالب: الكرد، ٢١٨.

(علاء الدولة) لە گەڕانەوەیدا لە ڕێگا لە (محرمی ساڵی ٤٣٣ك/ ئەیلولی ساڵی ١٠٤١ز)دا کۆچی دوایی کرد، بەڵام (ابو کالیجار کرشاسف)ی کوڕی هەستا بەداگیرکردنی نەهاوەند و تیایدا مایەوە و دەستی گرت بەسەر ناوچەکانی چیاداو (ظهیر الدین ابو منصور فرامرز)ی برای، دەستی گرت بەسەر هەمەدان و بروجەرددا، بەڵام هەمەدانی بەشکرد بۆ (ابو کالیجار).(٤٢١)

لە ساڵی (٤٣٤ك/ ١٠٤٢- ١٠٤٣ز)دا جارێکی دیکە (ابو الشوك) هێرشی کردە سەر شارەزوور و ئابڵوقەی داو ئەم جارەیان توانی داگیری بکات و زۆر بەداخ بوو لە خەڵکی شارەکە کە بەڕووی ئەو و براکەی (ابو الماجد مهلهل) وەستان، لەبەرئەوە سوپاکەی شارەکەیان تاڵانکرد و دواتریش سوتاندیان و گوند و کێڵگەکانیان وێرانکرد و دوای ئەوە ڕۆشت بەرەو قەڵای (تیرانشاه)ی نزیك ئەو شارە و ئابڵوقەی ئەوێشی دا، بەڵام ابو القاسم بن عیاض الكردی)ی خاوەنی قەڵاکە نامەی نارد بۆ (ابو الشوك)و پەیمانی پێدا هەوڵبدات بۆ ئازادکردنی (ابو الفتح)ی کوڕی لەلایەن (مهلهل)ی برایەوە، برای (ابو الشوك) و ڕێکیان بخاتەوە، ئەگەر واز لە داگیرکردنی قەڵاکە بهێنێت، ئەویش داواکەی پەسەند کرد و بەم شێوەیە توانی دووری بخاتەوە، (مهلهل) شارەزووری بەجێهێشتبوو کاتێك (ابو الشوك) ڕووی کردە شارەکە و ڕۆیشت بۆ دەوروبەری (سەندە)* و ویلایەتەکانی دیکەی ژێر دەسەڵاتی (ابو الشوك) و فەرمانی کرد بە تاڵانکردن و سووتاندنی و وێرانکردنی کێڵگەکانی، بەم شێوەیەش ناوچەکانی شارەزوور زۆرترین ناخۆشیان بینی لە ئەنجامی دژایەتی نێوان ئەو دوو برایە و بەتەواوی وێران بوون دوای ئەوەی ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانەکانیان کوژران، کاتێکیش (ابو القاسم بن عیاض) بە (ابو الشوك)ی ڕاگەیاند کە (مهلهل) ڕازی نەبوو بە ئازادکردنی

---

(٤٢١) ابن الأثیر: الكامل، ٩/ ٤٩٣؛ حسام الدین علي غالب: الكرد، ص٢١٨- ٢١٩.

* سەندە: قەڵایەکی شورایینە لە چیا، لە چیاکانی همذان و دەوروبەری، (یاقوت الحموي: معجم البلدان، ٣/ ١٦٧- ١٦٨).

(ابو الفتح)ی کوڕی ڕۆیشت بەرەو زەمکانی ژێر دەسەڵاتی (مهلهل) و سەرجەم ویلایەتەکەی تالان کرد.[٤٢٢]

پێشتریش لە ساڵی (٤٣٢ك/ ١٠٤٠ز)دا، (سعدی بن ابو الشوك)ی کوڕی نارد بۆ داقوقای ژێر دەسەڵاتی (مهلهل) و ئابلۆقەیدا، بەڵام دانیشتوانەکەی بەرەنگاری هێرشبەران بوونەوە و نەیانتوانی داگیری بکەن، دوای ئەوەی (سعدی) شکستی هێنا، (حسام الدولة ابو الشوك) خۆی ڕۆیشت بەرەو داقوقاو ئابلۆقەی داو ئەویش نەیتوانی داگیری بکات تا دوای ئەوەی کەلێنێکی کردە شورای شارەکە و دوای کوشتارێکی توندوتیژ چووە شارەکە و سوپاکەی شارەکەیان تالان کردو چەك و جلوبەرگیان لە کوردەکانی ناو شار سەند، بەڵام هەر زوو کشایەوە لە ترسی ئەوەی بەندەنیجین (مەندەلی)و حولوان بکەونە بەر هێرشی براکەی دیکەی (سرخاب)، کە هێرشی کردبووە سەر چەند نێوچەیەکی ژێر دەسەڵاتی (ابو الشوك)، و (سرخاب)یش لەگەڵ هۆزی جاوانی (گاوانی)ی کوردی و (ابو الفتح بن ورام)ی سەرکردەیاندا هاوپەیمانی بەستبوو، کاتێکیش (ابو الشوك) بەمەی زانی، ڕووی کردە (جلال الدولة)و داوای یارمەتی لێکرد، ئەویش سوپایەکی بۆ ڕەوانە کرد بۆ پاراستنی موڵکەکانی (ابو الشوك) لە دوژمنەکانی.[٤٢٣]

(ابو الشوك) یەکێك بوو لەوانەی چوونە پاڵ (ابو کالیجار بن سلطان الدولة) دژی (الملك العزیز المنصور) کاتێك (ابو کالیجار) دەستی گرت بەسەر بەغداد و (خوطبە) بۆی خوێنرا، (واتا پەسەندی پێدرا بۆ فەرمانڕەوایەتی بەغداد)، دوای مردنی (جلال الدولة)ی مامی باوکی (الملك العزیز) لە ساڵی (٤٣٥ك/ ١٠٤٣- ١٠٤٤ز)دا، (الملك العزیز) لەسەر ئەوە کەوتە ململانێ لەگەڵ ئامۆزاکەیدا و هەوڵیدا دەسەڵاتی باوکی بگێڕێتەوە و ڕووی کردە میرەکانی بەنو مزیەد و بەنو عوقەیل، داوای یارمەتی

---

(٤٢٢) ابن الأثير: الكامل، ٩/ ٥١٢؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ١١٠٤؛ حسام الدين على غالب: الكرد، ٢١٩.

(٤٢٣) ابن الأثير: الكامل، ٩/ ٤٩١؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص٢١٩- ٢٢٠.

لێکردن، بەڵام داواکەیان بەجێنەهێنا، دوای ئەوە ڕووی کردە (ابو الشوك)ی خەزووری، بەڵام (ابو الشوك) لەجیاتی ئەوەی یارمەتی زاواکەی بدات و سۆزی هەبێت بەرامبەری، خیانەتی لێکردو ناچاری کرد دەست لە کچەکەی هەڵبگرێت و دەستبەرداری بوو، بەم شێوەیە ئەم ڕووداوەش خراپەیەکی دیکە لە خراپەکانی میر (ابو الشوك) دەگێڕێتەوە کە بەغەدر و ستەمکار ناودار بوو، ڕەنگە ئەم هەڵوێستەش لەگەڵ (الملك العزيز)دا بۆ ئەوە بووبێت کە پێوەندییەکانی لەگەڵ (ابو کالیجار)دا بەباشی بهێنێتەوە، دوای ئەوەی کە بینی دەسەڵاتی زۆر فراوان بووەو زانیشی کە هیچ سوودێك لە یارمەتیدانی (الملك العزيز)دا نابینێت، بەم شێوەیەش (الملك العزيز) لە ئەملا دەچوو بۆ ئەو لا بەبێ ئەوەی کەس یارمەتی بدا، تا لە کۆتاییدا لە (میا فارقین) لای (نصر بن مروان)ی [٤٢٤]کوردی مایەوە تا لەوێ کۆچی دوایی کرد.[٤٢٥]

لە ساڵی (٤٣٦ك/ ١٠٤٤ز)یشدا (ابو الشوك)و میرەکانی بەنو (مزيد) بەنو مەروان و هۆزەکانی تریش، دانیان نا بەدەسەڵاتی شاە (ابو کالیجار) و وتاریان بەناوی ئەوەوە دەخوێندەوە، کە ئەمەش فراوانی دەسەڵاتی دەگەیەنێت.[٤٢٦]

ئاماژە بەوە دەدرێ کە سەلجوقیەکان دژی میرنشینی مەروانیەکان دەجەنگان بەو هیوایەی دەست بەسەر توانا و موڵك و ماڵیاندا بگرێ ئەمەش ببووە هۆی ئەوەی سەرنجیان ڕابکێشی و میر (نظام الدين) توانی خۆی بەدوور بگرێ لەڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ سەلجوقیەکاندا لەسەردەمی (سلطان طغرل بەگ)دا، بەڵام کاتێ ناکۆکی کەوتە نێوان میر (نظام الدين و سعيد)ی برای ئەوجا داوای لە سەلجوقیەکان کرد یارمەتی بدەن لە کێشەکەی لەگەڵ براکەی، هەرچەندە (نظام الدين) هەوڵی دەدا ڕووبەڕووی

---

(٤٢٤) الفارقي: تاريخه، ٥٩– ٦٠.

(٤٢٥) ابن الأثير: الكامل، ٩/٥١٦– ٥١٧؛ الفارقي: تاريخه، ١٤٥؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص٢٢٠.

(٤٢٦) ابن الأثير: الكامل، ٩/ ٥٢٥؛ ابو الفداء: المختصر، ٤/ ٦٩؛ حسام الدين على غالب: الكرد، ٢٢١.

سەلجوقیەکان نەبێتەوە و لەو پێناوەدا بڕێ پارەی زۆری خەرج کرد بۆ ئاشتبوونەوەی براکەی و لەگەڵیدا بۆ ماوەی چەند ساڵ ڕێکەوت. بەڵام دواتر ئەم کێشەیە سەری هەڵدایەوە و (سعید) داوای دەسەڵاتی میرنشینەکەی دەکرد و لەسەردەمی (سلطان الب ارسلان)دا پەنای بردە بەر سەلجوقیەکان، ئەم جارەش (نظام الدین) توانی بەهاوکاری وەزیر (سلطان الب أرسلان- نظام الملك) بارودۆخەکە بۆلای خۆی بقۆزێتەوە و ئەویش بە دانانی (سعید)ی برای وەك فەرمانڕەوای ئامەد کارەکەی مەیسەر کرد.[٤٢٧]

بەهۆی هاوسێیەوە (گاوانیەکان) پێوەندییان بە میرنشینە کوردییەکانەوە هەبووە لەوانە شاژنجان لە دەوروبەری ساڵی (٣٨١ك/٩٩١ز)دا دەرکەوت و لەلایەن سەرکردەکانی هۆزی شاژنجانەوە درووست بوو. ئەم میرنشینە درێژدەبووەوە بۆ حولوان و شارەزوور بەشێك لە هەرێمی چیاو لە سەردەمی دەسەڵاتی میر (أبو الفتح محمد بن عناز) لە ساڵانی (٣٨١-٤٠١ك/٩٩١-١٠١٠ز)دا دەسەڵاتیان گەیشتە نێوچەکانی هۆزی گاوانی.[٤٢٨]

پەیوەندی نێوان گاوانی و شاژنجان هەندێ جار نالەبار و هەندێك جار لەبار بووە و هیچ کاتێك لەسەر یەك شێوە نەبووە ئەویش بەهۆی دەرکەوتنی دوو میرنشین لە هەرێمی چیاو هەولّی هەریەکەیان بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی و فراوانکردنی نێوچەکەی وای لێکردن کە ناکۆکی بکەوێتە نێوانیان و هاوپەیمانی جیاواز ببەستن.

ئەگەر بزانین بنەماڵەی (بنو زهمان) سەرەتای ناکۆکیەکان دەگەڕێتەوە بۆ کاتێکی پێش (٣٨٩ك/٩٩٩ز)، (زهمان بن هندی) موڵکی خانەقینی بەدەست بوو و (أبو الفتح محمد بن عناز شاژنجانی) پارێزگاری ڕێگەی خۆراسانی لەلایەن بوەیهییەکانەوە پێسپێردرا، وەك پێشتر لێی دواین، ئەمانەش بوونە هۆی درووستبوونی ناکۆکی لە نێوان (زهمان و أبو الفتح)دا.[٤٢٩]

---

(٤٢٧) الفارقي: تاريخه، ١٨٦- ١٩٠.

(٤٢٨) حسام الدين علي غالب: الكرد، ١٣٥- ٢٠٥.

(٤٢٩) الصابي: تاريخة، ٣٣٨- ٣٣٩؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ٢٠٤- ٢٠٥.

کۆتاییەکانی دەسەڵاتی میر (أبو الشوك فارس بن محمد بن عناز) لە (٤٠١-٤٣٧ك/١٠١٠-١٠٤٦ز)دا کێشەیەکی گەورەی بەخۆیەوە بینی لە نێوان میر خۆی و هەردوو براکەی (سرخاب ومهلهل)دا و چاوانیەکانیش لەو ناکۆکیانە بەدوور نەبوون کە لە نێو خۆی شاژنجانیەکاندا ڕووی دەدا، کەوای لە میر (أبو الفتح بن ورامی) جاوانی کرد ڕای خۆی ڕوون بکاتەوە و بەم جۆرە دەبینین کە لە ساڵی (٤٣٢ك/١٠٤٠ز)دا لایەنگری سرخابی کرد و لەگەڵیدا ڕووی کردە زەوی وزارەکانی میر (ابو الشوك فارس الشاذنجانی) کە ئەمیش هەستا بەناردنی (سعدی) کوڕی بۆئەوەی داقوقا لەژێر دەستی (أبو الماجد مهلهل)ی برای بسێنێتەوە، بەڵام بەخت یاوەری نەبوو، چونکە (أبو الشوك) خۆی لەشەڕێکی قورسدا توانی لەژێر دەستیان بسێنێتەوە و خێرا لەترسی ئەوەی نەوەك سرخابی برای و (أبو الفتح)ی هاوپەیمانی هێرشی بکەنە سەریان گەڕایەوە بۆ بندنجین و حولوان و داوای یارمەتی لە (جلال الدولة البویهی) کرد و بەو هۆیە توانی پارێزگاری لە موڵك و ماڵەکەی بکات.[٤٣٠]

بەهۆی شەڕو بەیەکدادانی بەردەوامەوە بارودۆخی ناوخۆی میرنشینی شاژنجان زۆر تێکچوو، بەتایبەتی دوای مردنی (أبو الشوك فارس) لە ساڵی (٤٣٧ك/١٠٤٦ز)دا و میر (أبو الماجد مهلهل بن محمد الشاذنجان) دەسەڵاتی میرنشینەکەی گرتەدەست و بانگەشەی (سعدی أبو الشوك) بەوەی ئەو لەپێشترە بۆ وەرگرتنی سەرۆکی میرنشینەکە و لەژێر فەرمانی مامی دەرچوو و چووە ژێر فەرمانی (ابراهیم ینال).[٤٣١] (أبن الأثیر) پێی وایە کە هەڵوێستی سعدی بەرامبەر بە مامی و هاوکاریکردنی لەگەڵ سەلجوقیەکاندا دەگەڕێتەوە بۆئەوەی کە ڕقی لەمامی بووە، چونکە مامی دایکی هێناوە و ئەمی پشتگوێ خستووە و ڕقی لێی بووە و هەروەها کەمتەرخەمی کردووە لە پاراستنی بەرژەوەندییەکانی کوردە شاژنجانیەکان، سەرەڕای ئەوەش ابراهیم ینال پەیمانی

---

(٤٣٠) ابن الأثیر: الکامل، ٨/ ٢٨-٢٩؛ حسام الدین علي غالب: الکرد، ٢١٩- ٢٢٠.

(٤٣١) الحسیني: اخبار الملوك والامراء السلجوقیة، ٦٠- ٦١.

پێدابوون کە ئەوەی لە دەستی باوکیدا بووە بۆی بگەڕێنێتەوە،[٤٣٢] هاوپەیمانێتی نەمجارەی میر (أبو الفتح) لەگەڵ (سعدی أبو الشوك)دا لەسەر ناکۆکی لە نێوان (مهلهلی مامی و سرخابی) هاوپەیمانیدا بوو، سعدی و سوپاکەی کە لە شاژنجانی غوزەکان پێك هاتبوو چوونە نێو چەندین شەڕەوە لەگەڵ مهلهلی مامیدا، و سعدی وازی نەهێنا، بەڵکو موڵك و ماڵی مامەکەی تریشی برد کە ناوی سرخاب بوو و دەستی گرت بەسەر بندنیجین و (اقطاعی) کرد بۆ (أبو الفتح بن ورام)ی هاوپەیمانی کە ئەمیش هاوکاری کرد بۆ جەنگاندنی سرخابی مامی لە ساڵی (٤٢٨ك/١٠٣٦ز)دا و شەڕێکی گەورە ڕوویدا لە نێوان سوپاکەی سعدی کە پێك هاتبوو لە شاژنجان و چاوانی و غز و سوپای سرخاب و شەڕەکە بەسەرکەوتنی سرخاب کۆتایی هات و میر (أبی الفتح)ی جاوانی و (سعدی) شاژنجانی بەدیل گیران و کورد و غز هەموویان بەجێمان کە پێشتر دەستیان بەسەردا گرتبوو.[٤٣٣]

هەر لەو لایەنەشەوە نێوچەکانی شارۆچکە کوردیەکانی نێوچەی هەرێمی چیا تووشی هێرشی غز هاتوون کە زۆر بەهێز و توندوتیژ بوون و ئەمەش بووە هۆی کوشتنی خەڵکێکی زۆر و بەتاڵانبردنی موڵك و ماڵیان و سەرەڕای ئەوەش (طغرل بەگ)ی سلجوقی لە ساڵی (٤٤٤ك/١٠٥٢ز)دا سەرکردایەتی هێرشەکانی سپاردە میر (سعدی بن أبو الشوك) بۆ هێرش کردنە سەر چەندین نێوچە و نێوچەکانی جاوانیەکان بەشێکی ئەو هێرشانەی بەرکەوت و زەوی و زارەکانیان لە نێوچەی (بلدروز) و ڕووباری سلیل تووشی هێرشی غوز هاتن بەسەرکردایەتی میر (سعدی) شازنجانی، و میر (أبو دلف القاسم بن محمد گاوانی) ڕای کرد و (سعدی و غوز) دوای کەوتن و موڵك و

---

(٤٣٢) الكامل، ٨/ ٤٣؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص٢٢٦.

(٤٣٣) ابن الجوزي: المنتظم، ٨/١٣٠؛ ابن الأثير: الكامل، ٨/٤٣- ٤٤؛ حسام الدين غالب: الكرد، ٢٢٨- ٢٢٩.

ماڵەکەیان بەتاڵان برد،[434] دوای ئـەم ڕووداوە پێوەنـدی نێـوان میرنـشینی چـاوانی و میرنشینی شاژنجانی پچڕا و سەرچاوە مێژوویـیەکان ئامـاژە بـەهیچ جـۆرە پێوەندییـەك ناکەن لە نێوان ئەم دوو میرنشینە و بەتایبەتی دوای ڕووخـانی بوەیهییـەکان و هـاتنی سەلجوقیەکان بۆ بەغداد لە ساڵی (٤٤٧ك/١٠٥٥ز)دا.

لە کۆتاییدا ئەم میرنشین و دەسەڵاتە کوردییانە لە ڕەخنـە بـەدوور نـەبوون ئـەویش بەهۆی یەك نەگرتنیان بوو لە دەوڵـەتێکی کـوردی گـەورەدا، ئەگـەر ئـەو دەوڵەتانـە یەکیان بگرتایە دەیانتوانی سەربەخۆی خۆیان بۆ ماوەیەکی زیاتر بپاراستایە و پـەلیان بۆ دەرەوەی کوردستان بهاویشتایە، گـەلی کـورد هێزێکـە کـە یـەکبگرێ حـسابی بـۆ دەکرێ، بەڵام دووبەرەکی و ناکۆکی وای لێکرد هەر لەو دۆزەخەدا بمێنێتـەوە و هـەردەم ببێتە نێچیری هێزە گەورە و دەرەکیەکان.

---

(٤٣٤) ابن الأثير: الكامل، ١٣٠/٨؛ ابن خلدون: العبر، ٦٩٨/٤؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ٢٣٦.

تەوەری دووەم

پێوەندییە دیبلۆماسییەکانی کورد بە خیلافەتی عەبباسیەوە

پاش کۆچی دوای (هارون الرشید) پشێوی کەوتە خیلافەتی عەبباسییەوە، چونکە ململانێ لە نێوان کورەکانیدا (ئەمین و مأمون) پەیدا بوو، لەو ململانێیەشدا بۆ بەڕێوەبردنی دەسەڵات پشتیان بەبیانیەکان دەبەست بەتایبەتی فارسەکان، ئەمەش بووە هۆی لاوازبوونی خیلافەتی عەبباسی و دەوڵەتیش بۆ خۆی پاڵنەرێك بوو بۆ (یەکە کارگێڕییەکان) کە هەرەشەی جیابوونەوە بکەن.[٤٣٥]

ئەو ماوەیەی کە بوەیهییەکان لە بەغدا باڵا دەست بوون (٣٣٤-٤٤٧ك/٩٤٥-١٠٥٥ز) دیارترین ماوەی لاوازبوونی خیلافەتی عەبباسییە، چونکە لەو ماوەیەدا خەلیفە هیچ دەسەڵاتێکی بەدەستەوە نەمابوو. مانەوەی پلەی خیلافەت تەنها لە بەر هەندێ مەبەستی سیاسی بوو کە بوەیهییەکان لە ڕێیەوە ئامانجەکانی خۆیان بەدی دەهێنا. بەم شێوەیە خیلافەت و دەسەڵاتی خیلافەت بەڕادەیەك کورتکرایەوە کە تایبەت بوو بە کاروباری ئایینی. موڵکەکانی دەوڵەتی عەبباسی لە چەند ولایەتێك پێك هاتبوون کە هەر یەکەیان لە لایەن میرێکەوە بەڕێوە دەچوو کە خەلیفە دایدەنا. ئەویش وەك جێگیری خەلیفە بوو لە فەرمانڕەوایکردنی ئەو وڵاتەدا. هەروەها خەلیفە هەڵدەستا بە دامەزراندنی پلەوپایە بەرزەکانی وڵات وەك (صاحب الشرطة والمحتسب)و پێوەندی ئەوانەش ڕاستەوخۆ بە دەسەڵاتی مەرکەزییەوە بوو.[٤٣٦] هەر لە

---

(٤٣٥) جرجي زيدان: تاريخ التمدن الاسلامي، ٤ / ٤٦٧.

(٤٣٦) علي محمد راضي: عصر الاسلام الذهبي، القاهرة، د–ت، ص ١٤٧.

ساڵی یەکەمی چوونە بەغداوە بوەیهییەکان خەلیفە (المستکفی بالله)یان* لابرد و خەلیفە (المطیع لله)یان** لە شوێنی دانا.[٤٣٧] لە بارەی لاوازی خیلافەتی عەبباسییەوە هەر ئەوەندە بەسە کە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە لە نێوان (بەختیار عز الدولة)* و خەلیفە (المطیع لله)دا لە ساڵی (٣٦١ك/٩٧١ز) ڕوویدا. لە پاش هێرشی ڕۆمییەکان بۆ سەر جەزیرە و نصیبین، کە بەختیار داوای پارەی لە (المطیع لله) کرد بۆ خۆسازدان دژی بێزەنتینییەکان، خەلیفە بەم شێوەیە وەڵامی دایەوە: "پێویستم بە هێرشکردن دەبوو گەر ماڵ و دونیام بە دەستەوە بایە، بەڵام ئێستە کە تەنها بەشی بژی و مەمرەم هەیە و ئەویش بە دەستی ئێوەوەیە هیچ پێویستیم بە جەنگ نییە ئەم ئێوەشم کە پارەکان ئەیهێنن و مەبەستان تەنها بێدەنگ کردنی خەڵکییە ئەوا پێشکەشتانی دەکەم. گەر دەتانەوێت، گەر داوای وازهێنانیش بکەن وازدەهێنم لەو بڕەش کە

* المستكفی بالله:- ناوی (ابو القاسم عبدالله بن المكتفی بالله)ە لە ساڵی (٢٩٦ك/٩٠٨ن) لەدایک بووە، لە نێو ساڵانی (٣٣٣-٣٣٤ك/٩٤٤-٩٤٥ن) خەلیفەی عەبباسی بوو، لەسەردەمی ئەودا بوەیهییەکان خیلافەتی عەبباسییان داگیرکرد، خەلیفە دەستگیر کراو چاوی دەرهێنرا بەدەستی (معز الدولة بن بویة)، لە ساڵی (٣٣٨ك/٩٤٩ن) کۆچی دوایی کرد. (ابن الكازروني: مختصر التاريخ،١٨٦؛السيوطي، تأريخ الخلفاء، ٣٩٧).

** المطیع لله:- ناوی (ابو القاسم الفضل بن المقتدر بن المعتضد)ە، لە ساڵی (٣٠١ك/٩١٣ن لەدایک بووە، لە نێو ساڵانی (٣٣٤-٣٦٣ك/٩٤٥-٩٧٣ن) خەلیفەی خیلافەتی عەبباسی بووە، لەسەردەمی ئەمدا (بەردە ڕەشەکە-الحجر الأسود) گێڕدرایەوە شوێنی خۆی پاش (٢٢)ساڵ، لە ساڵی (٣٦٣ك/٩٧٣ن) کۆچی دوایی کرد. (الطبري: تاريخه،٣٥٥/١١؛ ابن العبري: تاريخ مختصر الدول،١٦٧؛ السيوطي: تأريخ الخلفاء، ٣٩٨).

(٤٣٧) ابن الكازروني: مختصر التاريخ، ١٨٧؛ محمد جواد مشكور: تاريخ ايران زمين، انتشارات الشرقي، د-ت،١٧٦.

* بختيار عز الدولة: ناوی (ابو منصور عز الدولة بن معز الدولة) دووەم میری بوەیهییەکان بوو، لە ساڵی (٣٥٦ك/ ٩٦٧ن) دەسەڵاتی لە بەغدا وەرگرت لە ساڵی (٣٦٧ك/٩٧٨ن) کوژرا. (الصفدي: الوافي بالوفيات،٨٤/١٠-٨٥؛سبط ابن الجوزي: مرآة الزمان، ٢٥٣-٢٥٤).

بەدەستمەوەیە و هەموو شتێ بەجێ دەهێڵم".[٤٣٨] زۆری پێنەچوو (المطیع لله) لابرا و کوڕەکەی (الطائع لله)** لە ساڵی (٣٦٣ك/٩٧٣ز)دا لە جێی دانرا.[٤٣٩] هەندێ لە ولایەتەکان نیمچە سەربەخۆییەکیان بەدەستهێنابوو، بەڵام هەر بەردەوام بوون لەسەر گوێڕایەڵی خەلیفەی عەبباسی وەك سەرکردەیەکی ڕۆحی، بۆ نموونە هەرچەندە دەوروبەری دەوڵەتی عەبباسی جیابوونەوە، بەڵام فەرمانڕەوایی هیچ یەکێ لەو ویلایەتانە شەرعی نەدەبوو گەر خەلیفە دانی پێدا نەنابایە.[٤٤٠]

ئەو ویلایەتانە لە ناوەوە سەربەخۆبوو بوون و میرەکانیان بە ئازادییەکی تەواوەوە فەرمانڕەوایییان دەکرد و دارایی تایبەتیان هەبوو، بەڵام بڕێکی دیاریکراویان لە داهاتەکانیان دەنارد بۆ خیلافەت وەك هێمایەك بۆ هەبوونی پێوەندی، هەموو والییەکیش زۆر چاوی لەوە بوو کە ڕاستەوخۆ لە لایەن خەلیفەوە تەقلید بکرێت و هەروەها هەموو ویلایەتێك سوپای تایبەتی خۆی هەبوو، واتە ویلایەتەکان هەموو شێوەیەکی سەربەخۆییان هەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وازیان لە سەرداری ڕۆحی خەلیفە نەدەهێنا.[٤٤١] هەرچەندە خیلافەتی عەبباسی هێزی خۆی لە دەست دابوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وەك هێمایەك بۆ سەرکردایەتی ئیسلامی مابووەوە. لەبەر شوێن و پلەوپایەی خەلیفە لە جیهانی ئیسلامییدا، ڕەزامەندی و دانانی بە هەر دەسەڵاتێکدا بەلای میرەکانی دەوروبەرەوە زۆر گرنگ بوو، بۆ نموونە میرەکانی کورد لەو سەردەمەدا

---

(٤٣٨) مسکویه: تجارب الامم، ٢/٣٠٧.

** الطائع لله:- ناوی (عبدالکریم بن المفضل بن جعفر المقتدر بن المعتضد)ە لە ساڵی (٣١٧ك/٩٢٩ز)، لە نێو ساڵانی (٣٦٣-٣٨١ك/٩٧٣-٩٩١ز)، لەدوا ساتەکانی ژیانی دەستبەسەر بوو، لە ساڵی (٣٩٣ك/١٠٠٢ز) کۆچی دوایی کرد. (مسکویە: تجارب الأمم،٢/٣٢٧؛ ابن الکازورني:مختصر التاریخ،١٩١؛ السیوطي: تاریخ الخلفاء، ٤٠٦).

(٤٣٩) ابن القلانسي: ذیل تاریخ دمشق، مطبعة الاباء الیسوعیین، بیروت، ١٩٠٨،١١.

(٤٤٠) جمال الدین الشیال: تاریخ الدولة العباسیة، دار الکتب الجامعیة، القاهرة، ١٩٦٧، ٤٢-٤٣.

(٤٤١) احمد ابراهیم الشریف: العالم الاسلامي، ص ٤٩٧.

ڕێژێکـی زۆری خەلیفـەیان گرتـووە و هـەوڵیان داوە شـێوە پێوەندییـەکییان لەگـەڵ خەلیفەکاندا هەبێت تا سیفەتێکی شەرعی بدەن بە دەسەڵاتەکەیان، پێویستە ئەوەشمان لە یاد بێت کە میرنشینە کوردیەکان لە سەردەمی بوەیهییەکانـدا میرنـشینی دەسـت بەسەراگرتوو بوون بەپێی چەمکی ئەو سەردەمە کە (الـماوردی) باسـی لێـوە کـردووە، واتە میر بە زۆر دەست بەسەر ئەو وڵاتەدا دەگرێت (إمارة أستیلاء) و دواتر خەلیفە بـە ناچاری وەك میر لەو میرنشینەدا دایدەنێت. ئینجا میر کاروبار و سیاسەتی میرنشینەکە بەپێی ئەحکامی ئاین و بە روخسەتی خەلیفە بەڕێوە دەبـات.[٤٤٢] لـەو حاڵەتانەشـدا ڕەزامەندی خەلیفە زۆر پێویست بوو لەبەر ڕای گشتی یان ڕوونەدانی بەرهەڵـستکاری. لە دیارترین سیماکانی بوونی ڕۆڵی خەلیفە، ناوهێنانی لە مینبەر و ناو نووسینی لـە سەر پارە و سکە و ناردنی دیاری و پارە بووە بۆ بەغدا.[٤٤٣] لەو ئەرکانەی کە پێویست بوو لە سەر خەڵك بەرانبەر بە خەلیفە گوێڕایەڵی بـوو، بـەلای خەڵکـەوە گوێڕایـەڵی فەرمانڕەوایانی وڵاتان بۆ خەلیفە پێویست بوو.[٤٤٤] واتە بڕوای خەڵکی و گوێڕایەڵییان بۆ خەلیفە لە گوێڕایەڵی پێغەمبـەرەوە (د.خ) وەرگـیراوە کـە ئـەمری بـە مـسوڵمانان کردبوو گوێڕایەڵی فەرمانڕەواکانیان بن، بەم شێوەیە بیرۆکەی گوێڕایەڵی خەلیفە هاتە کایـەوە و گوێڕایـەڵی فـەرمانڕەواکان بـوو بـە ئـەرك گـەر فەرمانڕەوایـەتی زۆردار و ستەمکار بێت. ئـەم تێڕوانینـە نازنـاوی (سـێبەری خـوای سـەرزەوی)ی بـە خەلیفـە بەخشی.[٤٤٥] بۆیە ئـەو میرانـەی هـەوڵی جیابوونـەوەیان دەدا لـە ترسـی دەوروبـەر و دەسەڵاتی خۆیان نەیاندەتوانی ئەم بیرۆکانـە لـە بـیری خەڵکیـدا بـسڕنەوە. خیلافـەتی

---

(٤٤٢) الاحكام السلطانية و الولايات الدينية، ص ٥٥.

(٤٤٣) محمد الخضري بگ: محاضرات – الدولة العباسية، ٤٩٤، حسام الدين علي غالب: الكرد، ص٢٥١–٢٦٥.

(٤٤٤) الماوردي: الاحكام السلطانية، ص١٧.

(٤٤٥) توماس آرنولد: الخلافة، تر، حسن حيدر اللبناني، مطبعة دار التضامن، بغداد، ١٩٦١،ص ٣٧–٣٨.

عەبباسی پێوەندی دیبلۆماسی و سیاسی لەگەڵ هەرێمەکاندا هەبوو ئەم پێوەندییانەش لایەنی باش و خراپیشی هەبوو، بەپێی سیاسەتی دەوڵەت و سەردەمەکان هەندێ لە دەوڵەت و میرنشینەکان پێوەندی باشیان بە خیلافەتەوە هەبوو، بەڵام هەندێکیشیان پێوەندیان لەگەڵ خیلافەتی عەبباسیدا باش نەبوو، ئینجا ئەم پێوەندیەش زۆرجار بەیەك شێوە نەدەمایەوە، بەڵکو هەندێ جار پێوەندییەکە پێچەوانە دەبووەوە، واتە ئەوەی پێوەندی باشی لەگەڵ خیلافەتدا هەبوو تێك دەچوون و ئەوانەی کە پێوەندی خراپیان هەبوو لەگەڵ خەلیفەدا پێوەندییەکەیان باش دەبوو.

لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە پێوەندی میرنشینە کوردیەکان لەگەڵ خیلافەتی عەبباسیدا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی خەلیفە (القادر باللە)،* (٣٨١-٤٢٢ك/٩٩١-١٠٣١ز)و کوڕەکەی (القائم بأمر اللە)** (٤٢٢-٤٦٧ك/١٠٣١-١٠٧٥ز)، چونکە میرنشینە کوردیەکان لەو سەردەمانەدا لە لوتکەی گەشەکردنیاندا بوون. ئینجا لەو سەردەمانەشدا خیلافەتی عەبباسی ناو شۆڕەتی لە دابەزیندا بوو، بەتایبەتی لە سەردەمی هەردوو ئەو خەلیفەیەدا، بۆیە تێدەکۆشان لەپێناو بەدەستهێنانەوەی دەسەڵاتی سیاسی و هەروەها دەستگرتن بەسەر کارە ئاینیەکانیشدا.(٤٤٦)

---

*القادر بالله: ناوی (ابو العباس احمد بن اسحاق بن المقتدر بن المعتضد)ە، لە نێو ساڵانی (٣٨١-٤٢٢ك/٩٩١-١١٣١ز) خیلافەتی عەبباسی گرتە دەست بۆ ماوەی (٤١)ساڵ، خەلیفەیەکی زاهد وهاوڕێ زاناکان بوو، لەسەردەمی ئەو شاری (السند) لە وڵاتی ئەو دیوی ڕووبار فەتحی کرد.(ابن العبري: مختصر،١٩٦ ؛ابن الأثير: الكامل،١٨٦/٨).

** القائم بامر الله- ناوی (ابو جعفر عبدالله بن القادر بن المقتدر)ە، لە ساڵی (٣٩١ك/١٠٠٠ز) لەدایك بووە، لە نێو ساڵانی (٤٢٢-٤٦٧ك/١١٣١-١٠٧٤ز) خیلافەتی عەبباسی گرتە دەست، لەسەردەمی ئەودا سەلجوقیەکان کۆتاییان بەدەسەڵاتی بوەیهییەکان هێنا و خۆیان دەسەڵاتی بەغدایان گرتە دەست، نزیکەی (٤٥) ساڵ لە حوکمڕانی خیلافەتدا بوو. (الذهبي: العبر في خبر من غبر، ٣٢٢/٢؛ الحنبلي: شذرات الذهب، ٣٢٦/٣ السيوطي: تاريخ الخلفاء، ٤١٨).

(٤٤٦) ابن العبري: تاريخ مختصر الدول، ١٨١؛ ابن الطقطقي:الفخري،٢٣٣.

شایانی باسه كه پێوەندی باش لەگەڵ خیلافەتدا جیاوازە لەبوونی پێوەندی لەگەڵ هێزەكانی تردا، بەمەرجێك ئەو پێوەندییە باشە لە ئەنجامی كاریگەری سیاسی یان ئاسایش و ئارامی نەبوبێت. ئەوەشی كە تێبینی دەكرێت ئەوەیە سروشتی پێوەندی لەگەڵ خیلافەتی عەبباسیدا پەیوەستە بە پێوەندی لەگەڵ بوەیهییەكان، چونكە پێوەندی باش و دیبلۆماسی هەندێ لە میرەكانی كورد لەگەڵ بوەیهییەكاندا رۆڵێكی گەورەی هەبوو لە بەدەستهێنانی دانپێدانان و تەقلیدی خیلافەت. لە دیارترین ئەو پێوەندییە دیبلۆماسییانە:

١- بەخشینی پلەو پایە و نازناو

ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا لە (قلّد) بەمانای بەخشین دێت.[٤٤٧] هەروەها بەمانای ناچاركردنیش دێت.[٤٤٨] بۆ بەخشینی ویلایەت و نووسینی پەیمان و بەڵێن ڕێگەیەكیان هەبوو بەم شێوەیە دەستی پێدەكرد "ئەمە ئەو بەڵێنەیە كە عبدالله والییەكەی فلان لە فلان ئیمامیان وەرگرتووە و بەوەش ناسراوە". ئینجا هەندێ لە سیفاتەكانی باس دەكات، لەوانەیشە لەلایەن سوڵتانەوە ستایش كرابێت پاشان دەوترێت: "ئەمە و ئەمەی پێی بەخشی"، ئینجا چەند ئامۆژگارییەكی دەكات دواتر دەوترێت "ئەوە و ئەوەی پێی بەخشی" دەوترێت "ئەمە عەهد و پەیمانی ڕابەری ئیماندارانە بۆ تۆ بەڵگەیە لەسەر تۆ...هتد".[٤٤٩] كاتێ كە هەرێمەكان نیازی جیابوونەوەیان دەبوو نەیاندەتوانی بەتەواوەتی لە خیلافەت وازبهێنن، چونكە پێویستیان بە پشتگیری خیلافەت هەبوو، چونكە ئەو دەوڵەتانە فەرمانڕەوای خۆیان بەشەرعی نەدەزانی گەر لەلایەن خەلیفەوە پێی نەبەخشرایە وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ كرد، نەشیان دەتوانی فەرمانڕەوا دانێن بەپێی خیلافەت گەر بەناریش بێت، خیلافەتیش زۆرجار پەیمانی

---

(٤٤٧) ابراهيم مصطفى وآخرون: المعجم الوسيط، دار احياء التراث العربي، بيروت، ٤٧٦/٢.

(٤٤٨) ابن منظور:لسان العرب، ٤ /٣٦٩.

(٤٤٩) القلقشندي: صبح الاعشى،٢٤٢/١٠-٢٤٣.

دەســەڵات بەخــشینی بــۆ دەنــاردن، چــونکە نەیــدەتوانی ڕووبــەڕووی دەوڵەتــە تــازە دروستبووەکان بێتەوە. بەم شێوەیە بڕیاری پەیمانی دەسەڵات بەخشین لەلایەن خەلیفەوە دەردەچوو بــۆ (مــیر) بەرانبــەر بــە پابەنــدبوون بــە هەنــدێ ئەرکــەوە بــۆ خیلافــەتی عەبباسی.[٤٥٠] خیلافــەتی عەبباســی دەیزانــی کــە ئــەو دەوڵەتانــە بوونەتــە خــاوەنی هێزێکی گەورە. ناردنی پەیمانی دەسەلات بەخشین تەنها شتێکی ڕەمزییــە، بــەڵام لــەو سەردەمانەدا خیلافەت لەژێر باری کێشە و نائارامییــدا دەینالآنــد تــەنها لــە ڕێگــەی پیلانگێڕییەوە دەیتوانی ڕووبەڕووی ئەو بارودۆخە ببێتەوە. لەبەرئەوە خەلیفە لاوازەکانی دەوڵەتی عەبباسی لەو دەوڵەت و میرنشینانە دەترسان بۆیە بۆ ئەوەی مانەوەیان لــەژێر دەسەڵاتی خیلافەتدا مسۆگەر بکــەن پــەیمانی ویلایــەت بەخــشینی بــۆ دەنــاردن.[٤٥١] هەرچەند لەو ماوەیەدا ویلایەتێکی زۆر بەخشرا بەڵام لەگەڵ ئەوەشــدا بــە شــێوەیەکی هەڕەمەکی نــەبوو. بــۆ نموونــە دەبــوو ئــەو کەســەی دەســەڵاتی پێدەبەخــشرێ خــاوەنی کەسایەتییەك و دەور و دایرەیەکی باش بێت،[٤٥٢] هەروەها دەبوو ڕێککەوتێك هــەبێت لە بەخشیندا زۆرجــار بــە ناســراوی و زانیــاری کەســێك دەبەخــشرا، بــۆ نموونــە لــەو سەردەمــەدا بەخشین زۆر بوو، چونکە بوەیهییەکان کاریان بۆ ئەوە دەکــرد کــە مولــك و ماڵیان دەست کەوێت ئەم سیفەتەشیان لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو کە حەز و ئارەزوویــان لە گەورەبوون و پلەوپایەدا هەبوو.[٤٥٣] بەخشینی ویلایەت بــە هەنــدێ لــە میرەکــانی کورد لەو ســەردەمــەدا سیمایەکە لە سیماکانی پێوەندی دیپلۆماســی نێــوان میرەکــانی کورد و خیلافەتی عەبباسی و شێوەیەکە لــە دانــانی خیلافــەتی عەبباســی بــە ڕووی میرەکانی کورد لە ڕووداوەکانی ئەو سەردەمــەدا، جگە لــە ویلایــەت بەخــشین دەبیــنین

---

(٤٥٠) احمد ابراهيم الشريف: العالم الاسلامي، ٤٥١-٤٥٢.

(٤٥١) ارمانوس فامبيري: تاريخ بخارى، تر: احمد محمود الساعاتي، شركة الإعلانات الشرقية، القاهرة، ١٩٦٥، ص٩٨-٩٩.

(٤٥٢) حسن الباشا:الألقاب الأسلامية في التاريخ والوثائق والآثار، القاهرة،١٩٥٧، ١٠٤.

(٤٥٣) عباس برويز: تاريخ ديالمة و غزنويان، ١٣٣٦هـ، ١٤٤.

میرەکانی کورد لەو سەردەمانەدا ڕەزامەندی خیلافەتیان بەدەستهێنا بۆ فەرمانڕەواییکردنی نیوچەکانی خۆیان.(٤٥٤)

لە ساڵی (٣٨٨ك/٩٩٧ز)دا لەبەرئەوەی میر (بدر بن حسنویه)(٤٥٥) گەلێ کاری چاکی ئەنجامدا وەك (ابن کثیر) باسی دەکات و دەڵێت: "ئەو میرە یەکێ بوو لە باشترین پاشاکانی نیوچەی دەینەوەر و هەمەدان و خاوەنی سیاسەتێکی چاك و زۆر بەخشندە بوو"،(٤٥٦) هەروەها یارمەتی (بهاء الدولة) کوڕی (عضد الدولة) لە جەنگەکانیدا لە نیوچەی (قنطرة البیضاء)* (ابو علی بن استاذ بن هرمزدا) کە دواتر بە پیشەوای سوپا ناسرا، چونکە خەلیفە داوای لە میر بدر کرد یارمەتی بدات بە ئازوخە و تەقەمەنی کە سوپاکەی خەریك بوو لە نیودەچوو، میر بدریش هەموو پیویستییەکی بۆ دابین کرد تا لە ئەنجامدا شەڕەکە لە بەرژەوەندی ئەو واتە خەلیفە کۆتایی پیهات.(٤٥٧) لەبەرئەوە لەلایەن خەلیفەوە پاداشتی درایە و خەڵاتکرا و ناوی (ابو النجم)ی لێنرا و فەرمانڕەوایی ئەو نیوچانەی هەرێمی چیای پێ بەخشرا کە لە ژێر دەسەڵاتیدا بوو. (شکۆو دەسەڵات و جلوبەرگی درەوشاوەی پێ بەخشی).(٤٥٨) و نازناوی (نصرة الدولة)ی پێ بەخشرا، بەڵام ئارەزووی لەم ناوە نەبوو (حەزی دەکرد ناوی (ناصر الدولة)ی لێبنرێت).(٤٥٩) خەلیفەش ئارەزووەکەی بۆ بەجێ هێنا و نازناوی

---

(٤٥٤) برتولد اشبولر: تاریخ ایران در قرون نخستین إسلامی، تر: مریم میر احمدی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٣ – ١٩٩٤، ٢/١٠٩-١١٠.

(٤٥٥) الکتبي: عیون التواریخ، تح: فیصل السامر ونبیلة عبدالمنعم داود، دار الحریة للطباعة، بغداد،١٩٧٧، ١٣/١١٦.

(٤٥٦) البدایة والنهایة:١١/٣٤٦.

* (القنطرة البیضاء) شارێکی گەورەیە لەسەر خاکی فارس، خاوەن بەروبوومێکی زۆر و ئاوێکی سازگار و خاکێکی بەپیتو بەرەکەتە، (القزوینی: آثار البلاد،١٦٤-١٦٥).

(٤٥٧) الروذراوري: ذیل،٣/٣١٠.

(٤٥٨) ه س،٣/٣١١،ابن الجوزي المنتظم،٧/٢٠٢.

(٤٥٩) الروذراوري: ذیل،٣/٣١١ ؛ ستانلي لینبول: الدول الأسلامیة،١/٢٨١.

(ناصر الدين والدولة)ی، لە ساڵی (٣٨٨ك/٩٩٨ز)دا پێ بەخشرا،[٤٦٠] وادیارە وەك (الروذراوري) دەگێڕێتەوە: ئەم ڕێزلێنانە بەهۆی ((داواکاری (بهاء الدولة) و نووسراوەکەیەوە بووە)).[٤٦١] بەم شێوەیە دەبینین (بدر بن حسنویە) داوای ئەو نازناوەی کردووە و بۆ ئەم مەبەستەش کەسێکی ناردووە بۆ لای خەلیفە. پێویستە ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەم دیاردەیە کاتێ پەیدابوو کە خیلافەتی عەبباسی تووشی لاوازی و شکست بوو بوو، چونکە لەو ماوەیەدا والییەکان دەستیان بە داواکردنی ناو و نازناو کرد بۆ دەرخستنی شوێن و پلەوپایەیان و خستنەڕووی چاکەیان بەسەر خیلافەتەوە، بەو پێیەی خیلافەت پێویستی بە هاوکاری و یارمەتیی و پشتگیریان هەیە.[٤٦٢] نازناو (اللقب) وا دائەنرێت کە لەگەڵ ڕەوشت و چالاکی و توانای بەخشێنەر بگونجێت، هەروەها نادرێت بە هەموو کەسێك لەبەرئەوە میر (بدر بن حسنویە) میرێکی لێهاتوو بوو، و دەسەڵاتی زۆر بوو، نازناوی (الأمیر الأجل)یشی پێ بەخشرا، هەروەها (أبو النجم) دەگونجێت لەگەڵ (بدر)، و دەسەڵاتی تەواوی هەبووە، لەبەرئەوە نازناوی پێ بەخشرا کە سەلماندنە لە توانای بدر چی لەڕووی ئایینەوەو چی لەڕووی دونیاییەوە (ناصرالدین والدولة)، بەڵام هەموو ئەو ناو نازناو و مەرجانە کە خیلافەتی عەبباسی دەیبەخشی بە میرە بوەیهییەکان یان وەزیرەکانیان هیچ مۆرکێك و سیفەتێکی دینی نەبوو، تەنها ئەوە نەبێت کە بە (بدر بن حسنویە) بەخشرا.[٤٦٣] ئەو بەخشینە گرنگییەکی زۆری هەبوو بۆ ئەوەی سیفەتێکی شەرعی بەفەرمانڕەوایی (بدر) ببەخشێ

---

(٤٦٠) ابن الاثیر: الكامل، ١٩٣/٧.

(٤٦١) ذیل تجارب الأمم:٣١١/٣.

(٤٦٢) (بدر بن حسنویە) نازناوەکەی بەم جۆرە بووە -:(ناصرالدین والدولة، الأمیر الأجل ابو النجم مولی امیر المؤمنین بدر بن حسنویە) ئەم نازناوە دەرکەوتووە، لەسەر کورسیەکەی (بدر بن حسنویە) کە لە موزەخانەی عێراقی لە بەغدا پارێزراوە، هەروەها لەسەر بەردێکی تەنیشت (قنطرة کاشکان) لە لورستانی ایران نوسراوە) بڕوانە: (حسام الدین علی غالب: الكرد في الدینور وشهرزور، ص ص١٥٦، ١٥٧).

(٤٦٣) الكتبي:عیون التواریخ، ١١٦/١٣.

لە نێوچەی هەرێمی چیادا ئەم داننانـە بـە دەسـەڵاتەکەیدا شـوێن و پلەوپایـەی بـدر دەستنیشان دەکات لەناو میرەکانی سەردەمی خۆیدا. چـونکە (بـدر) یـەکێ بـوو لـەو میرانـەی کـە ژمارەیـان کـەم بـوو بـوەیهیی، نـەبوون و دانپێـدانانی خەلیفـەیان بەدەستهێنابوو لە فەرمانڕەوایکردنیاندا لەو سەردەمەدا. دەوڵـەت و میرنـشینەکان زۆر هەوڵیان دەدا کە پەیمانی دەسەڵات بەخشینیان لە خیلافەتەوە پـێ ببەخـشرێ بـۆ ئـەم مەبەستەش دیاری و بەخشینێکی زۆریان بۆ خیلافەت دەنارد،[٤٦٤] چـونکە بەخـشینی ڕەزامەندی و پەیمان لە لایەن خیلافەتەوە بە والی ڕۆڵێکی زۆری هەبوو لـە نێـو چـینی تایبـەت و گـشتی و بازرگانەکانـدا. چـونکە ئـەوە پـشتگیری دەسـەڵات و بەرژەوەندییەکانیانی دەکرد. هەروەها ئاڵا بەخشین واتا و مەبەستی تایبەتی هەبوو، بـۆ نموونە هەندێ سەرچاوە باسی ئاڵا و ئەوەی لەسەری نووسراوە بۆ دەکەن، بۆ نموونە ((ئاڵا پێویستە لە ئاورێشمی سپی بێت و بەمرەکەب لەسەر لایەکی بنووسرێت "لاالە الا اللە وحدە لاشریك لە، لیس کمثلە شئ هو خالق کـل شـئ هـو اللطیـف الخـبیر". شـوێنی بەستنەکە (عقد) لە نێوەندە و بـە سـپێتی دەمێنێتـەوە لـە لاکـەی دیکـەی ئاڵاکـە دەنووسرێت. "محمد رسول اللە ارسلە بالهدی ودین الحق لیظهرە علی الدین کلە ولـو کـرە المشرکون".[٤٦٥]

خیلافەتی عەبباسی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی مەروانییەکانـدا لـە دیاربـەکر زۆر لاواز بوو ڕووبەڕووی گرفت و کێشەی زۆر بـووە، ئەمـەش لـە ئـەنجامی فـەرمانڕەوایی بوەیهییەکان و سەلجوقییەکان و ململانێـی نێوانیانـەوە سەرچـاوەی گرتبـوو. هـەروەها ململانێیان لەگەڵ فاتمییەکاندا لە موسڵ و شام و جەزیرەدا هەبوو و لاوازی خیلافەتی عەبباسی یارمەتیدەر بوو بۆ دامەزراندنی میرنشین لە نێوچەکەدا، لەوانەش میرنشینی مەروانییەکان لە دیاربەکر و جەزیرە. بوەیهییەکان لە سـەدەی (٤ك/١٠ز)دا دەسـتیان

(٤٦٤) حسام الدين علي غالب: الكرد،٢٥٤؛ قادر محمد حسن:الأمارات،٦٣.

(٤٦٥) سورة التوبة،٣٣؛ هلال الصابي: رسوم دار الخلافة، تح: ميخائيل عواد، مطبعة العاني، بغداد،١٩٦٤،ص٩٥.

بەسەر بەغدادا گرتبوو و هەندێ جاریش لەگەڵ خەلیفەدا بەشداری خوتبە و ناوی سەرسکەشیان دەکرد.[٤٦٦] هەروەها ناو و نازناویشیان بەدەستدەهێنا[٤٦٧]. بوەیهییەکان بەدرێژایی سەردەمی (باذ الكردي) (٣٦٩ك/٩٨٠ز) بە بەردەوامی لە ململانێی مەروانییەکاندا بوون.[٤٦٨] دوای سەردمی (باذ) ماوەیەك پێوەندی نێوان مەروانییەکان و عەبباسییەکان باش بوو بە تایبەتی لەسەردەمی میر (ممهد الدولة)دا ئەمەش لە گوێڕایەڵی میرەوە بۆ خیلافەت و بەخیلافەتی شەرعی دانانی بەوە سەرچاوەی گرتبوو. لەلایەن خیلافەتیشەوە پێشتر نازناوی (ممهد) بە (ابو منصور) بەخشرابوو.[٤٦٩] کە خەلیفە (القادر بالله) پێی بەخشیبوو. جگە لە ڕێزلێنان کە پێی بەخشرابوو و هەروەها ڕێزلێنانی پادشای بوەیهییەکان (بهاء الدولة) و وەزیرەکەیش (فخر الدولة)[٤٧٠]

ئەوەی کە سەرچاوەکان بۆیان پاراستووین لەم بارەیەوە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی میر(احمد بن مروان) (٤٠٢- ٤٥٣ك/ ١٠١٢- ١٠١٦ز) کە پێوەندییەکی دیبلۆماسی پتەوی لەگەڵ خیلافەتی عەبباسیدا هەبوو بەڕادەیەك کە خۆی هەندێ لەوانەی دوای ئەو هاتن دانپێدانان و دەسەڵات و نازناویان لەلایەن خیلافەتەوە پێبەخشرا. دوای ئەوەی بارودۆخەکە بۆ میر (أبو نصر) ڕێکەوت وە دەستی گرت بەسەر هەموو نێوچەی دیاربەکردا تەنها (ئامد) نەبێت. لە ساڵی (٤٠٣ك/١٠١٣ز) نێردراوی خەلیفەی عەبباسی (القادر بالله) پیاوانی پادشای بوەیهی (الملك شاهنشاه سلطان الدولة بن بهاء الدولة)ی کوڕی (عضد الدولة)، لەگەڵ خۆشیاندا خەڵات و ڕێزلێنان و فەرمانی میرایەتی هەموو نێوچەی دیاربەکریان لەلایەن خەلیفە و

(٤٦٦) مسكويه: تجارب الامم، ج٢/ص٨٥.

(٤٦٧) حسن الباشا: الالقاب الاسلامية، ص٦٢.

(٤٦٨) الروذراوري:ذيل،ج٣/ ص٨٤.

(٤٦٩) القلقشندي: صبح الاعشى، ج٦/ص٣٠؛حسن الباشا: الالقاب الاسلامية،ص٥٠٩.

(٤٧٠) الفارقي: تاريخ الفارقي، ص٨٦؛ ابن شداد:الاعلاق الخطيرة، ٣٢٤/٣/١.

سوڵتانەوە پێبوو.[٤٧١] بە میر (نصر الدولة احمد بن مروان)یان بەخشی جگە لە نازناوی (نصر الدولة و عمادها ذي الصرامتين)[٤٧٢] خەڵاتەکەش لە حەوت بەش پێك هاتبوو (کەوا، فرجیە، جبە (پۆشاکی سەرتاپێ) عمامە کڵاوێکە، دوو بازنگی زێڕ، گەوهەر پەندێك و ئەسپێك بەزینی زێڕەوە).[٤٧٣] ئەمەش گرنگی زۆری هەبوو بۆ بەخشینی سیفەتی شەرعی بە فەرمانڕەوایی مەروانییەکان لە نێوچەکەدا، هەروەها واتای بەخشینی تەواو دەگەیەنێ بەمیر (نصر الدولة احمد بن مروان) لە فەرمانڕەوایی وڵاتدا.[٤٧٤] شایانی باسە کە پەیامبەری خەلیفە (الفاطمي) ئێوارەی ڕۆژێك گەیشتە ئەوێ و پۆشاك و دیاری و بەخشەکانی لەگەڵ خۆیدا بردبوو، لە هەمانکاتدا نازناوی (عزالدولة و مجدها ذي الصرامتين)ی[٤٧٥] لە میر (نصرالدولة أحمد بن مروان) نا، بۆ بەیانی ڕۆژی دواتر پەیامبەری نێرراوی پادشای بێزەنتی (بسیلوس دووەم)* گەیشتە هەمان شوێن و دیاری و خەڵاتێکی وەك (الفارقی) وەسفی دەکات بێ وێنەی پێشکەش بە میر (نصر الدولة أحمد بن مروان) کرد. بۆ ڕۆژی دواتر میر (نصر الدولة أحمد بن مروان) لەسەر کورسی پادشایی دانیشت و پێشوازی لەو میوانانە دەکرد کە بۆ پیرۆزباییکردن سەردانیان دەکرد و لەلایەن ڕاستییەوە نێرراوی خەلیفەی عەبباسی و سوڵتانی بوەیهی دانیشتبوون لە لایەن چەپیشییەوە نێرراوی خیلافەتی فاتمی و دەوڵەتی بێزەنتی دانیشتبوون. ئەو بڕیار و نووسراوانە خوێنرایەوە کە خەلیفە و پادشاکان ناردبوویان. ئەم مەراسیمە بەئامادەبوونی میران و سەرکردە سەربازییەکان

(٤٧١) الفارقي: تاريخه،١٠٢؛ ابن شداد: الأعلاق الخطيرة، ٣٤٩/٣/١.

(٤٧٢) الفارقي، هـ. س،١٠٨؛ ابن شداد، هـ-س، ٣٥١/١/٣.

(٤٧٣) الفارقي: س. پ،١٠٨.

(٤٧٤) محمود ياسين التكريتي: الامارة المروانية، ١٢٥.

(٤٧٥) الفارقي: س. پ،١٠٩.

* بسیلون دووەم: لە ساڵی (٣٦٥ك/٩٧٦ز) دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی گرتە دەست و لەماوەی فەرمانڕەوای دوورودرێژی توانی هێز و دەسەڵات و شکۆمەندی بگرێتەوە بۆ ئەو ئیمپراتۆریەتە. (نعيم فرح: تاريخ بيزنطة السياسي، دمشق،١٩٩١-١٩٩٢،ص٢٤١).

بەڕێوەچوو، ئینجا میر پۆشاکەکەی لەبەر کرد و دواتریش میر پۆشاکێکی وای بەخشییە نێرراوەکان کە باسی نرخ و بەهای ناکرێت ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە (الفارقی) ستایشی (نصر الدولة أحمد بن مروان) بکات، ستایشی ڕێزلێنانی بکات لەلایەن هەرسێ دەوڵەتی ئەو ڕۆژگارە و کە دەڵێت: "ناوی لە خەلیفە و پادشاکانەوە پێ بەخشرا و کەسیش لەو دڵخۆشتر نەبوو"، [٤٧٦] لە لایەکی تریشەوە ڕێزلێنانی میر (نصر الدولة أحمد بن مروان) لە لایەن خەلیفەی عەبباسییەوە بەشێك بوو لە کێشە و ململانێی نێوان خیلافەتی عەبباسی لە بەغدا و فاتمی لە قاهیرە و هەوڵدانی هەریەکێ لەو خەلیفانەبوو بۆ ئەوەی میر نصر بۆلای خۆی ڕابکێشێ، یان هەر هیچ نەبێت پشتگیری خیلافەتەکەیان بکات. بەڵام میر (نصر الدولة أحمد بن مروان) ئەو نازناوەی بە باشزانی و هەڵبژارد کە خەلیفەی عەبباسی (القادر باللـه) پێی بەخشی. [٤٧٧] نەك ئەوەی کە خەلیفەی فاتمی پێی بەخشی. بۆیە دەتوانین بڵێین ئەو ڕێز و نازناوانەی کە خەلیفەی عەبباسی بەمیر مەروانی بەخشی ڕۆڵێکی چاکی هەبوو لە پتەوکردن و تۆکمەکردنی دەسەڵاتی لە نێوچەکەدا و شان و شکۆی سامی زیاتر کرد لە نێوەوە و لە دەرەوەدا. هەروەها خیلافەتی عەبباسی و بوەیهییەکانیش بەهۆی ئەم کارە دیبلۆماسییانەوە توانیان زیاتر هەست و سۆزی میر بۆلای خۆیان ڕابکێشن، دوای ئەوەش کە توانی دەسەڵاتی خۆی بەتەواوەتی لە ئامەد و میافارقینیش بچەسپێنێت بە شێوەیەك کە بوو بەجێ سەرنجی دەوڵەتانی دەوروبەری، ئەمەش بەهۆی شوێنی جوگرافی و ستراتیژی وڵاتەکەیەوە بوو کە درێژ دەبووە و لە نێوان سێ زلهێزی ململانێکەر لە نێوچەکەدا ئەوانەش: خیلافەتی عەبباسی و بوەیهییەکان لە باشوورەوە و خیلافەتی فاتمی لە باشوری ڕۆژئاواوە و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی لە باکوورەوە. پێویستە ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەو هەنگاوە دیبلۆماسییەی خیلافەتی عەبباسی

---

(٤٧٦) تاریخ الفارقی،١١٠، ١٧٦-١٧٧.

(٤٧٧) هـ. س، ١١٠.

و بوەیهییەکان بۆ نزیکبوونەوە لە میرنشینی مەروانییەکان مەبەستی سیاسی تریشی بە دواوە بوو ئەوەش دوورخستنەوەی ئەم میرنشینە بوو لە پێوەندی درووستکردن لەگەڵ خیلافەتی فاتمی و دەوڵەتی بیزەنتیدا لە ترسی ئەوەی نەك پێوەندییان باش بێت بە تایبەتی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی میر (نصر الدولة)دا.(٤٧٨) ئەوەش کە ئەو نزیکبوونەوەیە دەسەڵمێنێ گەیشتنی نێرراوی خیلافەتی فاتمی و دەوڵەتی بیزەنتی بوو لە هەمان ڕۆژدا کە نێرراوی خیلافەتی عەبباسی گەیشتە ئەوێ وەك پێشتر باسمانکرد. لە ڕاستیدا بەدەستهێنانی ویلایەت لە لایەن خیلافەتەوە کارێك بوو گرنگی دیاری هەبوو بۆ هەموو چین و توێژێکی ئەو کۆمەڵە، چونکە پشتگیری دەس و دایەرە و بەرژەوەندییەکانیانی دەکرد. جگە لەوەش پیاوانی ئایین و شارەزایان زنجیرەی بەیەك گەیشتن بوون لە نێوان والی و میللەتدا، بۆیە گەر ئەو نووسراوانە بخرێتە بەر دەستی ئەوانە، ڕۆی ئەوان گەیاندنە بەخەڵکی و خەڵکی تێگەیاندنە لە نێوەڕۆکی ئەو بابەتانە. والی دەسەڵاتی فەرمانڕەوایی لە لایەن خودی خەلیفەوە پێی بەخشراوە، ئەمەش پشتگیری والییە کە بەرژەوەندی بازرگان و هەموو لایەکی تێدایە، چونکە بەخشینی دەسەڵات و پاراستنی ئاسایش و ئارامی ویلایەت کاریگەری باشی بۆ سەر بازرگانیش دەبێت. بەم شێوەیە ئەم دەوڵەتانە بەچاوی بایەخ و باوەڕپێکردنەوە دەیانڕوانیە ئەم دەوڵەتە کوردیە، چونکە هەموو بنەماکانی دەوڵەت و سیما شارستانیەتەکانی لەخۆگرتبوو کە دەتوانێت ڕۆڵی بەرچاو بگێڕێت لە گۆڕەپانی نێودەوڵەتی بە شێوەیەك کە ناتوانرێت فەرامۆش بکرێت بەهۆی پێگە ستراتیجیەکەیەوە، بۆیە ناچار بوون سەرلەنوێ دان بە دەسەڵاتیدا بنێن و پێوەندییە دیبلۆماسییەکانی لەگەڵدا نوێ بکەنەوە و جێگیری بکەن.

لەوانەیە ئەم دەوڵەتانە هەستیان بە گرنگی ئارامی و ئاسایش و ئاسوودەیی و ئازادی و دادپەروەری و خۆشگوزەرانی ئەم دەوڵەتە کردبێت.

---

(٤٧٨) الفارقي: تاريخه،٦١، ٨٤.

بێگومان ئەو پلان و بەرنامەیەی کە دەوڵەتی مەڕوانی بۆ خۆی دارشتبوو لە پێڕەوکردنی سیاسەتی بێلایەنی و دەست تێوەرنەدان لە ململانێ و کێشەو ئاژاوەی نێوچەکە لە نێوان دەوڵەت و میرنشینەکان و خۆپاراستن لە شەڕ و کاولکاری و نەهامەتیەکان و خۆتەرخانکردن بۆ چاککردنی کاروباری نێوخۆی دەوڵەتەکەیان و شەوغخۆنیکردن لە پێناو بەرژەوەندی میللەتەکەیان بەشێوەیەك ببوون بە خۆشگوزەرانترین گەل لە نێوچەکەدا کە جێگەی ڕێز و سەرسوڕمان بوون لەلایەن ئەو دەوڵەتانە، هەروەها ڕەخساندنی ئەو ئازادیە بۆ هاولاتیە مەسیحیەکانی ڕێزگرتن و بەشداری پێکردنیان لە دامودەزگا هەستیارەکاندا لە کاتێکدا مەسیحیەکان توشی ستەم و چەوساندنەوە بوو بوون لە نێوچەکانی دیکەی جیهانی ئیسلامی بەتایبەتی لەولاتی میسردا، ئەمەش کاریگەری چاکی هەبوو لەلای بێزەنتیەکان کە ببووە هۆکاری پاراستنی هاوسنووری لەگەلّ ئەم دەوڵەتە کوردیە، هەرچەندە کێشەو ململانێی لابەلا هەبوو لە نێوانیاندا، بەلاّم لە هەموو بنەماو بنچینەیەکدا شاز هەیە.(٤٧٩)

هەروەها میرنشینی عەنازییەکان پێوەندی دیبلۆماسییان بە خیلافەتی عەبباسییەوە هەبوو گەر تەنها بەو شێوەش بێت کە داننان بێت بەدەسەلاّتی ئایینی ئەم خیلافەتەدا. لە سەرچاوەکاندا هاتووە کە دووەم میری ئەو میرنشینە بە (حسام الدولة)(٤٨٠) ناو نرابوو و ئەو نازناوانەش وەك (حسام الدولة) و (سیف الدولة)* زیاتر لە سەرکردە و میر و جێگرەکانیان دەنرا. (ناصر خسرو)ی گەڕۆك نازنێوەکانی میر (أبو منصور وهسوذان بن محمد الروادي) باسی کردووە کە سەردانی ئەو میرەی کردووە لە

---

(٤٧٩) ابن الجوزي: المنتظم،٢٦٢/٧؛ الفارقي: تاريخه، ١٠٨ – ١١٠ ؛ محمد امين زكي: تاريخ الدول والامارات،١١٠.

(٤٨٠) ابن الاثير: الكامل، ٨ /١٩.

* سيف الدولة: ناوی (ابو الحسن على ابن عبدالله) میری حمدانیەکان بوو لە شاری حەلەب، لە ساڵی (٣٥٦ك/٩٦٦ز) کۆچی دوایی کرد.(ابن خلكان: وفيات،ج٣/ص٤٠١-٤٠٦).

ساڵی (٤٣٨ك/١٠٤٧ز) بەم شێوەیە: (سیف الدولة)، و (شرف الله)، (ابو منصور)، (وهسوذان بن محمد) (مولى أمير المؤمنين).[٤٨١] ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە دەسەڵاتێکی فراوانی هەبوو لە ئازەربایجان و پێوەندی دیبلۆماسی باش لەگەڵ خیلافەتی عەبباسیدا هەبوو، نازناوی (سیف الدولة)ش لە نازنێوەکانی میر و سەرکردەکانی سوپایە، لەگەڵ نازناوی (شرف الله) و پلەوپایە و شوێنی میر و هسوژاندا دەگونجێ، چونکە ئەو میرە وڵاتی ئیسلامی لە هێرشەکانی روم و ئەرمەن و روسی پاراست ئەو وڵاتەی دەکەوێتە نێوچەی شەڕی ئەو وڵاتانەوە.[٤٨٢]

وەرگرتن و بەخشینی دەسەڵات بەلای والییەکانەوە دەسکەوتێکی زۆر گەورەبوو. بوەیهییەکانیش وەك لە سەرچاوەکاندا هاتووە، کە چۆن هەوالّی (شجاع الدولة) لە خزمەتکردنی پادشاکانی عەجەمدا بڵاوبووە و هەتا (عماد الدولة) گەیشتە کەرەج. ئینجا بەردەوام بوو تا گەیشتە فارس، دوای فراوانبوونی وڵات و دەسەڵاتی داوای لە خەلیفە (الراضي) کرد کە کاروباری (فارس)ی پێ بسپێرێت و پەیمانی ویلایەت بەخشینی بۆ بنێرێت بەرانبەر بە بڕێك پارە کە ساڵانە دەیدات بە خیلافەت، خەلیفەش پۆشاك و نووسراوی بۆ نارد و ئەویش لە پێش ئامادەبوواندا نووسراوەکەی خوێندەوە و پۆشاکەکەی لەبەرکرد و بەمەش خۆی زیاتر بەهێزکرد.[٤٨٣] لە ساڵی (٣٦٩ك/٩٧٩ز) دا (عضد الدولة) داوای لە خەلیفە کرد کە پەیمانی ویلایەت بەخشینی بۆ نوێ بکاتەوە و پۆشاکی نوێی بۆ بنێرێت، خەلیفەش کردی بە والی موسڵمانان لە هەموو وڵاتانی ئیسلامدا.[٤٨٤]

لە ڕاستیدا هەموو دەوڵەت و میرنشینەکان هەوڵیان دەدا کە پەیمانی ویلایەت و دەسەڵات بەخشینیان لەلایەن خیلافەتەوە پێ ببەخشرێ و بۆ ئەم مەبەستەش کە

---

(٤٨١) سفرنامه، نقلها الى العربية- يحيى الخشاب، ط٢، مطبعة دار العلم، بيروت، ١٩٧٠،ص ٥.

(٤٨٢) حسام الدين علي غالب: اذربيجان،ص ٢٧٨.

(٤٨٣) ابن الطقطقى: الفخري، ٢٧٨-٢٧٩؛ المقريزي: السلوك،٢٦/١.

(٤٨٤) ابن كثير: البداية و النهاية، ٢٩٥/١٢.

لەگەڵ داواکردنەکانیاندا دیاری و خەڵاتیان بۆ خیلافەت دەنارد و لەم بارەیشەوە نموونە زۆرە کە لێرەدا جێی باسکردن نییە.

٢- پێــدان = بەخشینی نازناو

کاتێك خیلافەت کەوتە دەسـتی عەبباسـیەکان نازنـاو گرنگـی خـۆی هـەبوو لـە دەوڵەتدا بە جۆرێك کە نازناو هێندە زۆربـوو پێویـستی بـەوە کـرد کـە پـۆلین و رێـك بخرێت.[٤٨٥] نازناو شەرعیەتی وەرنەدەگرت گـەر بێتـو لـە لایـەن خەلیفـەوە نەبوایـە، ئەمەش بە واتای دەسـەڵاتی سـێنترالّی خەلیفـە و جـەختکردن بـوو لـە رێکخـستنی بەردەوامی کارەکاندا، بەڵام کاتێك نازناو زۆر بوو ئەمە بووە هۆی کاریگەری نەگـەتیف لە سەر دەوڵەتی عەبباسی. لەم ڕووەوە (البیرونی) دەگێڕێتەوە "کاتێـك عەبباسـیەکان نازناوی زۆر ورديان بەخشیە دەستە و تاقمەکانیان و یەکسانیان کرد لە نێوان دۆست و دوژمن و ڕەچەڵەکیان گێڕاوە سەر خۆیان دەوڵەتەکەیان لە دەست چـوو".[٤٨٦] نازنـاوی ڕاست واتە خەلیفەوە پشت بە خاوەنی ئەو نازناوە دەبەستێت هـەروەك چـۆن پـشت بـە ڕاستی خۆی دەبەستێت و ڕەنگە ئەم نازناوە ئاماژەکردنێك بێت بۆ پایـەی سـوڵتان بـە نسبەت پلەوپایەی خەلیفە لە بەغدا کـە دەشـێ ئـەم مەسـەلەیە لـە ڕووی شـوێنەوە وابێت.[٤٨٧] جێی ئاماژە بۆکردنە کە دیاردەی نازناو لە جیهـانی ئیـسلامیدا لـە پـاش لاوازی و بێ هێزی خیلافەتەوە دەستی پێکردبێت کە والیـەکان کەوتنـە ئـەوەی داوای نازناوی فەخری بکەن بۆ دەرخستنی پلەوپایەیان و فەزڵیان هەبێت بەسـەر خیلافەتـدا بەو پێیەی کە خیلافەت پێویستی بە پشتگیری و پاڵپشتی ئەوان هەیە، ئەمەش لـەوە تێبینی دەکرێت کە (بدر بن حسنویە) داوای لە خەلیفە کـرد نازنـاوی پێببەخشێت و

---

(٤٨٥) حسن الباشا: الالقاب الأسلامية، ص٥٩.

(٤٨٦) الآثار الباقية من القرون الخالية، دار احياء العلوم، بيروت، د.ت، ص١٣٢.

(٤٨٧) حسن الباشا: س. پ، ل٥٤٤.

نوێنەری خۆی ڕەوانە کرد بۆ ئەو مەبەستە.[٤٨٨] لە ساڵی (٣٨٥ك/٩٩٥ز)دا میر (بدر بن حسنویه) بڕی (٩) هەزار دیناری دانا وەك دیاریەك (منحه) بۆ پێشکەشکردن بە میری عەرەب (الاصیفر الاعرابی) وەك قەرەبووکردنەوە لەوەی لە حاجیەکانی عیراقی وەردەگرت تا ڕێگەیان بدات بچنە شوێنە پیرۆزەکان بۆ حەج کردن.[٤٨٩] بەڵام (الروذراوري) بە جۆرێکی دیکە باسەکە دەگێڕێتەوە جیاواز لەوەی پێشوو چ لەکاتی پارەدانەکەدا و چ لە بڕەکەی و دەڵێت: "(بدر بن حسنویه) (٥) پێنج هەزار دیناری هەڵگرت لەگەڵ سەردار و کەسە ناسراوەکانی کاروانی خوراسانیەکان بە مەبەستی پاراستنی ڕێگەی حاجیەکان لە جیاتی ئەو باجەی کە هەموو ساڵێك لێیان وەردەگیرا و ببووە باجێك پاشتر گەیشتە (٩) نۆ هەزار دینار".[٤٩٠]

جگە لە دۆزینەوەی نازناوێکی دیکەی (بدر بن حسنویه) کە لە سەر (قنطرة کاشکان)* هەڵکەندراوە. کە بە یەکێك لە شوێنەوارە مێژوویەکانی میرنشینی حەسنەویە ئەژمار دەکرێت کە لەسەری هەڵکۆڵراوە "بە ناوی خوای گەورە و میهرەبان ئەمە بوو میر فەرمانی دا بە بنیادنانی بۆ (ابو النجم بدر بن حسنویه) خوا تەمەن درێژی کات".[٤٩١] نازناوی میر (الاجل) لە سەردەمی سەرەتای ئیسلامدا لە خاوەن دەسەڵاتی پیاوانی وڵات دەنرا کە خاوەن دەسەڵاتێکی فراوان بوو.[٤٩٢] سەبارەت بە میرەکانی میرنشینی مەروانی پێوەندی دیبلۆماسییان هەبوو لەگەڵ خیلافەتی عەبباسی و هەندێکیان نازناویان لە خیلافەتەوە وەرگرت (الفارقي) دەگێڕێتەوە کە

---

(٤٨٨) کلود کاهن: س. پ، ل٢٨٧.

(٤٨٩) ابن الجوزي: س. پ، ١٤/٢٧٠؛ الذهبي: تاريخ الاسلام، ٣٨١.

(٤٩٠) ذيل، ٢٨٧/٣.

* قنطرة کاشکان: دەکەوێتە ڕۆژئاوای ئێران لە نێوان خورەم ئاباد و ئەندیمشك، میر (بدر بن حسنویه) دروستی کرد، بەرزیەکی ٢٠م دەبوو. (عزیز الله بیات: کلیات جغرافیای طبیعي وتأریخ ایران، ص٣٩٦).

(٤٩١) (Stein) Aurel Old routes of Western Iran (London) (١٩٤٠) P.،٢٧١.

(٤٩٢) حسن الباشا: الالقاب الأسلامية، ١٢٦.

میر مەڕوانی هەندێ جار بە نازناوی وەزیر یان (حاجب – دەرگاوان) لە لایەن خەلیفەوە بانگ دەکرا وەك میر (أحمد بن مروان بن کەك) کە خەلیفەی عەبباسی (القادر باللـه) لە ساڵی (٤٠٣ك/١٠٣١ز)دا نازنـاوی (نـصر الدولـة)ی لـێ نـا، هـەروەها خەلیفـە نازناوی (مهد الدولة)ی نا لە (حاجب) میر (سعید بن مروان)، (الفارقی) دەڵێت:-

"میر سعید یەکەم میرە لە بنەماڵەی مەڕوان نازناوی پێبدرێ".[٤٩٣] جێی ئاماژەیـە هەر یەکێك لە مەڕوانیەکان کە دەسەڵاتی گرتە دەست بە (مـیر) بـانگ دەکـرا چ لـە سەرچاوە مێژوویاکەکاندا یان لە دۆکیۆمێنتەکاندا، وەك ئەوەی لە نوسـراوەکانی سـەر شوێنەوارەکاندا هاتووە وەك شورای دیاربەکر و پردی دیجلە لە دیاربەکر.[٤٩٤] بەڵام ئـەو نازناوانەی کە دەسەڵاتدارانی هەژبانیەکان بە دەستیان هێنا بەهۆی سوود وەرگرتن لـەو بارودۆخە سیاسیی چوار دەوریان بوو؛ تەنانەت نـاوی میریـان لـە دەسـەڵاتدارانیان لـە هەولێر و نێوچەکانی دەوروبەری دەناو ئەم نازنێوەیـان وەك میراتـی بـەکاردەهێنا، ئـەم نازنێوە نرا کە دەسەڵاتدارانی (بنی رواد) و لە (أحمدیل) دامەزرێنەری نـەوەی (الاحمـد یلیـە)* لـە (مراغـە)**.[٤٩٥] شـەدادیەکانیش بـە هـەمان شـێوە نازناویـان بـۆ دەسەڵاتدارانیان بەکارهێنا،[٤٩٦] ئەمەش بە نازناوێکی کارگێڕی و سەربازی دادەنرێت،

---

(٤٩٣) تاریخە، ص٧٧.

(٤٩٤) عبدالرقیب یوسف: الدولة الدوستکیة، ٧٦/٢.

* الاحمد یلیە: دەگەڕێتەوە سەر (احمدیل بن ابراهیم بن وهسوذان الروادی) کە خاوەن (مراغە واذربیجان) بوون، ئەم بنەماڵەیە ڕەچەڵەکیان دەگەڕێتەوە سەر بنەماڵەی ڕەوادی کوردی هـەذبانی کەوا حوکمی اذربیجانی کرد و تبریز پێتەختیان بوو. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە (حسام الدین علی غالب: اذربیجان،١٨٢).

** مراغە:- دەکەوێتە باشووری خۆرئاوای شاری تـەورێز بە دووری (١١٢کم) هەروەها نزیکەی (١٨٠کـم) لـە شـاری ورمـێ دوورە لـە گـەورەی لـەدوای ئـەردەوێل دێـت.(ابـن حوقـل: صـورة الأرض،٢٨٨ ؛ شوان عوسمان مستەفا: کوردستان، ل٧٩).

(٤٩٥) ابن الاثیر: الکامل،٤٨٥/١٠ ؛ ابن خلدون: تاریخ،٤١/٥-٤٢.

(٤٩٦) روس: دائرة المعارف الاسلامیة، مادة (بنوشداد)، ١٨١/١٣-١٨٣.

گـەر نازنـاوی مـیر لای عەبباسـی و بـوەیهی بـاربوبیٚ و دانـی پیٚـدا ترابـیٚ لـەڕووی کارگیٚڕییەوە ئەوا لەلای (هذبانیية)کـان هـەمان مـۆرکی فـەرمی وەرگـرت، چـونکە دەسەڵاتی سەرەکی لە فەرمانڕەواییدا بەدەست میری هەژبانییەوە بوو، کە خاوەن هەمان توانا و دەسەڵات بوو کە سوڵتان و پادشا و میرەکانی ئەو سـەردەمە هـەیان بـوو.[٤٩٧] سەبارەت بە میرنشینی عەنازی کە پێوەندی دیبلۆماسی دەیبەستنەوە بـە خیلافەتـەوە، دووەم میریان نازناوی (حسام الدولة ابوالشوك)ی پیٚ بەخشرا[٤٩٨] و نازناوەکـانی زیـاد کرا بۆ دەوله وەك (سيف الدولة) و (حسام الدولة) ئەمانـە دەچـوونە خانـەی نازنـاوی سەرۆکی سوپاو میر و جێگیرەکانەوە.[٤٩٩] خالّی وەرچەرخان لە بـەهێزکردنی پێوەندیـە دیبلۆماسییەکان لە نێوان خیلافەت و میرنشینە کوردیەکاندا ئەویش بەخشینی نازناو بوو لە لایەن عەبباسیەکانەوە بۆ میرە کوردەکان لە میرنشینەکاندا، کە ئەمـە وایکـرد ئەو میرنشینانە ببنە پاشکۆی خیلافـەت و دژی نـەبن، خەلیفـەی عەبباسـی (القـادر بالله) نازناوی (ناصر الدين و الدولة)ی بەخشیە میر (بدر بن حسنويه).[٥٠٠] هـەروەك پێشتر باسمان کرد، و نازناوی (نصر الدولة و عمادها ذي الـصرامتين) بەخـشیە مـیری مەڕوانیەکان (أحمد بن مروان).[٥٠١] لەگەڵ ئەو نازنێوەشدا هەروەها خەلیفەی فـاطمي (الحاكم بأمر الله) نازناوی (عزالدولـة و مجـدها ذي الـصرامتين) پێبەخـشی،[٥٠٢] وەك لەپێشدا باسمان کرد.

---

(٤٩٧) ابن شاهين الظاهري: زبدة كشف الممالك،١١١؛ عماد الدين خليل: عمادالدين زنكي، ١٩٦؛ حسن ابراهيم حسن: تاريخ الأسلام، ٣١٦.

(٤٩٨) ابـن الاثـير: الكامـل، ١٩/٨؛ ابـن الفـوطي: تلخـيص مجمـع الاداب في معجـم الالقـاب، تـح: مصطفى جواد، المطبعة الهاشمية، دمشق، ١٩٦٤ ١١٣٦/٢/٤-١١٣٧.

(٤٩٩) نظـام الملـك: گزيـده سياسـت نامـه، (سـير الملـوك) انتخـاب وشـرح، جعفـر شـعار، تهـران، ١٩٩٨، ص٢٢٥.

(٥٠٠) الروذراوري: ذيل،٢٩١/٣.

(٥٠١) الفارقي: تاريخه، ١٠٨ ؛ ابن شداد: الاعلاق الخطيرة، ٣٥١/١/٣.

(٥٠٢) الفارقي: س. پ، ١٠٩.

وتاری ئایینی

خوتبەدان بە نـاوی هـەر لایەنێکـەوە بەڵگـەی بـەهێزی پێوەنـدی نێـوان ئـەو دوو لایەنەیە، یـان سـومبولێکە لـە سـومبولەکانی سـەروەری، هـەروەها (الخطابـة) بـە پۆستێکی ئایینی گرنگ دانرا، و خاوەنەکـەی وتـار دەخوێنێتـەوە لـە نـاو خەڵکـدا و ڕۆژانی هەینی و یاد و بۆنەکانیان و بیر دەهێنێتەوە.[503] لەسەر وتـارخوێن (الخطیـب) بوو کە ناوی میر بهێنێت.[504] چونکە ناو هێنانی میر لە لایەن وتارخوێنەوە لـە ڕۆژی هەینیدا مافێك بوو لە مافەکانی خەلیفەکان بەو پێیەی ئەوان لـە لایـەنی ئایینیـەوە لێپرسراوی موسڵمانانن، ناوهێنانی خەلیفـە لـە وتارەکـانی هەینیـدا لـە دەوڵـەت و میرنشینە کوردیەکاندا شتێکی باو بوو وەك باسمان کرد خاوەنی پێوەنـدی دیبلۆماسـی بوون لەگەڵ خیلافەتی عەبباسیدا، ئەگەر چی ناوهێنانی میر لە پاڵ ناوی خەلیفەدا لە وتارەکاندا کارێکی ئاسایی بوو بۆ دەرخستنی ڕێزی میر بـۆ خەلیفـە و پاشـکۆیی بـۆ میری موسڵمانان. لێرەدا (الصابي) ڕێوڕەسمی وتارەکانمان بـۆ دەگێڕێتـەوە لـە سـەکۆی خەلیفەکانەوە، لە وتاری دووەمی پاش (دانیشتن)دا دەڵێن "خودایە، هیدایەتی بەنـدەو جێگرەکەت (عبدالله) و نازنێوەکـەی دەهێنێـت ئیمـام مـیری بـاوەڕداران، وەك چـۆن هیدایەتی خەلیفەکانی ڕاشیدی و گەورەپیاوانی ئایینیـت دا هتـد...".[505] پێدەچێت ئەم فۆرمە لە سەکۆکانی بەغداد لە وتاردا دەخوێندرایەوە و فۆرمی هاوشێوە لە وتاری میرەکانی نێوچەکانی دەوروبەر دەخوێندرایەوە، هەرچەندە چی سەرچـاوەکانی بەردەسـت هیچ فۆرمێکی تەواوی ئەو وتارانـەیان بـۆ نەپاراسـتوین. میرنـشینە کوردیـەکان لـە میانەی فەرمانڕەواییاندا گرنگیان دابوو بە وتار، وتار خوێنەکان پێگەیـەکی بـەرزیان

---

(٥٠٣) ابن منظور: لسان العرب، ٨٥٥/١.

(٥٠٤) هوایتهد: دائرة المعارف الاسلامیة – مادة الخطبة، ٣٧٠/٨.

(٥٠٥) رسوم دار الخلافة، ١٣٣.

هەبوو لە لایان، دەڵێن نازناوی میر (بدر بن حسنویە) بەم جۆرە بووە: "ناصـر الـدین و الدولة ابو النجم مولی* امیر المؤمنین"،[٥٠٦] هەروەها دەڵێن میر (وهسوذان بـن محمـد) (مولی امیر المؤمنین).[٥٠٧] دەستەواژەی (مـولی امـیر المـؤمنین) لـە لایـەن میرەکـانی دەوروبەرەوە بەکاردەهێنرا، نەریتی گەڕانـەوە بـۆ ڕەچـەڵەك بـۆ مـیری موسـڵمانان لـە سەردەمی (بهاء الدولة)ی بوەیهی دەگەڕێتەوە سـاڵی (٣٧٩-٤٠٣ك/٩٨٩-١٠١٣ز)، داواکاریش لەسەری لەلایەن سەروکار بەدەست و دارودەستەکانەوە، زیادی کرد، چونکە پێیان وابوو پایەیان بەرز دەبێت و نزیك دەبنەوە لە نازناو.[٥٠٨] سەبارەت بەوەی (ناصـر خسرو) لە بارەی وتاری هەینیـەوە دەیگێڕێتـەوە لـە نێوچـەی میافـارقین دەسـتەواژەی (مولی امیر المـؤمنین)، هـەروەها هـیچ دەسـتەواژەیەکی دیکـە کـە ئامـاژە بێـت بـۆ خەلیفە.[٥٠٩] ئەمە واتای ئەوە نیە کە میرەکانی مەروانی پاشکۆیەتی خۆیان لە وتـاری هەینیدا بۆ خەلیفە بەکارنەهێناوە ، بەهۆی باشی پێوەندیانـەوە لەگـەڵ خەلیفـەکانی دەوڵەتی عەبباسیدا،[٥١٠] هەروەها سیاسەتی مەروانیەکان بەنـدبوو لەسـەر ئاشـتی و پێوەندی دیبلۆماسی لەگەڵ هەموو هێزەکاندا بە تایبەتی لـە سـەردەمی مـیر (نـصر الدولة بن مروان)دا کە دەبوو لە وتارەکانیدا نـاوی خەلیفـەکانی دەوڵـەتی عەبباسـی بهێنێت، کاتێك (ابن الاثیر) باس دەکات کە (نصر الدولة بن مروان) توانی قەناعـەت

---

* مولی: لێرە بـەمانای لایـەنگری خەلیفـە دێـت، یـاخود پـشتگیری خەلیفەیـە یـاخود سـەر بـە خەلیفەیە (یوالی+یناصر).

(٥٠٦) مؤلف مجهول: مجمل التواریخ و القصص، ٤٠١.

(٥٠٧) ناصر خسرو: سفر نامه، ٥.

(٥٠٨) الصابي: س. پ،١٢٢.

(٥٠٩) سفر نامه، ٨.

(٥١٠) ابن الجوزي: س. پ، ٢٦٢/٧؛ بروانة الفارقي: س. پ، ٨٦، ١٠٤، ١٠٨، ١٥٣، ١٥٤؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ٣٧٢/١١/٦.

به (شبیب بن وثاب النمیری).[٥١١] بكات به ناونه‌هێنانی فاتمیه‌كان و دووباره گێڕانه‌وه‌ی ناوی خه‌لیفه (القائم بأمر الله)ی عه‌بباسی (٤٣٠ك/١٠٣٨ز) [٥١٢] له وتاره‌كانیدا. ئه‌مه‌ش مانای وایه (نصر الدولة) ناوی عه‌بباسیه‌كانی ده‌هێنا.

---

(٥١١) شبيب بن وثاب النميري: خاوه‌نی (ره‌قه‌و سروج وحران) بووه، ماوه‌یه‌ك چووه ژێر ركێفی فاتمیه‌كان، هه‌روه‌ها ماوه‌یه‌ك باجی دا به رۆمه‌كان، و مه‌ترسی بۆ سه‌ر میرنشینی مه‌روانی درووستكرد و دواتر پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ میر (نصر الدولة) چاكرد، له ساڵی (٤٣١ك/١٠٣٩ن كۆچی دوایی كرد. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانه:- (ابن الأثير: الكامل،٣٥٢/٧؛ ٩/٨، ١١، ١٦، ٢٠)

(٥١٢) ابن الاثير: الكامل، ١٨/٨؛ بۆ زیاتر زانیاری بڕوانه: قادر محمد حسن: الأمارات الكوردية، ص١٢٤.

پارە و لێدانی سکە

پارەو سکەلێدان لایەنێکی دیکەی گرنگ بوو کە پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی میرنشینە کوردیەکانمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، پارە، یان سکە بریتیە لە (خەتم-مۆر) لەسەر پارەکان کە ئالوگۆڕی پێدەکرێت لە نێوان خەڵکدا بە ئاسن نەخشی وێنەیان چەند وشەیەکی پێچەوانە دەخنە سەر پارەکە و دواجار ئەو نەخشە لە پارەکاندا دەردەکەوێت پاشان کاری پێدەکرێت.(٥١٣) بێگومان پارە لە گرنگترین سمبوڵەکانی دەوڵەتە، چونکە پێوەندی توندی هەیە بە ئابووری و سەروەری و تیایدا دیاردە سیاسیەکان دەردەکەوێت و شێوازی بەڕێوەبردنی دەوڵەتی تیا ڕەنگ دەداتەوە و هەندێك پێیان وایە کۆنترۆڵکردنی ئەوانی دیکەیە لەگەڵ وتارخوێندنەوە و پارەلێدان.(٥١٤) عەبباسیەکان چەند شوێنێکی سکەلێدانیان لە ویلایەتەکانیاندا هەبوو.(٥١٥) هەروەها خەلیفە عەبباسیەکان ڕێگەیاندا بەوەی ناوی میرە پاشکۆکانیان لە تەنیشت ناوی خۆیانەوە بخرێتە سەر پارە بۆیە میرەکانی پاشکۆیان کەوتنە لێدانی سکە کە لە پێشەوە ناوی خەلیفە بوو پاشان ناوی میری سەربەخۆ، بەڵام بە نووسینێکی جیاواز.(٥١٦) مافی خەلیفە بوو کە ناوی لەسەر پارە هەبێت بۆ ئەوەی دەسەڵاتەکەیان شەرعی بێت، هەروەها نکۆڵیان لە نێوی خەلیفە نەدەکرد تەنانەت لە کاتی لاوازی خیلافەتیشدا.(٥١٧) هەوڵی هەندێ لە نیمچە دەوڵەتەکان بۆ سەربەخۆبوون لە دەسەڵاتی خیلافەت و جیابوونەوە ڕەنگدانەوەی پێشووی خیلافەتە، و ئارەزوویەکە بۆ سەربەخۆیی لە دەسەڵاتی نێوەند. سەرەڕای پابەندبوونی میرەکان و خەلیفە بە نەریتی سکە لێدان

---

(٥١٣) ابن خلدون: المقدمة،٢٦١.

(٥١٤) عباس العزاوي: تاريخ النقود العراقية لما بعد العهود العباسية، بغداد، ١٩٥٨،٥-٧.

(٥١٥) خولة الدجيلي: بيت المال نشأته و تطوره، مطبعة وزارة الاوقاف، بغداد، ١٩٧٦، ١٧٥.

(٥١٦) الكرملي: النقود العربية وعلم النميات، القاهرة،١٩٨٧، ١٢٢.

(٥١٧) محمد باقر الحسيني: العملة الاسلامية في العهد الاتابكي،٤٨.

بە ناوی خەلیفەوە، بەڵام ئەمە مانایەکی گەورەی نیە لە لای خیلافەت بە پێچەوانەوە ئەمە پاڵپشتیە بۆ نیمچە دەوڵەتەکە، و وای لێدەکات جێگەی ڕەزامەندی خەڵك بێت کە ڕاهاتوون بە ملکەچی بۆ خەلیفەی عەبباسی.[518] سەبارەت بە سکەلێدان لای میرنشینە کوردیەکان لەو سەردەمەدا بەپێی سەرچاوە مێژووییەکان میرە کوردیەکان ناوی خۆیان و خەلیفە و نازناو و شوێن و ڕۆژی لێدانی سکەیان لە سەر پارەکە دەنەخشاند وەك گوزارشتێك بۆ پابەندبوونیان بە خیلافەتی عەبباسی و بۆ دەستکەوتنی پاڵپشتێکی شەرعی و میللی بۆ فەرمانڕەواییان، لەو پارانە کە دەگەڕێتەوە بۆ میر (بدر بن حسنویه) ناوی خەلیفەی تێدا نووسراوە، هەروەها میری بوەیهی (مجد الدولة) لە پشتی پارەکە، ئینجا ناوی (بدر بن حسنویه)، لە ژێر ناوی خەلیفەدا نووسراوە، هەروەها جگە لە وتار خوێندنەوە، کە ئاماژەمان پێدا، ناوی خەلیفە لەسەر پارەکان لە هەندێ لە میرنشینەکان دەنەخشێنرا کە دەتوانن لە میانەیەوە واقیعی پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی خیلافەت و میرنشینە کوردیەکان بزانن لەبەرئەوەی پارە لەگەڵ وتار خوێندنەوە بەڕووی ڕاگەیاندن دادەنرێت کە زیاتر پێوەندی دارە بەخەڵك بۆ گوزارشت لەو پێوەندیە دیبلۆماسیانە، کە ڕۆڵی تەنها لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا نابینێتەوە، بەڵکو ڕۆڵی ڕاگەیاندن دەبینێت وەك ڕۆڵی ماس میدیای ئەمڕۆ.[519] بە واتایەکی دیکە بوونی نازناوی خەلیفە لە سەرووی ناوی میری میرنشینەکەوە ئەگەر چی هەنگاوێکە لە لایەن میرەوە بە مەبەستی دەرخستنی پاشکۆیەتی بۆ خەلیفە، بەڵام لەوە گرنگتر ئەوەیە ئەو پاشکۆیەتیە بە خەڵك ڕابگەیەنێت بۆ دۆزینەوەی پاڵپشتێکی شەرعی بۆ فەرمانڕەوایی بەو پێیەی ئەو دەسەڵاتەی لە دەسەڵاتی خیلافەتەوە شەرعیەت وەردەگرێت وەك ڕێزێك و پێزانینێك بۆ خەلیفە. لەسەر (درهم)ێکی زیوی کە دەگەڕێتەوە بۆ میر (ابو علي الحسن بن مروان)

---

(٥١٨) يوسف العش: س. پ، ١٢٧.

(٥١٩) محمد باقر الحسيني: النقود العربية الاسلامية ودورها الحضاري والاعلامي، ٨.

ساڵی (٣٨٥ك/٩٩٥ز) میرنشینی مەروانی و لە شاری جەزیرە ئەو پارەیە لێدراوە لە ڕووەکەیدا "الله و محمد رسول الله (ص)، (القادر بالله). و لە ژێری ((الامیر ابوعلی الحسن بن مروان"[٥٢٠] نەخشێنراوە و نەخشی (القادر بالله) لەسەرە و ناوی میر (ابوعلي) هاتووە کە بەڵگەیە بۆ ئەو دانپیانانەی میری ناوبراو بە پاشکۆیەتی بۆ خیلافەت، هەروەها تێبینی دیبلۆماسییەتی دەکەین لەگەڵ فاتمیەکاندا[٥٢١] و گرنگی نەدان بەدەرخستنی پاشکۆیەتی بۆ خیلافەتی عەبباسی بۆیە ناوی خۆی نەخشاند لەسەر (درهم)ەکە، سەبارەت بە دیناری ئاڵتونی کە (بدر بن حسنویه) لە شاپور خواست ساڵی (٣٩٧ك/١٠٠٧ز) دەریکرد ناوی خەلیفە (القادر بالله) لەسەر ڕووی پارەکە نەخشاند و لەژێریشی ناوی خۆی (بدر بن حسنویه).[٥٢٢] ئەوەی تێبینی دەکرێت ئەوەیە (بدر) ڕازی بوو بە نەخشاندنی نێوەکەی (ابوالنجم ناصر الدین و الدولة) بە پێی نازناو، پێمان وایە ئەم ڕەفتارەی لە مەزنی و بەرزنرخاندنی پێگەی خەلیفەوە سەرچاوەی گرتووە ئەمەش لە نووسراوەکانیاندا بەدی دەکرێت. (الصابي) دەگێڕێتەوە کە ئەوانەی لە لایەن خیلافەتەوە لە سەردەمی ئەودا نازناویان پێبەخشرا نازناوی خۆیان لادا لە سەر نووسراوەکانیان بۆ خەلیفەکان، تەنها ناوی خۆیان و باوکیان هێشتەوە وەك ڕێزێك بۆ خەلیفە.[٥٢٣] بەڵام پێدەچێ ئەم ڕەفتارە نەبووبێتە بنەما و نەریتێکی گشتی لە هەموو ساتەکاندا پەیڕەو کرابێ. هەروەها ناوی خەلیفە (القادر بالله) لەسەر پشتی (درهەم) زیویەکە لە سەردەمی میر (مهد الدولة ابو

---

(٥٢٠) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ٢/ ١٠٩.

(٥٢١) الروذراوري: س. پ، ١٧٩/٣؛ ابن الاثير:١٤٢/٧؛ القلقشندي: مأثر الانافة في معالم الخلافة، تح: عبدالستار احمد فرج، بيروت، ١٩٨٠، ٣٢٤/١.

(٥٢٢) Stanly (Lane Pool) Catalogue of the Collection Arabic Coins Preserved in the Khadival Library at Cairo London، ١٨٩٧) P. ٣٣٥.

(٥٢٣) رسوم دار الخلافة، ١٠٥.

المنـصور) سـالّی (٣٩٧ك/١٠٠٧ز) لـه شـاری نـصیبین دەنووسـرا.[٥٢٤] ئەمـەش دووپاتکردنەوەی بەردەوامی پێوەندی دیبلۆماسییه لـه نێـوان میرنـشینی مـەروانی و خیلافەتی عەبباسـیدا. لـه سـەردەمی (نـصر الدولـة بـن مـروان)دا ئـەو پێوەندیـه بەردەوامی بەخۆوه بینی و نازناوی خەلیفه لەسەر پارەکان دەنووسرا له میافـارقین لـه سەردەمی (نصر الدولة)دا که دەگەڕێتەوه بۆ ئـەو لـه پـشتی پارەکـه نـاوی خەلیفـه (القادر بالله) دەنووسرا.[٥٢٥] هەروەها نازناوی خەلیفه لەسەر (درهـەم) زیوێکـه لـه ئامـەد (دیـار بکـر) لـه سـالّی (٤١٢ك/١٠٢١ز) لـه بازنـەی پـەراوێزدا دەنووسرا.[٥٢٦] ئەوەی جێی سەرنجه لـه پارەکـانی میرنـشینی مەروانیـدا سـەبارەت بـه نووسینی نازناوی خەلیفه ئەوەیه کـه نـاوی لـه یـەك شـوێنی دیـاریکراوی تایبەتـدا نەدەهات، جارێك له چەقی پارەکەدا دەنووسرا و جارێك له بازنەی پەراوێزدا، بـەلاّم لـه هەموو ساتەکاندا ناوی له پاش ناوی پێغەمبەر (د.خ) و دەنووسرا له ژێریدا ناوی مـیر بوەیهی دەنووسرا.[٥٢٧] بۆیه دەتوانین بلّێین مـیره کوردەکـان بـه گـشتی ئـەو پێوەندیـه دیبلۆماسییەیان لەگەلّ خیلافەتی عەبباسیدا له میانەی پاشـکۆیەتی ڕووکەشـی بـۆ خیلافەتی عەبباسیدا، له ڕێگەی ناوهێنانی خەلیفه له وتـاری هەینیـدا و نووسـینی ناوی لەسەر سکه پاراست. پاره به توخمێکی دیکه له توخمەکانی پێوەندی بوو له نێوان میرنشین، یان دەولّەت، یان خیلافەتدا، ئەگـەر چـی ئەمـه بەلّگەیـەکی تەواونیـه بـۆ پاشکۆیەتی میرنشین یان دەولّەتی بەهێز بۆ خیلافەتی لاواز.

تا ئێره له توێژینەوه که باسمان له توخمەکانی پێوەندیی دیبلۆماسی نێوان میرنشین

---

(٥٢٤) عبدالرقيب يوسف: س ـپ، ٢/١١٠.

(٥٢٥) Stanly(LanePool), Cataloge of Oriental Coins in the Britisn Maseum, (London، ١٨٨٩), Vol, Ix,.p. ٢٧٢.

(٥٢٦) محمود ياسين التكريتي: الامارة المروانية، ١٧٢.

(٥٢٧) لەسکه پارەی دینارەکەی (بدر بن حسنويه)، ناوی میری بوەیهی و نازناوەکەی له پشتی دراوەکه نووسراوەبوو. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانه (حسام الدين علي غالب: الكرد، ل٣٠٧).

و دەوڵەتـە کوردیـەکان لەگـەڵ خیلافـەتی عەبباسـیدا کـرد، کـە تیایانـدا هـەموو هـەوڵێکیان بـۆ بەدەسـتهێنانی ڕازی بـوونی خیلافـەت بـوو، و لـە لایـەکی تـرەوە بەدەستهێنانی ڕەزامەندی ڕای گشتی لە جیهانی ئیسلامیدا و لایەنـەکانی دیکـە لـە توخمەکانی پێوەندی، کە لـەلای هەنـدێ لـە نیمـچە دەوڵەتـەکان دەرکـەوت و لـەلای هەندێکی دی نەما بەپێی هەڵوێستی خیلافەت لەو دەوڵەتە، و بە پێچەوانەوە هەروەها ئەو توخمانە بەڵگەنیە بۆ پابەندبوونی ئەو دەوڵەتە یان میرنشینە بـە خیلافەتـەوە کـە لەو کاتەدا تەنها هەر ناو بوون و خۆیان بالادەست بوون لە کاروباری وڵاتـی خۆیانـدا و خیلافەت وای لێهات نەهێزی هەبوو نەتوانا، بۆیە سەردەمی دەسەڵات و شکۆمـەندی و نازناو بەخشین و وتار خوێندن و سکەلێدان...هتد، تەنها فۆرمێك بوو کە لـە پـشتیەوە چەندین شتی دیکەی حەشار دابوو.

پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی کورد لەگەڵ دەسەڵاتی بوەیهییەکاندا

دەوڵەتی بوەیهی، دەوڵەتێکی سێنترالّی خاوەن یەك دەسەلات نەبوو، بەڵکو دەسەلات لە نێوان ئەندامانی بنەماڵەکەدا لەو نێوچانەی دەستیان بەسەردا گرتبوو دابەش بووبوو، و میرەکانیان لەڕووی لێهاتوویی سیاسیەوە جیاواز بوون، تەنانەت تا ڕووخانی دەوڵەتەکەشیان پێتەختێکی یەکگرتوویان نەبوو، بەلام ئەو شارەی کە بەهێزترین میریانی لێبوایە ئەوە دەبووە چەقی دەسەلاتی دەوڵەت.[٥٢٨] دەرکەوتنی دەوڵەتی بوەیهی وەك هێزێکی دەست ڕۆشتوو بەسەر ناوەنددا هاوکات بوو لەگەڵ سەرهەڵدانی درووستبوونی میرنشینە کوردیەکاندا، و بەهۆی دراوسێیەتی نێوچەکانی دەسەلاتی بوەیهی لەگەڵ میرنشینە کوردیەکاندا و لەبەر چەند فاکتەرێکی سیاسی و سەربازی ئەو میرنشینانە، بۆیە شتێکی ئاسایی بوو کە پێوەندی دیبلۆماسی هەبێت لە نێوان کورد و بوەیهییەکاندا کە خۆی لە سیاسەتی نێوان شەڕو ئاشتیدا دەبینێتەوە.*

پێوەندیەکانی نێوان میرنشینە کوردیەکان و بوەیهییەکان لە سەرەتای سەرهەڵدانی بوەیهییەکاندا تاڕادەیەك دیبلۆماسی بوو، کاتێك کە سەرکردایەتی بوەیهییەکان لە نێوچەی (الجبل والري) درا بە میر (ركن الدولة) کە لە سەرچاوەکاندا بەوە ناسرابوو کە نەرم و نیانە بەرامبەر بە کورد. لە یەکەم ئاماژەی (مسکویە) سەبارەت بە باسکردنی میر (حسنویه بن الحسين الكردي) کە وتبووی پاش ئەو یارمەتیانەی (رکن الدولة) لە

(٥٢٨) ستانلی لین پول: طبقات سلاطين الأسلام، ١٣٥-١٣٧ ؛ف-بارتولد: تاريخ الحضارة الأسلامية، ١٠٥.

* پێوەندی نێوان شدادیو بوەیهی زۆر خراپ بوو لە نێوان سالانی (٣٢٠ك/ ٩٣٢ز) کۆنتڕۆڵی ئەم هەرێمەیان کرد، (هەرێمی ئاران) تا هاتنی بوەیهییەکان بۆ بەغدا لە سالّی (٣٣٤ك/ ٩٤٥ز)و بەرەسمی خیلافەتی عەبباسی ئیعترافی پێ کردن، دامەزراندنی میرنشینی شەدادییەکان مایەی مەترسیو دلە ڕاوکێی بوەیهییەکان بوو، هاوکات شتێك بەدی ناکرێت لە بوونی پێوەندی دیپلۆماسی نێوان میرنشینی شەدادیو دەسەلاتی بوەیهی لەو سەردەمەدا.

ململانێی دژ بە خۆراسانیەکان (سامانیەکان و هاوپەیمانیەکانیان) دەست ڕۆشتویم فراوان بوو لەبەر ئەم هۆیەش بووە جێی متمانە و ڕێزی (رکن الدولة) و هەندێ زەوی وزاری پێبەخشی، وەك باسمان کرد، و قسەکانی لەم وتەیەدا کورت کردەوە (ئەگەر شەڕ ڕووی بدایە لە نێوان خۆراسانیەکان و (رکن الدولة)دا توندڕەوی دەیلم دەردەکەوت و دەچووە پاڵیان، و خزمەتێکی وایکرد کە شایەنی پێزانین بوو، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو زەویانەی کە دەستی بەسەردا گرت و ئەوانەی کە وا لە چوارچێوە کارگێڕیەکانی، خەڵك ناچار دەکات کە بەقسەی بکەن لە پێدانی باج و سوڵتانیش گفتوگۆی لەگەڵ ناکات.[٥٢٩] (حسنویه) بەردەوام بوو لە سیاسەتی فراوانکردنی دەسەڵاتی و سەپاندنی باج و سەرانەی جۆراوجۆر لەسەر خاوەن زەوی و زارەکان، هەروەها کاروانەکانی بە هەرێمی چیادا تێدەپەڕین، لەگەڵ ئەوەشدا (رکن الدولة) خۆی بێدەنگ کرد لە ئاست ئەو کارانەیدا،[٥٣٠] ئەمەش بە ئاشکرا لە وتە بەناوبانگەکەیدا دەردەکەوێت "دەوڵەتەکەم گرێدراوە بە دەوڵەتی کوردانەوە"،[٥٣١] ئەو وتەیە سەرباری ئەوەی پیاهەڵدانێکی ئاشکرایە بە کوردا و دەرخستنی ڕۆڵیان لە جێگیرکردنی دەسەڵاتی بوەیهییەکاندا، هەروەها دانپیانانێکی ناوەکیە بە میرنشینی حسنویە وەك قەوارەیەکی سیاسی کە بنچینەکانی دەوڵەت لە خۆ دەگرێت، کە خزمەتی زۆری بە بوەیهییەکان کردووە، بە جۆرێك کە میری بوەیهی دان بنێت بە چاکەی کورد بەسەر دەوڵەتەکەیەوە هەروەها ئاماژەیە بۆ بوونی پێوەندی باشی دیبلۆماسی کورد و بوەیهی لەو قۆناعە مێژوویەدا.

پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوان کورد و بوەیهییەکان بەردەوام بوو تەنانەت چوونی میر (معز الدولة)ی بوەیهی بۆ ناو بەغداد، کە پێوەندی باشی هەبوو لەگەڵ

---

(٥٢٩) تجارب الأمم، ٢/٢٧٠ ؛ابن الأثير: الكامل،٣٦٧/٥.

(٥٣٠) مسكويه: تجارب الأمم،٢/٢٧٠: ابن الأثير: الكامل، ٣٦٨/٥.

(٥٣١) مسكويه: تجارب الامم،٢/٢٧٠: ابن الأثير: الكامل، ٣٦٨/٥.

(أبو الشوك الكوردي) سەرۆك هۆزی شاژنجان و هەموو کەسە دیارەکانی کورد لە حولوان و هاوکاری سەربازی هەبوو لە نێوانیاندا سالّی (٣٣٩ك/٩٥٠ز)[٥٣٢] پێوەندییەکانی نێوان میر (دیسم بن ابراهیم) و (معز الدولة)ی بوەیهی تا رادەیەك باش و دیبلۆماسی بوو لە میانەی رووداوەکانی نێوانیان بەتایبەتی لەپاش شکستهێنانی (دیسم) لە بەرامبەر مەرزبان لە سالّی (٣٤٢ك/ ٩٥٣ز) بە پێشوزایکردنی و رێزگرتنی و مانەوەی لەلای بۆ ماوەیەك.[٥٣٣] و بەلّگەش بۆ بوونی ئەم جۆرە پێوەندییانە لەچوارچێوەی نامە گۆڕینەوەکانی نێوانیان بەدی دەکرێت، وەك ئەوەی (مسکویه) ئاماژەی بۆ کردووە، کە (معز الدولة)ی بوەیهی لە نامەکانی بە (الأخ أبو سالم)،[٥٣٤] ناوی هێناوە. لێرەدا جێگای ئاماژە بۆ کردنە کە هۆکاری ئەم دۆستایەتیە دەگەڕێتەوە بۆ دژایەتی (دیسم) بۆ (مرزبان)، چونکە دوژمنی میر (رکن الدولة)ی بوەیهی بوو، بە بەلّگەی ئەوەی کاتێك (رکن الدولة) پێوەندییەکانی لەگەلّ (مزربان) لە سالّی (٣٤٣ك/ ٩٥٤ز) چاك ببووە، (معز الدولة) هاوکاری نەکرد.[٥٣٥]

هەروەها (ابو الفتح محمد بن عناز) دامەزرێنەری میرنشینەکە چەندین یارمەتی پێشکەش بە بوەیهییەکان کردووە و لە سالّی (٣٨٩ك/ ٩٩٩ز)دا لەگەلّ (ابو جعفر الحجاج)ی سەرکردەی بوەیهییەکاندا بەشداری کردووە لە جەنگی دژ بە بەنو عوقەیلیەکان.[٥٣٦] هەروەها لە سالّی (٣٩٢ك/ ١٠٠٢ز)دا لەگەلّ هەمان سەرکردەدا بەشداری کردووە لە جەنگی دژ بە (ابو الحسن علي بن مزيد) و بەنو عوقەیلدا، کە بەشکاندنی (ابن مزيد) و لایەنگرانی کۆتایی پێهات.[٥٣٧] کاتێکیش میر (بدر بن

---

(٥٣٢) مسكويه: هـ. س،١٣٩/٢؛ ابن الأثير: الكامل،٣٣٥/٦.

(٥٣٣) ابن الأثير: الكامل،٦/ ٣٤٢– ٣٤٣.

(٥٣٤) تجارب الامم، ٢/ ١٤٨.

(٥٣٥) مسكويه: هـ. س،١٥٢/٢؛ ابن الأثير: الكامل،٣٤٣/٦.

(٥٣٦) هلال الصابي: تاريخه، ٤/ ٣٣٩.

(٥٣٧) هـ. س، ٤/ ٤٢٢.

حسنویه) له ساڵی (٣٩٧ك/ ١٠٠٦ز)دا به هاوكاری ژماره‌یه‌ك میری كورد و عه‌ره‌بدا هه‌ڕه‌شه‌ی داگیركردنی بغدادی كرد، ده‌بینین (ابو الفتح) خێرا سوپایه‌كی نارد بۆ پارێزگاری و به‌رگریكردن لێی به هاوكاری ئه‌و توركانه‌ی له‌وێ بوون كه ئه‌مه‌ش له گرنگترین هۆكاره‌كانی پاراستنی بغداد و شكستهێنانی (بدر) و لایه‌نگره‌كانی بوو بۆ داگیركردنی به‌غداد.[٥٣٨]

له ساڵی (٤٢٠ك/ ١٠٢٩ز)یشدا میر (حسام الدولة ابو الشوك فارس بن محمد) له‌لای خۆیه‌وه سوپایه‌كی نارد بۆ یارمه‌تی (جلال الدولة) له‌سه‌ر داوای خۆی و به‌هۆی ئه‌م یارمه‌تیه‌وه (جلال الدولة) توانی ئه‌هواز له (كالیجار بن سلطان الدولة) بسێنێت،[٥٣٩] به‌ڵام (ابو الشوك) له ساڵی (٤٢٨ك/ ١٠٣٧ز)دا، چووه پاڵ (ابو كالیجار) دژی (جلال الدولة)، دوای ئه‌وه‌ی (خطبة) بۆ (ابو كالیجار) خوێندرایه‌وه له‌به‌ری رۆژئاوای به‌غداد.[٥٤٠]

ده‌توانین بڵێین كه كورد كاری به میتۆدی دژایه‌تی نه‌كردنی بوه‌یهییه‌كان كرد، هه‌روه‌ها بوه‌یهییه‌كانیش له‌لای خۆیانه‌وه چاوپۆشیان له زۆر كاروچالاكی سیاسی كورد كرد،[٥٤١] ئه‌و پێوه‌ندیه دیبلۆماسییانه پاش سه‌رهه‌ڵدانی میرنشینه‌كانیش له‌گه‌ڵ هه‌ندێ له میره‌كانی كورد مایه‌وه، یه‌كێك له ڕووه‌كانی بوونی پێوه‌ندی دیبلۆماسی دانپێدانانی دوو لایه‌نه بوو به‌یه‌كتردا كه بووه مایه‌ی چه‌سپاندنی پێوه‌ندیه دۆستانه‌كه‌یان و له ئاكامی ئه‌و دان پیانانه مه‌سه‌له‌ی پێدانی پله‌وپایه كه لایه‌نی به‌هێز ده‌یبه‌خشێته سه‌ركرده و كه‌سایه‌تیه ده‌ست ڕۆشتووه‌كان، و له‌به‌رئه‌وه‌ی زۆربه‌ی میره‌كانی ده‌وڵه‌ت و میرنشینه كوردیه‌كان له سه‌رۆك هۆزه‌كان پێكهاتبوو و به‌شێوه‌یه‌كی سروشتی ده‌سه‌ڵاتیان وه‌ك نه‌ریت بۆ مابووه‌وه له‌گه‌ڵ بوونی هه‌ندێ

---

(٥٣٨)حسام الدين علي غالب: الكرد، ٢٦١.

(٥٣٩) ابن الاثير: الكامل، ٩/ ٣٧٥؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٥٩٣.

(٥٤٠) ابن الاثير: الكامل، ٩/ ٤٥٤؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ٢٦١.

(٥٤١) Shaban، Islamic history،Vol،٢،P.١٧٤.

تایبەتمەندی و لێهاتوویی بۆ ئەو سەرکردایەتیکردنە، بۆیە لێرەوە دان پیانانی بوەیهییەکان بە دەسەڵاتی میرە کوردەکاندا بە شێوەی دان پیانان بە لایەنی بەرامبەری وەردەگرت لەبەرئەوەی لەنزیکەی نیوەی سەدەی (٤ك/١٠ز) کە هەڵوەشاندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندی پێوە دیار بوو، کورد توانی لەڕووی سیاسییەوە لە نێوچەکانی خۆیاندا جێ پێی خۆیان بچەسپێنن، بەوەی میر (حسنویە کوردی) پاش ئەوەی توانی دەسەڵاتی خۆی لە نێوچەی هەرێمی چیا فراوان بکات، دەبینن میر (رکن الدولة)ی بوەیهی دەستی وەرنەدا لە کارەکانی و پێوەندی و بەرژەوەندیە هاوبەشەکانی هەردوولای لەبەر چاو دەگرت بە تایبەتی کە کوردەکان پشتیان گرت لە دژی سامانیەکان هەروەك پێشتر باسمان کرد.[٥٤٢] پاش مردنی (حسنویە) ساڵی (٣٦٩ك/٩٨٠ز) میر (عضد الدولة)ی بوەیهی دەستی لە کاروباری منداڵەکانی-میر حسنویە دەدا دوای ئەوەی لەپاش مردنی باوکیان ئاژاوە کەوتە نێوانیان، بۆیە (بدر بن حسنویە) میری کوردە برزیکانیەکان دامەزراند و هەردوو براکەی (عاصم و عبدالملك)ی[٥٤٣] بێ بەشی نەکردووە لە سەرکردایەتی نێوچەکە، بەڵکو دانی نا بە دەسەڵاتی بدرو پێگەی باوکیدا لە سەرکرادیەتیکردنی کورد لە نێوچەکە، بۆیە پێوەندیەکانی نێوان (بدر بن حسنویە) و بوەیهییەکان لە ڕووی پاراستنی پێوەندیە دیبلۆماسییەوە و بەرژەوەندیە هاوبەشەکاندا بەتین بوو بە تایبەتیش لەسەردەمی (عضد الدولة) کە دەستی هەبوو لە هەڵبژاردنی بدر لە نێو هەموو براکانیدا بۆ سەرکردایەتی کردنی کوردە بەرزیکانیەکان و نێوچەی دەوروبەریان، بۆیە یەکێك لە کارە سەرەکیەکانی بدر پاراستنی ئاسایش و دژایەتیکردنی هەر بزوتنەوەیەکی ئۆپۆزسیۆنی کورد و بەدەر لە کورد کە ببێتە مایەی

---

(٥٤٢) مسکویە: تجارب الأمم،٢/٢٧٠ ؛ابن الأثیر: الکامل،٣٦٨/٥ ؛ابن خلدون: التاریخ،١٠٩٤/٤/٤.

(٥٤٣) الروذراوری: ذیل تجارب الأمم، ٩/٣ ؛ابن الأثیر: الکامل، ١٠٤/٧.

تێکدانی ئارامی نێوچەی ژێر دەسەڵاتی کەبەسەرپەرشتی (مؤید الدولة)* لە نێوچەی هەرێمی چیا بەڕێوەی دەبرد، بۆیە سیاسەتی (بدر بن حسنویە) پاڵدانەپاڵ بوەیهییەکان بوو لە ناکۆکیان لەگەڵ دوژمنەکانیاندا ئەمەش لەو یارمەتیانەی کە پێشکەشی (عضد الدولة)ی کرد لەشەڕی دژی (قابوس بن وشمکیر) لە ساڵی (٣٧١ك/٩٨١ز) بەئاشکرا دیارە کە بەڕاستی یارمەتی دەری بوو لە بەدەستهێنانی سەرکەوتنی لە کاتێکدا گەر یارمەتی ئەوان نەبوایە شکستی دەهێنا. لەپاش چوونە ناو شەڕ بەلەشکرێکی هاوبەشی کە لە کورد و تورکەکان پێکهاتبوو توانی ڕێگە بگرێت لە سوپای (قابوس) کە دوای سوپا بێ هێزە ماندوەکەی (مؤید الدولة) کەوتبوو.(٥٤٤) بەم هۆیەوە پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوان میر (بدر بن حسنویە) و (عضد الدولة) بەردەوام بوو تا مردنی (عضد الدولة)، بەڵام میر بدر هەر بەئەمەك بوو تەنانەت پاش مردنی (عضد الدولة)ش بەوەی ساڵانە هەزار دیناری بۆ بیست پیاو خەرج دەکرد بەمەبەستی حەج کردن بۆ دایکی و بۆ (عضد الدولة)(٥٤٥) هەروەها میر بدر دەسەڵاتێکی فراوانی هەبوو لە بیلاطی بوەیهییەکاندا بە تایبەتیش لە سەردەمی دەسەڵاتی (أم مجد الدولة)،(٥٤٦) کە بە (گەورەمان)(٥٤٧) بانگ دەکرا ئەمەش بەواتای دان پیانان بوو بەدەسەڵاتی و دەستڕۆشتوویی.

لەئاکامی مردنی (عضد الدولة) لە ساڵی (٣٧٢ك/٩٨٢ز) موڵك و سامانی دابەشکرا لە نێوان کوڕو براکانیدا، (مؤید الدولة)ی برای هەرێمی چیا و جرجانی

---

* مؤيد الدولة: ناوی (ابو منصور بويه بن ركن الدولة)يە، جێگری (عضد الدولة)ی برای بوو لە فەرمانڕەوایی هەرێمی چیا، لەو پۆستە مایەوە تا مردنی لە ساڵی (٣٧٣ك/٩٨٣ز) لە هەرێمی گرگان لە تەمەنی (٤٣) ساڵیدا. (ابن الاثير: الكامل، ٥/٤٥٤؛الذهبي: تاريخ الاسلام، ٤٧٥).

(٥٤٤) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم، ٣/١٧ ؛ ابن الأثير: الكامل، ٥/٤٤٥-٤٤٦.

(٥٤٥) ابن الجوزي: المنتظم،٧/٢٧٢ ؛ ابن كثير: البداية و النهاية، ١١/٣٧٨.

(٥٤٦) مجهول: مجمل التواريخ والقصص،٣٩٨؛ابن الأثير: الكامل،٧/١٨٥-١٨٦.

(٥٤٧) الصابي: التاريخ،٤/٤٥٤.

لەژێر دەست مایەوە، و نێوچەی (فارس و کرمان و عمان) کەوتە دەستی (شرف الدولة)ی کوڕی،[548] عیراق و دیاربەکریش کەوتە ژێر دەسەڵاتی (صمصام الدولة)ی کوڕی، (تاج الدولة)ی کوڕیشی بەصرە و ئەهوازی کەوتە ژێر دەست،[549] هەروەها (بدر) ڕێگری کرد لەو یاخی بوونەی (محمد بن غانم)ی بەرزیەکانی پێی هەستا لە ساڵی (٣٧٣ك/ ٩٨٤ز)دا دژی (فخر الدولة)[550] و لە ساڵی (٣٧٩ك/ ٩٨٩ز))یشدا میر (بدر) سوپایەکی کوردیی نارد بۆ یارمەتی (فخر الدولة)، کاتێک (فخر الدولة) ویستی بغداد داگیر بکات و عێراق لەژێر دەسەڵاتی (بهاء الدولة)ی برای دەربهێنێ،[551] هەروەها دەبینین لە ساڵی (٣٨٧ك/ ٩٩٧ز)دا یارمەتی پێشکەش بە (بهاء الدولة) دەکات لە کاتێکدا سوپایەکی ئازوقە و خواردنی لێ بڕابوو لەو شەڕەی لە نێوان ئەم و (ابو الفتح بن العميد)دا ڕوویدا لە (واسط)، و نەیدەتوانی ئازووقەو خواردن بەدەست بهێنێ، بەمەش میر (بدر) سوپایەکی لەسەر ئەنجامێکی ناخۆش ڕزگار کرد،[552] هەروەها لە ساڵی (٣٩٧ك/ ١٠٠٦ز)دا یارمەتی (شمس الدولة بن فخر الدولة)ی داوە بۆ دانیشتن لەسەر عەرشی (الري) لەجیاتی (مجد الدولة)ی برای بەداوایەك لە (السيدة)ی[553] دایکیانەوە، لە ساڵی (٤٠٠ك/ ١٠٠٩ز)یشدا (بدر بن حسنويه) بە سوپایەکەوە ڕۆیشت بۆ یارمەتی (شمس الدولة) بۆ گێڕانەوەی عەرشی (الري)، بەڵام نەیتوانی بەهۆی یاخی بوونی (هلال)ی کوڕیەوە و دواتریش (هلال) باوکی دەستگیرکرد و سوپاکەی پەرتەوازە بوو.[554]

---

(٥٤٨) ابن الأثير: الكامل،٥/٤٧٧؛ ابن تغرى بردي: النجوم الزاهرة، ٤/١٥٦-١٥٧

(٥٤٩) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم،٣/٧٩-٨٠.

(٥٥٠) ابن الأثير: الكامل،٩/٣١؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٩٧٦- ٩٧٧؛ حسام الدين على غالب: الكرد، ١٤٦.

(٥٥١) ابن الأثير: الكامل،٩/١٢٨؛ حسام الدين على غالب: الكرد، ١٤٩.

(٥٥٢) ابن الأثير: الكامل،٩/١٤١؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٩٩٦.

(٥٥٣)حسام الدين على غالب: الكرد، ٢٦٠.

(٥٥٤) مجمل التواريخ والقصص، ٣٩٨؛ تاريخ گزيده، ٤٢١.

بۆیه ئەم حاڵەتی شیرازە تێکچوون و ململانێیە بووە هۆی گەڕانـەوەی پەشـێوی بـۆ جەستەی دەوڵەتەکە.[٥٥٥]

لێرەدا ئەوەی جێگەی ئاماژە بۆکردنە، میر (بدر بـن حـسنویه) خـاوەن پێگەیـەکی تایبەتی بوو لای میر (بهاء الدولة)ی بوەیهی[٥٥٦] کە دانی بە دەسەڵاتیدا ناو هەوڵیـدا کە لەلایەن دەوڵەتی عەبباسیـشەوە حـسابی بـۆ بکرێـت، و خیلافـەت دانـی نـا بـە دەسـەڵاتی بـدر لـە نێوچـەکانی ڕۆژئـاوای (هـەرێمی چـیا)، ئەمـەش لەسـەر داوا و نووسراوی (بهاء الدولة) بوو،[٥٥٧] ڕێزگرتنی (شمس الدولة)ی*[٥٥٨] بـوەیهی بـۆ بـەدر گەشتە ئەو ئاستەی بە گەورەم و برام (ناصر الـدين والدولـة أبـو الـنجم)[٥٥٩] مـیری موسڵمانان ناوی ببات و بەکارهێنانی وشەی (مولای) واتە بەدر پێگەی بـەرزترە لـەم پاشکۆیەی ئەو.[٥٦٠]

لە سەردەمی میربادی کوردی بوەیهییەکان لە دژایەتیـەکی بـەردەوام بـوون لەگـەڵ مـەروانیەکاندا، پاش بەهێزبوونی لە نێوچەی (دیار بکر) بە جۆرێك کـە بـووە مایـەی مـەترسی بۆ سەر دەسەڵاتی بوەیهی لە نێوچەی موصل، و لەبەرامبەر شکستی هەوڵـە

---

(٥٥٥) الروذراوری: ذيل تجارب الأمم،٣/٧٧-٨٥؛ سبط ابن الجوزي: مراة الزمان،٢٢٠-٢٢١ ؛ابن الأثير: الكامل،٤٤١/٥ ؛ابـن العبري: تـاريخ الزمـان،٦٩ :ابـن العـبري: مختـصر الـدول، ١٧٢. الكامل،١٠٤/٧.

(٥٥٦) ابو الفداء: المختصر،١٤٣/٢؛الذهبي: العبر،٢٠٥/٢

(٥٥٧) الروذراوری: ذيل تجارب الأمم، ١١/٣؛ابن العبري: المنتظم،٢٠٢/٧.

* شمس الدولة: ناوی (طاهر بن فخر الدولة)یە میری بوەیهییەکان بوو لەسەر (همدان) پاشان دەسەڵاتی (الری) گرتە دەست لە ساڵی (٣٩٧ك/١٠٠٦ز) بۆ ماوەی یەك ساڵ لـە سـەر کار لابرا، پاشان جارێکی تر ساڵی(٤٠٥ك/١٠١٤ز)حوکمی وەرگرت تـا سـاڵی (٤١٣ك/١٠٢٢ز) (ابن الاثير: الكامل،٢٧٤/٧،٢٣٧، ٣٠٧)

(٥٥٨) ابن الأثير: الكامل،٢٣٧/٧.

(٥٥٩) مجهول: مجمل التواريخ،٤٠١.

(٥٦٠) حسام الدين على غالب: الكرد،١٦٦.

سـەربازیەکانی بـوەیهی و حەمدانیـەکانی هاوپـەیمانیان لـە شکـستهێنان بـە بـاد و میرنشینەکەی، بۆیە ڕێگەی تیرۆرکردنیان گرتەبەر بەوەی (أبن حمدان) پیـاوێکی نـارد تاکو باد بکوژێت لە خێوەتەکەی خۆیدا، ئەو پیاوە توانی بە نهێنی بچێتە خێوەتەکـەی میر باد و بە شمشێرەکەی کە پێی وابوو دەکێشێ بەسەریدا کێشای بە قاچیدا، بۆیە میر باد هاواری کرد و پیاوەکەش ڕای کرد، و باد نەمرد و بۆ ماوەیەك نەخۆش کەوت، بەڵام ئەمە نەبووە ڕێگر لەبەردەمیدا بۆ کۆکردنـەوەی سـوپایەك بـۆ شـەڕی داهـاتوو،[٥٦١] هەرچەندە (سعد الحاجب) هەوڵیدا ئـەم هەلـە بقۆزێتـەوە بـۆ لـەناوبردنی بـاد بـەڵام هاوەڵاتی بەقسەیان نەکرد.[٥٦٢]

دۆخەکە بەو جۆرە بەردەوام بوو تا میر (باد بن دوستك) داوای ئاشتی لە (زیـار بـن شهراکویە) و(سعد الحاجب) کرد، ئەم بیرۆکەیە پەسەند بوو لای زیار بەهۆی شکـستی هەموو هەوڵەکانی دژ بە باد، هەروەها درێژەکێشانی شەڕی نێوان هەردوولا، دواجار لە ساڵی (٣٧٤ك/٩٨٤ز) ڕێکەوتن بەوەی نێوچەی دیاربـەکر و نیـوەی ڕۆژئـاوای (گـور عابدین) بۆ باد بێت،[٥٦٣] بەمـەش ڕێکـەوتنی نـصیبین تاڕادەیـەکی زۆر بـووە هـۆی دیاریکردنی سنووری نێوچەی میرباد کە بریتی بوو لە (دیار بکر و میافارقین و حـصن کیفا...هتد) لە شـار و قـەڵاکان بـەهۆی ڕێککەوتننامـەی نـصیبین پێوەنـدی نێـوان دەوڵەتی بوەیهی کە خۆی لە دەسەڵاتی (سعد الحاجب) و مـیر بـادی کـوردی ڕێـچکەی خۆی گرتەوە، کاتێك کە گروپێکی کـوردی هـەکاری هەڵیانکوتایـە[٥٦٤] سـەر شـاری موصل و تاڵانیان کرد، میرباد کە ئەوکاتە لە (حصن کیفا) نیشتەجێ بوو هێرشی بۆ

---

(٥٦١) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم،٨٧/٣ ؛ابن الأثير: الكامل،٤٦٢/٥ ؛ابن خلدون العبر،٢٥٢/٤.

(٥٦٢) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم،٨٧/٣.

(٥٦٣) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم،٨٧/٣.

(٥٦٤) ياقوت الحموي: معجم البلدان،٨٤/٥.

بردن و زۆربەیانی کوشت و موصلی ڕزگار کرد لە شەڕیان.[٥٦٥] بۆیە خەڵکی موصل زۆریان خۆش دەویست.[٥٦٦]

مەبەستی دەوڵەتی بوەیهی لە ڕێکەوتننامەی (نصیبین) پاراستنی سنووری باکووریان بوو بەوەی کە نێوچەی ژێر دەسەلاتی باد ببێتە بەربەستێك لە نێوان ئەوان و دەوڵەتی بیزەنتیدا.

سەبارەت بە پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوان میرنشینی مەروانی لە سەردەمی میر (ممهد الدولة)ی کوڕی لەگەڵ خیلافەتدا پێوەندیەکی باش بوو ئەمەش بەهۆی ملکەچی و گوێڕایەڵی میر بۆ خیلافەت، سەبارەت بە خیلافەتیش، پێشتر نازناوی (الممهد) بە (أبو المنصور)[٥٦٧] لەلایەن خەلیفە (القادر بالله) ئەمە جگە لە نازناوی دیکە کە پادشای بوەیهییەکان (بهاء الدولة) و(فخر الدولة)ی وەزیری بەخشیان.[٥٦٨]

دانانی (إبن أبو الشوك) وەك پارێزەرێکی ڕێگەی بەغداد-خوراسان و دامەزراندنی حکومەتێك لە حولوان کە سەر بە خیلافەت بوو، وەك نەریتێکی باو (معز الدولة) چەند بارمتەیەکی لە بۆ زامنکردنی بەندەیی (أبن أبو الشوك)ی کوردی وەرگرت[٥٦٩]، و لەترسی ئەوەی نەك ڕۆژێك لە ڕۆژان ببێتە بەندەی هێزێکی دیکە ئەمەش بەهۆی شوێنی جوگرافی هۆزی شاژنجان کە کەوتبووە نێوچەیەکی ستراتیژی گرنگەوە کە نێوچەکەی لە نێوچەی (رکن الدولة)ی برای جیا دەکردەوە، بەڵام (أبن أبو الشوك) بە جۆرێکی دیکە دەیڕوانیە مەسەلەکە، چونکە گرنگ نەبوو بەلایەوە وەك پاسەوانێکی نێوچەکە بمێنێتەوە، لە هەمان کاتیشدا پێوەندیە دیبلۆماسییەکان لەگەڵ بوەیهییەکاندا بپارێزن کە ئەو کاتە هێزێکی هەژمونکار بوون (مهیمن) لەسەر

---

(٥٦٥) الفارقي: تاريخه،٥٥.

(٥٦٦) الفارقي: هـ-س،٥٦.

(٥٦٧) القلقشندي: صبح الأعشى،٣٠/٦ ; الباشا: الألقاب الأسلامية، ٥٠٩-٥١٠.

(٥٦٨) الفارقي: تاريخه،٨٦؛ ابن شداد: الأعلاق الخطيرة، ٣٢٤/٣١١.

(٥٦٩) مسكويه: تجارب الأمم، ١٥٦/٢.

گۆڕەپانەکە، بەڵکو ئەوەی گرنگ بوو بەلای (أبو الشوك)ەوە گەڕاندنەوەی بارمتەکان بوو بەهەر شێوەیەك بێت، بەپێی نەریتی باوی هۆزەکانی یان بەهۆی پێوەندی بەو هەرێمە جوگرافیەوە، تەنانەت گەر ئەمە ببێتە هۆی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندا، بۆیە لە ساڵی (٣٤٢ك/٩٥٣ز) دەستدرێژی کردە سەر ئەو شاندەی خەلیفە (المطيع لله) ناردبووی بۆ خۆراسان بۆ بەستنی ڕێکەوتنێك لە نێوان (ركن الدولة) و (نوح بن نصر السامانی)،(٥٧٠) کاتێك شاندەکە گەڕایەوە بۆ حولوان لەڕێگەیان بەرەو بەغداد (أبن أبو الشوك) هەڵی کوتایە سەریان و توانی هەندێکیان بەدیل بگرن و کاروانەکە تاڵان بکەن بەم جۆرەش هەلێك ڕەخسا بۆ (أبو الشوك) تا داوای بارمتەکانی بکاتەوە لە (معز الدولة) بەتایبەتیش کە لەناو دیلەکاندا (أبو مخلد)ی تێدا بوو.(٥٧١) بەڵام (معز الدولة) ئەم کارەی (أبو الشوك)ی هەروا بە سانایی لەبیر نەکرد کە ئاسایشی و ئارامی نێوچەکەیان تێکدا، بۆیە هەرزوو داوای لە (سبكتكين الحاجب)* کرد کە سوپایەك ئامادە بکات بۆ لەناوبردنی (أبو الشوك) و پیاوەکانی، و ئەوەی بۆ چووەسەر و سوپاکە چووە ناو حولوان بڕیاری (أبن أبو الشوك) و کوردەکانیدا،(٥٧٢) و تا ملکەچی نەکردن نەگەڕایەوە.(٥٧٣) لەم ماوەیەشدا پێوەندییەکانی دەرەوەی (بنو

---

(٥٧٠) مسكويه: تجارب الأمم، ٢/١٥٥؛ابن الأثير: الكامل،٥/٣٠٤ لێرەدا جێی ئاماژە پێدانە كە (ابن ابو الشوك) نەيتوانی حاجبی خەليفە (ابن ابو عمر و الشرابي) بەديل بگرێت. بەڵام توانی (ابو مخلد عبدالله بن يحى) هاوڕێی (معز الدولة)ی بوەيهی بەديلی بگرێت (مسكويه، تجارب الأمم، ٢/١٥٥-١٥٦)؛ هاوكات (ابن الأثير) باسی ئەم وردەكاريانەی نەكرد و گێڕانەوەی كەوا لە (مسكويه) وەرگرت.

(٥٧١) مسكويه: تجارب الأمم،٢/١٥٦.

* سبكتكين الحاجب: بەرچەڵەك توركی بوو، لە گەورەترين فەرماندەكانی (معز الدولة) و (بختيار عز الدولة)ی كوڕی بوو، لە ساڵی (٣٦٤ك/٩٧٤ز) كۆچی دوايی كرد. (قادر محمد حسن:الامارات الكردية، پەراوێزی (٤)، ل٢١.

(٥٧٢) مسكويه: تجارب الامم،٢/١٥٦.

(٥٧٣) مسكويه:هـ. س،٢/١٥٦؛ابن الأثير: الكامل،٥/٣٠٤.

عەناز) دەم دەم لەگەڵ هەردوو بەشەکەی بوەیهییەکاندا بوو: بەشی بەغداد کە (عضد الدولة) بەڕێوەی دەبرد، و بەشی (الري) کە (رکن الدولة) بەڕێوەی دەبرد، بەڵام لە ڕۆژئاواوە شاژنجانییەکان گیرۆدە بوون بە کێشە و ململانێی هۆزگەری بەردەوامەوە لە نێوان (بنو عوقەیل) و (بنو مزیەد)، و لە خۆرهەڵاتیشەوە نێوچەکانی سەر بە کوردەکانی بەنو حەسنەوەیە جیای کردبوونەوە لە (الري)، لەم سەردەمەشدا تا ڕادەیەك سەربەخۆ بوون و سکەی پارەیان بەناوی خۆیانەوە لێدابوو. (أبن أبو الشوك) و بەندەیی بۆ بوەیهییەکان بووە بەلایەنێك لە ململانێی نێوانیان، لە ڕووداوەکانی ساڵی (٣٨٩ك/٩٩٩ز) و لەکاتی هەوڵی (بهاء الدولة)ی کوڕی (عضد الدولة) بۆ کۆنترۆڵکردنی هەرێمی فارس و خوزستان،[٥٧٤] و تۆڵەسەندنەوە لە کوڕەکانی (بختیار عز الدولة) کە براکەیان کوشت.[٥٧٥] أبو الفتح (١٠٠) سواری لە عەشرەتی شاژنجان بەسەرکردایەتی (مناح الکوردی) نارد [٥٧٦] بۆ یارمەتی (بهاء الدولة) بە مەبەستی تۆڵەسەندنەوە لە دوژمنەکانی، و (أبو علی) داوای لێکردن وەك هێزێکی إستطلاعی "بن و فەرمانی پێدان کە هەرسێ لە السوس هەڵکەوتەوە بیکوژن یان بیبەن".[٥٧٧]

لەبەر ئەو پێوەندیە دیبلۆماسییانەی نێوان میر (أبو الفتح) و بوەیهییەکان، جێگری دەوڵەت لە عێراق (أبو جعفر الحجاج) داوای لێکرد بەشداری بکات لە شەڕی دژ بە عەرەبە عقیلیەکان لە موصل لە ساڵی (٣٨٦ك/٩٩٦ز)دا،[٥٧٨] ئەویش بەشداربوو هەر لەبەرئەوەش ڕێزی لێنرا بەوەی پاراستنی شاری دسکەرەی خرایە ئەستۆ.[٥٧٩]

سەرباری ئەمانە میر (أبو الفتح محمد بن عناز) پێوەندی دیبلۆماسی توندوتۆڵی

---

(٥٧٤) الروذراوری: ذيل تجارب الأمم،٣/٣٠٩-٣١١ : ابن الأثير: الكامل، ٥/٥٣٧-٥٣٨.

(٥٧٥) الروذراوری: ذيل تجارب الأمم،٣/٣١٤-٣١٥؛ ابن الأثير: الكامل،٥/٥٣٢ : ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة،٤/١٩٧-١٩٩ : ابن الوردي: تاريخه،١/٣٠٤.

(٥٧٦) الروذراوری: ذيل تجارب الأمم،٣/٣١٥-٣١٦.

(٥٧٧) الروذراوری: ذيل تجارب الامم، ٣/٣١٦.

(٥٧٨) الروذراوری: س. پ، ٣/٢٨٠-٢٨١.

(٥٧٩) ياقوت الحموي: معجم البلدان،٢/٤٥٥.

هەبوو لەگەڵ هەندێ لـە سـەرکردە بوەیهییەکانـدا تـاکو لـە قـەیران و گرفتەکانـدا هاوکاری بکەن لە دیارترین ئەو سەرکردانە (أبو فارس بهـستون بـن ژریـر)،[٥٨٠] کـە یەکێك بوو لە هاورێ نزیکەکانی هەرکاتێ تووشی شەڕ و ئاژاوە ببوایە کە هـەر خێـرا بە فریای دەکەوت، بۆیە کاتێـك لـە سـاڵی (٣٩١ك/١٠٠١ز) ڕووبـەڕووی هێرشـێك بووەوە لە هەرێمی چیا،[٥٨١] ڕاستەوخۆ داوای یارمەتی لە بەغداد کـرد، ئـەوانیش لـە هەڵمەتێکدا (بهستون)یان بە سوپایەکەوە لە لایەنگرانی بۆ نارد تا بچێ بەهانایـەوە، پاش گەڕانەوەیان لەو شەڕە و پشوودان لە (خالدیە)، هۆزی (بنوسیار) هێرشیان کـردە سەر مەڕوماڵاتی ئەو نێوچەیە و تالانیان کرد، بۆیە بێستون لەگـەڵ هـەردوو براکـەی (الفارض و الأعرابي) و سێ لە لایەنگرانی لە عەشیرەتی دەیلم هێرشیان کردنە سـەر، بەلاّم لەو هێرشەدا بهستون دەکوژرێت و جەنازەکەی دەبەنەوە بـۆ بەغـداد.[٥٨٢] لێـرەدا جێی ئاماژە بۆکردنە کە (أبو الفـتح بـن عنـاز الـشاذنجانی) بـەهۆی بەهێزیـەوە لـە نێوچـەی حولـوان و یارمەتیـدانی بوەیهییـەکان لـەڕووی سـەربازییەوە هـەروەها بوەیهییەکان دانیان بەدەسەلاّتیدا نا و کردیانە پارێزەری نێوچەی دسکەرە. هەروەها میر (بهاء الدولة) کردیە بەرپرسی حولوان ئەمە جگە لەوەی کە کرا بە پـارێزەری ڕێگـەی خۆراسان لە سـاڵی (٣٩٧ك/١٠٠٧ز).[٥٨٣] بەمـەش (أبـو الفـتح) تـوانی نێوچـەی دەسەلاّتی فراوان بکات لە دەرئەنجامی ئەو هۆکارانەی سەرەوە تێدەگەن کە هەڵوێـستی بوەیهییەکان لەمەڕ میر (أبو الفتح) مەبەستدار بووە تاکو بیکەنە کێبڕکێکـاری (بـدر بن حسنویە) کە یەکێك بوو لە دیارترین میرەکانی ئەو سـەردەمە بەڵگـەش بـۆ ئـەوە ئەوەبوو میر بدر بێزار بـوو لـە هەڵوێـستی بوەیهییـەکان و دەستپێـشخەری کـرد لـە ڕووبەڕووبوونەوەی سەربازیدا.

---

(٥٨٠) هلال الصابي: تاريخه،٤/٤٠٢-٤٠٣.

(٥٨١) هلال الصابي: هـ. س،٤/٤٠٣.

(٥٨٢) هلال الصابي: تاريخه،٤/٤٠٣.

(٥٨٣) ابن الأثير: الكامل،٧/٢٣٢ ؛ ابن خلدون: العبر،٤/٥/٩١٨.

میر (أبو الفتح) پێوەندییەکی دۆستانەی هەبوو لەگەڵ بوەیهییەکانـدا و ئـەمانیش لەکاتی تەنگانەدا پشتیان پێ دەبەست هەر لەبەر ئەمەش بـوو کـە (هـلال الـصابی) نازناوی (النجیب)ی[٥٨٤] پێ بەخشی، بـەڵام دوای ئـەوەی (بهـاء الدولـة) وەك جێگـری (علي بن استاذ هرمز عمید الجیوش) لەبری (أبو جعفر الحجاج)* دانرا نێوان هەردوولا تێکچوو تا گەیشتە ئەو رادەیەی ئاڵۆزی و گرژبوونی نێوانیان بگاتە ئاستی یاخی بوون و هەڵگەڕانەوە.

(الصابی) کە تەنها کەسە ئەم ڕووداوە دەگێڕێتەوە دەڵێت: ئەو هۆکارە وایکرد (أبو الفتح) هەڵوێستی یاخی بوون هەڵبژێرێ، بەڵام ئەو توندیەی کـە پێـشەوای سـوپاکان بـەکارهێنانی لـە کـاتی هـاتنی بـۆ بەغـداد بـەهیوای لـە نـاوبردنی عیاریـەکان و ئاژاوەگێڕەکان،(٥٨٥) بووە هۆی دەسـتدرێژیکردنە سـەر هەنـدێ لـە لایـەنگرانی (أبـو الفتح)، هەرچۆنێك بێت (أبو الفتح) لە سـاڵی (٣٩٢ك/١٠٠١ز) تـوانی قەناعـەتی پێبکات کە بچێتە ژێر سایەی سوپای (عمید الجیوش)(٥٨٦) و پەیمانیان پێدا کـە کـار بکەن بە دڵی ئەو، بەمەش (أبو الفتح) بەرێکەوتن لەگەڵ سوپای (عمیـد الجیـوش) و بەم جۆرەش پێوەندیە دیبلۆماسییەکان لە نێوانیاندا وەکو جاری جاران گەڕایەوە.(٥٨٧)

جاوانیەکانیش لەگـەڵ دەسـەڵاتی بوەیهیـدا کـە نێوچـەی زۆر فراوانـی ڕۆژهـەڵاتی ئیسلامیان لەژێر دەستدابوو پێوەندی دبلوماسیان هەبوو.

بوەیهییەکان هەر لە سەرەتای دەرکەوتنیانەوە پێوەندیـەکی باشـیان هـەبوو لەگـەڵ

---

(٥٨٤) تاریخە، ج٤/ص٣٢٨-٣٣٩، ٤٢٢-٤٢٤.

* ابو جعفر الحجاج: کوری هرمزە جێگری (بهاء الدولة) لە عیراق کەسێکی بە ئەزموون بوو لە شـەڕەکاندا، لـە سـاڵی (٤٠٠ك/١٠١٠ز) کۆچـی دوایـی کـرد. (الـصفدي: الـوافي بالوفیـات، ج١١/ص٣١٥، ابن کثیر: البدایة والنهایة، ٣٦٦/١١/٦).

(٥٨٥) ابن الأثیر: الکامل، ٥٥١/٥-٥٥٢؛ ابن کثیر: البدایة و النهایة، ٣٣٠/١١ ؛ ابن تغري بـردي: النجوم الزاهرة،٢٠٦/٤؛ ابن خلدون: العبر، ٤٦٩/٤.

(٥٨٦) هلال الصابي: تأریخە، ٤٤٩/٤.

(٥٨٧) هلال الصابي:تاریخە، ٤٤٩/٤.

کوردا- وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا- کۆنترین تێکستیش کە باس لەو پێوەندیە دیبلۆماسییە بکات لە نێوان جاوانی و بوەیهییەکاندا دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (٣٩٢ك/١٠٠٢ز) کاتێك کە (أبو جعفر الحجاج) جێگری دەوڵەتی بوەیهی لە عێراق داوای یارمەتی لێکردن بۆ ڕێگە گرتن لە فراوانبوونی دەسەلاتی (عقیلی و مزیدیەکان) لە نێوچەکەدا، بۆیە جاوانی و شازنجانیەکانیش بەیەکەوە هاوکاری بوەیهییەکانیان کرد بە ناردنی (٢٠٠) سوارچاك لەو شەڕەشدا توانیان سەرکەوتن بەدەست بهێنن،[٥٨٨] لە ساڵی (٤٣١ك/١٠٣٩ز) میر (أبو الفتح) داواکاری (بهاء الدولة)ی پەسەند کرد بۆ لەناوبردنی یاخی بووە تورکەکان لە شاری بەغداد و پاراستنی ئارامی و ئاسایشی شارەکە.[٥٨٩]

(٥٨٨) هلال الصابي: تاريخه، ٤/٤٢٢-٤٢٤، حسام الدين علي غالب: الكرد، ص ٢٠٣-٢٠٤.

(٥٨٩) ابن الجوزي: المنتظم،٨/١٠٤-١٠٥ ؛ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ٣١/٥-٣٢.

پێوەندییە دیبلۆماسییەکانی کورد لەگەڵ دەوڵەتی فاتمیدا

فاتمیەکان بنەماڵەیەکی فەرمانڕەوای شیعە پەیڕەوی وڵاتی میسر بوون و لە نێوان سالآتی (٢٩٧- ٥٦٧ك/ ٩٠٩- ١١٧١ز)دا فەرمانڕەوایەتی وڵاتی میسریان دەکرد،[٥٩٠] لەبەرئەوەی دەسەڵاتەکەیان دژ بە خیلافەتی عەبباسی بوو، هەوڵیاندا پشتگیری حکومەت و میرنشینەکانی بەری ڕۆژهەڵات بە حکومەت و میرنشینە کوردییەکانەوە بەدەست بهێنن، لەم ڕووەوە (الحاكم بأمرالله)ی[٥٩١] فاتیمی لە هەوڵێکی دیبلۆماسییدا نامەی بۆ چەند سەرکردەیەکی بەری ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتی عەبباسی نووسی کە لە ناویاندا (ابو الشوك بن ابو الفتح العنازي) یەکێکە لەوان و تیایدا داوای لێکردبوون دان بە مەزهەبی شیعەی فاتیمیدا بنێن و لە خیلافەتی عەبباسی دوور بکەنەوە، بەڵام (ابو الشوك) وەڵامی نامەکەی نەدایەوە،[٥٩٢] بە گەیشتنی فاتمیەکان بۆ وڵاتی شام سەرەتای پێوەندییەکانی نێوان فاتمیەکان و کورد دەستی پێکرد، ئەوە بوو ژمارەیەکی زۆر لە کوردەکان لە سەرەتای سەردەمی ئیسلامی لەو نێوچانە نیشتەجێبوون، بەتایبەتی لە باکوور و باکووری ڕۆژهەڵاتی هاوسنووری هەرێمی جەزیرەوە،[٥٩٣] هەروەها لەکاتی هاتنی فاتمیەکان بۆ دیمەشق، هەندێك لە پیاوانی هۆزە کوردییەکان چوونە خزمەتی ئەم دەوڵەتە و پلەوپایەی دەوڵەتیان وەرگرت، بۆ نموونە کاتێك فەرمانده (ابراهيم بن جعفر الكتامي) لە مانگی محرم ساڵی

---

(٥٩٠) محمد جمال الدين سرور: الدولة الفاطمية في مصر، القاهرة، ١٩٧٤،ص ٦٧- ٦٨.

(٥٩١) محمد عبدالله عنان: الحاكم بامر الله واسرار الدعوة الفاطمية، القاهرة، د. ت، ص١٦١.

(٥٩٢) حمدالله المستوفي القزويني: تاريخ گزيده،ص ٣٠٥.

(٥٩٣) ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، بيروت، ١٩٠٨، ١- ٣: ابن الاثير: الكامل، ٧/ ١٧٦- ١٨٠.

(٣٦٤ك/ ٩٧٥ز) كۆنترۆڵی شاری دیمەشقی کرد میری کوردەکان بەنێوی (أبو الثريا)* وەك (صاحب الشرطة) دامەزراند.(٥٩٤)

هاوکات کۆمەڵێك لە فەرماندە و میرە کوردەکان چوونەتە خزمەتی دەوڵەت و سوپای فاتمیەکان لەوانە فەرماندە (ابو الحجر احمد بن الضحاك الكوردي) کە پێوەندی بە سوپای فاتمیەکانەوە کرد و خزمەتێکی گەورەی کرد لە دژی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی پێشکەشکردن،(٥٩٥) ئەوە بوو لە ساڵی (٣٨٧ك/ ٩٩٧ز) تا (أبو الحجر احمد بن الضحاك الكوردي) داستانێکی کەم وێنەی تۆمار کرد بە سوپای فاتمی گەمارۆ دراو لە (حصن افاميه) لە کەنارەکانی وڵاتی شام بەدەرچوونی بەتەنها بۆ لای سەرکردەی بێزەنتیەکان و توانی بیکوژێت، موسڵمانەکان هاواریان کرد وتیان "دوژمنی خوا کوژرا" ئەمەش بووە هۆی شکستهێنانی ڕۆمە بیزەنتیەکان.(٥٩٦)

لە دەوروبەری ساڵی (٤٢٠ك/ ١٠٢٩ز) شاری (حماه) بەدەستی میر (سهم الدولة خليفة بن جيهان الكوردي)(٥٩٧) بوو، پێی دەچێت جێگری فاتمیەکان بێت بەسەر ئەو شارەدا، بەبەڵگەی ئەوەی (حماه) و هەندێك لە شارەکانی باکووری وڵاتی شام لەژێر دەسەڵاتی ئەواندا بوو.

لەوکاتەی دەوڵەتی فاتمی وڵاتی شامی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆی لە سنووری کوردستان نزیك بووە بەتایبەتی لەگەڵ میرنشینی مەروانی، چونکە هاوسنووری یەکتر بوون، ئەوەبوو لەکاتی دامەزراندنی میرنشینی مەروانی خیلافەتی فاتمی پێشوزای لەم

---

* ابو الثريا: زانیاریمان نیە لەسەر (ابو الثريا) بەتایبەتی دەربارەی پێوەندیکردنی بە سوپای فاتمیەکان جگە لەوەی کە خەڵکی (بانیاس)ە.

(٥٩٤) ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج ٢/ ص٢٦٤.

(٥٩٥) زرار صديق توفيق: النفوذ الفاطمي في بلاد الكورد، مجلة جامعة دهوك، عدد خاص (٣)، المجلد (٢)، تموز ١٩٩٩، ص٤٥٤.

(٥٩٦) المقريزي: اتعاظ الحنفا، ١/ ٢١٢.

(٥٩٧) الرذراوري: ذيل تجارب الامم، ٢٢٨؛ القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ٥١– ٥٢.

هەنگاوە کرد، چونکە ئەو نێوچانە لە دەسەڵاتی ڕاستەوخۆ خیلافەتی عەبباسی دابڕا.[598]

کارێکی ئاسایی بوو کە خیلافەتی فاتمی هەوڵی ڕاکێشانی ئەم میرنشینەی دەدا بەلای خۆیدا لە دژی خیلافەتی عەبباسی، بۆ نموونە یەکێك لەو پێوەندییە دیبلۆماسییانەی نێوان میرنشینی مەروانی و دەوڵەتی فاتمی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کاتەی (بکجور)ی والی فاتمیەکان بەسەر شاری دیمەشق پێوەندی لەگەڵ وەزیری فاتمیەکان (یعقوب بن کلس) تێکچوو و ببوە هۆی دوورخستنەوەی لە دیمەشق، و لە (الرقة) گیرسایەوە (نیشتەجێبوو)، لەوێوە نامەیەکی نووسی بۆ (باد بن دوستك) کە وەڵامی نەبوو، ڕەنگە وەڵام نەدانەوەی باد بۆ (بکجور) پاراستنی پێوەندییە دیبلۆماسییەکانی بێت لەگەڵ خەلیفەی فاتمی.[599]

پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوان کورد و فاتمیەکان هەنگاوێکی باشتری هاویشت بەتایبەت لەپاش کوشتنی میر (باد بن دوستك) لە ساڵی (٣٨٠ك/ ٩٩٠ز) و هاتنی خوشکەزاکەی (ابو علی الحسن بن مروان) بۆ سەر دەسەڵاتی میرنشینی مەروانی، کە توانی کارێکی دیبلۆماسی گرنگ ئەنجام بدات لە چوارچێوەی کارە چاکەکانی، ئەوەبوو پێوەندی دیبلۆماسی نێوانیان بەرەبەرە ڕووی لە زیادبوون و گەشەکردن بوو بەرەو فراوانی دەچوو بەتایبەتی لەکاتی فەرمانڕەوایی خەلیفەی فاتمی (العزیز باللە المعتز ٣٦٥-٣٦٨ ك)، کە نوێنەری دیبلۆماسی خۆی ناردە دەوڵەتی دۆستەکیی کوردی و لەلایەن کاربەدەستانەوە پێشوازییەکی گەرم و شکۆداری لێکرا، بەشێوەیەکی بەرچاویش لەلایەن خاوەنی دیوانی نامەو دارشتن، کە لەم سەردەمەدا وەزارەتی دەرەوە جێی گرتۆتەوە، نوێنەر دیبلۆماسییەکان هەمیشە بەگەرمی پێشوازییان لێکراوە و ڕێزیان لێگیراوە و بەشێوەیەکی ڕەسمی بەپیریانەوە دەچوون، کە چاویشی بەمیر حەسەن

---

(٥٩٨) البغدادي: الفرق بين الفرق، بيروت، ١٩٧٧، ٢١٥.

(٥٩٩) القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ٣١؛ ابن الاثير: الكامل، ٧/ ١٥١؛ عبدالرقيب يوسف: س. پ، ٢/ ٢٣.

کەوتووە بەگەرمی پێشوازی لێکراوە و هەردووکیشیان گفتوگۆی ئاشکراو بێ پێچ و پەنایان دەربارەی کێشەکانیان کردووە، نوێنەرەکە بێ ترس و دوودڵی، ڕای خۆی نیشانداوە و هەڵوێستی وڵاتەکەی دەربڕیوە، لەڕاستیدا کێشەکەشی ئازاد کردنی (ابو عبدالله الحمداني) بوو کە هێزەکانی مەڕوانی، لەکاتی هێرشهێنانا بۆ سەر وڵاتەکەیان، لەگەڵ براکەیدا، (ابو طاهر) دەستبەسەریان کردبوو. لە ئەنجامی ئەم هێرشەدا، دامەزرێنەری دەوڵەتی مەڕوانی میر باد کوژرا. هەر لەئەنجامی ئەو گفتوگۆیەشدا بوو هەردوولا گەیشتنە ئەنجامێك کەوایان پێ باشتر بوو ئاشتی باڵبکێشێتە سەر وڵاتەکانیان و داری دۆستایەتی لە وڵاتەکانیاندا بڕوێ، نەك شەڕ و کوشتن و ماڵوێرانی... هەر لەبەر ئەو هۆیەش بوو میر حەسەن فەرمانی بەرەڵلاکردنی عەبدوڵلا حەمدانی دەرکرد.(٦٠٠)

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ کە دەوڵەتی مەڕوانی چەند ڕێزی لە نوێنەرە دیبلۆماسییەکان و دیبلۆماسییەت وەك پێوەندو ڕەوشت گرتووە و هەروەها گرنگییەکی زۆری پێداوە و لەسنووری دەرنەچووە، تەنانەت لەکاتی گەشتوگوزاریشدا ڕێز لە نوێنەرانی وڵاتانی دیکە گیراوە و ژیانیان پارێزراوە و دیاریشیان پێشکەش کراوە.

وڵاتە گەورەکانی نێوچەکە شاندی خۆیان ڕەوانەی دەوڵەتی مەڕوانی کرد بە مەبەستی پیرۆزباییکردنی نوێ (ممهد الدولة سعيد) ئەوە بوو شاندی ڕەسمی دەوڵەتی عەبباسی لەلایەن خەلیفە (القادر بالله)وە بۆ پیرۆزبایی و دانپیانانی دەسەڵاتی و هەروەها شاندی سوڵتانی بوەیهی (بهاء الدولة) و شاندی ڕەسمی خیلافەتی فاتمیش لەلایەن خەلیفە (الحاكم ابن العزيز) لەگەڵ ناردنی کۆمەڵێك دیاری و شتی بەنرخ بەنامەیەك دانی نا بەدەسەڵاتی حکومەتی کوردیدا، هاوکات دەوڵەتی بیزەنتی دانی بەحکومەتی (ممهد الدولة) کرد، جگە لەمانە کەوا باسمان کردن، شاندی عەشائری

---

(٦٠٠) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (زرار صديق توفيق: النفوذ الفاطمي في بلاد الكورد، ٤٥٣-٤٦٠).

نێوچەکانی کوردستانی نێوەڕاست بۆ مەبەستی پێشکەشکردنی تەعزیەنامە و هاوکات پیرۆزبایی لە پاشای نوێ و پشتگیریکردن لە دەسەڵاتی نوێی حکومەت دەهاتن بۆ دەوڵەتی مەروانی.[٦٠١]

لێرەدا جێگەی ئاماژە بۆکردنە کەوا میرنشینە عەرەبییەکان کەوتنە ژێر کاریگەری دەوڵەتی فاتمی لە نێوچەکانی (موصڵ، حەلەب، حلله و ترابلوسی شام) و بوون بە شیعە وەك (حەمدانییەکان و عەقیلیەکان و مەزیدییەکان)، بەڵام بەپێچەوانەوە میرنشینە کوردییەکان وەك (حسنویەو عەنازی و مەروانی و شەدادی...هتد) لەسەر مەزهەبی سوننی مانەوە، جگە لە (نصر الدولة، ٤٠١-٤٥٣ك) کە بۆ ماوەی یەك ساڵ لەسەر داوای بساسیری وتاری بەنێوی فاتمییەکان خوێندەوە لە ساڵی (٤٨٧ك/ ١٠٩٤ز)، لەمەشەوە دەگەینە ئەوەی کە خەلیفەکانی فاتمی هەوڵی ڕاکێشانی فەرمانڕەوایانی ئەم میرنشینەیان داوە کە قورسایی شەرعیەتی زیاتر بۆ پایەی خیلافەتی لە میسر بۆ درووست ببێت و دژایەتی خیلافەتی عەبباسی لە بەغدا پێ بکەن، لەلایەکی ترەوە ئەوپەڕی دیبلۆماسییەتی فەرمانڕەوایانی ئەم میرنیشنەی دەرخست کە لەیەك کاتدا دۆستایەتی دوو خیلافەتی ئیسلامی ڕقەبەری یەکتریان ڕاگرتبوو.

---

(٦٠١) الفارقي: تاريخه، ٨٦؛ عبدالرقيب يوسف: س. پ، ١/ ١٤٢.

بەشی سێیەم

دیبلۆماسییەت و بەرژەوەندیە بازرگانیەکان و جەنگ

تەوەری یەکەم

- بەرژەوەندییە ئابوورییەکان و کاریگەری لەسەر پێوەندییە دیبلۆماسییەکان
- پێوەندی ئابووری و بازرگانی لە نێوچە کوردییەکاندا
- پێوەندی دیبلۆماسی و بازرگانیەکانی کورد لەگەڵ رژمی بیزەنتەدا
- مامەڵەی بازرگانیکردنی کورد لەگەڵ هێزەکانی دەورووبەردا
- بەڵگانەی فراوانی ڕەهەندی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەسەلمێنن

تەوەری دووەم

- دیبلۆماسییەت و جەنگ
- دیبلۆماسییەت و چارەسەرکردنی کێشەکان بەڕێگەی ئاشتی
- ئەمانەت و پەنابەری سیاسی
- دیوانی دارشتن و رۆڵی لە نامەکاری دیبلۆماسییدا
- پرۆژەی ژن و ژنخوازی سیاسی

تەوەری یەکەم
بەرژەوەندییە ئابوورییەکان و کاریگەری لەسەر پێوەندییە دیبلۆماسییەکان

بەرژەوەندیە ئابووریەکان لەپاڵ فاکتەرە سیاسیەکاندا کاریگەری بەهێزیان هەبوو، بۆ سازدانی زەمینەیەکی ڕەخساو و لەبار بۆ هەریەك لە موسوڵمانەکان و بیانیەکان لەئەنجامدانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوانیان و بەستنی پەیماننامە و ڕێکەوتنەکان لەپێناو بەدیهێنانی بەرژەوەندیە ئابووریەکان کە هەردوولا بە تەنگیەوە بوون و بەتایبەتی ئەو بەرژەوەندیانەی کە پەیوەست بوون بە کاروباری بازرگانیەوە.

گومانی تێدانیە، ئابووری بەهێز بۆ دەوڵەت بڕبڕەی پشتی و نهێنی بەردەوامیەتی و سیاسەتی حکومەتەکە بەو ئاراستەیەدا دەبات، و هۆکاری خۆشگوزەرانی گەل و ڕۆڵەکانیەتی، و فاکتەری هێز و پێشکەوتن و بوژاندنەوەی مادیشیەتی. بوژانەوەی دەوڵەت بۆ سەقامگیری ئابووریەکەی دەگەڕێتەوە، ئەو سەقامگیریەش ڕەنگدانەوەی لەسەر پێوەندیە دیبلۆماسیەکانی دەبێت کە وەختە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا لەسەر چالاکی و جموجۆڵی بازرگانی پاوان بێت، لەکاتێکدا گەشەکردن و پێشکەوتنی شارەکان و درووستکردنی پێوەندی دیبلۆماسی بەندە بەو چالاکیەوە، وێڕای بڵاوبوونەوەی تۆڕی کەناڵەکانی بازرگانی سەر زەوی و دەریایی کە لە هەمان کاتدا بەندن بە سەقامگیری ئابووریەوە: (إبن خلدون) دەڵێ "خۆش گوزەرانی ڕەعیەت (میللەت) بەپێی حاڵی دارایی دەوڵەتە، و دارایی دەوڵەتیش بەپێی خۆش گوزەرانی

میللەت و گەشەکردنی وڵاتە، و سەرچاوەی هەمووشی ئاوەدانکردنەوەیە"،[٦٠٢] بەر لەو برگەیەش بەتۆزێك، ئاماژە بە پێوەندی نێوان گەشەکردنی شارستانی و کاریگەریە ڕاستەوخۆکانی لەسەر ژیانی دانیشتوان و بوژانەوەی ئابووری دەکات، کاتێك وتی "هەرکاتێك داهات و خەراج زیادی کرد، ژیانی دانیشتوان ئاسودە دەبێت و وڵاتیش گەشە دەکات".[٦٠٣] بازرگانی وڵات لە بەروبوومە کشتوکاڵی و پیشەسازییەکاندا لە نێوان ناوەندی بەرهەمهێنان و نێوچەکانی بەکارهێناندا دەگوێزرایەوە ئەویش بە گوێرەی پێویستی ئەو نێوچانە و بازاڕەکانیان بەروبوومی زیاد لە پێداویستی خودی ناوچەکان لەلادێوە دەگوێزرایەوە بۆ شارە نزیکەکان و لەوێشەوە بۆ شارەکانی تر. ڕۆژهەڵاتناس (ئەلیسیف) دەڵێت: زۆربەی بەروبوومە کشتوکاڵیەکانی نێوچەکانی دەوروبەری دەگوێزنەوە بۆ جەزیرەی ئیبن عومەر و لەوێشەوە بۆ شارەکانی تر.[٦٠٤] بەهەمان شێوەش بەروبوومە پیشەسازییەکان شاری (نصيبين) لە دەفر و قاپ و شمەکە درووستکراوەکان لە شوشەی چاك دەگوێزرانەوە شارەکانی دیکەی جزیرە.[٦٠٥] بەهەمان شێوەش گۆڕینەوەی شمەك لە نێوان شارە کوردیەکان و ناوچەکانی تردا. بەروبوومەکانی شاری (شنۆ)ی ئازەربیجان دەگوێزرێتەوە بۆ شارەکانی هەرێمی جەزیرە.[٦٠٦] ئەو بەرووبوم و شمەکانەی لە دەرەوە دەهێنران برێکیان دەگۆڕدران بۆ بازرگانی نێوخۆیی ئەویش بۆ پڕکردنەوەی پێداویستیەکانی بازاڕەکان، بەو شێوەیە ڕێگەی وشکانی شێوازێکی بنەڕەتی بوو بۆ گواستنەوەی شمەکەکان لە نێوخۆدا.[٦٠٧] هەمان شێواز لەبەروبوومەکانی شەکردا بەکار دەهێنرا و دەگۆڕدرا بۆ بازرگانیەتی نێوخۆیی، چونکە

---

(٦٠٢) المقدمه، ١٠٠٩/٣.

(٦٠٣) هـ_س، ٩٩٦/٣.

(٦٠٤) مادة جزيرة ابن عمر: دائرة المعارف الأسلامية، ٤٤٦/١١.

(٦٠٥) مؤلف مجهول: حدود العالم من المشرق الى المغرب، تحـ: يوسف الهادي، الدار الثقافية للنشر، القاهرة، ١٩٩٩، ١١٨.

(٦٠٦) مينورسكى: مادة اشنه، دائرة المعارف الأسلامية،٢٢٢/٢.

(٦٠٧) ابن كثير: البداية والنهاية،١٨٤/١٣.

بازرگانی نێوخۆی وڵات شێوازی دابەشکردنی بەروبووم و شمەکە هاوردەکان بوو.[٦٠٨] بەو پێودانگە بازرگانی نێوخۆیی پێوەندی تونـدوتوڵی بـەهێزی هـەبوو لەگـەڵ بازرگـانی دەرەکیدا و لەژێر کاریگەری ئەودا بوو. یەکێکی دیکـە لـە چـالاکی و جموجوڵـەکانی بازرگانی نێوخۆی ئەو بەروبوومانە بوون کە تایبەت بوون بە هەندێك لـە نێوچـەکانی وەك بەروبوومی (دار) لە نێوچە جەنگەڵ و دارسـتانەکاندا، هـەروەها بەروبوومـەکانی گوێز و پەنیر و هەنجیر...هتد. هەنـدێك نێوچـەش بـەناوبانگ بـوو لـە بەرهـەمهێنانی زۆربەی جۆرەکانی میوەدا: هەندێك نێوچەی دیش ماسی و...هتد. دەرکـەوتووترین ئـەو شارانەی بە جموجۆڵی بازرگانی ناوخۆوە ناویـان دەرکردبـوو (میافـارقین و هەمـەدان و ئامەد) بوو بازرگانی نێوان شارەکانی زۆر بەهێز و ڕێکخراو بوو بازاڕەکـانیش بـەهۆی پێوەندیە بازرگانیە نێوخۆییەکانەوە پتەوتر بوون.[٦٠٩]

ئەو بەرەوپێشچوونەی لە سەردەمی عەباسـیەکاندا بەسـەر کۆمەڵگـەدا هـات لـە ئەنجامی گەشەکردنی شارستانیەتەوە بوو، کە کۆمەڵگـەی لـە بارێکـەوە بـۆ بـارێکی دیکە گواستەوە، ئەوەبوو ژیـانی تـازە پێویـستی بـەکاڵا و پێداویـستی نـوێ بـوو لـە زەروریات و لە کەمالیات کە ئەم پێداویستیانەش بوون بەهۆی گەشەکردن و بوژانەوەی بازرگانی نێوان بەغدا و وڵاتانی خۆرهەڵات.[٦١٠]

چینی باڵادەست هێزی کڕین پێکدێنن، بەهۆی داهاتی زۆرەوە توانـای کڕینـی هـەر کاڵایەکیان دەبێت کە دەکەوێتە بازاڕەکانەوە، ئەمەش وای کردووە ببنە هێزێـك یـاخود پشتیوانێك بۆ گەشەپێدانی جموجۆڵی ئابووری و دروستکردنی پێوەنـدی دیبلۆماسـی لەگەڵ هێزەکانی تردا بۆ ئەنجامدانی پرۆسەکانی فرۆشتن و کڕین، ئەمـەش بازرگانـانی هاندا کە ڕێوشوێنی گەشتی بازرگانی بگرنە بەر بـۆ وڵاتـان و شـارانی دەوروبـەر بـۆ

---

(٦٠٨) عبدالمجيد حسن ولي وعلاء الدين الريس: احوال العراق الأجتماعية والأقتصادية، مطبعة الرشيد، بغداد، ١٩٤٦، ١٨٦.

(٦٠٩) ابن الأثير: الكامل،١٩/٧.

(٦١٠) حمدان الكبيسي: أسواق بغداد،٨٠.

دابینکردنی پێداویستەکانی ئەو توێژە،[٦١١] بازرگانی کاڵا و کەلوپەلی هەمەجۆر لە نێوان شارە جیاوازەکان و مەرکەزی خیلافەتدا بایەخی خۆی هەبوو لە ڕووی بەکێشکردن و هێنانی بازرگانانی دیکە لە زۆربەی هەرێم و وڵاتانی ترەوە بەهۆی ئەوەی کە دەوڵەمەندان و دەست ڕۆیشتوان و سوڵتان لە مەرکەزی خیلافەتدا کۆبووبوونەوە. لەو بارەیەوە (أبن الفقیە) جەخت دەکاتەوە و دەڵێت: "ئەوەی لە هەمەجۆری و جیاوازی خێروبێری هەرێمەکان دەکەوێتەوە، بوژانەوە و گەشەکردنی بازرگانیە بەهۆی زۆری کاڵا و بابەتی خوازراوەوە لە هەرێمێکی دیاریکراو، نەبوونی ئەو کاڵایانە لە هەرێمێکی دیکە، ئەمەش دەبێتە هۆی درووستبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوانیان".[٦١٢]

ئاشکرایە ئەو نیمچە دەوڵەتە سەربەخۆیانە، هەوڵیان دەدا هەمان ڕێگەو شوێنی خیلافەتی عەبباسی بگرنە بەر، لەڕووی زیادەڕۆیی لە خەرجی و ڕابواردن و ڕازاندنەوەی کۆشکی خیلافەت و باڵەخانە و تەلاری بنەماڵە و دەستوپێوەندەکانی. بۆیە مەحاڵ بوو دەبوو کاڵای پێویست بهێنێت بۆ ئەو مەبەستە، ئەمەش یەکێك بوو لەو فاکتەرانەی کە بزوتنەوەی بازرگانی لە جیهانی ئیسلامیدا بە ئاراستەیەکی نوێدا برد لەدوای جیابوونەوەی هەرێمەکان لە خیلافەتی عەبباسیدا.[٦١٣]

ئاشکرایە گەر دەوڵەتێك یەکگرتو بوو هیچ جۆرە باج و گومرگێك لەسەر ئەو کاڵایانە دانانرێت کە لە نێوان هەرێمەکانیدا ئاڵوگۆڕ دەکرێن، بەڵام جیابوونەوەی هەرێمەکان وای کرد کە باج و گومرگ لەسەر ئەو کاڵاو کەلوپەلانە دابنرێن کە لە پرۆسەی بازرگانیدا دێنە ناوەوە. کاتێك بوەیهییەکان هاتنە ناو بەغداوە هەوڵیاندا چالاکی بخەنە نێو بزوتنەوەی بازرگانیەوە و ئەو ڕێگر و بەربەستانەش لابەرن کە دەهاتنە بەردەم پرۆسەی بازرگانیەوە، هەندێ لە میرەکانی بوەیهی و وەزیرەکانیان چاودێریەکی وردی پرۆسەی بازرگانیان لە وڵاتەکەیاندا پەیڕەو دەکرد و سنوورێکیان بۆ

(٦١١) حمدان الكبيسي: هـ-س، ٧٩.

(٦١٢) مختصر كتاب البلدان، ٢٥١.

(٦١٣) انور الرفاعي: الأسلام في حضارته و نظمه، ٣٠٨.

چاوچنۆکی بازرگانان دانا، ئەو دەستانەشیان بڕی کە یاری بە نرخی کاڵاکان دەکرد، بەتایبەت شاردنەوە و دەستبەسەراگرتنی خۆراك و دانەوێڵە، هەڵسان بە هێنانی کەلوپەل و دانەوێڵە لەسەر حسابی خۆیان و فرۆشتنی بەنرخێکی گونجاو. لەو بارەیەوە (الروذراوری) دەڵێ: "میر أبو منصور - الوزیر محمد بن الحسن بن صالحان- ئامادەی دیدارێکی خەڵك بوو لە شاری بەغداو مەدائن، و سکاڵایان لەدەست خراپی حاڵی خۆیان لاکرد، توانی لەسەر دەستی ئەو کاروبارەکان ڕێکبخات، و داوای کرێکاری کرد و ئەرکی دروستکردنی خانوو تەلاری خستنە ئەستۆ، و بینی نرخ بەرزە و ڕۆزی (نان) بەزەحمەت دەست دەکەوێت، پرۆسەی هێنانی دانەوێڵە و دەغڵ ودانی لە وڵاتی فارسەوە لەڕێگەی دەریاوە و لە هەموو وڵاتێکەوە دابین کرد". (٦١٤)

ئەو جموجۆڵە بازرگانیانە یارمەتیدەرێك بوو بۆ بوژانەوە و گەشەکردنی بازرگانی و دروستبوونی پێوەندی بازرگانی لە نێوان گەلێ لە شارەکانی نێوچەکە، ئەمەش بەدەوری خۆی بوو بەهۆی دروستبوونی پێوەندی دیبلۆماسی لە نێوانیاندا.

(٦١٤) ذيل تجارب الأمم،١٣٧.

پەیوەندی ئابووری و بازرگانی لە نێوچە کوردییەکاندا

لە بەشەکانی پێشوودا ئاماژە بەوەکرا کە خەلیفەکانی عەبباسی هەر لــە ســەرەتاوە توندوتیژییان لە دەسەڵاتدارێتی حوکمدا گرتە بەر لە سەرجەم ئەو شوێنانەی کە لەژێر دەستیاندا بوو، بەڵام ئەم حوکمە بەشێوەیەکی بەردەوام نەبوو، بەڵکو وردە وردە یەکێتی نێوان وڵاتەکانی لەدەست دەداو، ئەو وڵات و هەرێمانەی لەژێردەســتیاندا بــوو لەیــەکتر جیادەبوونەوە، هەروەها پەیوەندی نێوانیشیان بەرەو گۆڕان دەچوو بەگوێرەی ئەو قۆناغە شلۆقانەی کە خیلافەت پیایا تێپەڕ دەبوو. ئەو میرنشین و دەوڵەتانەی کە لە خیلافەتی عەبباسی جیابووبوونەوە تەنها پێوەندی دیبلۆماسی لە نێوانیاندا مابووە جگە لــەوەش بڕێك پارەی لە داهاتی بۆ دەنارد، بەڵام سەرقاڵبوونی خەلیفەکان بەو نەهامەتیەی کــە تووشی ببوون هەلی بۆ هەندێ لە کاربەدەستان رەخساند کە لێی جیاببنەوە و دەوڵــەتی بچووکی نیمچە سەربەخۆ بۆ خۆیان دابمەزرێنن، بــەڵام ســەرەڕای ئەمــەش پارەیــان بــۆ خیلافەت دەنارد لەسەر شێوەی دیاری یان بارمتە.

بەڵام هەندێ جاریش پارەیان نەدەنارد و یاخی بوونیان رادەگەیان و خەلیفەش سوپای ئامادەکرد بۆ دەست بەسەراگرتنی. کە ئەمــەش کاریگەرییــەکی زۆر گــەورەی دەکــردە سەر (بيت المال) و بەشێوەیەك لەشێوەکانیش کاری دەکردە سەر داهــاتی دەوڵــەت. لــە ئەنجامدا خانەی پارە هەندێ جار زیادی دەکرد و هەندێ جاریش کەمی دەکرد.

لە سەردەمی (هارون الرشيد) لــە ســاڵی (١٧٠-١٩٣ك/٧٨٦-٨٠٨ز)دا داهــات گەیشتە (٥٣٠,٣١٢,١٠٠) درهەم کە ئەمەش لەکاتی دەسەڵاتدارێتی دەوڵەتــدا بــوو پێش ئەوەی ئەملا و ئــەولا لــێی جیابێتــەوە،[٦١٥] بــەڵام لەســەردەمی دەســەڵاتدارێتی (مأمون) گەیــشتە (٣٩٦,١١٥,١٠٠)[٦١٦] درهــەم و لــە ســاڵی (٢٥٠ك/٨٦٤ز)دا

---

(٦١٥) الجهشياري: الوزراء والكتاب، ٢٨١– ٢٨٨.

(٦١٦) ابن خلدون: المقدمة، ١٥٠.

گەیشتە (٢٩٩,٢٥٦,٣٤٠) درهەم.[٦١٧]

لێرەدا دەبینین کە جیاوازییەکی زۆر هەیە لە نێوان لیستی یەکەم و کۆتاییدا و هۆکەشی جیابوونەوەی دەوڵەتەکان بوو. لە خیلافەتی عەبباسی و لەدەستدانی داهاتەکانی، شایانی باسە گرنگترین هۆ کە پێوەندی ئابووری و بازرگانی نێوان خیلافەتی عەبباسی و دەوڵەت و میرنشینەکانی نێوچەکە بۆمان دەردەخات بواری (بازرگانی)یە.

بارزگانی گرنگترین بنەمای ئابوورییە کە مرۆڤ لەدێر زەمانەوە پەیڕەوی کردووە، ئیسلامیش گرنگیەکی زۆری پێداوە هەروەك لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە ﴿یاأیها الذین آمنوا لا تأكلوا أموالكم بینكم بالباطل إلاّ أن تكون تجارة عن تراضٍ منكم ولا تقتلوا أنفسكم ان الله كان بكم رحیما﴾،[٦١٨] هەروەها پێغەمبەر (د.خ) دەفەرمووێ ﴿علیكم بالتجارة فأن فیها تسعة اعشار الرزق﴾ و هەروەها دەفەرمووێ ﴿التاجر الأمین الصدوق یحشر یوم القیامة مع الصدیقین والشهداء﴾[٦١٩] جگە لەوەی کە پێغەمبەر (د.خ) خۆشی لەبواری بازرگانیدا کاری کردووە و لەحسابی خۆی بازرگانی کردووە و چووە بۆ وڵاتی شام.

پێشکەوتنی کۆمەڵگەی کوردی لەم ماوەیەدا پایەیەکی گەورەی هەبوو ئەمیش بەهۆی ئەو پێشکەوتنەوە بوو کە لە کۆمەڵگەدا گۆڕانکاری بەرچاوی بەخۆوە بینی و خەڵکی لە خۆشگوزەرانی و فراوانبوونی نێوچەی جوگرافیای میرنشینە کوردییەکاندا بووە هۆی فراوانبوونی پێداویستیەکانی ژیان کە ئەمەش بووە هۆی زۆربوونی چالاکی بازرگانی. "بازرگانی وریا هیچ شتێك زیادە نابات کە هەموو خەڵك پێویستی پێی نەبێت لە دەوڵەمەند و هەژار و سوڵتان و کڕیار"،[٦٢٠] پێوەندی بازرگانی و ئابووری

---

(٦١٧) ابن خرداذبة: المسالك والممالك، ٢٤٩- ٢٥٢.

(٦١٨) سورة فاطر، الآية رقم ٢٩.

(٦١٩) الغزالي: احیاء علوم الدین، ٧٠- ٧١.

(٦٢٠) ابن خلدون: المقدمة، ٣٩٦.

بووه سیمایەك لە سیماكانی میرنشینە كوردییەكان و كاروانە بازرگانییەكانیان بە هەموو دنیادا دەسوڕایەوە و بازرگانی كورد پلەی یەكەمی گرتە دەست لە بازرگانی لە نێوچەكەدا میرنشینە كوردیەكان لەوماوە مێژووییەدا گەشەكردنێكی زۆری لە هەموو بوارەكانی ژیاندا بەخۆیەوە بینی، بۆ ئەمەش پشت بەكتێبی (البلدانیون) و مێژوو نووسە ئیسلامیەكان دەبەستین لەمەڕ پێوەندی ئابووری و بازرگانی و زۆری پارە و داهاتی هەندێ لە میرە كوردەكان و هۆكەشی دەگەڕێتەوە بۆ سەربەخۆیی ئەو میرانە و هەڵسوكەوتكردن بەداهاتی نێوچەكە.

لە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی (٤ك/١٠ز)ی چوارەمی كۆچی، دەیەمی زایینی، سەرەڕای ئەو ئارامی سیاسییەی نێوچەكە بەخۆیەوە بینی و دوای دەركەوتنی میرنشینەكان، میرە كوردەكان گرنگیەكی زۆریاندا بەلایەنی ئابووری و كاریان بۆ بوژاندنەوەی سەرچاوەی وڵاتەكەیان دەكرد و شوێنی جوگرافی و گونجاوی كەش و هەوا و بارانی زۆر و بەپیتی زەوی وای كردووە كە كشتوكاڵ و بەروبوومەكانی بێتە كۆڵەكەی پشتی ئابووری میرنشینە كوردییەكان كە ئەمەش سیمایەكی دیاربووە لە مێژووی ئابووری وڵاتە كوردیەكان لەدێر زەمانەوە،[٦٢١] بەڵام ئێمە سەرچاوەیەكی وردی ئەوتۆمان لەبەردەستدا نییە دەربارەی شێوازی بەرهەمهێنان لەو نێوچەیەدا لەو ماوەیەی كە باسكراوە سەبارەت بەزانینی گرنگی بەرهەمهێنان و چالاكی كاری ئابووری، چونكە ئەو چالاكیانە لەسەر شێوازی بەرهەمهێنان دیاریكراوە و پیادە دەكرا، واتە ئەو رێگەیەی كە كۆمەڵگەی مرۆڤایەتی چالاكی بەرهەم هێنان رێك دەخات و كاردەكاتە سەر ژیانی كۆمەڵایەتی و ئابووری.[٦٢٢]

گرنگی میرنشینە كوردییەكان لە بنیاتنانی پێوەندی ئابووری و بازرگانی لەگەڵ دراوسێكانیدا لەچوارچێوەی پێوەندییە دپلۆماسیەكانە كە لەگەڵ ئەو دراوسێیانە

---

(٦٢١) عبد الستار طاهر شريف: المجتمع الكردي، ص٣٢.

(٦٢٢) Paul Knox and john agnew، the Georgra phy of the world Economy، ١٩٩٤، P.٧ .

هەیەتی و دوورکەوتنەوە لە چوونە نێو کێشەکە لەگەڵ ئەو دەوڵەتانە و هەڵبژاردنی ئاشتی و هاوڕێیەتی لەگەڵ گەلە موسڵمان و مەسیحیەکانی نێوچەکە کارێکی ستراتیژی بوو لە سیاسەتی دپلۆماسی وڵاتدا. ئەم پێوەندییە ئابوورییە بووە هۆی هاندان و بەرەوپێشچوونی بازرگانی و دواتر بازرگانە بیانیەکان بەئاسانی دەیانتوانی بێنە نێو ئەم میرنشینە کوردییانە بێ ئەوەی تووشی هیچ گێچەڵێك بن لەلایەن دەوڵەت و بەبێ ئەوەی ترسێکیان هەبێت لەسەر موڵك و ماڵیان لە دزین و ڕاو و ڕووتکردن.

جێی ئاماژەپێکردنە کە هێمن و ئاسایشی وڵات وایکردبوو ئەو ڕێگە بازرگانیانەی کە دەبەسترێنەوە بە وڵاتانی بیانی زۆر هێمن و ئارام بێت لەدەست چەتە و ڕێگرەکان.

بازرگانە موسڵمان و ناموسڵمانەکان هیچ ترسێکی ڕاو و ڕووت کردنەوەیان نەبوو کاتێ کە هاتووچۆیان لە نێو میرنشینە کوردییەکاندا دەکرد، لەگەڵ ئەوەشدا تووشی زۆر کرداری دزی و ڕاو و ڕووت کردنەوە دەبوون لەو وڵاتانەی کە ئاسایشی تێدانەبوو، ئەویش لەڕێگەی چەتەو ڕێگرەوە و هەندێك جار لەلایەن سەربازانی دەوڵەتیشەوە، بۆ نموونە لەکاتی لاوازی و سەرەولێژی خیلافەتی عەبباسی ڕەنگە وەزیرێك بە سەرکردەیەکی سەربازی تەماحی کردبێتە خواردن بۆ سەربازەکانی و سەربازەکان دەچوونە دەرەوە و ڕێگەیان لە هەموو کەسێك دەگرت و پارە و موڵك و ماڵیان دەبرد و دەستیان دەگرت بەسەر کاروانە بازرگانیەکانیاندا.(٦٢٣)

دیپلۆماتانی کورد شەڕنەویستبوون، بۆیە هەموو هەوڵیان لەپێناوی ئاشتیدا بووە بۆ ئەوەی سوود لە ئاشتی وەربگرن و بتوانن لەو کەشوهەوایەدا قەوارەیەك بۆ کورد دابمەزرێنن و لەژێر دەستەیی ڕزگاربن و ئاسوودە بژین و پەرە بەکاری کشتوکاڵ و بازرگانی و ئاوەدانی وڵاتی خۆیان بدەن و بەرەوپێشەوەی ببەن، هەروا لەلایەکی دیکەشەوە پێوەندییە بازرگانییەکانی نێوان دەوڵەتی دۆستەکی و بیزەنتی و عەبباسی

---

(٦٢٣) جرجي زيدان: تاريخ التمدن الأسلامي، ٤/١٩٠.

و فاتمی زۆر سوود بەخشبوون و بوونەتە هۆی دامەزراندنی ژێرخانی ئابووریی وڵات، پاشان میری کەوتۆتە دارِشتنی (دراو)، بێگومان لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی ئەو کارە ڕووداوێکی گرنگبووە.

پێوەندی دیبلۆماسی و بازرگانیەکانی کورد لەگەڵ ڕۆمی بێزەنتەدا

میرنشینە کوردیەکان لە میانەی تۆڕێکی فراوانی ڕێگەوبانی بازرگانی ئارامدا بەسترابۆوە بە هەرێم و هێزەکانی دەوروبەرەوە، بەهۆی هەڵکەوتە بازرگانییە ستراتیژییەکەیەوە بایەخێکی زۆری هەبوو، چونکە دەکەوتە نێوەڕاستی عێراق و دەوڵەتی بێزەنتەوە و نێوچەی خۆراسان و باکووری ئێران و نێوەڕاستی ئاسیای بە عێراق و شامەوە دەبەستەوە لەلایەکەوە، دەوڵەتی بێزەنتی و مەمالیکە نامۆسڵمانەکانیشی لە باکوورەوە بەیەکەوە دەبەستەوە لەلایەکی ترەوە، لەوماوەیەدا بایەخی نێوچەی بازرگانی زیادی کرد بەهۆی سەقامگیری ڕەوشی سیاسی کە تاڕادەیەك نێوچەکە بە خۆیەوە بینی، ئەمەش بوو بەهۆی گەشەکردنی ئابووری و کاریگەریشی لەسەر گرنگیدان بە ڕێگەوبانەکانی بازرگانیەوە هەبوو. هەروەك هەندێ لە میرەکانی کورد بایەخێکی زۆریان بەو ڕێگەوبانە بازرگانیانەدا کە بە وڵاتەکەیاندا تێدەپەڕین. و ئاوەدانیان کردەوە و سنوورێکیان بۆ چەتە و ڕێگرەکان دانا کە گەلێك جار کاروانە بازرگانیەکان ڕووبەڕووی دەبوونەوە، چونکە کاتێك کورد دەسەڵاتیان بەسەر نێوچەکانی خۆیاندا گرت دەستیان کرد بە دامەزراندنی چەندین ناوەندی بازرگانی و بایەخیشیان بەو ڕێگایانەدا کە بەرەو ئەو ناوەندانە دەچن ئەمەش بوو بە هەڕەشەیەکی ڕاستەوخۆ بۆ جموجۆڵی بازرگانی بوەیهی،[٦٢٤] بەهۆی بوونی ڕێگر و چەتەکان، چونکە بەهێزی و بێ هێزی حکومەتەکان، فاکتەری سەرەکی بوو لە ڕۆڵ و چالاکی ڕێگر و چەتەکان.[٦٢٥]

پێوەندیەکانی دەوڵەتی دۆستەکی و ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی، لەسەرەتادا زۆر کز و نابووت بووە، چونکە شەڕ پتر ڕەنگیداوەتەوە، ئەوەش لەبەرئەوە بووە کە دەوڵەتی بێزەنتی بەشێکی لە خاکی دۆستەکی داگیرکردووە و دەستی بەسەردا گرتووە، میر (باد)ی دۆستەکیش هەمیشە هەوڵی یەك لەدوای یەکی داوە کە ئەو پارچە خاکە

(٦٢٤) Shaban,Islamic History, Vol,٢,P,١٧٤.

(٦٢٥) D.S.ed(Richards), Islamand the Trade of Asia,(Oxford:١٩٧٠), P,١٦.

ڕزگار بکا و دوژمن وەدەرنێ، بێگومان ئەو ویستەش هـۆی هەرەبـەهێزی ئـەو شـەڕ و شۆڕە بووە، شەڕ و شۆڕیش هۆی هەرە بەهێزی بێ هێزیی پێوەندیی دیبلۆماسیی بووە.

ئەو برە پێوەندییەی هەشبووە هەر کاتی و هی تاکە یەك ئارەزوو بـووە، ئـەویش بـۆ گواستنەوەی لاشەکەی کوژراو بریندارەکانی بەرەی شەڕ بووە، بـەم پێیـە پێوەندییەکـە کاتی بووە، نەك هەمیشەیی، ئەمە جۆری پێوەندیی دیبلۆماسـییان بـوو تـاکو سـاڵی (٣٧٢ك)، ئیدی لەو ساڵە بەدواوە بەرە بەرە پێوەندییەکان پەرەیان سـەند، بەتایبـەتی لەدوای گەڕانەوەی میر (باد) لە موسڵ، میر پیاوێکی زاناو عاقڵ بوو، وای بەباش زانی کە ئاشتی پێویستییەکی گرنگە و دەبێ لەو کاتەدا باڵبکێشێتە سـەر وڵاتەکـەی، بـۆ ئەم مەبەستەش ئاگربەستێکی لەگەڵ بەستن، مەبەستیشی وابوو بەم ئاگربەستە ئـیش و کارەکانی خۆی هەڵبسوورێنێ، چونکە بوەیهییەکان بەشێکی زۆریـان لـە وڵاتەکـەی داگیر کردبوو.

میر نوێنەری خۆی ڕەوانەی وڵاتی بیزەنتییەکان کرد و دیاری و پـارەوپوولی زۆری بـۆ ناردن، بۆ ئەوەی ئەو دیاری و پارەوپوولە پاڵپشتی توندوتۆڵیی کارە دیبلۆماسییەکانی بن دەیزانی زار دەخوا، چاو شەرم دەکا، لەگەڵ هەموو کەس و لە هەموو کاتێکدا کاری خۆی دەبێ و لە هەموو پێوەندییەکدا پارسەنگی تـەرازووە، لەئـەنجامی گفتوگۆیـەکی چڕو پڕو دوورو درێژدا گەیشتنە ئەنجامی پێکهاتنێك کە پەیمانێك ببەستن، پەیمانی شەڕ نـەکردن و دۆسـتایەتی، هـەروەها پێوەنـدی سیاسـی و ئـابووری و کۆمەڵایەتیـشیان خستبووە نێو پەیمانەکە بۆ ئەوەی لەو بوارانەدا گەشە بە پێوەندییەکان بدەن و ببنە دوو دۆستی گیانی بەگیانی، چونکە لەڕاستیدا ئەو ڕێککەوتننامەیە زۆرتر بۆ ئەوە بوو کە میری دۆستەکی لایەنی بیزەنتی بپـارێزێ و خـۆی ئامـادە بکـات بـۆ بەرەنگاربوونـەوە لەگەڵ هێزی داگیرکەری بوەیهییەکاندا.

دیاربەکر و جەزیرەی فـوڕاتی کـە مەڵبەندەکـەی شـاری ئامـەد بـوو، لـە هـەموو نێوچەکانی دیکەی کوردستان زیاتر دووچاری هێرشـەکانی ئیمپراتۆریـەتی بیزەنتـی و داگیرکاریـە بەردەوامـەکانی دەبـۆوە، ئەمـە بـوو وای کـرد چـەندین سـەنگەر و

بەربەستی[٦٢٦] نوێ درووست بکەن و سەنگەر و قەڵاو قوڵە کۆنەکانیش قایم و تۆکمە بکەن کە لە نێوچەکەدا هەبوون وەك تخوبێك لە نێوان سنووری هەردوو دەوڵەتەکەدا، ساسانی لەلایەك و بیزەنتیش لەلایەکی ترەوە.[٦٢٧]

پێوەندیەکانی نێوان میر (باد بن دوستك) و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی، پێوەندیەکی دیپلۆماسی بوو بەدەلیلی ئەوەی کە میری کوردی پارەی دەدایە ئەو ئیمپراتۆریەتە، کە (أبن شهرام) لەکاتی کۆبوونەوەکانیدا لەگەڵ بیزەنتیەکاندا ئاماژەی پێکردووە کە لە قوستەنتنیە بەرێوەدەچوون سەبارەت بەوەی کە میر (باد) ئەو پارانە لە میانەی میهرەبانی و رێزەوە دەداتە پاشای رۆم.[٦٢٨] بەڵام ئەو پێشهاتانەی کە لە میرنشینی مەروانی روویاندا و ئەو لاوازی و بێدەسەڵاتیەی میرنشینە ئیسلامیەکانی هاوسنووری دەوڵەتی بیزەنتی گرتەوە، پاشای بیزەنتی (بسیلیوس)ی دنەدا کە لە ساڵی (٣٨٢ك/٩٩٢ز)، هەڵسێت بە ناردنی هێزێکی سەربازی گەورە بۆ داگیرکردنی نێوچەی (ئەرمینیای خارجی)،[٦٢٩] بەتایبەت بۆ سەر بەشی باکوور لە دەریاچەی (خلاط)، و گەمارۆی خستە سەر شارەکانی: (أخلاط، ومنازگرد و أرگیش و برگرد)، بەڵام میر (أبو علی بن مروان) بەرەنگاری بۆوە توانی سوپای رۆمەکان شکست پێ بێنێت،[٦٣٠] بۆ ئەوەی بێ ئومێدیان بکات و ورەیان بروخێنێت، بەتایبەتی یەکەم سەرکردە بوو کە بەرەنگاری سوپای رۆم بێتەوە، رایگەیاند و وتی: "بەیانی سەرجەم لەشکر و سوپاکانی موسڵمانان دەگەنە ئێرە...."،[٦٣١] ئەمە وای لە سوپای بیزەنتی

---

(٦٢٦) اليعقوبي: البلدان،٣٦٢.

(٦٢٧) لسترنج: بلدان الخلافة الشرقية،١٤٣؛طه باقر:تاريخ ايران القديم،٩٣-١٠٢؛اندريه ايمار: تاريخ الحضارات العام- روما وامبراطوريتها،٥٣٠-٥٣١.

(٦٢٨) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم،٢٩/٣.

(٦٢٩) ابن حوقل: صورة الأرض، ٢٩٥.

(٦٣٠) الفارقي: تاريخه،٦١.

(٦٣١) الفارقي:هـ. س،٦١.

کرد که ڕازی بن بە گرێدانی ئاگربەست بۆ ماوەی دە ساڵ، ئیتر بەهۆی ئەو ڕێکەوتنەوە سوپای بیزەنتی نێوچەکەی بەجێ هێشت بێ ئەوەی ئامانجەکانی بێنێتە دی[٦٣٢].

سەبارەت بە پێوەندیە دیبلۆماسییەکان لەگەڵ دەوڵەتی بیزەنتیدا، مەروانیەکان لەسەر بەستنی ئاگربەستێك لەگەڵ بیزەنتیەکاندا بۆ ماوەی دە ساڵ لە ساڵی (٣٨٢ك/٩٩٢ز) پێکهاتن،[٦٣٣] و هیچ ڕووداوێکی ئەوتۆ تۆمارنەکراوە لە سەرچاوەکانی ئەو سەردەمەدا کە پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوانیان تێك بدات. (الفارقی) دەڵێ: "لە ساڵی سێسەدو نەوەددا (بسیلیوس)ی پاشای ڕۆم هات بۆ نێوچەکانی ئامەد و میافارقین و لەگەڵ (ممهد الدولة أبو منصور) کۆبۆوە و هاوپەیمانیەك و ئاگربەستێکیان ئیمزا کرد، دوای ئەوە بێ هیچ زیانێك بەرەو دوا گەڕایەوە"،[٦٣٤] بەڵام ئەوەی (الفارقی) باسی نەکرد، (یحی بن سعید الآنطاکي) باسیکردووە، کە بەم وتەیەی ئاماژەی بۆ ئەو ڕووداوە کردووە: "مەلیك باسیلی دووەم ناردی بەدوای میری کوردان (ممهد الدولة-أبو منصور سعید بن مروان (٣٨٧-٤٠١ك/٩٧٧-١٠١٠ز)ی خاوەنی دیاربکر، و چووە سەر بەرەکەی و نازناوی مەلیکی ماجستیرس،* ودوقس_(دوقی) خۆرهەڵاتی[٦٣٥] پێ بەخشی، ڕێزی لێگرت و خەڵاتی

---

(٦٣٢) الفارقي: هـ. س، تاریخه،٦١: ابن العبری: مختصر الدول، ١٧٣؛ عبدالرقیب یوسف: الدولة الدوستکیة/ ج٢، ص٤٢.

(٦٣٣) الفارقي: هـ. س، تاریخه،٦١.

(٦٣٤) الفارقي: هـ. س، تأریخه،٨٤ الانطاکي: تأریخ الأنطاکي، ٢٤٧: المقریزي: اتعاظ الحنفا، ٣٢/٢.

* ماجستیر (Magister):- ئەم وشەیە لەو دەمەدا مانای گەورە یاخود بەرپرس یاخود مامۆستای گەیاندووە، ئەمە زۆر جار لەناو گروپێك یاخود دەستەیەکدا ڕوویدەدا و یەکێکیان کردووە بە گەورەی خۆیان و پێیان وتووە (ماستەر) تەنانەت ((عیسی)) (علیه السلام) دەوروبەرەکەی هەر پێیان دەوت (ماستەر).

(٦٣٥) دەوڵەتی بیزەنتی (١٨) هەژدە نازناوی هەبوو دەیبەخشی بەو کەسانەی کەوا خزمەتێکیان پێشکەش بە دەوڵەت دەکرد، وەك ملوانەکە کە پاشاو سەرۆکی دەوڵەتەکان دەیان

کرد و گێڕایەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی".[٦٣٦]

لەو دوو دەقەی سەرەوەدا دەتوانرێ ئەو راستیە بسەلمێنرێ کە، بەخشینی نازناوی شەرەف ماجستیر Magister و دوق Dukeی خۆرهەڵات، لەلایەن مەلیکی بیزەنتی (باسیل) ی دووەم بەڵگەی تۆکمەیی پێوەندیە دپلۆماسیەکان و قوڵی و بەهێزی ئەو پێوەندیانەی نێوانیان نیشان دەدات کە بۆ دامەزرێنەری میرنشینەکە میر (بادبن دوستك)[٦٣٧] و جێنشینەکەی میر (ابو علی بن مروان) دەگەڕێتەوە.[٦٣٨] لە ساڵی (٣٩٠ك/ ١٠٠٠ز)، (ممهد الدولة) و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی (بسیلیوس) کۆبوونەوە بۆ قسەوباس لەسەر کاروبارە پێوەندیدارەکانی نێوان هەردوولا بەتایبەتی کێشەی سنوور و بازرگانی و درێژکردنەوەی رێککەوتننامەی ساڵی (٣٨٢ك/ ٩٩٢ز) نێوان هەردوولا لە نێوچەی (ئامەدو میا فارقین) پاشان ئیمپراتۆر گەڕایەوە بەبێ درووستبوونی هیچ کێشەیەك.[٦٣٩]

ئاشکرایە کە (أبو الهیجاء بن سیف الدولة الحمداني) کچی میر (ممهد الدولة)ی هاوسەری بوو،[٦٤٠] کاتێك (سعید الدولة)ی برای ساڵی (٣٩٢ك/١٠٠٢ز) کۆچی دوای کرد لە (الحاجب لۆلۆ) کە یەکێك بوو لە کۆیلەکانی (سیف الدولة) توانی بەناوی هەردوو کوڕە بچوکەکەی (سعد الدولة: أبو الحسن علی) و (أبو المعالی شریف)، کاروباری میرنشینەکە بەڕێوەبەرێ دوای ماوەیەکی کەم هەردوو منداڵەکەی بۆ میسر گواستەوە، و فەرمانڕەوایی خۆی لەسەر حەلەب ڕاگەیاند، بەمەش (لۆلۆ) و

بەخشی بڕوانە: Ed.Jonam: Ambridge Medieval History. Hussey Cambridge,١٩٦٦-١٩٦٧,Vol.١٧ Part ١١,P.٢٠.

(٦٣٦) تأریخ الأنطاکي،٢٤٧؛ المقریزي: اتعاظ الحنفا،٣٢/٢.

(٦٣٧) الروذرواري: ذیل تجارب،٣٩/٣.

(٦٣٨) الفارقي: تاریخه،٦١.

(٦٣٩) الفارقي: تاریخه، ٨٤؛ عبدالرقیب یوسف: س. پ، ١٤٢/١- ١٤٣.

(٦٤٠) ابن العدیم: زبدة الحلب،١٩٩/١؛الأنطاکي: تاریخ الأنطاکي،٣١٥.

کوڕەکەی (منصور) بێ ئەمەکیان بەسەرجەم بنەماڵەی حمدانیدا کرد، تەنانەت (أبو الهیجاء) میرنشینەکەی جێ هێشت و بە هاوکاری بازرگانێکی نصرانی حەلەبی پەنای بۆ خاکی بیزەنتی برد، مەلیکی بیزەنتی باسیل پێشوازی لەو میرە کرد و مافی پەنابەرێتی پێ بەخشی و نازناوی (ماجستیر)ی پێ بەخشی.[٦٤١]

لە کۆتایی ساڵی (٣٩٩ك/١٠٠٨ز)دا (لؤلؤ)ی حاکمی حەلەب مرد و کوڕەکەی (منصور) بوو بە حاکم لەسەر حلب لەبەرئەوە هەوڵیاندا (أبو الهیجاء) لە دەوڵەتی بیزەنتیەوە بێننەوە بۆ حەلەب، ئەوەبوو داوایەکیان پێشکەش بە (ممهد الدولة) باوکی ژنەکەی (أبو الهیجاء) کرد، بەو مەزەندەیەی خاوەن پێوەندیەکی دیبلۆماسی بەهێزە لەگەڵ دەوڵەتی بیزەنتیدا،[٦٤٢] بۆ ئەوەی ئەرکی گەڕانەوەی (ابو الهیجاء) بگرێتە ئەستۆی خۆی، (ممهد الدولة)ش داوای لە باسیلی دووەم مەلیکی رۆم کرد کە رێگە بدات بە خەزوری (أبو الهیجاء) خاکی بیزەنتی بەجێ بێلێت، لە پێناو فەرمانڕەوایی نێوچەی حەلەب و بنەماڵەی حمدانی جڵەوی دەسەڵات بگرنەوە دەست. و (ممهد الدولة) باسیلی دووەمی ئاگادار کرد کە ئەو هیچ خەرجیەك لە ئەستۆ نەگرێت بەڵکو هەموو خەرجی و ئەرکێك دەگرێتە ئەستۆی خۆی و پارەی پێویستیش دەداتە (أبو الهیجاء).[٦٤٣]

ئیمپراتۆری بیزەنتی بە پێشنیازەکەی (ممهد الدولة) ڕازی بور، (أبو الهیجاء) خاکی بیزەنتەی جێهێشت و لە ساڵی (٤٠٠ك/١٠٠٩ز) گەڕایەوە بۆ میافارقین، خەزوری بڕێك پارە و نزیکەی (٢٠٠) سواریشی پێدا، و (أبو الهیجاء) نامەی بۆ شێخەکانی خێڵی (کلاب) نارد بەو هیوایەی کۆمەك و هاوکاری پێشکەش بکەن لەبەرامبەر

---

(٦٤١) ابن العديم: زبدة الحلب، ١٩٩/١٢؛ الأنطاكي، تاريخ الانطاكى، ٣١٥-٣١٧؛ المقريزي:اتعاظ الحنفا،٣٢/٢.

(٦٤٢) ابن العديم: زبدة الحلب،١٩٩/١-٢٠٠ ؛الأنطاكي: تاريخه، ٢٤٧؛المقريزي: اتعاظ الحنفا، ٣٢/٢؛الفارقي: تاريخه،٨٤.

(٦٤٣) ابن العديم: زبدة الحلب،١٩٨-١٩٩؛ الأنطاكي، تاريخه،٣١٥.

خەلاتی گەورەدا، بەلاّم (أبو الهيجاء) لە هەوڵەکەیدا شکستی هێناو بەتەنگەی بارگیری خۆیدا داو جارێکی دیکە پەنای بۆ دەوڵەتی بیزەنتی بردەوە.[٦٤٤] لێرەدا ئەو ڕاستییە دەردەکەوێت کە فاکتەری جوگرافی و ململانێی نێوان هەرێمەکان کاریگەری گەورەیان هەبوو لەسەر سیاسەتی هاوسەنگی، کە میر (ممهد الدولة) دەیویست لەبەرامبەر هەرسێ هێزە گەورەکەدا پەیڕەوی بکا کە: دەوڵەتی عەباسی و فاطمي و بیزەنتی بوون، و ئەم سیاسەتە دیبلۆماسییەی سەرکەوتنی باشی بەدەستهێنا، هەروەها جۆرێك لە پێوەندی لە نێوان میرنشینی ڕەوادی و ڕۆمە بیزەنتیەکان سەری هەڵدا، بەوەی سەرەڕای ئەوەی ڕۆمەکان مەسیحی و دوور لە سنووری میرنشینی ڕەوادی بوون ئامادەبوون هاوکاری (وهسوذان بن مملان)ی بکەن بۆ لێدانی هەژبانیەکان،[٦٤٥] بەلاّم ئەم دۆستایەتیە لەژێر فشار و کاریگەری خیلافەتی عەبباسی شکستی هێنا و هەردوو میرنشینی هەژبانی و ڕەوادی کەوتنە خۆ بۆ لێدانی سوپای ڕۆمەکان کە بە سەرکردایەتی (نیکو گوس قادا سیلاس) شاری بەرگری یان گەمارۆ دابوو، بەلاّم دواجار شارەکە لە ساڵی (٤٣١ك/ ١٠٣٩ز)دا لەلایەن ڕۆمەکانەوە داگیر کرا،[٦٤٦] هەروەها ڕەوادییەکان هاوکاری (مساور الثانی) شەدادییان کرد تا شالاّوی ڕۆمەکان لەسەر هەرێمی ئاران دوور بخاتەوە و ڕزگار بکات، ئەوە بوو (مساور الثاني) بەهاوکاری ڕەوادییەکان ڕۆمەکانیان لە شارەکە دەرکرد.[٦٤٧] بەمەش ئاستی پێوەندی ڕەوادی و ڕۆمەکان لە ئاشتی و هاوپەیمانیەوە بۆ ململانێ و شەڕ گۆڕدرا، دەتوانین بڵێین ئەم ڕووداوانە سەرەڕای ئەم بارودۆخانە ئاست و توانای ئەم میرنشینە دەردەخات لەبەرامبەر هێزە نێوخۆیی و نێوچەیی و دەرەکیەکاندا.

جموجۆڵی بازرگانی زۆربەی نێوچە جیاجیاکانی وڵاتان و هەرێمەکانی گرتبۆوە

---

(٦٤٤) ابن العديم: هـ. س،١٩٩–٢٠٠ ؛الأنطاكي: هـ. س، ٣١٦–٣١٧.

(٦٤٥) ابن الاثير: الكامل، ٧/٨.

(٦٤٦) حسام الدين علي غالب: اذربيجان، ١٦٥.

(٦٤٧) موكرياني: كوردستاني موكريان، ٤٤٦– ٤٤٨.

بەهۆی ئەوەی چینێك لە بازرگانەکان سەروەت و سامانەکانیان لە جموجۆڵی بازرگانیدا تەرخانکردبوو، ئەو جموجۆڵە بازرگانیانە لەڕێگەی کۆمەڵێك ڕێگەو شێوازەوە ئەنجامدەدرا شێوازی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ پێوەندی بە وڵاتی بێزەنتەوە لەکاتی دەرکەوتنی سەرەتای ئیسلامدا حاڵەتێکی نائارامی لە خۆگرتبوو بەهۆی ئەو جەنگانەی ڕوویان دەدا، ئەوەش لە ئەنجامی هەڵمەتەکانی سوپای ئیسلام لە پێناو بڵاوکردنەوەی ئیسلام و دەسکەوتەکاندا، ئەوکارەش کاردانەوەیەکی سلبی هەبوو لەسەر پێوەندییە بازرگانیەکانی نێوان وڵاتی کوردان و دەوڵەتی بێزەنتی.

دوای ئەوە پێوەندی نێوان لایەنی ئیسلامی و بێزەنتی پێشکەوتنی گەورەیان بەخۆوە بینی و شمەکە بازرگانیەکان لە نێوان دوو وڵاتدا دەگوێزرانەوە و دەگۆڕدرانەوە بەتایبەتی لەکاتی ئاشتی و ئاسایشدا.[٦٤٨]

(رنسیمان)ی مێژوونوس دەڵێت: کوردستان خاڵی پێوەندی بازرگانی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوابوو بەشێوەیەك بازرگانی ڕۆژهەڵات کە لە نێوەڕاستی ئاسیاوە دەهات بەڕێگەی شاری (نصیبین)دا دەڕۆیشت و پاشان دەچووە وڵاتی بێزەنتەوە. بۆیە شاری (نصیبین) ببووە ناوەندێکی بازرگانی گرنگ و دەرکەوتوو، چونکە کەوتبووە سەر سنووری بێزەنتەوە و بازرگانە ڕۆمەکان دەهاتنە ئەوێ بۆ گۆڕینەوەی شمەکی بازرگانی.[٦٤٩] هەروەها شاری (دوین)یش ناوەندێکی بازرگانی گرنگ بوو بۆ گۆڕینەوەی شمەکی وڵاتی بێزەنتە و ئەوانەی لە ڕۆژهەڵاتەوە دەهاتن (هندو فارس و چین) هەروەها شاری (تارزن)یش هەمان تایبەتمەندی و نێوبانگی هەبوو.

هەمان شتمان یاد دەکەوێتەوە کاتێك باس لە شاری (قارس) دەکەین. لەئەنجامی ئەو پێوەندیە بازرگانیەدا ئەو شارانە بەهۆی شوێنگەی جوگرافیانەوە کە کەوتبوونە نێوەندی بازرگانی نێو دەوڵەتی لە نێوان بێزەنتە و دەریای ڕەش لەلایەکەوە و دەریای

---

(٦٤٨) موفق سالم نوری: العلاقات العباسية البيزنطية، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٩٠، ٣٦٤-٣٦٧.

(٦٤٩) الحضارة البيزنطية، تر.عبدالعزيز جاويد، ١٩٦١، ص١٩٦.

قەزوین و فارس لەلایەکی ترەوە ڕووە و بوژانەوە و پێشکەوتن و گەشەکردنی ئابووری چوون.[٦٥٠] بازرگانی نێوان دەوڵەتی بێزەنتە و کوردستان لە هەردوو ڕێگەی وشکانی و دەریاییەوە چالاکانە هەڵدەسوڕا هەر لەو دوو ڕێگەیەشەوە جموجوڵە بازرگانیەکان گەشەیان کرد و بازرگانە کوردەکان دەچوونە نێوەندی بازرگانی بێزەنتەوە. بەتایبەتی شاری (ترابزون)[٦٥١] شاری (سیواس) لە نێوەڕاستی ئاسیای بچوکدا نێوەندێکی بازرگانی گرنگ بوو بۆ ئەو بازرگانانەی لە وڵاتانی ترەوە دەهاتن بەتایبەتی شارەکانی هەرێمی جەزیرە. کە بازاڕەکانی پڕبوون لە پیشەسازیە پاکەکان و بەروبوومە جۆراو جۆرەکان، جموجوڵی بازرگانی چالاك بوو بەهۆی ئەوەی کە ئەو شارە بازاڕێکی گەورە و نێوەندێکی بازرگانی گەورە بکاتەوە بۆ ئەو بازرگانانەی لە وڵاتی کوردانەوە دەهاتن هەندێك لەو بازرگانانەشی لەو شارەدا نیشتەجێبوون وەکو بازرگانی شمەك یان بریکاری هەناردەکان. کاریان دەکرد ئەو شمەکانەی لە عێراق وڵاتی شام و کوردستانەوە دەهاتن بە شاری (سیواس)دا تێدەپەڕین کە بریکارەکانی هەناردەکان چاوەڕوانیان دەکرد کار گەیشتە ئەو ڕادەیەی ئەو بریکارانە بوونە بەرپرسی ڕێکخستنی ئەو کاروانانەی ڕوویان دەکردە نێوەندی دووەمی بازرگانی کە شاری (ترابزون) بوو. لەوێشەوە بۆ شارەکانی دیکەی بێزەنتە. زۆربەی جارەکان بازرگانەکان دەبوونە هاوەڵی شمەکەکانیان هەتا دوامەنزڵگە لە جیاتی بریکارەکانیان بازرگانەکان ناچار بوون بڕۆنە ترابزون بە تایبەتی ئەگەر (حەریر و لۆکە و...هتد)یان پێبوایە.[٦٥٢]

لە مادەکانی جێگیری سیاسی لە نێوان وڵاتی کوردان و دەوڵەتی بێزەنتەدا کاریگەریەکی ئیجابی هەبوو لەسەر چاککردنی پێوەندیە بازرگانیەکانی نێوان

---

(٦٥٠) عبدالرحمن محمد عبدالغني: ارمينية وعلاقاتها السياسية بكل من البيزنطيين والمسلمين، مؤسسة الكويت للتقدم العلمي، الكويت، ١٩٨٩، ٢٥.

(٦٥١) تامارا رايس: السلاجقة تأريخهم و حضارتهم، تر: لطفي الخوري وابراهيم الداقوقي، مراجعة: عبدالحميد العلوجي، مطبعة الأرشاد، بغداد، ١٩٦٨، ص١٢٦.

(٦٥٢) نيكيتا ايليسيف: الشرق الأسلامي، ٢٩١.

هەردوولا هەرچەندە وڵاتی کوردان لەو کاتەدا بە مومتەلەکاتی خیلافەتی عەبباسی لەقەڵەم دەدرا. بەڵام دەسەڵاتی سیاسی نێوچەیی ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو بۆ هێورکردنەوەی بارودۆخەکان و دیاریکردنی ڕێڕەوەکانی، ئەو کارەش کاریگەریەکی گەورەی هەبوو بۆ چاککردنی پێوەندیەکان لەگەڵ دەوڵەتی بیزەنتەدا بە تایبەتی لە بواری ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا.(٦٥٣)

زۆربەی جارەکان شاند و باڵوێزخانەکان بەمەبەستی پتەوکردنی پێوەندیە دیبلۆماسی و سیاسی و ئابووریەکان بووە و هاندەری گەشەکردنی پێوەندیە بازرگانیەکانی نێوان هەردوو دەوڵەت بووە. مێژوونوسی (الفارقی) باسمان لە باڵوێزخانەی پادشای ڕۆم دەکات بۆ دەوڵەتی مەروانی بۆ پیرۆزبایی بەبۆنەی جەژنەوە لە ساڵی (٤٠٣ك/١٠١٣ز)(٦٥٤) ئەو کارەش کاریگەری گەورەی هەبوو بۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی بەتایبەتی قوستەنتینەی پێتەخت بۆ هێنانی شمەکەکان.(٦٥٥)

هەندێك سەرچاوەی مێژوویی باسی لە قوڵی پێوەندی بازرگانی نێوان کوردستان و دەوڵەتی بیزەنتە دەکەن، زۆر لە ڕۆمەکان بەکاڵا و شمەکەکانیانەوە دەهاتنە کوردستان بە هەمان شێوەش بازرگانە کوردەکان، بەو شێوەش جوڵەی هەنارده و هاوردەی نێوان هەردوولا گەشەی دەکرد.(٦٥٦) کاروانە بازرگانیە گەورەکان بەشێوەیەکی فراوانکاری ئاڵوگۆڕی کاڵا و شمەکەکانیان ئەنجام دەدا.(٦٥٧) لە وڵاتی ڕۆمدا بازاڕێکی گەورە و بەشێوەیەکی دەوری لەسەرەتای بەهاری هەموو ساڵێکدا دەکرایەوە و بۆ ماوەی (٤٠) ڕۆژ بەردەوام دەبوو (القزوینی) ئاماژە بەو بازارە دەکات و دەڵێت: "خەڵکان لە وڵاتە دوورەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا و باشوور و باکوورەوە دەهاتن، خەڵکانی ڕۆژئاوا کاڵاو

---

(٦٥٣) ابن عبدالحق: مراصد الاطلاع، ١٢١٩/٣ ؛عبدالرقیب یوسف: الدولة الدوستكية، ٢٢٥/٢.

(٦٥٤) تأريخ الفارقي،١١٠.

(٦٥٥) الذهبي: تأريخ الأسلام، ص٤٤٤.

(٦٥٦) ابن حوقل: س-پ،٢٠٢ ؛محمد جاسم حمادي: س-پ،١٣٥.

(٦٥٧) ابن العبري: تأريخ الزمان،٣٣٢.

شمەکـەکانی ڕۆژهـەڵاتیان دەکـڕی و بەپێـچەوانەوە".[٦٥٨] دوای بـازاڕکردنی بازرگانـە کوردەکان کاڵاکانیان دەهێنایەوە هەرێمەکانی جەزیرە و پاشان بەمەبەسـتی فرۆشـتنی دابەشیان دەکرد بەسەر شارەکاندا.[٦٥٩]

دەربارەی پێوەندیە ئابووریەکان و مامەڵەی بازرگانی لە نێوان میرنشینی مەروانی و دەوڵەتی بیزەنتیدا، ئەویش لە ئاستێکی بەرزدا بەڕێوەدەچوو کـاڵا و کەلوپـەلێکی زۆر لە وڵاتـی بیزەنتیـەوە دەگەیـشتە کوردسـتان و بەشـێکی لـە کوردسـتان دەمایـەوە و ئەوەکەی تریشی لەڕێگەی ڕووباری دیجلەوە و بەشێوەیەکی سەرەکی بـەهۆی کەلـەك و بەلەمی ئاوی بچوکەوە دەنێرایە بازاڕەکانی موصل و بەغدا و شوێنەکانی تر.[٦٦٠]

شاری ئامەد کە دەکەوتە سەر ڕووباری دیجلە و بە حـوکمی پێگـە جوگرافیەکـەی و وەك سەنتەرێکی بازرگانیش، وێستگەیەکی گرنگ بوو بۆ گواستنەوەی بەرهـەم و کـاڵا کوردیەکان و خۆرهەڵاتیەکان بۆ ئاسیای بچوك. هەروەها بازاڕێکی سەرەکیش بـوو لـە کوردستاندا بۆ پێشوازیکردن لە بازرگانی بیزەنتی. بازرگانە کوردەکان بەرهـەم و کـاڵا بیزەنتیـەکانیان لـە سـەدەی چـواری کۆچـی/دەی زاییـنیـدا لـە ئامـەدەوە دەگەیانـدە بازاڕەکانی بەغدا، بە گوێرەی قسەکانی (المقدسی-٣٨٧/٩٩٧ز) کە لە هەمان سەدەی ناوبراودا ژیاوە. دەربارەی ئەو کاڵا بازرگانیانەی کە دەگەیـشتنە بەغـدا وتویـەتی: "... لەئامـەدەوە پۆشاکی خوری و کەتانی ڕۆمی و دەستکردی صقلی دەهات".[٦٦١]

(إبن حوقل- م٣٦٧ك/٩٧٧ز)، کە هاوسەردەمی (المقدسی) بووە، لە ئاماژەیەکیـدا سەبارەت بە بازرگانی بیزەنتی (رومی)، کە دەگەیشتە کوردستان، لە کاتی قسەکانیدا سـەبارەت بـە بایـەخی شارۆچـکەی (جزیـرە إبـن عمـر) وەك ناوەنـدێکی بازرگـانی،

---

(٦٥٨) اثار البلاد،٥٣١.

(٦٥٩) ابن الأثير: رسائل ابن الأثير، حررها وحققها، انيس المقدسي، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٥٩، ص٣.

(٦٦٠) عبد الرقيب يوسف: الدولة الدرووستكية،٤٧/٢.

(٦٦١) احسن التقاسيم،١٤٠.

گوتویەتی: "ئەم شارە کە دەکەوێتە سەر کەناری دیجلە ویستگەیەك بوو بۆ بازرگانی بیزەنتی و ئەرمەنی..."، [٦٦٢] بەڵام شاری (نصبین)، وەك ویستگەیەك بۆ گواستنەوەی کاڵا بازرگانیەکانی خۆرهەڵات بۆ وڵاتانی خۆرئاوا بەر لە زایینەوە ناسرابوو، ناوی (نصیبین) لە پرۆتۆکۆلە بازرگانیەکانی نێوان فارس و رۆمانەکاندا هاتووە". [٦٦٣]

بێگومان بازرگانی سەر زەوی لە ئیمپراتۆریەتی بیزەنتیەوە و بۆ ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی، لەڕێگەی کوردستانەوە جموجۆڵی بە خۆیەوە بینی ئینجا لەڕێگەی شامەوە، لە سەردەمی میرنشینی مەروانیدا، هۆکارەکەشی ئەوەبوو ئەم ڕێگەیە سەلامەتترین ڕێگە بوو بۆ کاروانە بازرگانیەکان بەهۆی بەرقەراربوونی ئاسایش و ئارامی لە میرنشینی مەروانیدا و بەهۆی باشی پێوەندیە دیبلۆماسییەکانیشی لەگەڵ دەوڵەتی بیزەنتیدا. لەکاتێکدا هەمان ئەو دوو فاکتەرە لەو ئاستەدا نەبوون لە (نصیبین و حەلەب و ڕەقە و ئەنادۆڵ)، هەروەك لە مێژووی نێوچەکەدا شتێکی شاراوە نیە لە هەردوو سەدەی (٤-٥ك/١٠-١١ز) واتە بەر لە داگیرکردنی (الرها) لەلایەن دەوڵەتی بیزەنتیەوە، دوای فراوانبوونی قەڵەمڕەوی ئەو دەوڵەتە، ڕێگەی (نصیبین- الرها)، نزیکترین و کورتترین ڕێگەی بازرگانی بوو، هەروەها ئەم حاڵەتە بەسەر ماوەی فراوانبوونی دەسەڵاتی سەلجوقیەکانیش جێبەجێ دەبێت لە سەردەمی (الب ئەرسەلان)دا* لە وڵاتی شام و داگیرکردنی هەندێ لە خاك و زەوی بیزەنتیەکانی هاوسنووری باکووری شام، چونکە دوای چوونە ناو ئەو نێوچەیەوە، گیروگرفتیان بۆ

---

(٦٦٢) صورة الأرض، ٢٢٤.

(٦٦٣) نورمان بینز: الأمبراطورية البيزنطية، ٢٧٠؛ستيڤن رنسيمان: الحضارة البيزنطية، ١٩٦.

* الب ارسلان: لە ساڵی (٤٢٠ك/١٠٢٩ن) لەدایك بووە، لە نێو ساڵانی (٤٥٥-٤٦٥ك/١٠٦٣-١٠٧٢ن) لەپاش (طغرل بگ) دەسەڵاتی سەلجوقیەکانی گرتە دەست، سەرەڕای کەمی ماوەی دەسەڵاتی بەڵام شوێن دەستی دیار بوو، گرنگترینیان سەرکەوتنی بوو بەسەر بیزەنتیەکان لە ساڵی (٤٦٣ك/١٠٧٠ن) لەشەڕی مەلازگرد. (ابن الأثير: الكامل، ٤٧٣/٩؛ العماد الاصفهاني: تاريخ دولة آل سلجوق، ٢٦-٢٨).

هاتوچۆ و جموجـوڵی بازرگـانی لەگـەڵ دەوڵـەتی بیزەنتیـدا درووسـتکرد. سـەرئەنجام مامەڵەکردن بەدیناری بیزەنتی بەشێوەیەکی فراوان لـە کوردسـتاندا و لـە سـەردەمی میرنشینی مەروانیدا، باشترین بەڵگەیە لەسەر بە هێزی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان و پێوەندیە بازرگانی و ئابووریەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی مەروانی و بیزەنتی.[٦٦٤]

بێگومـان قـەبارەی هـەناردەکانی کـوردی (الـصادرات الكرديـة) لـە سـەردەمی میرنشینی مەروانیدا بەڕادەیەکی بەرچاو زیادی کرد، هـەروەها قـەبارەی کـاڵای بیـانی هاوردەش چ بۆ بەکارهێنانی لۆکاڵی یاخود وەك ترانزێت (المرور) بۆ وڵاتانی دیکە کـە بە کورستاندا تێ دەپەڕین، بەهەمـان ڕێژە زیادی کرد، سەرەڕای هـاتنی بازرگانـان لـە وڵاتانی دەرەوە و نیشتەجێبوونیان، بەمەبەستی ئەنجامدانی کارە بازرگانیەکانیان بـەبێ ترس و نیگەرانی. شاری ئامەد لە گرنگترین شـارە بازرگانیـەکانی بـوو، کـە چـەندین ڕێگای بازرگانی دەهاتەوە سەری. لەو کاڵایانەی دەگەیشتنە ئەو شارە پۆشاکی خـوری و کەتانی ڕۆمی دەسکاری سـقلی (الـصقلية) بـوو،[٦٦٥] واتـە لەسـەر تـەرزی بـاو لـە دوورگەی صقلية درووست کرابوون، کە بازرگانان بـەرەو عێـراق و نێوچـەکانی دیکـە دەیانبرد. لێرەوە دەتوانین ڕادەی قەبارەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێـوان کوردسـتان و وڵاتـی بیزەنتی بزانین، کە بە دینـاری ئەرمانوسـی بیزەنتـی بـە ڕێژەیـەکی زۆر لـە مامەڵـە بازرگانیەکان و لەسەردەمی میرنشینی مەروانیدا بەکار دەهێنـرا، و مامەڵـەکردن لـە نێوخۆی میرنشینەکەدا بە درهـەم و دینـار بـوو. هـەروەها گۆڕینـەوە (المقايـضة) لـە مامەڵـە نێوخۆییـە بـچوکەکاندا، بەتایبـەت لـە نێـوان دانیـشتوانی گونـدەکان بەڕێوەدەچوو. دراوی درهەم بەشێوەیەکی فـراوان مامەڵـەی پێـدەکرا، (الفـارقي) لـە

---

(٦٦٤) الفارقي: تاريخه،١٥٩،١٦٧.

(٦٦٥) المقدسي: احسن التقاسيم،١٤٥.

نموونەیەکیدا دەڵێ: "میر (أبوعەلی حسن بن مەروان)،* کاتێك (ست النـاس)ی کـچی (سعد الدولة الحمداني) مارە کرد، مارەییەکەی (٢٠٠) هەزار درهەم بوو، و(عبـدالبر) کە دەستی گرت بەسەر ئامەددا و لەگەڵ (ممهد الدولة)دا ڕێکەوتن لەسەر ئـەوەی کـە دەبێ (ممهد الدولة) ساڵانە بڕی (٣٠٠) هەزار درهەم وەك خـەراج بداتـە (عبـدالبر) و سکە و وتاریش بەناوی ئەوەوەبێت، دوایـی ئـەویش (إبـن دمنـە) لەسـەر هـەمان بـڕ دانوستانی لە گەڵدا کرد".(٦٦٦)

بەڵام دیناری زێڕ بۆ بازرگانی و مامەڵە ناوخۆییەکان و دەرەکیەکان بەکار دەهێنـرا، و دیناری بێزەنتی زیاتر بەکاردەهێنرا، (الفارقي) دەڵێ: بڕی ئەو پێنج سەد دینارەی کە (إبن البهات) لەیەك ڕۆژدا قـازانجی کـرد، بـە دینـاری ئەرمانوسـی* بـوو، هـەروەها موچەی ڕۆژانەی دایکی خەلیفەی عەبباسی و کوڕەکەی -واتـە کـوڕی خەلیفـە- کـە (نصر الدولة) بۆی بڕیبوونەوە پەنجا دیناری ئەرمانوسی بوو.(٦٦٧)

ئەمەو لەکاتێکدا هیچ باسی دیناری عەبباسی و فـاطمی نـەکرابوو کـە بـەدیناری مـەغریبی ناسرا بوو، بەڵام باس نەکردنیان ئەگەری بەکارهێنانی ڕەتناکاتـەوە، بـەڵکو ئەگەری بەکارهێنانی زۆر بووە، بەهۆی ئەو پێوەندیە بازرگانیـەی نێـوان کوردسـتان و خیلافەت لەلایەك، و نێوان شام و میسر لەلایـەکی تـرەوە، لەگـەڵ ئەوەشـدا قـەبارەی

---

* مـیر ابـو علـی حـسن بـن مـروان:- لـەپاش مردنـی خـاڵی میربـاد لـە نێـو سـاڵانی (٣٨٠-٣٨٧ك/٩٩٠-٩٩٧ز) تـوانی دەسـەڵاتی (حـصن کیفـا، میافـارقین، ئامـەد) و دەورووبـەری بگرێتـە دەست. (الفارقي: تاریخە، ٧٢).

(٦٦٦) تاریخة ٧٢-٧٩.

* ارمـانوس (رومـانوس) نـاوی سـێ لـە ئیمپراتۆرەکـانی دەوڵـەتی بێزەنتـی بـوو لـە بنەماڵـەی مەکـدونی: (رومانوسـی یەکـەم ٩١٩-٩٤٤ز) و (رومانوسـی دووەم لـە نێـو سـاڵانی ٩٥٩-٩٦٤ز) فەرمانڕەوا بووە، رومانوسی سێیەم ارجیروس (١٠٢٨-١٠٣٤ز) هاوسەردەمی میر (نصر الدولة) بوو، پـێ دەچـێت دینـاری ارمانوسـی بگەڕێنـەوە بـۆ رومانوسـی سـێیەم. بڕوانـە: (نورمـان بینـز: الأمبراطورية البيزنطية،٣٣٨).

(٦٦٧) تاریخە، ١٥٩،١٦٧.

ئاڵوگۆڕی بازرگانی یاخود پێوەندی بازرگانی نێوان میرنشینی مەروانی و دەوڵەتی بیزەنتی، ئەوەبوو مامەڵەی بەدیناری بیزەنتی بەو شێوە فراوانە جێگیر کرد.(٦٦٨)

لەسەردەمی میرنشینی مەروانیدا شاری ئامەد لە ڕووی بازرگانییەوە پێشکەوتنی بەرچاوی بە خۆیەوە بینی و بازاڕەکانی بە جۆرێك فراوان بوون کە ژمارەیان گەیشتە زیاتر لە شەست بازاڕی جۆراوجۆر.(٦٦٩) بەڵام شاری جەزیرە، وەك مەڵبەندێکی بازرگانی گرنگ کە دەکەوتە سەر ڕێگەی ئاوی ڕووباری دیجلە لە سەردەمی میرنشینی مەڕوانی و لە سەردەمەکانی پێش ئەویش و دوای ئەویشدا، لەڕووی بازرگانییەوە بایەخێکی گرنگی هەبوو، زۆر لە نووسەرە دێرینەکان و مێژوونووسان ئاماژەیان بە پێگەی بازرگانی ئەو شارە کردووە، لە نێوانیاندا (إبن حوقل) لە باسێکیدا دەڵێ: "بەشێوەیەکی فراوان و بەردەوام بازرگانی تێدابوو ئەگەر سوڵتانەکان وازیان لێ بهێنایە، ئەوا قازانجێکی لە ڕادەبەدەری بەدەست دەهێنا ئەگەر دەسەڵاتی شەیتانەکان و خەوارجەکان نەبوایە".(٦٧٠)

هەروەها دەڵێ: "جەزیرە وێستگەیەکی بازرگانی دەریاوانی بوو بۆ ئەرمینیا و وڵاتی ڕۆم و نێوچەکانی میافارقین و ئەرزەن، کەشتیە بازرگانییەکان لەوێ کاڵاکانیان دادەگرت کە بریتی بوو لە هەنگوین و ڕۆن و گەزۆ و پەنیر و گوێز و بادام و بندق و مێوژ و هەنجیر و گەلێ جۆری دیکە لە بەرهەم و بەروبوومی تر"(٦٧١) (إبن حوقل) بە بایەخەوە لەڕووی بازرگانییەوە باس لە شاری جەزیرە دەکات وەك وێستگەیەکی بازرگانی کە پێشوازی لە کاروانی بازرگانی ئەرمینی و بیزەنتی و هەرێمی دیاربکر دەکات، هەروەها بەبایەخەوە باس لە ئاوەدانی و چڕی دانیشتوان و جوتیارانی و زەوی و زاری

---

(٦٦٨) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ٢/١٠٤.

(٦٦٩) اديب معوض: القضية الكردية بين الأمس واليوم، ٤٣.

(٦٧٠) صورة الأرض،٢٠٢.

(٦٧١) صورة الأرض،٢٠٢-٢٠٣.

بەپیتی نێوچەکانی خۆرهەڵات و خۆرئاوای دەکات، وێڕای سامانی ئاژەڵی و لەوەڕ لەهەردوو شاری میا فارقین و ئەرزنی بە گرنگتر دادەنێت.(٦٧٢)

ئەو بەشەی کوردستان، لەسەردەمی میرنشینی مەروانیدا بەرهەمەکانی خۆی بۆ وڵاتانی دەرەوە دەنارد، پێداویستیەکانی خۆشی لە بەرهەمەکان لە وڵاتانی خۆرهەڵاتی ناوەراست و هەندێ وڵاتی دیکە دەهێنا، بەتایبەت وڵاتی چین و هیند و وڵاتی بیزەنتی و گەلێکی تریش. نموونەی ئەو کاڵایانەش وەك دەفر و ئامانی زێڕ و زیو و داو دەرمان و (دیباج=جۆرە پۆشاکێکی حەریرە) و (بارگیر= وڵاخێکە) بۆ بار بەکاردێت و جاریە (کەنیزەك) و قوفڵ و پۆشاکی خوری و کەتان و گەلێ بەرهەمی دیکەی وڵاتی بیزەنتی دەهێنا، هەروەها لەو پێداویستیانەی لە وڵاتی بیزەنتیەوە دەگەیشتنە وڵاتانی وەك، ئەندازیارانی ئاو و زانایانی بواری کشتوکاڵ و وەستای بیناسازی و کاری بەردی ڕوخام و ئامێری کێڵان.(٦٧٣) جگە لەمانەش کەرەسە و ئامرازی نووسینیش هەر لە وڵاتی بیزەنتی و وڵاتانی ئیسلامی وەك (الرقوق = پێستەی خۆشکراو بۆ نووسین) لە نیوەی یەکەمی سەردەمی میرنشینی مەروانیدا، یوحنای چوارەم (البرنی) قەشەی شاری (طور عابدین) نووسینی ئینجیلی سریانی نوێ کردەوە. بۆ ئەو مەبەستە براکەی خۆی نارد بۆ (ملاطیة) بۆ هێنانی (الرقوق). پێدەچوو ئەو پێستەیەیان پێ لە کاغەز باشتر بووبێت بۆ نووسینی کتێبە پیرۆزەکان و گرنگەکان وەك (ئینجیل و قورئان)، بەلکو پێستە بۆ نووسینی قورئان لە دوای میرنشینی مەروانی بە نزیکەی دوو سەدە یاخود زیاتر بەکارهێنراوە. ئێستاش چەند دەستنووسێکی قورئان کە لەسەر پێستە نووسراونەتەوە هەر ماون، کە بۆ مێژوویەکی زۆر کۆن دەگەڕێتەوە، هەرچەندە ئەو شارە لەو سەردەمەدا سەر بە وڵاتی بیزەنتیەکان بوو.(٦٧٤)

---

(٦٧٢) هـ_س،٢٠٣.

(٦٧٣) رنسیمان: المدینة البیزنطیة،٩٤.

(٦٧٤) عبدالرقیب یوسف: الدولة الدوستکیة، ٢٢٩/٢.

مامەڵەی بازرگانیکردنی کوردی لەگەڵ هێزەکانی دەوروبەردا

بازرگانی بنەماو پایەی سیستمی ئابوورییە، ئەمەش بریتییە لە گواستنەوەی کاڵاکان و کەلوپەلەکان لە شوێنێکەوە ئەو کاڵایانەی زۆرییێت بۆ شوێنێکی دیکە کە ئەو کاڵایانەی تێدا دەگمەن بێت یاخود بەپێی پێویستیان، کە پیشەیەکی دێرینە و مرۆڤ لە سەردەمێکی زۆر زووەوە گرنگی بەو پیشەیە داوە، و لە ڕێگەی بازرگانیەوە کاڵاو شمەك لە نێوان شارستانیەتە کۆنەکانەدا ئاڵوگۆڕ کراون.(٦٧٥)

شایەنی باسە قەوارە کوردیەکان کاریگەری زۆر باشیان لەو جۆرە چالاکیانەدا هەبووە، ئەمەش بەهۆی ئەو سیاسەتە نەرم و لەبارەوە بوو کە دەسەڵاتدارانی وڵات پەیڕەویان دەکرد، کاتێك دانیشتوانی وڵاتەکەیان دەستکراوە کرد و ئازادیان کردن لە کاروباری بازرگانیدا بێ ئەوەی هیچ گرفت و لەمپەرێك لەبەردەم هەوڵ و جموجۆڵ و پرۆسەی بازرگانیدا دابنێن، ئەو هەڵوێستەش ڕۆڵی بەرچاوی لە گەشەپێدانی بازرگانی و ئابووریەکانی وڵاتدا هەبوو، بەو نەرمی و دیبلۆماسییەتەش، ئەو دەسەڵاتە کوردیانە تەقەلایەکی ڕوون و ئاشکرایان پێشکەش بە پرۆسەی بازرگانی کرد کە کاردانەوەی باشی لەسەر بوژاندنەوەی ئابووری هەبوو کە ئەمانە ئاماژەی ڕوون و ئاشکران بۆ سیاسەتی نەرم و دیبلۆماسییەتی دەسەڵاتی کورد، کە سوود لە ئەزموون و شارەزایی دوژمن وەردەگرن و بێ دوودڵی جێبەجێی دەکەن و لەهەمان کاتیشدا لە غەمی ڕەعیەتەکەشدا بووە لە ستەمی قەسابەکان کە بازاڕەکەیان بکاتە دواهەمینی بازاڕ و لەڕادەی فرۆخت و مامەڵەی کەم بکەنەوە، ئەمەش دیبلۆماسییەت و فکرێکی بەرز و شارستانیانەیە. بەم جۆرە بینیمان چۆن سیاسەتی نەرم و دیبلۆماسی میرەکانی کورد و پێشکەشکردنی ئەو خزمەتگوزاریە گەورانە، ئابووری وڵاتەکەیانی لە بازرگانیدا

---

(٦٧٥) حمزة الجميعي الدموهي: عوامل الانتاج في الاقتصاد الاسلامي، دار التوزيع و النشر الاسلامية، ط١، القاهرة، ١٩٨٥، ص٧٣.

گەیاندە ئاستێکی باش، بەجۆرێك ولاتەکەیان بووە جێگەی سەرنج و چاوتێبڕینی هێزەکانی دەوروبەر و بازرگانان لە گشت گۆشە و کەنارێکەوە، خۆیان دەگەیاندە ئەو ولاتە بۆ ئەوەی لە سەرچاوەی پڕ خێروبێری نۆش بکەن و بە شارستانیەت و پێشکەوتنی ئاشنا بن، بێگومان ئەو ڕێوشوێنەش وای لە ئابووری ولاتان و میرنشینانی کورد کرد کاراتر و چالاکتر بن لە بوراری بازرگانیدا.

زۆریی هەندێ بەروبوومی ئابووری لە چەند نێوچەیەکی دیاریکراودا، نەبوونی یاخود کەمی لە هەندێکی تردا، پێویست بە بازرگانی پێکردن دەکات لە نێوان ئەو هەرێم و شارانەدا، لەو ڕووەوە (أبن الفقيه الهمداني) بەدەربڕینێکی جوان گوزارشی لەم حاڵەتە کردووە کە دەڵێ: "ئەگەر خوا بەمیهرەبانی خۆی ئاوڕی لەهەر ولاتێك لە ولاتان نەدابایەوە، بەوەی کە هەر هەرێمە و شتێکی پێ بەخشیوە کە لە هەرێمێکی تردا ئەو شتە نیە، ئەگەر نا بازرگانی نەدەبوو پیشەسازیەکانیش تێدا دەچوون و کەس گەشتی خۆرئاوا و ولاتانی نەدەکرد و دەستبەرداری ئاڵوگۆڕی بەرو دیاریەکان دەبوون و کڕین و فرۆشتن و بەخشین و وەرگرتن بوونیان نەدەما، بەلام خوای پەروەردگار، بۆ هەر کەنارێك لەهەر وەرزێکدا جۆرێکی پێ بەخشیوە لە خێروبێر، هێزی سەفەرکردنی داوەتە کەسێك سەفەر بۆ ولاتی کەسێکی دیکە بکات و میللەتێك شاد بکات بەکالای میللەتێکی دیکە بۆ ئەوەی تەرازووەکە هاوتا بێتەوە و ڕاو تەکبیرەکان باشتر بەرێوە بچن".[676]

ئەو ماوەیە بوژانەوەیەکی ئابووری بەرچاوی بەخۆیەوە بینی، بەتایبەت لە بواری جموجۆڵی بازرگانیدا کە گەلێك نێوچەی لە جیهانی ئیسلامی گرتەوە کە خۆی لە دەوڵەتی عەبباسیدا دەبینیەوە سیستمی سیاسی و ئیداری لەو ولاتەدا شەقلێکی سیاسی و نەرمی لەخۆ گرتبوو، ئەمەش ڕێگەی بۆ چەندین نیمچە دەوڵەت و میرنشین لە خۆرهەلات و خۆرئاوا خۆش کرد کە دابمەزرێن و جۆرێك لە سەربەخۆییان هەبێت، دواتر پێوەندی بازرگانی توندوتۆڵ لە نێوان ئەوان و مەڵبەندی خیلافەتدا درووست

---

(٦٧٦) مختصر كتاب البلدان، ٢٥١.

بێت،[٦٧٧] هەروەها هەمان پێوەندی لە نێو هەندێ لەو میرنشینانە و هەندێکی تریان درووست ببێت. حاڵی وڵاتی کوردیش وەك حاڵی ئەو میرنشینانە وابوو لە ڕووی جموجۆڵی بازرگانییەوە، ئەمەش مانای ئەوەیە لەڕووی ئابووریەوە بایەخی شارنشینان و مێژوونووسانی بەدەست هێنا لەلایەك، وەلەلایەی ترەوە، هەندێکیان مەبەستێکی بازرگانی هەبوو لەو سەفەر و گەشتانەیاندا کە هەرلایەکیان بۆ وڵاتی لایەکەی تریان ئەنجامیان دەدا. میرە کوردەکان لەو ماوەیەدا دەستیان کرد بە چاککردنی ڕەوشی ئابووری، چونکە هیچ کیانێك بێ گرنگیدان بەلایەنی ئابووری ناتوانێت لەسەر پێی خۆی بوەستێت، لەبەرئەوە دەستیان کرد بە ئەنجامدانی زنجیرەیەك چاکسازی کە بوو بەهۆی گەشەکردن و بەرەوپێشچوونی ڕەوشی ئابووری، و لە ئەنجامەکانی ئەو بوژانەوە ئابووریەش بەرزبوونەوەی ئاستی بژێوی خەڵك بوو، گرتنەبەری ئەو ڕێوشوێنەش کاردانەوەی باشی لەسەر سومعە و شۆرەتی میرنشینە کوردیەکان هەبوو، جگە لەوەش بوو بەهۆی دروستکردنی پێوەندی و لێکتێگەیشتنی دیبلۆماسی و بازرگانی نێوانیان و نێوان هێزەکانی دەوروبەریان.

ئەو سەقامگیریە سیاسیەی کە میرنشینە کوردیەکان لەماوەی سەرهەڵدانیاندا بە خۆیانەوە بینی کە گەشەکردنێکی باشی بەخۆوە بینی بەتایبەتی لەڕووی ئابووریەوە، کاریگەری لەسەر ژیانی سیاسی میرنشینەکان هەبوو بەتایبەت لە بوارەکانی دیبلۆماسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی دانیشتوانی نێوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئەو میرنشینانە، خەڵکی بەجۆرێك گوزەرانیان خۆش بوو کە لەگەڵ سروشت و بارودۆخی ئەو سەردەمەدا دەگونجا.

کاتێك سەرکێشیکردنی خاوەن زەویەکان دەستی پێکرد میر (بدر بن حسنویە) دەستی بە چەند ریفۆرمێکی ئابووری لەگەڵ ئەو خاوەن زەویانەدا کرد،[٦٧٨]

(٦٧٧) صلاح الدين نامق: التجارة الدولية، القاهرة، ١٩٦٧، ص١١-١٢.

(٦٧٨) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم،٢٨٨/٣-٢٨٩ ؛ابن الجوزي: المنتظم،٢٧١/٧.

مێژوونووسان بەبایەخەوە ئاماژەیان بەو ئارامی و خۆشگوزەرانیە کردووە کە وڵاتەکە بە خۆیەوە بینیوە لە ماوەی دەسەڵاتی ئەودا.[٦٧٩] هەروەها (الروذراوری)یش لە ئاماژەیەکیدا دەڵێ: "میر بدر، ئەوەندەی لەئازوقە و ماڵ و سامان لە وڵاتانی دیاریکراو و دەوروبەر کۆکردەوە، کە ڕەنگبوو بەو شێوەیە لە مەمالیکە زۆرەکان کۆنەکرایەتەوە..."[٦٨٠] ئیتر بازرگانی لە وڵاتەکەیدا بوژایەوە و خودی خۆی بەشداری گەشەپێدانی بازرگانی کرد، خانێکی لە هەمەدان کڕی بۆ ئەوەی کاڵا و کەلوپەلە هەڵبژاردەکانی وڵاتەکەی تێدا بفرۆشرێت، و دەسکەوتی ئەم کارەشی نزیکەی ملیۆنێك و دووسەد هەزار درهەم بوو،[٦٨١] ئەمەش وەك دەستپێشخەریەك بۆ فراوانکردنی پێوەندیە بازرگانیەکان و دیبلۆماسییەکان بوو لەگەڵ بوەیهییەکاندا.

بوەیهییەکان تەنها لە هەڵمەتە سەربازیەکانیدا داوای یارمەتیان لە میرنشینە کوردیەکان نەکردووە، بەڵکو لەپاراستنی ئاسایش و پاراستنی ڕێگاکانیشدا بەکاریان هێناون، وەك ڕێگەی خۆراسانی مەزن، (طریق خراسان العظیم) کە ئەم ڕێگەیە سەرەڕای ئەوەی ڕێگای حاجیەکان و گەشتیاران و ڕێگایەکی سەربازییە، گرنگیەکەی لەوەدایە کە ڕێگایەکی بازرگانییە و تێکچوونی ئاسایش تیایدا هەڕەشە لە داهاتی ئابووری دەوڵەت دەکات لەبەرئەوە بوەیهییەکان گرنگیان دەدا بە پاراستنی ئاسایشی ئەو ڕێگایە ئەوە بوو لە ساڵی (٣٤٢ك/ ٩٥٣ز)دا (ابن ابو الشوك الكردی)، خاوەنی حولوانی کرد بە (المعاون)* تیایدا، و پارێزەری ڕێگەی خۆراسان،[٦٨٢] هەروەها گرنگی

---

(٦٧٩) ابن الجوزي: المنتظم،٢٧١/٧؛ ابن كثير: البداية والنهاية،٢٥٣/١١.

(٦٨٠) ذيل تجارب الأمم، ٢٨٩/٣.

(٦٨١) الصابي: تأريخه،٤٥٢/٤ ؛ ادم متز: الحضارة الأسلامية، ٢٧٠/٢؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص٢٨٧.

* المعاون: کۆی (المعونە)یە و خاوەنی مەعونە خۆی میرە بێ حاکم، (الماوردي: الاحكام السلطانية، ص١٩٦)

(٦٨٢) مسكويه: تجارب الامم، ٢/ ١٥٦؛ ابن الاثير: الكامل، ٨/ ٥٠٥.

ئەم ڕێگایەمان لەوەدا بۆ دەردەکەوێت، کە (عمید الجیوش) لە ساڵی (٣٩٧ك/ ١٠٠٧ز)دا دوای مردنی (قلج)ی پارێزەری ڕێگاکە، ئەم کارەی دایە دەست میر (ابو الفتح محمد بن عناز)، و میر (بدر بن حسنویە) کە دوژمنایەتیەکی خەستی هەبوو لەگەڵ (ابو الفتح)دا، ئەم کارەی بە دژایەتیکردنی خۆی لەقەڵەمدا، بەهۆی گرنگی ڕێگاکەوە لە بەستنەوەی وڵاتەکەی بە پێتەختی خیلافەتی عەبباسییەوە،(٦٨٣) بەڵام میرنشینی مەروانی، لەسەردەمی میر (نصر الدولة)دا گەشەکردنێکی بەرچاوی لەڕووی ئابوورییەوە بەخۆوە بینی، و میر خۆی هانی بازرگانی دەداو لەو بوارەدا ڕۆڵێکی کاریگەری هەبوو، تەنانەت سەبارەت بە شاری میافارقین وتراوە: "لە هەموو دەوروبەرەکانەوە بە کۆمەڵ بازرگانان و خەڵك لەسەردەمی حوکمڕانی ئەودا ڕوویان لەو شارە دەکرد، وای لێهاتبوو شارەکە جمەی دەهات لە گەشتیاران و بازرگانان".(٦٨٤)

لە سەردەمی ئەودا نرخی کاڵا و شمەك هەرزان بوو، لە نێو ئەو وڵاتانەی کە پێوەندی بازرگانیان لەگەڵ مەروانیەکاندا هەبوو، عوقەیلیەکان بوون،(٦٨٥) کە پێوەندی سیاسی و دیپلۆماسی توندوتۆڵ لە نێوانیاندا هەبوو جگە لە پێوەندیە ئابووریەکانیش، لەبواری ئابووریدا شاری (موصل) پێتەختی عوقەیلیەکان بوو وەك شاری حەڵەب لە باکووری شام، کە یەکێك بوو لە بازارەکانی میرنشینی مەروانی و کاروانی کاڵا و شمەکی بازرگانی کوردی و ئەرمەنی لەڕێگەی کوردستانەوە دەگەیشتە ئەو بازاڕانە، نەك تەنها لە سەردەمی میرنشینی مەروانیدا بەڵکو لە سەردەمەکانی بەر لەو میرنشینە و دوای ئەو سەردەمانەش ئەو ڕێگە سەرەکییانەی بەیەکیەوە دەبەستنەوە سێ ڕێگا بوون: ڕێگەی دیجلەی ئاوی، ڕێگەی خۆرهەڵاتی دیجلە کە بە جەزیرە و زاخۆ (الحسنیە)دا تێدەپەڕێ، لە ڕێگەی (نصیبین- موصل) ئەمەیان لەلایەکەوە، و لەلایەکی ترەوە شاری موصل سەرچاوەی ئەو کاڵاو کەلوپەلە بازرگانیانە بوو کە

(٦٨٣) حسام الدین علي غالب: الکرد، ٢٦٢.

(٦٨٤) الفارقي: تاریخه،١٦٦.

(٦٨٥) ابن الجوزي: المنتظم،٢٢٢/٨.

دەگەیشتنە کوردستان.[٦٨٦] لەبەرئەوە بەشێوەیەکی گشتی پێوەندیەکانی نێوانیان شەقلێکی دیبلۆماسی و دۆستانەی لەخۆ گرتبوو. لەگەڵ ئەوەی هەندێ جار ڕووبەڕووبوونەوە لە نێوانیاندا ڕووی دەدا، لەئەنجامی تەماحی عوقیلەکان و چاوبڕینە خاکی مەڕوانیەکان و بەزاندنی سنوورەکانیان. ئەو بنەما بازرگانیانەی کە پێوەندیە ئابووریەکانی نێوان میرنشینە کوردیەکان و هێزەکانی دەرودراوسێکانی لەسەر دامەزرابوو تۆکمە و بەهێزبوون، ئەویش بەهۆی خێروبێر و سامانی زۆر و زەوەندەی نێوچەکەوە بوو، بەتایبەت بەرووبوومی کشتوکاڵی، گەلێ لەو بەرهەم و کاڵایانە لە پێویستی نێوخۆیی زیاد دەبوو، لەبەرئەوە بۆ زۆربەی شارو نێوچەکانی دەورووبەر دەنێرران کە زۆربەی ئەو هەناردانە لەڕێگەی کاروانە بازرگانیەکانەوە بۆ شارو نێوچە نزیکەکانِ دەنێران، ئەویش بەهۆی ئاسان گەیشتنیان بۆ ئەو شوێنانە، بەڵام هەندێ لەو کاڵاو بەرهەمانەی کە بە خێرایی خراپ نابن و بۆماوەیەکی زۆرتر بەرگە دەگرن، ئەمانە لەڕێگەی بازرگانی ترەوە دەگەیشتنە نێوچە دوورەکان بەم جۆرە هەندێ لە هەناردەکانی میرنشینە کوردیەکان دەگەیشتنە نێوچە دوورەکان وەك وڵاتانی ئەودیو ڕووبار و وڵاتی هیند.

بازرگانانی هەردوو میرنشینی (حسنویە و عنّازی) بەرهەمەکانی وڵاتەکەیان بۆ نێوچەکانی دیکەیش دەنارد کە هەرێمی چیاکان و عێراق و نێوچەکانی دەورووبەری شاری بروگرد بوو، میوە و میوەجاتی خۆی بۆ شاری (کەرەج) دەنارد، وێڕای ئەوەی ئەو شارە بەجۆرە پەنیرێکی دەگمەن بەناوبانگ بوو لەبەرهەمە شیرەمەنیەکانیدا، ئەو پەنیرە بۆ نێوچە هەرە دوورەکان دەگوێزرایەوە،[٦٨٧] هەروەك چۆن لەشاری (الروذراور)ە وە ئەو پەنیرەی لەبەشی پێویستی خۆیان زیاد بوایە، بۆنێوچەکانی دەورووبەر دەنێرا.[٦٨٨] هەندێ لەشارە کوردیەکانی هەرێمەکە بەناردنی میوە ناسراو بوون، وەك شاری

(٦٨٦) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية،٢/٥٥.

(٦٨٧) الاصطخري: المسالك والممالك، ١١٨ ؛ابن حوقل: صورة الأرض، ٣١٧.

(٦٨٨) المقدسي: س-پ، ١٢٨.

(نهاوەند)، کە بە باشی و زۆری میوەجات ناسراو بوو کەلێی دەنێررا بـۆ عێـراق.(٦٨٩) بەڵام شەربەتی میوەجاتەکەی بۆ شوێنە دوورەکان دەنێرا، کە بە بازرگانیەکی پڕ قازانج و خێر ناسراوبوو،(٦٩٠) هەروەها (الصَوْلجان)* کەلـە داری چـنار درووسـت دەکـرا لـەو شارەدا بەرێژەیەکی زۆر لەو درەختە هەبوو.(٦٩١)

شاری (ئەشنە-شنۆ) بە هەرمێ بەناوبانگ بوو، لەبەر چاکی جۆری هەرمێکەی لە هەرێمەکانی دەوروبەرەوە،(٦٩٢) بەرێژەیەکی بەرچاو ئیستراديان دەکرد، هەروەها هەر لەو شارەوە لە نێوچـەکانی دەوروبـەرەوە مـەرومالأت و هـەنگوین و گـوێز و بـادام و مێـو (الشمع) و گەلێ جۆری دیکە لە کالا بازرگانیەکان ئیستراد دەکران.(٦٩٣) و لە هـەردوو شاری نەهاوەند و ڕوزراوەریشەوە، زەعفەران کە بەباشی جۆرەکەی ناوبانگی هـەبوو، بـۆ عێراق و نێوچەکانی دیکە دەنێرا.(٦٩٤) بەڵام (الـذريرة) کـە یەکێکـە لـە جۆرەکـانی قامیش وەردەگیرا لە (نەهاوەند)، (أبن الفقیه) بـاس دەکـات دەڵـێ ئـەم (حنـوط)ە-حنوط مادەیەکە وەك سێوی لوبنان وایە بۆ مۆمیاکردنی مرۆڤ و ئاژەڵان بـەکاردێت و ڕێگرە لە بۆگەنکردن و خراپبوون_ئەم بەرهەمە بۆ گەلێ وڵات دەنێرێت،(٦٩٥) لە شاری (هەمەدان) و نێوچەکانیەوە، پۆشاکی لۆکەو کەتان و زعفەران و ئەسبیژروی و ڕێوی و

---

(٦٨٩) الاصطخري: المسالك والممالك، ١١٨؛ابن حوقل: س–پ، ٣٠٩.

(٦٩٠) محمد بن محمود همداني: عجايب نامه، ٤٨٣.

* بریتیە لە داردەستێك سەرەکەی چەماوەتەوە سوار بەکاری دەهێنێ بۆ لێدانی تۆپ لە هەندێ یاریدا. (حسام الدين علي غالب: الكرد، ص٢٩٥).

(٦٩١) القزويني: آثار البلاد، ٤٧٢.

(٦٩٢) ياقوت الحموي: معجم البلدان، ١٦٤/١.

(٦٩٣) ابن حوقل: صورة الأرض،٢٨٩.

(٦٩٤) الاصـطخري: المـسالك والممالـك،١٩٩–٢٠٠: ابـن حوقـل: صـورة الأرض، ٣١٣–٣١٤ : ياقوت الحموي: معجم البلدان، ٧٨/٣.

(٦٩٥) مختصر كتاب البلدان، ١١٧،٢٥٩.

سۆزه و كەوش (پێڵاو) و پـەنیر[٦٩٦] بـۆ نێوچـەكانی دیكـە دەنێردرایـە دەرەوە. (أبـن الفقیە) دەڵێ: لە ڕستاق فراهان كەسەر بەهەمەدانە، دەریاچەیەكی بچوك هـەبوو، لـە وەرزی بەهار و هاویندا خەڵكی ئەو نێوچەیە، ئاوی ئەو دەریاچـەیەیان وشـك دەكـرد و خوێیان لێ بەرهەم دەهێنا و بۆ هەموو نێوچە شاخاویەكانیان دەبرد.[٦٩٧]

لەڕوویەكی دیكەوە چیاكانی وڵاتی كورد خاوەنی گەلێ دارستانی چڕ بـوون ئەمـەش وای كـرد كـە بایـەخ بـەو دارانـە بـدەن و سـوودیان لێ وەرگـرن وەك سەرچـاوەیەكی سوتەمەنی لەلایەك، بۆ دروستكردنی پێداویستیەكانی ناومـاڵ لەلایـەكی تـرەوە، و گەلێك ئاماژەش هەیە بۆ ناردنی دارو تەختە بۆ نێوچەكانی دەوروبـەر، (أبـن الفقیـە) دەڵێ: "لە چیای باجرمی دارستانی زۆر گەورە هەبوون، داریان لێ دەبڕین و بـۆ عێـراق بار دەكران"[٦٩٨] و معلبایاش خەڵوزی دەناردە دەرەوە.[٦٩٩]

لە شاری حولوانەوە (هەنجیر وهـەنار و كـامخ) بـۆ شـارەكانی دیكـە لـە هـەرێمی چیاكان،[٧٠٠] دەنێردرا، شایەنی باسە هەنجیری حولوان وشك دەكرایـەوە و دەنێـردرا بـۆ شار و نێوچە جیاوازەكان، ئاماژەیەكی مێژوویش هەیە سەبارەت بە بـاركردنی پـەنیر و گوێز بۆ شاری كوفە،[٧٠١] سەرەڕای ئەوە حولوان نزیكترین شار بووە لـە عێراقـەوە كـە بەفری لێ باریوە، (ابن حوقل) دەڵێ: "بەشێوەیەكی بەردەوام بـەفر لـە دوو فرسـخەوە (١٢كم) لەو شارەوە دوور بووە"،[٧٠٢] لەو بارەیەوە بەڵگـەی مێـژوویمان لایـە كـە لـە شاری حولوانەوە بەپـشتی ئێـستر بـەفریان گەیاندۆتـە شـارەكانی عێـراق وەك شـاری

---

(٦٩٦) المقدس: أحسن التقاسيم، ٣٩٦.

(٦٩٧) مختصر كتاب البلدان،٢٤٥: القزويني: آثار البلاد،٤٣١.

(٦٩٨) مختصر كتاب البلدان،١٢٥، (ابن الفقيه هەڵەی كردووە كە ناوی (چیای باجرمی) هێناوە كە بە چیای (حمرین) دەوترا، ئەمەش نەدار و نەدرەختی لێی نیە).

(٦٩٩) المقدسي: س. پ، ١٢٨.

(٧٠٠) الجاحظ: التبصر بالتجارة،٣٤.

(٧٠١) ابن نديم: الفهرست، ٣٢: ابن خلكان: وفيات،٢/٢١٦.

(٧٠٢) صورة الأرض،٣١٤.

سـامەرا.[٧٠٣] بێجگـە لەوانـەی باسمـان کـردن، لـە نێوچـە شـاخاویەکانەوە هەنـدێ بەروبوومی دیکە دەنێردرانە نێوچەکانی دیکە لەو بەرهەمانـەش (تمکسود)*ی شـاخ (چیا) بۆ خۆراسان[٧٠٤] دەڕۆیشت، بەم جۆرە دەبینین کـە بەروبوومـە کـشتوکاڵییەکان زۆرترین هەناردەکانی هەردوو میرنشینی (حسنویە و عنازی) بوو.

بەڵام میرنشینی مەروانی لە (دیاربکر و جزیرە و نصیبین)، بەروبوومـەکانی خۆیـان دەگەیاندە شارو نێوچە ئیسلامیەکانی دەوروبەر، وەك، عێراق هەرێمی جەزیرە و شوێنە دوورەکانی دیکە، وتراوە کە زۆربەی ئازوقەی عێراق بـە گـشتی لـەو ناوچـانەوە و لـە وڵاتی جەزیرەوە دابین کراوە.[٧٠٥] شاری جزیرەی (إبن عمر) بەوە ناسرابوو کـە بـەردەوام جموجۆڵی بازرگانی بەچڕی تێدا بەڕێوەدەچوو، لەوێوە باری کەرەسە و بەرهـەمی بـەنرخ دەگەیشتە (موصل)، وەك هەنگوین ڕۆن و گەزۆ و پەنیر و گوێز و بادام و بندق و مێوژ و هەنجیر و گەلێ جۆری دیکە لە بەروبوومـەکان، (المقدسی) لە ئاماژەیەکیدا سـەبارەت بە صادراتی جەزیرەی (ابن عمر) دەڵێ، گوێز و بـادام و ئەسـپ و خـوێ و ڕەشـەوڵاخ، بەهۆی بەلەمەوە دەگەیشتە عێراق، بەڵام شاری (الحسنیە) زاخـۆ دەکەوێتـە خـوارووی خۆرهەڵاتی جزیرەی (إبن عمر) ئەم بەروبوومـانـەی دەنـاردە دەرەوەی نێوچـەکەی خـۆی وەك، پەنیر و کەرە و ماستی تـۆراخ (پاڵاوتـە) و باسـوق و سـجوق و مێـوژ و میـوەی وشککراو.[٧٠٦]

بەڵام پۆشاك و جلوبەرگ، (الجـاحظ) ئەمانیـشی خـستۆتە چوارچـێوەی ئـەو کـاڵاو

---

(٧٠٣) الطبري: تاريخ الرسل والملوك،٢٩٤/٩.

* تمکسود: خوێی گۆشتە یاخود شتێکە لەو جۆرە بە خوێ خۆشە کراوە.(حسام الدين علی غالب: الكرد، پەراوێزی (١١)، لاپەڕە (٢٩١).

(٧٠٤) المقدسي: احسن التقاسيم،٣٨٤.

(٧٠٥) المقدسي:هـ. س،١٣٦ ؛حمدان عبدالمجيد الكبيسي،١٩٠.

(٧٠٦) قدامة بن جعفر: الخراج وصناعة الكتابة،١٧٦ : عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ٣٢٧/٢.

شمەکانەی لە وڵاتانەوە دەهێنرێن و دەڵێ، پۆشاك و جلوبەرگی ناوماڵ و دەسماڵ و خاولی و(طیالە -پۆشاکێکی ئاودامانە لە خوری درووست دەکرێت) و شاری ئامەد بەو جۆرە بەرگە بەناوبانگە، ئەمانە بۆ دەرەوە دەنێردران، ڕەنگە نزیکی ئەو شارە لە سنووری وڵاتی ڕۆمەوە وای کردبێت کە بەرهەمەکانیان کاریگەری پیشەسازی ڕۆمی لەسەر بووبێت، چونکە هەندێ بەرگ و پۆشاکیان بە (الرومية) دەناسرا، هەروەها ماردینیش پۆشاك و جلوبەرگی بۆ شارەکانی دیکە دەنارد.(٧٠٧)

لەسەر ئاستی کانزاکان هەندێ لە شارەکانی جزیرەی فوراتی بەو مادانە ناسرابوو، لە چیای ماردینەوە شوشەی جۆری نایاب باردەکرا بۆ سەرجەم شارەکانی جزیرە، و تەنانەت بۆ وڵاتی ڕۆمیش، و ئاسن لە شاری حانی لە دیاربکرەوە بۆ وڵاتە جۆراوجۆرەکان دەهێنرا.(٧٠٨)

سەبارەت بە شاری نصيبين قورقوشم،(٧٠٩) و (شاە بلوط_ کەستانە) و میوەی وشکراوە و تەرازو و داودەرمان و شتی تریشی(٧١٠) دەنارده دەرەوە، لە (دير أحوشب) لە شاری سعرت لە دیاربەکر باشترین جۆری مەی (الخمر) درووست دەکرا، و بۆ هەندێ لە شارەکان دەنێرا لەبەر نایابی نەوعیەتەکەی.(٧١١)

(ناصر خسرو)ی گەڕیدە ئاماژە بەزۆری هەنگوین دەکات لە شاری بەدلیس کە سەر بەشاری میافارقین بوو، تەنها لەو شارەدا ساڵانە بڕی (٣٠٠-٤٠٠)هیزە هەنگوین بەرهەم دەهێنرا زیادەکەشی بۆ دەرەوە دەنێردرا و ئاماژە بە (قطران) دەکات کە لە دەوروبەری شارەکەدا درووست دەکرا ئەویش بۆ نێوچەکانی دەوروبەر دەنێرا.(٧١٢)

---

(٧٠٧) التبصر بالتجارة، ص٣٨؛ عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ٣٢٧/٢.

(٧٠٨) ابن حوقل: صورة الأرض،١٩٤ ؛ياقوت الحموي: معجم البلدان،١١٠/٣.

(٧٠٩) الجاحظ: التبصر بالتجارة،٢٢.

(٧١٠) المقدسي:احسن التقاسيم،١٤٥.

(٧١١) ياقوت الحموي: معجم البلدان،٤٩٧/٢.

(٧١٢) سفرنامه،٧.

جگە لەو کالاّ و پێویستیانە کە باسمان کـردن و لەشـارە کوردیەکانـەوە دەنێردرانـە هەرێمەکانی دەوروبەر، گەلێ بابەتی کەمالیاتیش دەنێرانە دەرەوە، وەك بابەتی عـەتر و بۆن، (المقدسی) دەڵێ لە شاری نصیبینەوە گوڵاو_ ماء الـورد[٧١٣] (أسـتیراد) دەکـرا، ئەو شارەی بە جۆرەها گوڵی جوان و بۆن خۆشی ناسرابوو بەتایبەت (گوڵی سـپی، کـە گوڵاوی ئەم جۆرە گوڵە لە زۆر شوێنەوە داواکاری لەسەر بوو، و لە هـەموو جۆرەکـانی دیکە باشتربوو). [٧١٤] هەر لە نصیبینەوە (الکواذین[٧١٥]_ دەهێنراو لەشاری (دارا) و دەوروبەریشی (المِحلَبْ) ئەویش بەری درەختێکـە بـۆنێکی زۆر خۆشـی هەیـە عەرەبـە خێڵەکیەکان وەك بۆن بەکاریان دەهێنا. لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە کـالاّو کەلوپەلـە بازرگانیـەکانی مەروانیـەکان بەشـی هـەرەزۆری بـۆ نێوچـەکانی عێـراق و شـام و نێوچـەکانی دیکـە دەنێـردرا بەتایبـەت شـارەکانی جـەزیرە، سـەرەڕای ئـەوەی بـۆ ئیمپراتۆریەتی بێزەنتیش دەنێردرا، کە هەندێکیان لە بازاڕەکانی ئەو ئیمپراتۆریەتـەدا دەفرۆشران و هەندێکی تریش بۆ نێوچەکانی دیکە باردەکرا. بەڵام سەبارەت بە هـەردوو میرنشینی (الروادیة و الشدادیة) لە ئاذربیجان و ئاران، ئاوەدان و پڕ خێروبێـر بـوون و بازرگانان ڕوویان تێ دەکرد و لەوێ کۆدەبوونەوە، و ئەو کالاّو بابەتانەی بازرگانیان پێوە دەکرا، وەك، (قرمز - بۆیاخی سور) [٧١٦] و (الـسراویل-شـرواڵ) و پۆشـاکی خـوری و پەموو- لۆکە -و ماسی و هەنگوین و مێو (الشمع) سەرجەم ئـەم کالاّیانـە لـەو دوو میرنشینەوە باردەکران بۆ نێوچەکانی دیکە، و لەو کالاّ بازرگانیانەی دەگەیشتنە ئـەوێ

---

(٧١٣) احسن التقاسیم، ١٢٨.

(٧١٤) ابن سعید المغربي: بسط الأرض،٨٩.

(٧١٥) المقدسـي:س. پ، ١٢٨: الکواذین:دارێکـە وەك داری خورمـا وایـە بـەرێك دەگـرێ بـۆنێکی زۆر خۆشی هەیە).

(٧١٦) ابن حوقل: س. پ،٢٩٤.

بە پلەی یەکەم بازرگانی (الرقیق)* واتە کۆیلە و کەنیزەك بۆ هەردوو ڕەگەزی نێرومێ بوو، کە بریتی بوو لە کۆیلە و کەنیزەکی ڕۆمی و ئەرمەنی و بەجناکی و خەزەری و سقلەبی.[٧١٧]

پێوەندیە بازرگانیەکانی کورد لەگەڵ هێزەکانی دەوروبەریدا بەو ڕێگایانەدا تێدەپەڕین کە بە میرنشینە کوردیەکانەوە بەسترابوونەوە کە هەندێکیان دەگەیشتنە نێوچەکانی (طبرستان و خۆراسان) و گەلێ شوێنی دیکە لە خۆرهەلات، هەندێ لە هەناردەکانیشیان دەگەیشتنە موسڵ و عێراق و شام و گەلێ نێوچەی دیکە، بەو ڕێگەوبانانەدا کە میرنشینە کوردیەکانی بە سەرجەم نێوچەکانی ترەوە دەبەستەوە، ئەم پێوەندیە بازرگانیانەش لەگەڵ هێزەکانی دراوسێ و دەوروبەری میرنشینە کوردیەکاندا بوو بەهۆی گەشەپێدان و قوڵبوونەوەی پێوەندیە توندوتۆڵەکانی نێوانیان کە خۆی لە سیاسەتی دیبلۆماسیدا دەبینییەوە لەپێناو پاراستنی ئابووریەکانی نێوچەکەدا، کە دیارە پێویستی بەو جۆرە پێوەندیانە هەبووە بۆ درێژەدان بە دیبلۆماسییەتی بازرگانی بۆ کورد لەو ماوەیەدا.

بەڵام سەبارەت بەو کاڵا بازرگانیانەی بۆ نێوچەو هەرێمەکانی کورد هاوردە دەهێندران زۆر کەمتربوو بە بەراورد لەگەڵ ئەو کاڵایانەی کە دەنێردرانە دەرەوە. ئەوەش

---

* کۆیلە (الرقیق– العبید): پەیوەستە بە پرۆسەیەك کە تیایدا مرۆڤێك دەبێتە موڵکی مرۆڤێکی تر، خاوەن کۆیلە دەبێتە خاوەنی هەموو تواناکانی کۆیلەکەی ماددیو مەعنەوی‌و کۆیلەش جگە لەهەندێ مافی زۆر سەرەتایی هیچ مافێکی نیە جگە لەو مافەی کە خاوەنەکەی پێی دەدات، هەرچەندە لە شارستانیەتێکەوە بۆ شارستانیەتێکی تر هەندێ جیاوازی دەدات وەك یۆنانی، ڕۆمانی، قیسری، عێراق، ئیسلام، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (عبدالله ناصح علوان: نظام الرق في الاسلام، دار السلام للطباعة والنشر والتوزيع والترجمة، د. ت، ٢٠٠٣؛ عبدالسلام الترمانيني: الرق ماضيه وحاضره، سلسلة عالم المعرفة، الكويت، ١٩٧٩؛ احمد شفيق باشا: الرق في الاسلام، تر: احمد زكي، مطبعة بولاق، مصر، د. ت.

(٧١٧) مؤلف مجهول: س. پ، ١١٩.

جەخت کردنەوەیەکە لەسەر تۆکمەیی و سەلامەتی ئابووری کورد و وڵاتەکەیان، چونکە هەناردەکانیان زۆر زیاتر بوو لە هاوردەکانیان.

ئاشکرایە ئەو بازرگانانەی کاڵاو کەلوپەل و بەرهەمەکانی نێوچەکەی خۆیان بۆ وڵاتان و هەرێمەکانی دیکە باردەکرد، هەروا بەدەستی بەتاڵ نەدەگەڕانەوە بۆ نێوچەکانی خۆیان بەبێ کاڵاو کەلوپەل، بەڵکو جۆرەها کەلوپەلیان لەگەڵ خۆیاندا دەهێنا کە لە نێوچەکانی خۆیاندا ئەو بەرهەم و بابەتانە نەبوون ئەمەش جەخت لەسەر پتەویی پێوەندیە بازرگانیەکان و دیبلۆماسییەکانی نێوان میرنشینە کوردیەکان و وڵاتان و هێزەکانی دەوروبەریان دەکاتەوە، بوونی چەندین بازاڕی گەورە و چەندین مەڵبەندی ئاڵوگۆڕی کاڵا بازرگانیەکان جەخت کردنەوەیە لەسەر ڕادەی باڵای جموجۆڵ و بزووتنەوەی بازرگانی لەسنووری میرنشینە کوردیەکان و شارو نێوچەکانیدا، لە بەناوبانگترین ئەو بازاڕانەش بازاڕی (الكركى)[٧١٨] بوو، لە نێوچەی (باب الأكراد) لەشاری (برذعة) لە هەرێمی ئاران، کە بازاڕێکی بازرگانی گەورەیە ڕووبەرەکەی فرسەخێك بە فرسەخێکە (واتە ٣٦کم)ە، [٧١٩] هەموو ڕۆژانی یەك شەممان خەڵك و بازرگانان لە سەرجەم گۆشە و کەنارێکەوە ڕوویان تێدەکرد تەنانەت لە عێراقیشەوە، تاوای لێهات ڕۆژی یەك شەممە لەو نێوچەیە بە ڕۆژی (الكركى)[٧٢٠] دەناسرا، هەروەك چۆن ئەوسا لە زۆربەی بازاڕە هەمیشەییەکانی خۆرهەڵات بەو شێوەیە بوو. هەر بازاڕ و ڕۆژێکی دیاریکراوی لە هەفتەدا هەبوو، بۆ نمایشکردن و فرۆشتنی کاڵاکانیان، کە ئاوریشم و پۆشاك و جلوبەرگی لێ دەفرۆشرا، [٧٢١] دیاربوو ئەو بازاڕانە لە وڵاتان و

---

(٧١٨) لسترنج: بلدان الخلافة الشرقية،٢١٢.

(٧١٩) الأصطخري: المسالك والممالك،١١٣ ؛ابن حوقل: س. پ،٢٩١.

(٧٢٠) نعيم زكي فهمي: طرق التجارة الدولية..،٢٨١.

(٧٢١) المقدسي:س. پ،٣٨٠.

نێوچە جیاوازەکانەوە داهاتی باشیان دەست دەکەوت، چونکە خەڵك لە هەموو گۆشە و کەنارێکەوە ڕوویان تێ دەکرد.[٧٢٢]

ئاشکرایە ئەو بازاڕانە لەڕووی پەیوەستبوونی ڕاستەوخۆی بە بازرگانیەوە بایەخێکی گەورەی ئابووریان هەبوو، چونکە شوێنی ساغکردنەوەی کالاو بەرهەمەکان بوون، شارەکان وەك بازاڕێکی گەورە وابوون چەندین گوند بە چواردەوری ئەو شارانە هەبوون، گوندنشینەکان دەهاتنە ئەو شارانە و لە بازاڕەکانیدا هەم بەرهەمەکانی خۆیان تێدا ساغ دەکردەوە و هەمیش پێداویستیەکانی خۆیان لە کالاّ و کەلوپەلە پێویستەکان لێ دەکڕی.[٧٢٣] بازاڕەکانی شاری ورمێ لە زۆربەی کاتەکانی ساڵ چالاك و بەفرۆخت بوون، مامەڵە بازرگانیەکان وەها وەسف کراون کە "ڕوقازان فرۆختی زۆر و دەسکەوتی زۆر و پڕ خێروبێر".[٧٢٤] و لە بازاڕە بەناوبانگەکانی کە لە هەموو لایەکەوە بازرگانان ڕوویان تێدەکرد، بازاڕی (کورسرە) کە دەکەوتە نێوان ئەردەبیل و مەراغە لە ئازەربیجان، کە بازرگانان لە هەموو مانگێکدا سالآنە ئامادەی ئەو بازاڕە دەبوون، و جۆرەها کالاو شمەکیان لەگەڵ خۆیاندا دەهێنا بۆ فرۆشتن و ساغکردنەوەیان، (إبن حوقل) لەو بازاڕەدا، ئامێری زەرد دروستکردنی (آلة الصفر) بینیوە کە لە عێراقەوە هێنابوویان، ئەمە و جگە لە خشڵی زێڕ و زیو.[٧٢٥]

لە بازاڕە بەناوبانگەکانی میرنشینی مەروانی، بازاڕی (حەریر -البز) لە میافارقین بوو،[٧٢٦] جگە لە گەڵێ بازاڕی گەورەی دیکە هەردوو میرنشینی (حسنویە و عنازی)دا هەبوون کە بەروبوومی هەرێمەکانی تێدا ساغ دەکرایەوە.

---

(٧٢٢) القزويني: ئار،٥١٢ ؛ لحميري: الروض المعطار،٨٧.

(٧٢٣) عبدالعزيز الدوري: تأريخ العراق الأقتصادي، ١٣٢.

(٧٢٤) ابن حوقل: صورة الأرض،٢٨٩.

(٧٢٥) ابن حوقل: هـ_س،٣٠١.

(٧٢٦) الفارقي: تأريخه،٦٦.

ئەو بازاڕانەی کە باسمانکرد تەنها بازاڕی لوکـاڵی نـەبوون و بـەس، بـەڵکو کـاڵا و شمەك و بەروبوومـەکانی گەلێ شار و نێوچەکانی دەوروبەریان بـۆ دەهـات چ لـە وڵاتـە ئیسلامیەکانەوە و چ لەو نێوچانەی کە ئیسلام نەبوون، ئەمەش وایکردبوو کە ببوونـە بازاڕێکی گرنگ کە چالاکیە بازرگانیەکانی بەشـێوەیەکی فـراوان تێـدا ئـەنجام دەدرا، تەنانەت مێژوونووسەکانیش بە بایەخەوە باسیان لەو بازاڕانە کردووە. سەرەڕای ئەوانەی باسمانکرد، میر (بدر بن حسنويه) فەرمانیدا بە درووستکردنی بازاڕێـك بـۆ فرۆشـتنی بەروبوومەکان، (الروذراوري) دەڵێ: "بازاڕێکی گشتگیری درووستکرد کە سەرجەم ئەو شتانەی تێدا بفرۆشرێت کە لە وڵاتـان دەفرۆشـرێت و هەرچـی پێویـستیەکانی خـەڵك هەبوو لەو بازاڕەدا بە هەرزانترین نرخ دەستەبەری کرد..." [٧٢٧].

ڕەنگە یەکەم شتێك کە بەرچاوی (البلداني) کـەوتبێت لـە میانـەی گەڕانەکانیـدا بـەناو شـارەکاندا بازاڕەکـان بووبێـت، کـە خـەڵکێکی زۆر سـەرقاڵی کڕینـی پێداویستیەکانن، هەرکاتێك بازاڕەکـان ئـاوەدان بـووبن نـرخیش گونجـاو بـوون، ئـەوە بەڵگەی بەهێزی ئابووری ئەو شارە و بوژاندنەوەی بازرگانیە تێیدا.

شارنشینەکان و بەتایبەت (المقدسي) دەربارەی سروشـتی بازاڕەکـان لـە شـارەکاندا دەڵێن ناوەندێکی زیندووی گرنگە و بەچەندین وتەو زاراوەی جۆراوجۆر ناویان بردووە کە هەر یەکێکیان دەلالەتێکی تایبەتی هەیە، وەك: ((زۆر[٧٢٨]، مـەزن[٧٢٩]، جـوان[٧٣٠]، باش[٧٣١]، گەورە[٧٣٢]..)).

---

(٧٢٧) ذيل تجارب الأمم،٣/٢٩٠.

(٧٢٨) ياقوت الحموي: معجم البلدان،١٩٤/٧.

(٧٢٩) الاصطخري: المسالك و الممالك،٧٦.

(٧٣٠) ناصر خسرو: سفرنامة،٧.

(٧٣١) ياقوت الحموي: معجم البلدان،٤٥٥/٢.

(٧٣٢) ياقوت الحموي: م_س،٢٥٩/٢.

له سەرچاوەکاندا هەندێ ئاماژە هەیە دەربارەی، هاوردەی وڵاتان و میرنشینە کوردیەکان بۆ هەندێ کاڵاو بەروبومەکان لە شاران و نێوچەکانی دەوروبەر، بۆ نموونە هەردوو میرنشینی (الحسنویه و العنازیة) لەخۆرئاوای هەرێمی چیاکانی دەوروبەر شمەك و بەروبوومەکانیان ئیستیراد دەکرد. ئەو کاڵاو بەرهەمانە لە شاری ئەسفەهانەوە، ئیستیراد دەکران: "عەتابی و ئاوریشم و پۆشاکی حەریر و لۆکە"،[٧٣٣] هەروەها ئاماژەیەکی مێژوویی هەیە بۆ هێنانی (زەیت) لە شاری کوفەوە بۆ شاری حولوان.[٧٣٤] و ئەم نێوچەیە پشتی بە شەکری هەرێمی خۆزستان بەستبوو کە دەکەوێتە باشووریەوە، و لە شاری (جندیشابور)ەوە، شەکریان دەهێنا کە ئەو شارە بە بەرهەمهێنانی شەکر بەناوبانگ بوو.[٧٣٥]

لە نێوچە و هەرێمەکانی ترەوە هەندێ کاڵاو بەرهەم بۆ هەردوو میرنشینی (الروادية و الشدادية) دەهێندران (أستيراد) دەکران، لە نێوچەی ئازەربیجانەوە، لۆکە و پۆشاکی (المنيره والأبراد والأكسية) لەشاری (الري).[٧٣٦] ئیستیراد دەکران، وێڕای ئەوەی کە ئاوریشم و کوتاڵ لەو میرنشینانە هەبوو، کەچی لۆکە و هەندێ پۆشاك ئیستیراد دەکران، پێدەچوو کە بەشی پێداویستی دانیشتوانەکەی نەکردبێت.

دەتوانین قسەکانی (إبن حوقل) بکەینە بەڵگە، سەبارەت بە بازاڕی (کورسەرە) لە ئازەربیجان، کە هاوردەکانی ئەو نێوچەیە فرەجۆر بوون، هەموو جۆرە کاڵاو بەرهەمێکی لە نێوچە نزیکەکان و دوورەکانەوە هاوردووە، ئەو دەڵێ واتە (أبن حوقل) ڕووبەری بازاڕەکە نزیکەی سێ فرسەخ دەبێت واتە دەوروبەری (١٨)کم، کە پڕە لە خەڵك و لە بازرگانان و کاڵاو کەلوپەلی بازرگانی وەك (ئاوریشم و بۆن و مافور و شمەکی سەڕاجی و چەك و تفاقی جەنگی و جۆرەها وڵاخ و گەلێ شتی تر)، لەگەڵێ

---

(٧٣٣) ابن حوقل: صورة الأرض،٣٩.

(٧٣٤) ابن نديم: الفهرست،٣٢ ؛ابن خلكان: وفيات،٢١٦/٢.

(٧٣٥) المقدسي:احسن التقاسيم،٤٠٨.

(٧٣٦) الأصطخري: المسالك والممالك،٢١٠ ؛ابن حوقل: صورة الأرض،٣٢٢.

نێوچە و هەرێمەکانەوە خەڵك و بازرگانان لەو بازاڕەدا کۆدەبوونەوە، وەك خەڵکی یەمەن و میسر و عێراق و مەغریب و شام و خۆراسان،[٧٣٧] بازرگانانی ئەو نێوچانە بۆ بازرگانی دەهاتنە ئازەربیجان، بێگومان ئەوانیش لەگەڵ خۆیاندا، گەلێ جۆر لە کاڵا و بەرهەمی وڵاتەکانی خۆیان دەهێنا و لەوێ دەیانفرۆشت لە گەڕانەوەشیاندا کاڵای ئەو نێوچەیەیان بۆ وڵاتەکانی خۆیان دەبردەوە.

وادیار بوو لە شاری (باب الأبواب) لە جرجانەوە (القمان) دەهێنرا کە بەهۆی بەلەم و کەشتی بە دەریای خەزەردا دەگەیشتنە ئەو شارە، بەڵام دانیشتوانی (ئاران) خورمایان لە بەسرەوە دەهێناو، لە هیندیشەوە شمشێری جۆری نایابیان ئیستیراد دەکرد جگە لە مۆم و هەنگوین و فەروو.[٧٣٨]

میرنشینی مەروانی هەندێ کاڵا و بەروبوومی لە شام و موصل ئیستیراد دەکرد، ئاماژەیەکی مێژوویی هەیە بۆ ئیستیراد کردنی (خام) بۆ میافارقین لەلایەن یەکێك لە بازرگانانەوە کە قازانجێکی زۆری لێ بەدەست هێنا.[٧٣٩]

(ناصر خسرو)ی گەریدە، دەڵێ، "بازرگانانی دیاربەکر دەچوون بۆ شاری حەڵەب"[٧٤٠] بۆ بازرگانی، ئەو شارە بە بەرهەمهێنانی سابوون بەناوبانگ بوو،[٧٤١] سابوونی بۆ هەرێمی دیاربەکر دەنارد، لەوێشەوە بەرەو بازاڕەکانی بەرێ دەکرا. بەڵام سەبارەت بەشاری (أربل) بۆ ئەوەی لەوێ بیفرۆشن.[٧٤٢]

بێگومان ئەو بازاڕانەی لە شارە کوردیەکاندا گەشەیانکرد، لە ئەنجامی ئەو پێشکەوتنە بوو کە ژیانی ئابووری لەژێر سایەی فەرمانڕەوایان و میرە کوردەکان

---

(٧٣٧) صورة الأرض،٣٠١.

(٧٣٨) ابن رستە: الأعلاق النفيسة،١٤٣.

(٧٣٩) الفارقي: تاريخه،١٦٦-١٦٧.

(٧٤٠) سفرنامه،١٠.

(٧٤١) Lapiduse: Ira Marvin. Muslim Citics in the later middle ages, Harvad University press, (U. S. A: ١٩٦٧), P.٣٣.

(٧٤٢) ابن المستوفي: تاريخ اربل،٢٧٨.

بەخۆیەوە بینـی، بۆ نموونـە لەناویانـدا مـیر (بـدر بـن حسـنویە) بـوو، کـە چـەند ڕێوشوێنێکی بازرگانی گرتە بەر، وەك درووستکردنی چەند بازاڕێکی گشتی و هێنانی کاڵاو کەلوپەلی جۆراوجۆر بۆ ئـەو بازاڕانـە، و لـە هـەموویان گـرنگتر ئـەوە بـوو کـە پێشینەی (سـلفە)دا بـە جوتیـار و کەسـانی تـریش، بـۆ ئـەوەی لـە بازاڕەکانـدا بـۆ پێداویستیەکانی خۆیان خەرجی بکەن، کە ئەمەش بە قازانج و داهات دەگەڕێتەوە بـۆ خەزێنەی میرنشینەکە کە دواتر بۆ پڕۆژەکانی ئابووری و ئاوەدانکردنەوە جارێکی دیکە خەرج دەکرێتەوە.[٧٤٣]

ئاشکرایە کە وڵاتی کورد بە زۆری خێروبێر و سەرچاوەکانی داهات ناسراوە کە بۆتـە هۆی بەرزبوونەوەی ئاستی بژێوی دانیشتوانەکەی و نزمبوونەوەی نرخ لـە بازاڕەکانیـدا. ئەم دیاردەیەش بازرگانانی بەکێش کرد بۆ هەرێم و نێوچە کوردیەکان بـۆ ئەنجامـدانی کاروباری بازرگـانی، کـە ئەمـەش بـە دەوری خـۆی فاکتـەرێك بـوو بـۆ پتـەوکردن و قوڵبوونەوەی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان لـە نێـوان هێزەکـانی دەوروبـەر و میرنـشینە کوردیەکان لە زۆربەی کاتەکاندا.

بـەم شـێوەیە ئـەو وڵاتـە بـوو بـە مەڵبەنـدێکی گـەورەی بازرگـانی، و هـەروەها هەڵکەوتەی شوێنەکەشی کاریگەریەکی گەورەی هەبوو، لـەوەی کـە ببێتـە پردێکـی پێوەندی لە نێوان خۆرهەڵات و خۆرئاوا و ببێتە بازاڕێکیش بـۆ مامەڵـە و ئـاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێـوان دەوڵـەتان و میرنـشینە کوردیـەکان لەلایـەك و لـە نێـوان هێـزە سیاسیەکانی نێوچەکە لەلایەکی ترەوە. ئەم بارودۆخە بۆ ماوەی چەندین سـاڵ بـەردەوام بوو تا بزووتنـەوەی دۆزینـەوە جوگرافیـەکان دەسـتی پێکـرد لـە کۆتـایی سـەدەکانی ناوەڕاست و سەرەتای سەردەمی نوێدا کاتێك مەڵبەندی بازرگانی جیهـانی لـە دەریـای ناوەڕاستەوە گوێزرایەوە بۆ ئۆقیانوسی ئەتڵەسی، و کەوتنەوەی دەرئەنجامی مەترسـیدار

---

(٧٤٣) محمد امین زکي: خولاصەیەکی تأریخی، ٢/٦٨-٧٠.

لێی، بە هەرحاڵ تا ئەو کاتەش خۆرهەڵاتی ئیسلامی ناوەندی سەنگی بازرگانی جیهانی بوو.

ئەو جموجوڵە بازرگانییە، جموجوڵێکی گونجاو دەخوازێت لەبواری پێوەندییە دیبلۆماسییەکان بۆ ڕێکخستنی مامەڵە بازرگانییەکان و چارەسەرکردنی هەر گیروگرفتێك کە سەرهەڵدەدات. لەم ڕووەشەوە بوونی نوێنەرایەتی دیبلۆماسی ئاڵوگۆڕی سەفیر و نێردەر و پەیامە فەرمییەکان هەنگاوێکی سروشتی و ئاراستەیەکی باشە، بوونی گفتوگۆ و دانوستان لە نێوان لایەنە دیاریکراوەکاندا دووبارە مەسەلەیەکی پێویستە کە ڕەنگە چەندین پەیماننامە و پرۆتۆکۆلی بازرگانی لێ بکەوێتەوە.

پەیوەندی بازرگانی کورد لەگەڵ وڵاتی شامدا

پەیوەندیە بازرگانیەکان لە سەرەتادا تەنها لەگەڵ شارەکانی کوردستانی باکووردا بوو، بەشێوەیەك بازرگانەکانی شام دەچوونە شارەکانی (نصیبین و ئارزن) و جموجۆڵی بازرگانی لە بازاڕەکانیاندا گەشەی کردبوو و ئاڵوگۆڕی بازرگانی ئەنجامدەدرا. شاری نسەیبین نموونەیەك بوو بۆ ناوەندێکی بازرگانی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا.[٧٤٤] بەڵام شاری ئارزن بازرگانەکانی وڵاتی شام ڕوویان تێدەکرد و ئەویش ببووە نێوەندێکی بازرگانی گرنگ و پێگەیشتنی بازرگانەکان و گۆڕینەوەی شمەکەکان.[٧٤٥]

پێوەندیە بازرگانیەکان لە شاری حەلەبدا توندوتۆڵ بوو ئەویش بەهۆی شوێنگەکەیەوە کە کەوتبووە سەر شاڕێگەی سەرەکی نێوان وڵاتی شام و هەرێمی جەزیرە هەر ئەو هۆکارەش بوو شاری حەڵەبی کردبووە شارێکی گەورە و ناوەندێکی گرنگ،[٧٤٦] و کاریگەری کاروانە بازرگانیە گەورەکان کە بە ڕۆژهەڵاتەوە دەهاتن. لەو شارانەدا بریکارە بازرگانیەکان هەبوون لە وڵاتی کوردان و هند و فارسدا.[٧٤٧] دەقە مێژووییەکان ئاماژە بەبوونی پێوەندیەکی بازرگانی بەهێز دەکەن لەگەڵ شاری

(٧٤٤) ف. هايد: تاريخ التجارة في الشرق الادنى في العصور الوسطى، تر. احمد محمد رضا، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٨٥، ١/ ٥٩.

(٧٤٥) هـ-س،١/ ٦١.

(٧٤٦) ابو الفداء: تقويم البلدان،٢٦٧.

(٧٤٧) محمد كرد علي: خطط الشام، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٧٠، ج٤/ ص٢٤٧.

حەڵەبدا.[748] سەرەڕای گرنگی شاری دیمەشق وەکو نێوەندێکی بازرگانی و بازاڕێکی دەوڵەمەند بۆ بازرگانەکانی شارە کوردیەکان، چونکە گرنگترین شارەکانی وڵاتی شام بوو لەو کاتەدا و بازاڕەکان لێوان لێو بوو لە بەرووبوومە چاکەکانی ئەو جوڵە پیشەسازیە بوو بەهۆی گۆڕینی شارەکە بۆ ناوەندێکی بازرگانی گرنگ و ناردنەدەرەوەی شمەکەکان.[749] سەرچاوە مێژوویەکان جەخت لەسەر بوونی ئەو پێوەندیە توندوتۆڵەی نێوان وڵاتی کوردان و شاری دیمەشق دەکاتەوە.[750]

ئەو پێوەندیە بازرگانیەی نێوان وڵاتی کورد و وڵاتی شام ئەنجامێکی مەزنی هەبوو سودێکی زۆری بە بوژاندنەوەی بزوتنەوەی بازرگانی دا. ئاماژە مێژووییەکان باس لە گەورەیی ئەو کاروانە بازرگانیانە دەکەن کە قوڵی پێوەندیە بازرگانیەکانی نێوان دوو وڵات دەسەلمێنێت (ابن العبري) مێژوونووس ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە کاروانەکان لە سنجارەوە ڕووە و وڵاتی شام دەڕۆیشتن و پتر لە چوار سەدە و حەفتا بازرگانی تێدا بوو لە نێوەڕاستی سەدەی پێنجەمی کۆچیدا (١١ز)[751] لە کاتێکدا دەبینین کاروانی لەوە گەورەتر لە شاری (ماردین)ەوە ڕووە و وڵاتی شام بەڕێ دەکەوێ کە (٩٠٠) بازرگانی تێدابووە.[752]

---

(٧٤٨)ناصر خسرو: س. پ، ٥٥؛ ابن الشحنة: الدر المنتخب في تاريخ مملكة حلب، وقف على طبعه و علق حواشيه:يوسف بن الياس سركيس الدمشقي، المطبعة الكاثوليكية، بيروت،١٩٠٩، ٢٥٤.

(٧٤٩) ابن حوقل: صورة الأرض،١٦١ ؛ياقوت الحموي: معجم البلدان، ٣٠٨/٤.

(٧٥٠) الذهبي: العبر،٣١٠/٥؛ القفطي: انباه الرواة على انباه النحاة: تحـ: محمد ابو الفضل ابراهيم، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة،١٩٥٢،٢، ٢٨١/.

(٧٥١) تاريخ الزمان،٢٨٢.

(٧٥٢) العمري: منهل الأولياء، ١٢٩.

پێوەندی بازرگانی لەگەڵ (چین)دا

وڵاتی چین وڵاتێکی دەوڵەمەند بوو بە بەروبوومەکان،[753] و زۆر لەو شمەك و بەروبوومانەی درووست دەکرد کە داواکاریەکی جیهانی لەسەر بوو بەتایبەتی تاوریشمی چینی کە لە سەدەکانی نێوەڕاستدا نێوبانگێکی گەورەی هەبوو لەوڵاتی کوردان و عێراق و ئێران و دەوڵەتی بێزەنتە و وڵاتی شام و هەروەها ئەورووپاش.[754] بازرگانەکانیش ئەو کاڵایانەیان لە چینەوە دەبردە ئەو وڵاتانە.[755]

بەروبووم و شمەکە ڕۆژهەڵاتیەکان جۆراوجۆر بوون و نێوبانگی چاکی و وردەکاری لە درووستکردنیدا هەبوو بەتایبەتی ئەوانەی لە چینەوە دەهاتن و دەگەیەنرانە وڵاتانی خیلافەتی ئیسلامی و هەندێك دەوڵەتانی جیهانی پێشکەوتوو.[756] شارە کوردەکانیش ڕۆڵێکی کاریگەر و گرنگیان هەبوو لە تێپەڕبوونی ئەو کاڵایانەی لە چینەوە ڕووە و تەرابزونی بێزەنتە دەڕۆیشتن، ئەو پێوەندیە بازرگانیەش هۆی زۆری هەناردە و هاوردەوە لە سەدەکانی چوارەم و پێنجەمی کۆچیدا (١٠-١١ز) بە هێز کرابە.[757]

---

(٧٥٣) عبدالعظيم رضائي: گنجينهٔ تاريخ ايران، انتشارات اطلس، تهران، ١٣٧٨، ١١/ ٣٨٧.

(٧٥٤) اليعقوبي: تأريخه،١/١٥٧.

(٧٥٥) عبدالعظيم رضائي: گنجينه،١١/٣٨٧.

(٧٥٦) المسعودي: مروج الذهب،١/١٤٦.

(٧٥٧) شاكر مصطفى:س-پ،٢/٤٣٨.

پێوەندی بازرگانی لەگەڵ میسردا

پێوەندی بازرگانی نێوان کوردستان و میسر بەهۆی زۆری هەنارده و هاوردەوە لە نێوان ئەو دوو وڵاتەدا و لەڕێگەی بازرگانی ڕاستەوخۆی نێوانیانەوە پتەوبوو.[٧٥٨] یاخود لەڕێگەی بەستنی ڕێکەوتننامەی بازرگانیەوە وەك لە نێوان میرنشینی مەروانی و دەوڵەتی فاتمیدا لە میسر دەبینرێت.[٧٥٩] لەو ڕێگەیەشەوە بازرگانەکان ببوونە خاوەنی سەروەت و سامانێکی زۆر.[٧٦٠] میسر بە خێروبێرێکی زۆر و بەروبوومی چاك و تایبەتمەند ناسرابوو (المقدسی) باس لە بازاڕە گەورەکان و نێوەندە بازرگانیەکانی دەکات.[٧٦١]

(٧٥٨) القلقشندي: صبح الأعشى، ٩١/٤ ؛المقريزي: السلوك، ٣٥٤/٣.

(٧٥٩) عبدالرقيب يوسف: س-پ، ٢٢٩/٢.

(٧٦٠) ادم متز:س. پ، ٣١٦/٢.

(٧٦١) احسن التقاسيم، ١٦٧..

ئەو بەڵگانەی فراوانی ڕەهەندی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەسەلمێنن

کۆمەڵێك بەڵگە هەن گومانەکان دەڕەوێننەوە لەبەرامبەر بایەخ و گرنگیدانی کورد بە پرۆسەی بازرگانی لەگەڵ هێزەکانی دەوروبەریدا و باشترین بەڵگەش بۆ تێگەیشتنی کورد لە بەرژەوەندیە ئابووریەکان و سوودی بازرگانی کردن لەگەڵ ئەو هێزانەدا و لە کاتێکدا کە دەبوو لە گۆڕەپانی جەنگدا ڕووبەڕوویان ببنەوە، ئەو جموجوڵە بازرگانیە بوو کە لە لەسەرەتای سەدەی چوارەمی کۆچیدا بەغدا بەڕێوە دەچوو کە ئەو کاتە ڕووبەڕووی هەندێ گرفت و تەنگژەی دارایی بووبۆوە بۆیە دەوڵەت ناچار بوو بۆ دابینکردنی خەرجی ئازوقەی سوپاکەی، باجی دەرامەت بخاتە سەر بازرگانان و چینەکانی دیکە لە خەڵکی بەغدا، بەمەش خەڵکی دووچاری زیانێکی زۆر بوون و ڕووبەڕووی تەنگژەیەکی دارایی گەورە بوونەوە، ئەمەش وای کرد بازرگانان بەغدا جێبهێڵن و ڕووبکەنە نێوچەکانی دیکە، ئەمەش بەڕادەیەکی زۆر هاتنی کاڵاو کەلوپەلی بازرگانی کەمکردەوە.(762)

بازرگانی دەرەکی گرنگی زۆری هەبوو بۆ سەرجەم وڵاتان، بە جیاوازی ڕادەی تەکنیك لەو وڵاتانەدا، بەڵام ئەو گرنگیە لە وڵاتێکەوە بۆ یەکێکی دیکە دەگۆڕێت، گرنگیەکەش لە جموجوڵ و چالاکیە ئابوریەکاندا خۆی دەبینێتەوە، ئەویش بە زیادکردنی داهاتی تاك و لەوێشەوە بەرزبوونەوەی بەکارهێنانی گشتی و ڕادەی تەندروستی و ڕۆشنبیری.

پێشکەوتنی بازرگانی دەرەکی بەکۆمەڵێك هۆکارەوە گرێدران، لەوانەش بەرزبوونەوەی ڕادەی گوزەران و کارئاسانی گواستنەوە و هاتوچۆی دەرەکی هەروەها پێشکەوتنی خێزانی ئابووری.. سەرەڕای ئاشتی و ئاسایش و ئارامی نێوان دەوڵەتان، چونکە لە زۆربەی حاڵەتەکاندا بازرگانی دەرەکی لەژێر کاریگەری گێوگرفت و کێشەو

---

(٧٦٢) مسكويه: تجارب الأمم،٢/٨٣.

ململانێکانی نێوان دەوڵەتان و تەنگژە سیاسیەکاندایە.[٧٦٣] چونکە هەموو دەوڵـەتێك هەرچەندە سیستمی سیاسی چاك و لەباربێت و پلەی گەشەو پێشکەوتنی ئابووریەکەی چاك بێت ناتوانێت لە گۆشەدیدی ئابووریدا بژیت و دابڕاوبێت لە وڵاتانی دی، چـونکە ئەستەمە دەوڵەتێك بتوانێت سەرجەم پێداویستیەکانی خۆی بەرهەم بهێنێت لە شـەك و بەرهەمی خـاو و خۆراکیـەکان لـەڕووی ئـابووری و کـشتوکاڵی و..هتـدەوە، لەبـەر هێندەش دەبینین دەوڵەتان پێوەندی بەیەکـەوە دەبەسـتن ئـەویش لـە ڕێگـەی هـاوردەو هەناردەوە.[٧٦٤] ئەو پێوەندیە بازرگانیەش لە گواستنەوەی شـەك و بەروبوومـە خـاو و سەرەتاییەکان و خواردەمـەنی و کشتوکاڵ و پیشەسازیدا خۆی دەنوێنـێ کەلـە ڕێگـەی سنووری وڵاتێکەوە بە وڵاتانی ترەوە ئەنجام دەدرێن.

کوردستانیش لەڕێگـەی چـالاکی و جموجـۆڵی دانیـشتوانەکەیەوە و گرنگیـدانیان بەسەرجەم سـەرچاوەکانی بەرهەمهێنان، بەتایبەتی بازرگانی کە خەڵکەکـەی ئـەنجامی داوە پێشکەوتن. گەشەیەکی ئـابووری بەرچـاوی بەخۆیـەوە دیـوە. کۆمـەڵێك فاکتـەر لەپشت ئەو کارەوە هەبووە لە وانـەی شـوێنە جوگرافیەکـەی بـووە کـە دەسـکەوتێکی گەورەی پێبەخشیوە بە تایبەتی لە بازرگانی ترانزێتدا لە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئـاوادا، هۆکارێکی دیکە بوونی ڕێگەی گواستنەوەی چاك و شێوازەکانی گواستنەوەی هەرزان و بڵاوبونـەوەی ئـارامی و ئاسـایش بـە درێـژایی ڕێگـە بازرگانیـەکان کـە هانـدەری فراوانبوونی بازرگانی بووە لە نێوان ناوەندە بازرگانیەکان لە ناوخۆ و ناوەندە بازرگانیـە دەرەکیەکان. کوردستان بەحوکمی شوێنگەی جوگرافی لـە کۆنـەوە هـەتا ئێـستە لـەو وڵاتانەیە کـە گرنگـی زۆری داوە بـە کاروبـارە بازرگانیـەکان کـە لـە دێـر زەمانـەوە ناوەندێکی بازرگانی جیهانی بووە. هەروەها لە سـەدەکانی نێوەڕاستیـشدا گەشـەیەکی گەورەی بازرگانی بە خۆیەوە دیوە. کوردسـتان سـودێکی زۆری لـە بازرگـانی دەرەکـی

---

(٧٦٣) سعدي علي غالب: جغرافية النقل والتجارة، بغداد، ١٩٨٧، ٦٩٢-٦٩٣.

(٧٦٤) احمد حبيب رسول: النقل والتجارة الدولية، ساعدت جامعة بغداد في النشر، مطبعة الحوادث، بغداد، ١٩٨١، ١٣٧.

وەرگرتووە، هەروەکو ئـابووری نـاس (سـتیڤان مـاکس) دەڵێـت: "کاتێـك دەوڵـەتێك بازرگانی دەرەکـی ئەنجامـدەدات دوو تایبەتمەنـدی هەیـە، لەلایەکـەوە خۆشـگوزەرانی ئابووری لێدەکەوێتەوە و لەلایەکی تریشەوە دەسکەوتی بەرهـەمهێنانی دەبێـت". [٧٦٥]

ئەو دەسکەوتە ئابووریانەش لەرێگەی پێوەندیە ئابووریە توندوتۆڵـەکانی نێـوان شـارە کوردیەکان بە هەرێم و وڵاتە دراوسێکانەوە بووە بـە تایبـەتی بـە حـوکمی شـوێنگەی جوگرافی شارەکانی کە دەکەونە نێوان رێگە بازرگانیە گرنگەکانی نێـوان رۆژهـەڵات و رۆژئاواوە.[٧٦٦] ئەمـەو سەرەڕای نزیکی شوێنەکەی لە پێتەختی خیلافەتی عەبباسـیەوە کە گرنگترین ناوەندی جوگرافی بووە لەو کاتـەدا و سـەرجەم بەروبوومـەکانی وڵاتـانی نزیك و دووری تێدا کۆدەبووەوە.[٧٦٧] زۆربەی جـار بازرگانـەکان هـەوڵیان دەدا خۆیـان بخەنەژێر چاودێری و پاراستنی دەسەڵاتی سیاسی ئەو وڵاتەی بازرگانیان تێـدا دەکـرد و پێوەندی توندوتۆڵیان لەگەڵیاندا هـەبووە ئـەو پەیوەندیـەش لەسـەر بنـەمای سـودی هاوبەش بووە. دەتوانین ئەو کارەش لەدوای هاتنی بوەیهییەکان ببینین کە هاتنە عێراق و لـە سـاڵی (٣٣٤ك/٩٤٥ز)دا بـە غـدادیان داگـیر کـرد و بازرگانـە کوردەکـان پێوەندیەکی توندوتۆڵیان لەگەڵیاندا هەبوو چونکە هەستیان بەوە کردبوو کە گەشـەی بازرگانی لە ناویەکدا لەرێگەی بەستنی پێوەندی چاك و توندوتۆڵـەوە دەبێـت لەگـەڵ بازرگانـە کوردەکانـدا.[٧٦٨] بەتایبـەتی کاتێـك هەسـت بـەوە دەکـەین کـە بازرگانـە کوردەکـان دەسـەڵات و دەسـتێکی درێـژیان هـەبوو لـە بـەرێوەبردنی پێوەندیـە بازرگانیەکانی شـارەکانی هـەرێمی جـیاکاندا (سـەدەی چـوارەمی کۆچـی/ دەیـەمی زایینـی) سـەرەڕای تونـدوتۆڵکردنی پێوەندیـە بازرگانیـەکانی نێـوان شـارەکانی

---

(٧٦٥) التجارة الدولية، تر.حسان علي بابكر، مطابع التعليم العالي، (اربيل،١٩٩٠)،٣٩.

(٧٦٦) M. A. Shaban. Islamic History, P.١٢٢.

(٧٦٧) Ipid.P.١٧٤.

(٧٦٨) Shaban: op.cit, PP.١٧٤-١٧٥.

عێراق.[٧٦٩] پەیوەندیە بازرگانیەکانیان تەنها لە نێوان بەغدا و کوفەدا قەتیس نەمابوو بەڵکو گەیشتبووە شاری بەسرەش،[٧٧٠] ئەو شارە بازرگانیە دەرکەوتووە بەناوبانگەی دەکەونە ئەو پەڕی باشوری عێراقەوە و لە دوای بەغداش گرنگترین شاری بازرگانی بوو بەسرە جێگەی پێکگەیشتنی کاروانە بازرگانیەکانی بوو کەلە ڕۆژهەڵاتەوە دەهاتن و شمەك و بەروبوومە بازرگانیەکانیان لە هەموولایەکەوە ڕوویان دەکردە بەسرە.[٧٧١] کوردیش پەیوەندیەکی بازرگانی توندوتۆڵی هەبوو لەگەڵ شاری بەسرەدا کاروانە بازرگانیەکان بارەکانیان لە بەسرە بەتاڵ دەکرد و شمەك و بەروبوومی بازرگانی تریان دەگواستنەوە.[٧٧٢]

لەبەر ئەوەی میر (نصر الدولة) لەلایەن خیلافەتی عەبباسی و دەسەڵاتی بوەیهی و فاطمی و بێزەنتیەوە ڕێز و تەقدیرێکی باشی هەبوو، و سەرەڕای پێوەندی دیبلۆماسی لەگەڵ هێزەکانی دەرو دراوسێی سنووری میرنشینەکەشی لە ئاستێکی باشدا بوو وەك (بنو عقیل) لە موصل و (بنو مرداس) لە حەلەب،[٧٧٣] بۆیە ئارامی و ئاسایش تەواوی میرنشینیەکەی گرتبۆوە، بێگومان ئەو بارودۆخە ئارامە زەمینەیەکی لەباری بۆ میر ڕەخساند بۆ ئەوەی زنجیرەیەك ڕیفۆرمی ئاوەدانی و ئابووری و دارایی ئەنجام بدات، کە ئەمیش فاکتەرێك بوو بۆ کاراکردنی جموجۆڵی بازرگانی و کشتوکاڵی و هەرزانی و نرخی کاڵاکان و پێداویستیە زەروریەکان، (فارقي وأبن شداد)، ئاماژەیان بە پرۆژەکانی ئاوەدانکردنەوەی میرنشینەکە کردوە، کەمیر (نصر الدولة) ئەنجامی دابوو، ئەویش بەم وتەیەی لای خوارەوە: "نصریەی بینا کردو گرنگی بە ئاوەندانکردنەوەی داو کۆشك و تەلارێکی لەسەر کەناری ڕوبارەکە درووستکرد و چەندین بازارو گەرماو(حمام) و

(٧٦٩) Ibid,P.١٧٤.

(٧٧٠) ياقوت الحموي: معجم البلدان،٢/٣٤٠-٣٤٢.

(٧٧١) عبدالعزيز الدوري: تاريخ العراق الأقتصادي،١٣٦.

(٧٧٢) التنوخي: نشوار المحاضرة،١١٦/٨.

(٧٧٣) ابن خلدون: العبر،٢٧٢/٤.

خانوبەرەی تێدا درووست کرد هەروەها خانوی بۆ هەریەك لە کوڕی مامەکەی و منداڵەکانی درووستکرد.. و ئاعورێکی لەسەر ڕوبارەکە دامەزراند بۆ بەسەرخستنی ئاوی ڕوبارەکەو ئاوەدانی ئەو باخ وبێستانانەی کە درووستی کردبوو گلدانەوەی ئاویش لەو ئەستێڵك و بەنداوانەی درووستی کردبوون، ئەمانەو جگە لە درووستکردنی پردی (تل بنان) بە جوانترین شێوەی هونەری بیناسازی...".[٧٧٤]

هەروەها لەلایەکی ترەوە سیاسەتێکی دارایی و ژیرانەی پەیڕەو کرد. جارێکیان لە وتەیەکیدا کە ئاراستەی وەزیرەکەی (الخواجا أبي القاسم)ی کرد، وتی: "ئەی فلان.. بۆ ئەوە دامنایت بەوەزیر، تا وڵاتێکی شارستانی و ئاوەدان پێشکەش بە من و هاوەڵەکانم بکەیت و پارەو سامانی وڵاتم پاشەکەوت بێت و گەشەی پێبدەیت..".[٧٧٥] ئەمەش وای کرد لە ڕۆژهەڵاتناس (ئەمەدروز -Amedroz) بەبایەخەوە ئاماژە بەو فەرمانە بکات کە بۆ وەزیرەکەی (أبي القاسم)ی دەرکرد، بە کەمکردنەوەی باج و خەراج لەسەر میللەتەکەی و بەم وتەیە ئاماژەی پێکرد: "ئەو ڕووداوە بەنموونە –أمثولة- دەژمێردرێت".[٧٧٦] ئەوەی لێرەدا جێگەی ئاماژە پێدانە ئەوەیە کە میر (نصر الدولة بن مروان) نزیکەی نیو سەدە فەرمانڕەوایی میرنشینی مەروانی کرد. نیو سەدە لە ئارامی و ئاسایش و ژیانێکی ئاسودە و خۆشگوزەران بۆ دانیشتوانەکەی بە درێژایی ماوەی فەرمانڕەواییەکەی فەراهەم بووبوو، هەروەها بەهۆی بلیمەتی خۆی و سیاسەتە ژیرانەکەی توانی وڵاتەکەی لە شەڕوشۆڕ و کوشتار بەدوور بگرێت لەو قۆناغە هەستیار و ناسکەدا، هەوڵیدا سیاسەتێکی نەرم لەگەڵ دوژمنەکانیدا بەکاربێنێت، تەنانەت هەندێ جار چەندیان ویستبێت لە پارەو سامان پێی بەخشیون تەنها لەبەرئەوەی میرنشینەکەی بەدوور بێت لە وەیشومەی شەڕو کوشتار. سەرچاوە مێژووییەکان دەڵێن، هەرکاتێك دوژمن هێرشی کردبێتە سەری وتویەتی "خەرجی ئەو

(٧٧٤) تاريخ الفارقي،١٤١ :الاعلاق الخطيرة،٣/١/٣٥٨-٣٥٩.

(٧٧٥) ابن العديم: بغية الطلب،٦١.

(٧٧٦) The Journal of the Royal Asiatic Society, ١٩٠٢-١٩٠٣,P.١٣١٠.

جەنگە چەندە ئەگەر بیانوتایە پەنجا هەزارە، ئەو برە پارەیەی بۆ دەناردن یان بەپێی ئەو ڕێکەوتنەی لەسەر پێکدەهاتن ئەو برە پارەیەی دەدایە دوژمن، و دەیوت: بەو پارەیە شەڕو فیتنەی دوژمن لە میرنشین و میللەتەکەم دوور دەخەمەوە..". [777] دەوڵەتی دۆستەکی لە نێو دەوڵەتەکانی ئەو سەردەمەدا لەڕووی سەقامگیری سیاسی و ئاسایشی ناوخۆ و ژیانێکی بەختەوەر و ئارام و سیاسەتێکی دادپەروەرانە لەوانی دیکەی جیادەکردەوە. هەروەها بە دەوڵەمەندی و خۆشگوزەرانی و بەخشندەیی پاشاکەی (نصر الدولة) و دادپەروەری و میهرەبانی لەبەرامبەر هەژاران و خەڵکی بیانی و ئاوارە و خۆشەویستی بۆ ئاوەدانکردنەوە ناسرابوو، لەبەرئەوە میرنشینەکەی ببوە پەناگەیەکی ئارام بۆ ژمارەیەکی تاڕادەیەك زۆر لە پەنابەرانی سیاسی و ئاوارە و بێ دەرەتانان، کە ڕۆژگاریان لێ وەرچەرخابوو و سەردەم ستەمی لێکردبوون و ڕووی لێ وەرگێڕابوون، لە نێو ئەو ئاوارانەدا میرو وەزیر و مەلیك میر (نصر الدولة) هەردەم پێشوازی لە پەنابەران دەکرد و ڕێزی لێدەگرتن و هەموو هۆکارەکانی خۆشگوزەرانی بۆ دابین دەکردن، کە شایستەی جێگە و پێگەی کۆمەڵایەتی ئەوان بێت، (فارقی) لەمەڕ پەنابردنی خەڵك بۆ لای (نصر الدولة) ئەو پێشوازیە گەرمە و ڕێزە زۆرەی لێیان دەگیرا بەم وتەیە هەستی خۆی دەربڕیوە:

"... نصر الدولة پێگەی خۆی لە شانشینی و لەموڵك و سامان سەقامگیر بوو بە جۆرێك هاوشێوەی نەبوو. لەناز و نیعمەتێکدا بوو کەس بەڕادەی ئەو پێی شاد نەبو بوو، خەڵکی پەنایان بۆ دەبرد، ئەویش پەنای دەدان و جێگەی حەوانەوەی بۆ دابین دەکردن". [778]

لەپاڵ پەنابەرە سیاسیەکانیشدا گەلێ لە بازرگانان و خاوەن پیشەو جوتیارانیش هاتنە وڵاتی دۆستەکی، هەریەکێکیش لەو پەنابەرانە لەبواری کارەکەی خۆیدا بە

---

(٧٧٧) الصدفي: الوافي بالوفيات، ٨/١٧٦-١٧٧؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ٨٧/١٢؛ ابن خلدون: العبر، ٣١٩/٤.

(٧٧٨) تاريخه، ١٦٨.

ئارامی و بێ ترس و دڵەڕاوکێ لە کاری دزی و تالآنکردن و دەست بەسەر ماڵ و حەڵاڵدا گرتن، یاخود سەپاندنی باج و خەراجی زۆر، بەهۆی پشێوی و نائارامی ڕەوشی سیاسی و نەبوونی ئاسایشی ناوخۆ، یاخود بەهۆی چاوچنۆکی میر و دەسەڵاتداران و بەتەنگەوە نەهاتنی بەرژەوەندی گەلانیان، دەستگیربوونی کار لەو هەرێمانەدا بۆ چین و توێژەکانی گەل بە زەحمەت دەستەبەر دەبوو. شاعر (أبو الحسن التهامي) لە شعیرێکدا ئاماژە بەو ڕەوشە دەکات کاتێك شیعرەکەی ئاراستەی (نصر الدولة) دەکات و دەڵێ:

" كأنَّ أرضَكَ مغناطيسُ كلّ فمِ

فالطبعُ يُجْذِبها بالطوعِ وَ الرَّغَمِ

لّما عَلَوتَ غَمَرْتَ العَالِمِنَ ندى

والمزنُ يَعْلُو فيروي الأرضَ بالدّيَمِ"*

لەگەڵ ئەو سیاسەتەشدا هەوڵی قایمکردن و زیادکردنی سەنگەر و دەربەندەکان و دروستکردنی سەربازگە و شوێنی حەوانەوە بۆ ئەو موجاهیدانەی دەیانەوێ لە ڕێگەی خوادا جیهاد لە دژی ڕۆمەکان بکەن، چونکە وڵاتەکەی وڵاتێکی سەخت و پڕ ئیشە و دەربەند و مەتەرێز بوو، تەنها لەشاری ئامەد و لەسەردەمی ئەودا، چواردە خانەی جەنگاوەران و دەهەزار موجاهیدی هەبوو بە تەواوی چەك و چۆڵیانەوە.(٧٧٩)

میر (نصر الدولة) نموونەی مامەڵە و هەڵسوکەوتی جوان و دادپەروەرانە بوو لەگەڵ ڕەعیەتەکەی، ئەم ڕاستیەش لەم قسەیەی (إبن کثیر)دا بەڕوونی دەردەکەوێت:

---

* زەوی یەك کە تۆی وەك موگناتیسە بۆ هەموو دەمەکان

سروشتی تۆ ڕایان ئەکێشێ بۆ لای خۆی بەخۆشی خۆی و بەزۆر لێکردن

کاتێك بەرزبوویتەوە هەموو جیهانیانت بە بەخشش داپۆشی،

هەور بەرز ئەبێتەوەو زەوی تێر ئاو ئەکات بەباران.

(٧٧٩) ابن العدیم: بغية الطلب،١/٦٣.

"وڵاتەکەی ئارامترین وخۆشترین و دادپەروەرترین وڵات بوو.." [780] ئەم سیاسەتەش سەرنجی خەڵکی لە هەرێمەکانی ترەوە بەلای خۆیدا ڕاکێشا، و لەهەموو لایەکەوە خەڵکی ڕوویان تێدەکرد چ بۆ بازرگانی چ بۆ زانست، بەمەش جموجۆڵێکی ئابووری و زانستی بە خۆیەوە بینی، فارقیش جەخت لەسەر ئەو حاڵەتە دەکاتەوە بەم قسەیەی: "میافارقین لە ڕۆژانی حوکمڕانی (نصر الدولة)دا، جمەی دەهات لە خەڵك و بازرگانان لە هەموو دەوروبەرێکەوە، خەڵکی دەوڵەمەند نەبوون لەو ڕۆژگارەدا، خۆشترین ڕۆژگار بوو و چاکترین دەوڵەتیش بوو". [781] (الذهبي)یش بە فاکتەرێکی یەکلاکەرەوە دادپەروەری وەسفکردووە. [782]

(نظام الدین) لەسەر سیاسەتی باوکی دەڕۆیشت لە ڕووی سیاسەتی ناوخۆ و دەرەوە بێ ئەوەی هیچ گۆڕانێك بەسەر سیستمەکانی دەوڵەت و سیاسەتەکەی دابێت، لەبواری ناوخۆدا گرنگی بە هێمنی و ئارامی وڵاتدا و بایەخی بە خۆشگوزەرانی گەلەکەیدا و لە هەوڵی پاراستنی بەرژەوەندیەکانی گەلەکەی و بەرەوپێشبردنی وڵاتەکەیدا بوو لەسەر یەك شێوە لەسەردەمی (نصر الدولة)وە تا کۆتایی سەردەمی دەسەڵاتەکەی. [783]

لەبەرئەوە بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار وڵات لە ڕووی بازرگانی و کشتوکاڵ و پیشەسازی و ئاوەدانیەوە بەرەو پێش هەنگاوی دەنا، (نظام الدین) وەك باوکی زۆر بەتەنگ بەختەوەری ڕۆڵەکانی وڵاتەکەیەوە بوو لە هەموو بوارەکانی ژیاندا. تەنانەت خۆی بە ناوشار و بازاڕەکانیدا دەگەڕا بۆ ئەوەی لە نزیکەوە ئاگاداری ژیانی ئابووری خەڵك و بەڕێوەچوونی کاروباری دانیشتوانی بێت و لە پێداویستیەکانیان دەپێچایەوە و گوێی

---

(٧٨٠) البداية والنهاية، ٨٧/١٢ ؛ الذهبي: العبر، ٣٠٠/٢ ؛ الفارقي: تاريخه، ١٦٨.

(٧٨١) تاريخه، ١٦٦؛ ابن الأثير: الكامل، ٢٥١/٦ ؛ ابن الوردي، تاريخه، ٣٥٥/١.

(٧٨٢) شذرات الذهب، ٢٩٠/٣.

(٧٨٣) الفارقي: تاريخه،١٩٥.

بۆ سکالاّ و داخوازیەکانیان دەگرت و کێشەکانی بۆ چارەسەر دەکردن، تەنها هەر لەو دانیشتوانەی دەپێچایەوە کە موجود بوون، بەڵکو لەوانەشی پرسیار دەکرد کە بزر بوون و ئامادەی شارەکە نەبوون و لە هۆکاری دیارنەمانیانی دەکۆڵیەوە.

لەسایەی دادپەروەری (نظام الدین) و سیاسەتە ژیرانەکەی شاری فارقین لە ڕووی ئابووری و ئاوەدانیەوە گەشەی کرد و دانیشتوانەکەشی لە هەموو سەردەمەکانی پێش ئەو لەڕووی ئابووری و ئاوەدانیەوە گەشەی کرد و دانیشتوانەکەشی لە هەموو سەردەمەکانی پێش ئەو لەڕووی دارایی و خۆشگوزەرانیەوە باشتر بوو. ئەم وتەیەی (فارقیش) دەربڕینێکی ڕاستەقینەی سیاسەتی (نظام الدین)مان بۆ ئاشکرا دەکات، کاتێك دەڵێ: ".. فەرمانڕەوایی (نظام الدین) لە میرنشینەکەدا درێژەی هەبوو، پاشایەکی دادپەروەر بوو فشاری نەدەخستە سەر میللەتەکەی و خێرخواز و چاکەکار بوو لەگەڵ خەڵکدا. لەسەردەمی ئەودا شاری میافارقین چاکترین ئاوەدانی و گەشەکردنی بە خۆوە بینی لەسایەی ئەودا خەڵکەکەش خێروبەرەکەتێکی زۆریان چنیەوە، سەردانی خەڵکەکەی دەکرد و لێی دەپرسین تەنانەت ئەوانەی کە دیاریش نەبوون لە هۆکاری دیارنەبوونەکەیانی دەپرسیەوە، میافارقین لەسەردەمی (نظام الدین)دا زۆرترین ئاوەدانی بەخۆوە بینی، خەڵکەکەش دەوڵەمەنترین خەڵکی ئەو سەردەمە بوون"، [(٧٨٤)] ئەمەش بەڵگەی دادپەروەری فەرمانڕەوایی (نظام الدین) و بەختیاری گەلی کوردی لەو سەردەمەی ئەودا پشتڕاست دەکردەوە.

(الفارقی) سەبارەت بە سیاسەتی (العالم العمید قوام الدین أبي علی البلخي) کە فەرمانڕەوایی هەرێمی دیاربەکری گرتە ئەستۆ لە دوای لابردنی (إبن جهیر) لەلایەن (مەلیك شاه)وە، دەڵێ: "... خەڵکی لە وێنەی ئەویان نەدیبوو، دادپەروەر و چاکەخواز بوو لەگەڵ خەڵکدا، تەنانەت لە دادپەروەریدا سەردەمی ئەویان بەسەردەمی (نظام الدین) وێکدەچواند لە ڕووی کاری چاکە و ئاسایشی خەڵك و دڵنارامیان لە ئاست

---

(٧٨٤) الفارقي: تاریخه،١٩٩.

سەر و ماڵیان ڕێز و ئیحترامیان".[٧٨٥] هەروەها لە وەسفێکدا دووبارە دەڵێ: "خاوەن عەقڵ و بیروڕایەکی درووست و ڕەوان بوو بە ڕاو تەکبیریش بوو، بۆیە باوکی کردیە جێنشینی خۆی".[٧٨٦]

لەسەردەمی (نظام الدین)دا، دەوڵەت بەردەوام بوو لەسەر ئاسایش و ئارامی و لەماوەی دەسەلاتی حوکمی ئەودا کە نۆزدە ساڵی خایاند، هیچ ڕووداو وکارەساتێك ڕووی نەدا، کە خۆشی و بەختیاری دانیشتوانەکەی تێکبدات یان ڕەوتی پێشکەوتنی ولات پەکبخات.

بەلام سیاسەتی دەرەوەی (نظام الدین)، سیاسەتێکی ئیجابی و ئاشتیخوازانە بوو وەك سیاسەتی باوکی وابوو لە ڕووی پێکەوە ژیانێکی ئاشتیانە لەگەڵ سەرجەم دەوڵەتان و میرنشینەکانی سەردەمی خۆی وەك دەوڵەتی (عەبباسی و بیزەنتی و فاطمی ئەرمەنی و ئیسلامی) لە نێوچەکەدا، بەڵگەی ئەو ڕاستیەش ئەوەیە کە لەو ماوەیەدا هیچ کێشە و گرفتێك ڕووی نەدا کە ببێتە هۆی کوشتار و خوێنڕشتن لە نێوان ئەو دەوڵەتە کوردیە و لە نێوان هیچ یەکێك لە دراوسێکانی لە سەردەمی دەسەلاتی ئەو پاشایەدا.

---

(٧٨٥) الفارقي: هـ. س،٢٢١.

(٧٨٦) الفارقي: س. پ، ١٧٨.

تەوەری دووەم

دیبلۆماسییەت و جەنگ

دەکرێ لێرەدا ئەوە روون بکەینەوە کە شەڕ و دیبلۆماسییەت بە هەردووکیانەوە گرنگترین ئامرازی جێبەجێکردنی بەرژەوەندییەکانی ئابووری دەوڵەت بن، لەهەمانکاتدا گرنگترین سیماکانی سیاسەتی دەرەوەیە لە کۆمەڵگەکانی کۆن و نێوەڕاست و نوێدا وەك یەك، چونکە هەریەك لەوانە ڕێگەی خۆی دەگرێتەبەر و گوزارشت لە بەرژەوەندییەکانی دەکات بە پێی بارودۆخی ئەو کۆمەڵگەیە. بەواتایەکی ڕاستتر بە کۆتاییهاتنی یەکێکیان ئەوەی تریان کارەکانی خۆی دەست پێدەکات، دوای کۆتایی هاتنی شەڕ دیبلۆماسییەت بەردەوام دەبێت و ڕۆڵی خۆی دەگێڕێت لە پێناو درووستکردنی پێوەندی ئاشتیخوازانە، ڕەنگە بە شێوەیەکی بەهێز و دامەزراوتر وەك لە پێش هەڵگیرسانی شەڕدا.[٧٨٧]

گومان لەوەدا نییە کە بە کۆتاییهاتنی شەڕ کاری دیبلۆماسیی دەست پێدەکات.

لە ڕاستیدا ڕۆڵی دیبلۆماسییەت لە گۆڕەپانی پێوەندیە ئاڵوگۆڕەکانی نێوان میللەتان و گەلاندا تەنها پابەند نیە بەو پێوەندیانەی لە کاتی ئاشتیدا ڕوودەدات، بەڵکو پەیڕەو و پیادەکردنی سیاسەتی فشار و هەڕەشەی بەهێز یاخود بەکارهێنانی هێز بەشێوازە جۆرەکانیەوە، چەکێکە بەپێی پێویستیەکانی سەردەم بەکاردەهێنرێت. ڕاستە هەندێ جار دەوڵەت پەنا دەباتە بەر شەڕ لە کاتێکدا کە شێوازە ئاشتیەکان

---

(٧٨٧) علي حسين الشامي: الدبلوماسية، ٣٢٧.

خزمەتی چارەسەرکردنی کێشەکانی ناکات کە لە نێو ئەو شێوازانەدا دیبلۆماسییەتە، بۆیە هەوڵ دەدات بە ڕێگا و شێوازی سەربازی ئامانجەکانی خۆی بپێکێت، چونکە بە ڕێگەی دیبلۆماسیی نەیتوانی کارەکانی یاخود ئامانجەکانی بە ئەنجام بگەیەنێت.[٧٨٨]

بەڵام ئایە دیبلۆماسییەت دەستەوئەژنۆ دەوەستێت بەرامبەر ئەم ڕووداوانە، یاخود وای لێهاتووە کە چالاکیەکانی رابگرێت بۆ سەرهەڵدانی شەڕ، لە ڕاستیدا ڕەنگە دیبلۆماسییەت وەك چۆن لەکاتی ئاشتیدا بەردەوامە لەکاتی شەڕیشدا بۆ گەیاندنی پەیامەکەی بەردەوام بێت. ئەمەش بەڕوون و ئاشکرا دیارە لە سەردەمی شەڕ و بەرادەیەکی گەورەیش لە ژیانی نێودەوڵەتیدا بۆ ڕاکێشانی ڕێژەیەکی زیاتر لە وڵاتان بۆ پشتگیریکردنی لە خەباتەکەیدا یاخود بەشداریکردن لەو شەڕەدا.

ڕەنگە دیبلۆماسییەت پارێزگاری لە بەرژەوەندی دەوڵەتێك بکات کە پێوەندیەکانی خۆی لەگەڵ دەوڵەتێکی دیکەدا پچڕاندووە. دەوڵەتی بێ لایەن دەتوانێت ڕۆڵی باش و ئاشتیخوازانە ببینێت لە کاتی شەڕدا، چونکە کارە دیبلۆماسییەکانی جێگەی ستایشە بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی هەردوولایەنی بەشەڕهاتوو. ئەمەو جگە لەوەی، ڕەنگە دانوساندنی دیبلۆماسییەکان واژۆکردنی پەیماننامەی لێ بکەوێتەوە و ئەم دانوستاندنانە چەند مانگێك دەخایەنێت بەبێ ئەوەی شەڕ بوەستێت یاخود هێور ببێتەوە.

هەروەها ڕەنگە دیبلۆماسییەت چالاکتر بێت لە بەکارهێنانی شێوازی تەمێکردن و دژایەتیکردندا، وەك گەمارۆی ئابووری، ئاساییە کە دیبلۆماسییەت ئەم شێوازە دوژمنکارییەی باسمان کرد لە پێوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا پیاکات، بەڵکو ئەم کارە بە ڕوون و ئاشکرا دەردەکەوێت لە سەردەمی شەڕ و ژیانی نێودەوڵەتی نوێ و هاوچەرخ، هەروەها سەردەمە کۆنەکان بەم چەشن و شێوازە ئاشنابوون، چونکە شێوازی کارکردنی

---

(٧٨٨) عزالدين فودة: الدبلوماسية، ٤٩.

دەوڵەتە بە هەموو دامودەزگاکانییەوە بە هیوای گەیشتن بە ئامانجە سیاسییەکانی، و جێبەجێکردنی وەك یەك لە کاتی شەڕ و ئاشتیدا.[789]

سەرەڕای ئەوەی زۆربەی پێکهاتنی میرە کورد و بوەیهییەکان پاش لەیەکتالانی سەربازی نێوانیان، یاخود هەڕەشەی کرداری کە لە لایەن بوەیهییەکانەوە بوو، بەلام دەتوانین بڵێین ئەو ڕێکەوتن و پێکهاتنەی نێوانیان وەك هەنگاوێکی سەرەتایی بووە بۆ کۆتاییهێنان بە گرژی و ئاڵوزی پێوەندیەکانی نێوانیان و پاشان رەخساندنی کەش و هەوایەکی لەبار تا رادەیەك بۆ دەستپێکردنی پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوانیان.

(معز الدولة البویهی) چاوی بڕیبووە موڵکەکانی (حەسنەویە) و فەرمانی دەرکرد بۆ (ینال گوش)ی سەرکردەی کە سوپایەك لە بەنو تەغلبی حەمدانی کۆبکاتەوە و بیانبات بەرەو شارەزوور بۆ کوشتاری (حەسنەویە) و کاتێك میر بەهەواڵی هێرشەکەی زانی دەرچوو بۆ شەڕ لەگەڵیاندا و ڕێیان بە سوپاکەی گرت، و لە ڕۆژئاوای (اربل-هەولێر) بەیەکیاندا و (ینال گوش) شکاو رایکرد بۆ موصڵ،[790] و (حەسنەویە) بەسەرکەوتویی و بەدەستکەوتی زۆرەوە گەڕایەوە، کاتێ ئەم هەواڵە ناخۆشەش گەیشتە (معز الدولة) سوپایەکی گەورەی دیکەی نارد بۆ دینەوەر، و تالانی کرد و ئاگری لە گوندەکانی بەرداو کاتێك میر بەمەی زانی سوپایەکی سازدا بۆ بەرەنگاربوونەوەیان لە ڕێگە، بەلام خۆش بەخت بوون کە لەبەرەنگاربوونەوە ئەم سوپایە ڕزگاریان بوو، لەبەرئەوەی لەو کاتەدا (رکن الدولة البویهي) لە جەنگێکی بەزەبردا بوو دژی کوردەکانی (جرجان) کوردی گورگان،[791] نزیکی شکاندن بوو، و داوای یارمەتی لە (معز الدولة)ی برای کرد ئەویش ناچار بوو پەیمانی ئاشتی لەگەڵ (حسنویە)دا ببەستێت، بەمەرجێ ناوی لە وتار (خطبة)دا بهێنێ، بەلام (حەسنەویە) ئەم مەرجەی ڕەتکردەوە و پێی داگرت لەسەر دەستپێکردنەوەی جەنگ، بەلام (معز الدولة)

---

(٧٨٩) مامون الحموي: الدبلوماسية،٨٦.

(٧٩٠) ابن الاثير: الكامل، ٨/ ٤٤٩.

(٧٩١) ابن مهلهل: الرسالة الثانية، ٣٨، ٣٩.

ژمارەیەك میو ڕیش سپی نارد بۆ ڕازیکردنی و پەنجا هەزار دیناریشیان بۆ بردبوو ئەویش بە گوێی کردن و پەیمانی لەگەڵدا بەست، بەم شێوەیە پێوەندییەکانی لەگەڵ بوەیهییەکاندا باش بوو، بەڵام جارێکیتر لە ساڵی (٣٥٦ك/ ٩٦٧ز)دا پێوەندیان تێکچوو، و ئەم جارەیان لە نێوان (حسنویە)و (عز الدولة بختیار بن معز الدولة)دا، کە لە نێوانیاندا ئاگری جەنگێکی بەزەبر هەڵگیرسا، بووە هۆی لاوازبوونی (بەختیار) و زیادبوونی هێزو دەسەڵاتی (حەسنەویە) لە ساڵی (٣٥٧ك/ ٩٦٧ز)دا پەیمانێکی ئاشتیان لە نێوانیاندا بەست، و (عز الدولة بختیار) دیاریەکی زۆری نارد بۆ (حەسنەویە) و لەم کاتەشدا دەستدرێژیەکانی (ابو تغلب الحمدانی) زیادی کردبوو، لەبەرئەوە (عز الدولة) داوای یارمەتی لە (حەسنەویە) کرد دژی (ابو تغلب) بۆ شکاندنی زەبرو هێزی و لاوازکردنی دەسەڵاتی، بەمەرجێك کەڕێ بە (حەسنەویە) بدات بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی و فراوانکردنی سنووری وڵاتەکەی تا زێی گەورە لە (اربل و موصل)دا.[792] (حەسنەویە)یش بە سوپایەکەوە ڕۆیشت بەرەو موصل و لەهەمان کاتدا جێگری (بەختیار) سوپایەکی دیکەی لە بەغدادەوە نارد، و سوپای (ابو تغلب)یان شکاند و هەردوو سوپای (حەسنەویە) و (بەختیار) ڕاویان نا هەتا (الرقە) و دواتر (حەسنەویە) بەسەرکەوتوویی گەڕایەوە بۆ موصل و لەوێشەوە بۆ (اربل)، و دوای ئەوەی کاروباری تێدا ڕێکخست، ڕۆیشت بەرەو شارەزوور لەوێشەوە گەڕایەوە بۆ دینەوەر، کە کردبووی بەجێگەی خۆی.[793]

لە کۆتاییەکانی ساڵی (٣٥٩ ك/٩٦٩ز)دا وڵاتی میرنشینی (حسنویە) ڕووبەڕووی هێرش و پەلاماری سوپای (رکن الدولة البویهي) بووەوە بە سەرکردایەتی (ابن العمید)ی وەزیر کە لەو کاتانەدا کۆچی دوایی کرد و (ابو الفتح)ی کوڕی شوێنی گرتەوە، ئەم میرە، واتا (ابو الفتح) پێش دەستپێکردنی شەڕ لە ساڵی (٣٦٠

---

(٧٩٢) ابن تغري بردی: النجوم الزاهرة، ٤/ ١٣٦.

(٧٩٣) حسام الدين علي غالب: الكرد، ص١٣٢- ١٣٣.

ك/٩٧٠ز)دا دەربارەی ئاشتی نامەیەکی ئاراستەی میر (حسنویە) کرد، و مەرجی (ابو الفتح) بۆ ئاشتی ئەوە بوو کە دەبێت میر (حسنویە) بڕیك پـارە بـۆ سـوپاکەی خـەرج بکات، و ئەوەیش کە مایەوە بخرێتە خزینە – گەنجینەی سولّتان (رکن الدولة)، تـا لـە بەرانبەر ئەوەدا (ابو الفتح) دلّنیا بێت لـە چـاککردنی پێوەندیـە دیبلۆماسـییەکانی نێوان (حسنویە و رکـن الدولـة).[٧٩٤] ئـەم ڕێکەوتنـە بـە بەشـداری هەنـدێك کـەس جێبەجێ کرا،[٧٩٥] و هەندێ مەرج لە سەر (حسنویە) دانـرا بەپێـدانی بڕێـك پـارە و دیاری (رکن الدولة)یش لە سەر ئەو مەرجانە ڕازی بوو.[٧٩٦]

دەتوانین بلّێین هۆکاری پاڵنەری بوەیهییەکان بۆ ئەم ئاشتی و ڕێکەوتننامەیە لە دوو توێی تێکستە مێژووییەکاندا کە(مسکویە) باسی لێوە دەکـات، سـوپای بـوەیهی لـە دۆخی ئامادەباشیدا نەبوو بۆ شەڕکردن لەگەڵ سـوپای حـسنویەدا، بـەڵکو سـوپاکەی پەرتەوازە بـوون و هـەموویان سـەرقاڵی یـاری و ڕاو شـکار بـوون، و (ابـن العمیـد) نەیتوانی کونترۆڵی حەز و ئارەزووەکانی سوپاکەی بکات بەهۆی ئەو نەخۆشـیەی کـەوا تووشی بوو، هاوکات زۆربەی سەربازەکانی لە دەوری کوڕەکەی (ابو الفـتح) کۆبوونـەوە کە بە کەم ئەزموونی و هەڵچوون ناسرا بوو،[٧٩٧] واتە سوپای بوەیهی لە سەرکردایەتی و بناغە و بنچینەیەوە دابەش ببوو، هاوکات ئامادەباشیش نەبوو بۆ ڕووبەڕووبوونـەوەی سوپای حسنویە لە لایەك، و لە لایەکی دیکە مردنی (ابن العمید) و هاتنی کوڕەکەی (ابو الفتح) بۆ سەرکردایەتی سوپاکە ورەی سـوپای بـوەیهی ڕووخانـد بـۆ شـەڕکردن، چونکە پیاوێکی کەم ئەزموون بوو، هاوکات ئارەزووی گەڕانەوەی هەبوو بۆ (الری) بـە ئامانجی دەستکەوتنی وەزارەتی (رکن الدولة)، بۆیە پەلەی بوو بـۆ ئاشـتی و بەسـتنی

---

(٧٩٤) مسكويه: تجارب الامم، ٢/ ٢٧٠ – ٢٧٤ ؛ ياقوت الحموي: معجم البلدان، ٥ / ٣٧١.

(٧٩٥) احمد غفار قزويني: تاريخ جهان ارا، ١٦٧ – ١٦٨.

(٧٩٦) مسكويه: تجارب الامم، ٢ / ٢٧٤، حسام الدين علي غالب: الكرد،١٣٧–١٣٨.

(٧٩٧) تجارب الامم، ٢/ ٢٧٣.

ڕێکەوتننامە.[798]

بەڵام سەبارەت بە رازیبوونی (بدر بن حسنویە) سەر ئەنجام بوو، چونکە هەڵوێستی بەرانبەر سوپای بوەیهی هەڵوێستیکی بەرگرییانە بوو، هاوکات ویستی خۆی تووشی ئەو شەڕە نەکات لەگەڵ سوپای (رکن الدولة)ی بوەیهیدا، بەڵکو پێی باش بوو کە ئەو ڕێکەوتنەی بەپارە لە گەڵدا بکات بە ئامانجی خۆ تەرخانکردن بە هەستانەوە و بوژانەوەی میرنشیە تازە پێگەیشتووەکەی.

لە ساڵی (٣٧٤ك/٩٨٤ز)دا پاش ئەوەی سوپای (باذ الکردي) بەرانبەر سوپای بوەیهی شکستی هێنا، بوەیهییەکان ویستیان شوێنی بکەون بۆ دیاربەکر و کۆتایی بە دەسەڵاتی بهێنن، بەڵام بێ سوود بوو، بۆیە بوەیهییەکان ڕێگەی ئاشتی و دیبلۆماسییان پێ باش بوو بۆ هێورکردنەوەی ئەو بارودۆخە و دڵنیابوون لە سنوورریان لەلای باکووری ڕۆژئاواوە، بەم چەشنە ڕێکەوتننامەی نێوانیان واژۆ کرا بە مەرجێك نیوچەی دیاربەکر و بەشێك لە (طور عابدین) بە دەستی بادەوەبێت،[799] لە هۆکارە پاڵنەرەکانی ئەم ڕێکەوتننامەیە لە لایەن بوەیهییەکانەوە، ئامادەنەبوونی سوپای بوەیهی بوو بۆ شوێنکەوتنی سوپای (باد) لە دیاربەکر بەشێوەیەك کە سەربازەکان ملکەچی فەرمانی سەرکردەکانیان نەدەبوون،[800] ئەمەش خۆی لە خۆیدا ببووە هۆی شکستهێنانی پیلانی بوەیهییەکان بۆ لێدانی (باد) بە هەموو شێوەیەك، جا چی لە ڕێگای هاوپەیمانی لەگەڵ میر (سیف الدولە الحمداني) یاخود هەوڵدان بێت بۆ تیرۆرکردنی بادی کوردی.[801] هەروەها پەنابردنی بادی کوردی بۆ ڕێکەوتننامە لەگەڵ بوەیهییەکاندا تەنها رایکردنی کات بوو لە پێناو مانەوەی میرنشینەکەیدا، هاوکات هاوتایی نەبوونی هێز لە نێوان هەردوولادا، چونکە هێرش و پەلاماری بوەیهییەکان

---

(٧٩٨) مسكويه: هـ. س، ٢/ ٢٧٤ : ياقوت الحموي: معجم البلدان، ٥/ ٣٧١.

(٧٩٩) الروذراوري: ذيل، ٣/ ٨٦ – ٨٧ :ابن الاثير: الكامل، ٧ / ١٢٣.

(٨٠٠) الروذراوري: هـ. س، ٣/ ٨٧ : ابن الأثير: الكامل، ٧/ ١٢٣.

(٨٠١) الروذاراوري: هـ. س، ٣/ ٨٦-٨٧ : عبد الرقيب يوسف: س – پ، ١/ ١٠٠ – ١٠١.

ئەم جارە ئامانجی دەست بەسەراگرتنی نێوچەکە و کۆتاییهێنان بوو بە دەسەڵاتی بادی کوردی ئەگەر ئەو کۆسپ و تەگەرانەی نەبوایە کە باسمان لێوە کرد.

بۆیە دەبینین باد خۆی دەست پێشخەر بوو بەناردنی نامە بۆ فەرمانداەی بوەیهییەکان (زیار بن شهراکویە)، بە شێوەیەك دەسەڵاتی کەم بووەوە لەسەر دیاربەکر و بەشی رۆژئاوای (طور عابدین)،[802] کە ئەمەش وای لێکرد رازی بێت بە پاشکۆیەتی و ملکەچی بۆ بوەیهییەکان لە دەقی وەڵامی میر (صمصام الدولة) بۆ نامەی فەرماندەکەی (سعد الحاجب) دەربارەی ئاشتی و رێکەوتننامەکە لەگەڵ میر بادی کوردیدا.[803]

لە ساڵی (٣٩٢ك/١٠٠٢ز)دا ئاشتەواییەك لە نێوان میر (ابو الفتح محمد بن عناز) و(عمید الجیوش) روویدا بە ناوبژیکردنی یەکێك لە کەسایەتیەکان بە ناوی (الصاحب ابو القاسم)، پاش ئەوەی پێوەندیەکانیان رووی لە خراپی دەکرد، وا دەردەکەوێت کە (ابو القاسم)ی ناوبراو لەلای پێشەوای سوپا چوو بۆ لای (ابو الفتح) و داوای لێکرد ملکەچی بێت و دژایەتی نەکات، لە بەرانبەردا (ابو القاسم) پەیمانی پێدا کە شتەکان بە دڵی ئەو دەبێت، بەمەش رێکەوتنەکە لە نێوانیاندا واژۆ کرا.[804]

لە ساڵی (٤٠١ك/١٠١١ز)دا میر (حسام الدولة ابو الشوك العنازي) رێکەوتننامەیەکی لەگەڵ وەزیر (فخر الملك أبو غالب) واژو کرد، بەمەش پێوەندیەکانی لەگەڵ بوەیهییەکاندا جێگیربوو. پاش مردنی میر (ابو الفتح محمد بن عناز) و هاتنی کورەکەی (ابو الشوك) و وەرگرتنی دەسەڵاتی میرنشینەکە، چونکە پێوەندیەکان بە شێوەیەك تێکچووبوون تا گەیشتە رادەی سەرهەڵدانی شەڕ لە نێوانیاندا، بەڵام دوای شکانی لەگەڵیان رێککەوت بە هەوڵ و چالاکی میر (ابو

---

(٨٠٢) الروذراوري: ذيل، ٣/ ٨٧ :ابن الاثير: الكامل، ٧ / ١٢٣.

(٨٠٣) القلقشندي: صبح الاعشى ٨/٣٥٠– ٣٥٢.

(٨٠٤) الصابي: تاريخه، ٤/ ٤٤٩ ؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص٢٠٥–٢٠٦.

الشوك) توانرا پێوەندی نێوانیان لەگەڵ (فخر الملك)دا چاك بكرێتەوە.[٨٠٥]

دەربارەی سەلجوقیەكان، (طغرلبگ) توانی لە ساڵی (٤٤٧ك/١٠٥٥ز) بچێتە نێو شاری بەغدا و كۆتایی لە دەوڵەتی بوەیهی و زیندانیكردنی دوا پاشایان بەناوی (الملك الرحیم) لە قەڵای طبرق لە شاری (الری) بهێنێ.[٨٠٦] بەڵام پێوەندیيان بە میرنشینی مەروانی و پلانی چوونیان بۆ ئەو نێوچانەی كە سەر بەم میرنشینە بوو، ئەوا بێگومان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو كاتانەی كە هەوڵی دەستبەسەراگرتنی هەرێمی ئاذربیجانیاندا بۆ دوورخستنەوەی مەترسیان ئەمەش لە ڕێگەی هێنانی كچی یەكێك لە میرەكانیان.[٨٠٧]

بەڵام ئەم ژنهێنانە ئامانجی خۆی بەدی نەهێنا، و لە دەسەلاتی هەڵگەڕانەوە، بۆیە ناچار بوو لە ساڵی (٤٣٢ك/١٠٤٠ز) خوانێكی گەورە ئامادە بكات و ژمارەیەكی زۆر بانگێشت بكات، بەڵام لە پاش خواردن و خواردنەوە دەستی بەسەر (٣٠) سی لە گەورە پیاوانیدا گرت و ژمارەیەكی زۆری لێ كوشتن، بۆیە غوزەكان ناچار بوون شاری ورمێ بەجێهێڵن ڕووە و وڵاتی هەكاری حەشارگەی كوردەكان بڕۆن، بەمەش نەوەستان، بەڵكو بەردەوامبوون لە شوێنكەوتنی كوردەكان كە پەنایان بردە بەر چیاو دەربەند و ئەشكەوتەكان، ئەوەندەی پێ نەچوو كوردەكان خۆیان كۆكردەوە و هێرشیان كردە سەر غەزەكان و نزیكەی (١٥٠٠) هەزارو پێنج سەد پیاویان لێ كوشتن،[٨٠٨] و ژمارەیەكی

---

(٨٠٥) ابن الاثیر: الكامل، ٧/ ٢٥٥.

(٨٠٦) ابن الاثیر: الكامل، ٦/ ١٨١ ؛ ابن خلدون: العبر، ٢/ ٢٨٩ ؛ هەرچەندە (عبدالرقیب یوسف) ئاماژەی بەوە داوە كەوا (الملك الرحیم) لە قەڵای سیروان لە كوردستانی باشور زیندانی كراوە. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (الدولە الدوستكیة، ٢١٩/١) بەڵام عبدالرقیب بە هەڵەچووە بۆ نیشانكردنی قەڵای سیروان، ڕاستیەكەی قەڵای سیروانی ئەو سەردەمە دەكەوێتە نێوچەی پیشكۆ لە ڕۆژهەلاتی چیای كبیركوە سەر بە لوڕستانی ئێستا لە ناحیەی تورهان، پاشماوەكەی بە سەراوكالان یاخود شیروان ناسراوە، بڕوانە (حسام الدین علي غالب: الكرد، ص٢٨-٢٩).

(٨٠٧) احمد كسروی: شهریاران گمنام، ٢/ ٦١-٦٢ ؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٢٨٩.

(٨٠٨) ابن الاثیر: الكامل، ٦/ ٤٢؛ ابن خلدون: العبر،٤/ ٥٠٥ ؛ موكریانی: كوردستان، ٢٧٣،٢٧٥.

زۆریان لیّ بەدیل گرتن و لە نێوانیاندا (٧) حەوت لە سەرکردەکانیانی تێدا بوو، سوپاکەیان پەرتەوازە بوون، و ئەوانەی مانەوە هەڵهاتن، بەمەش ناچار کران ئاذربیجان بە جێهێڵن.[٨٠٩]

لە ساڵی (٤٣٢ك/١٠٤١ز)دا (ابراهیم ینال) برای طغرلبگ بڕیاریدا بەرەو شاری رەی بڕوات. غوزەکان ناچاربوون هەڵبێن و هەرێمی چیا بە جێبهێڵن بۆ آذربیجان، بەڵام نەیانتوانی تێدا نیشتەجێ بن، لەبەر ئەو کارە ناشرینانەی کە بەرانبەر دانیشتوانەکەی ئەنجامیاندا جگە لە ترسیان لە (ابراهیم ینال)، روویان کردە (زوزان) بەڕێبەرایەتی هەندێ لە دیلە کوردەکان کە پێشتر بەدیلی گیرابوون. هەندێکیان ڕێگەی (جزیرە ابن عمر)یان گرتە بەر، بەسەرداریتی یەکێك لە گەورەکانیان بە ناوی (منصور بن قزاوغلی) و توانی کونترۆڵی بەشی رۆژهەڵات بکات،[٨١٠] بەڵام بەشێکی تریان نزیکەی (١٠) دە هەزار سەرباز دەبوون بە سەرکردایەتی (بوقاونا صغلی) لە ساڵی (٤٣٤ ك/١٠٤٢ز)دا روویان کردە شاری میافارقین و گەمارۆیان خستە سەری و پەلاماری دەورەبەریان دا و تالانیان کرد پاش توندکردنی گەمارۆی سەر شاری میافارقین میر (نصر الدولة) بڕی (٥٠) پەنجا هەزار دیناری دەدانێ بەمەرجێ گەمارۆکەیان هەڵگرتایە و بگەڕێنەوە شوێنی خۆیان، بەڵام رازی نەبوون بەو داواکاریە.[٨١١]

شایانی باسە کە پاش ماوەیەك هەردوو سەرکردە (بوقاونا صغلی) خەریکی مەی خواردنەوە دەبن و رێژەیەکی زۆر دەخۆنەوە، هەر لەو دانیشتنەدا بە شەڕ هاتن و بە چەقۆ لە یەکتریاندا و هەردووکیان یەکتریان کوشت، لە ئەنجامی ئەم شەڕەدا سەربازگەکەیان تێکچوو، لەم کاتەدا میر (نصر الدولة) ئەم هەلەی قۆستەوە و بە

---

(٨٠٩) ابن الاثیر: الکامل، ٦/ ٤٢ – ٤٣.

(٨١٠) ابن الاثیر: الکامل، ٦/ ٤٢ – ٤٣.

(٨١١) الفارقي: تاریخە، ١٦٠، بەڵام بە شێوەیەکی دیکە باس کراوە لای (ابن الاثیر: الکامل، ٤٢/٦؛ ابن خلدون: العبر، ٤/٢٦٠).

سوپاکەی هێرشی کردە سەر سەربازگەکەیان و ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن و هەندێکی لێ بە دیل گرتن و توانی دەست بەسەر هەموو سەروەت و سامانیاندا بگرێت.[812]

سەبارەت بەو غوزانەی کە بەشی رۆژهەڵاتی (جزیرە ابن عمر)یان داگیر کرد، میر (سلیمان بن نصر الدولة) والی جزیرە لەگەڵ گەورەکەیان (منصور بن قزاوغلی) رێکەوت بە هیوای تەواوبوونی وەرزی زستان، کاتێك ئەم وەرزە تەواو بوو، میر (سلیمان) خوانێکی لە سەر شەرەفی (منصور بن قزاوغلی) میری غەزەکان ئامادەکرد و لە کاتی ئامادەبوونیدا گرتیان و بەندیان کرد،[813] بەمەش غەزەکان لە وڵاتدا پەرش و بڵاوبوونەوە. کاتێك (قرواش بن المقلد) بەم کارەی زانی سوپایەکی گەورەی ئامادەکرد، و کوردە بشنویەکانی قەڵای فنك پێوەندییان پێوە کردن، جگە لە سوپای میر (نصر الدولة)، شوێن غوزەکان کەوتن و شەڕیان لەگەڵ کردن، غەزەکان هەوڵی ئاشتی و رێکەوتنیاندا ئامادەبوون هەموو ئەو شوێنانەی دەستیان بە سەریدا گرتبوو بیگێڕنەوە، بەڵام بە داواکارییەکەیان رازی نەبوون، ئەمەش وای کرد کە غەزەکان شەڕی مان و نەمان بکەن، وەك (ابن الاثیر) دەڵێت: "ئەوەی مردن نازانێت"،[814] توانیان شکست بە کورد و عەرەبەکان بەیەکەوە بهێنن و دووبارە گەڕانەوە جەزیرە و گەمارۆیاندا، و بەشێکی دیکەیان روویان کردە دیاربەکر و نێوچەکەیان وێران کرد و بە کاری ناشرین و تاڵانی، ئەمەش وای لە میر (نصر الدولة) کرد کە رێگەی دیبلۆماسی بگرێتە بەر ئەویش بەناردنی نامە و پارە لەگەڵ پەیمانی ئازادکردنی سەرکردەکەیان (منصور) کە لە زیندانی کوڕەکەیدا بوو، بەرانبەر وازهێنانی لەو

---

(٨١٢) الفارقي: تاريخه، ١٦١.

(٨١٣) ابن الاثير: الكامل، ٦/ ٤٣: ابن خلدون:العبر، ٤/ ٢٦٠.

(٨١٤) إبن الأثير: الكامل،٦/٤٣: ابن خلدون: العبر،٤/٢٦٠.

کارانەی کە لە نێوچەکەدا ئەنجامی دەدەن، ئەوانیش بەو داواکاریە رازی بـوون، کاتێـك (منصور)ی سەرکردەیان ئازاد کرد و لەگەڵ هەندێ پارە بەپێی ئەو ڕێکەوتننامەیـەی نێوانیان، لە پەیمانەکەیان پەشیمان بوونەوە و بەردەوامبوون لە کارەکـانی خۆیـان لـە هێرش و پەلامار و تاڵانی کردندا.[815]

لە میانەی ئەم ڕووداوانەدا ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کـە هەڵمـەت و هێرشـەکانی غـەزەکان ببـووە سەرچـاوەی مەترسـی بـۆ سـەر میرنـشینی مـەروانی و میرنـشینە کوردیەکانی دیکە، بۆیە میر (نـصر الدولـة) هەوڵیـدا شـێوازی دیبلۆماسـی بـەکار بهێنیت لە ڕێگەی ئاشتی و ڕێکەوتن و پارەپێدان،[816] لە بەر زۆری ژمارەیان و هاتنی هەڵمەتەکانیان یەك لە دوای یەك، و کاتێك ئەم شێوازانە هـیچ بەرهـەم و ئامـانجێکی بەدەست نەهێنا، ئەوجا ناچـار پـەنای بـردە بـەر گەورەکـەیان سـوڵتان (طغـرلـبگ) بەنامەیەکی سکاڵا ئامێز لە دەستی غەزەکان کە چۆن خەڵکەکەیان کوشت وڵاتەکەیان وێران کردووە،[817] (طغرل بگ) بە نامەیەك وەڵامی دایەوە وتی: "پێم ڕاگەیاندرا کەوا میللەتەکەمان گەیشتە وڵاتتان و تۆ نەرمیت نواند و دڵیانت ڕاگـرت بـە پـارە، و تـۆ خاوەن پێگەیەکی گرنگی چیت پێویستە پێت بدرێت بۆ شەڕی کافرەکان".[818] پاشـان پەیمانی پێدا کەوا خەڵکانێك دەنێرێتە لایان بۆ بەجێهێشتنی وڵاتەکەیان.

ئەم نامە نێردراوە ساڵی (٤٣٥ك/١٠٤٣ز) سەرەتای درووستبوونی پێوەندی نێـوان سوڵتان (طغرل بك) و میر (نصر الدولة) بـوو، و ئـەم پێوەندیـە دیبلۆماسـییە زیـاتر جێگیر بوو کاتێك لە ساڵی (٤٤١ك/١٠٤٩ز)دا سوڵتان (طغرل بگ) داوای لـە مـیر (نصر الدولة) کرد کە لە وڵاتەکەی وتاری هەینی بـەناوی ئـەوەوە بێـت،[819] ئـەویش

---

(٨١٥) الكامل، ٦/ ٤٣.

(٨١٦) الفارقي، تاريخه، ١٦٠؛ ابن الاثير: الكامل، ٦/ ٤٣ ؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٢٦٠.

(٨١٧) ابن الاثير: الكامل، ٦/ ٤٤؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٢٦٠.

(٨١٨) ابن الاثير: الكامل، ٦/ ٤٤، ابن خلدون: العبر، ٤/ ٢٦٠.

(٨١٩) ابن الاثير: الكامل، ٦/ ١٤٦.

داواکەی قبوڵ کرد کە وتاری هەینی لە هەموو میرنشینەکەیدا بەناوی ئەوەوە بێت، بەمەش میر (نصر الدولة)ی مەروانی ملکەچ و گوێڕایەڵی سەلجوقیەکان بوو، هەر ئەمەش بوو (پادشای رۆم)* داوای لێکرد کەوا هەوڵی ئازادکردنی پادشای (ابخاز)[٨٢٠]** بدات کە لە شەڕی غەزەکاندا بە فەرماندەیی (ابراهیم ینال) بە دیل گیرابوو بۆ ئەم مەبەستەش میر (نصر الدولة) نوێنەری خۆی (شێخ الاسلام) بە ناوی (أبو عبدالله بن مروان)ی رەوانەی لای سوڵتان (طغرل بگ) کرد، ئەویش بەبێ بەرانبەر ئازادی کرد ئەمەش کارێکی گەورە و مەزن بوو لای (نصر الدولة) و پادشای رۆم.[٨٢١]

لە میانەی رووداوەکانی ساڵی (٤٤٦ك/١٠٥٤ز)دا (ابن الاثیر) دەیگێڕێتەوە کە میر (نصر الدولة) سوپایەك و دیاریەکی زۆر وەك هاوکاری بۆ سوڵتان (طغرل بك) لەکاتی پێشڕەویکردنی لە هەرێمی ئەرمینیادا،[٨٢٢] و گەمارۆی ملازگرد و خۆ ئامادەکردن بۆ هێرش و پەلاماری وڵاتی رۆمدا دەنێرێ.[٨٢٣]

---

* پادشای ڕۆم:- ناوی (مونوماخوس) کە بە کەستەنێنی نۆیەم ناسرابوو توانی لە نێو ساڵانی (٣٤٣-٤٤٧ك/١٠٤٢-١٠٥٥ز) ئیمپراتۆری وڵاتی بێزەنتە بێت. (نعیم فرح: تاریخ بیزنطە السیاسی، ٢٤٣).

(٨٢٠) المسعودي: مروج الذهب، ١/ ٢٢٦.

** پادشای ابخاز:- ناوی (قاریط) بوو لە ساڵی (٤٤٠ك/١٠٤٩ز) بە دیلی گیرا کاتێك (ابراهیم ینال) هێرشی کردە سەریان، بۆ ئازادکردنی خۆی نزیکەی (٣٠٠) هەزار دینار و دیاری بەبڕی (١٠٠) هەزار دیناردا، بەڵام وەڵام نەدرایەوە.(ابن الاثیر: الکامل، ٨/٤٨).

(٨٢١) ابن الاثیر: الکامل، ٦/ ١٤٦.

(٨٢٢) الکامل، ٦/ ١٧٢.

(٨٢٣) ابن الاثیر: هـ - س، ٦/ ٢٤٦ - ٢٤٧؛ ابن کثیر: البدایة والنهایة، ١٢ / ١٠٠ - ١٠١.

دیبلۆماسییەت و چارەسەرکردنی کێشەکان بە ڕێگەی ئاشتی

ئەوەی پێوەندی بە کۆمەڵگەکانەوە هەیە بۆ چارەسەکردنی کێشەکانی نێوانیان بە ڕێگەی ئاشتی پێوەندی بە ڕۆڵی دیبلۆماسییەوە هەیە، ئەو ڕۆڵە گرنگەی کە تا ئەمڕۆ کاری پێدەکرێت تیۆری باڵادەستی دەوڵەتە، و زۆرجار ڕێگە نادات پەنا ببرێتە بەر یاساو دادگا بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانیان، بەڵکو تا ئێستەش دەرگاکان والایە لە پێش دیبلۆماسییەتدا بۆ جموجولکردن لەم بوارەدا.[٨٢٤]

دەوڵەت و میرنشینە کوردیەکان لە ڕێگەی باڵوێز و نوێنەرە دیبلۆماسییەکانیانەوە هەوڵی چارەسەرکردنی ناکۆکی و کێشەکانیان دەدا. ڕەنگە ئەو دانوستاندنانە تەنها پێویستی بە گۆڕینی نامە و یاداشت هەبووبێت، جاری واش هەیە ئەو دانوستاندنانە درێژە دەکێشێت یاخود پێویست بە ناردنی یەکێك لە بەرپرسانیان بە راپۆرتێکی دەربارەی سیاسەتی دەرەوە دەکات، یان بەیەکگەیشتنی نوێنەری هەردوو وڵات بۆ گفتوگۆکردن لەو بارەیەوە، ئەمە و جگە لە هەندێ وردەکاری کە هەرلایەك پەنای بۆ دەبەن بەپێی پێویستی ڕووداوەکە و گرنگی ململانێ و ناکۆکیەکە لەو سەردەمەدا.

دوابەدوای ئەوەی خیلافەتی عەبباسی تووشی لێکترازان و بەش بەش بوون بووە، چەند میرنشینێك کە میر و پادشا و سوڵتانەکان کێبڕکێی فەرمانڕەواییان لەسەر دەکرد، ئەو دەمە پێوەندیە دیبلۆماسییەکان چووە چوارچێوەی کاری سیاسییەوە بە ئامانجی هێورکردنەوەی جیاوازییە سیاسیەکانیان و نەهێشتنی ناکۆکیە هەرێمیەکان کە زۆر جار لە نێوان فەرمانڕەوای هەرێمەکان و خیلافەتدا لە لایەك و لە لایەکی دیکەوە لە نێوان میر و فەرمانڕەواکان خۆیاندا درووست دەبوو، خیلافەتی عەبباسی بە پەرۆش بوو بۆ دەستتێوەردان و چارەسەرکردنی کێشەکانی نێوان میری هەرێمەکان، لەبەرئەوەی خیلافەت دەسەڵاتی باڵا بوو و ئەوان دەسەڵاتی شەرعیان لەو وەردەگرت،

---

(٨٢٤) عزالدين فوده: النظم الدبلوماسية، ٣٤.

بۆیە تێبینی ئەوە دەکەین کە زۆربەی دەست تێوردانەکانی خیلافەت بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان بە ئاشتی کۆتایی هاتووە بۆ رەزامەندی خەلیفە و دانپێنانی دەسەلاتی بووە.

بێگومان هەموو کارێك و پێوەندییەك سەرەتاکەی سادە و ساکار و لەسەرخۆیە، جا هەر لەسەر ئەو بنەمایە پێوەندییە دیبلۆماسییەکانی نێوان میرنشینە کوردییەکان و دەوڵەتانی دیکە بەهەمان جۆر و شێوە سادە و ساکار بووە، چونکە تاکە رێگەش بووە بۆ رێکخستنی پێوەندییەکانی نێوانیان، هەروەها شێوەیەکی کاتیشی بەخۆیەوە بینیووە، مەبەست لە دیبلۆماسییەت لەو کاتانەدا ئاڵوگۆڕ و گواستنەوەی بریندار و لاشەی کوژراوانی مەیدانی شەڕ و شۆڕ بووە، دەتوانین بڵێین دیبلۆماسییەت تەنیا رێگە بووە لە نێوان دەوڵەتاندا بۆ چارەسەرکردنی شەڕ و پێکدادان و بەگژیەکداچوون، هەر لەبەر ئەمەش بووە رێزێکی زۆری لێگیراوە و بایەخی پێدراوە، وەك یاسایەکی نێودەوڵەتی پێڕەو کراوە، و بەهەند وەرگیراوە.

هەر لەسەر ئەم بنەمایەش بەرەوپێش چووە و گەشەی سەندووە، خۆ لەکاتی بەستنی هەر پەیماننامەیەك لە نێوان هەر یەك لەو وڵاتانەدا نوێنەری دیبلۆماسی خۆیان بۆ هەڵسوراندنی ئیش و کارەکانی دیبلۆماسییەت لە نێوانیاندا هەبوو، مەڵبەندی یاساش بۆ نوێنەرایەتی دیبلۆماسییەتی ئەو سەردەمە لەلایەن میر یان سوڵتانەوە دەسەلاتیان پێ دەدرا، بەو پێیە کارەکانیان ئەنجام دەدا و مەرکەزی یاسایی وەردەگرت، لە هەمان کاتیشدا لەلایەن میرنشینی پێشوازیکەرەوە رێزێکی بێ سنوور بۆ نوێنەری دیبلۆماسی دانرابوو، چونکە نوێنەرەکە نوێنەری میرە یان سوڵتان، لەوکاتەدا میر حوکمداری لەژێر بەرگێکی تاکڕەویدا پەیڕەو دەکراو بەڕێوە دەبرا، چونکە دەسەلات بەشێوەیەکی گشتی لەژێر دەستی میردا بوو، بۆیە لەڕاستیدا نوێنەرەکان بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ نوێنەری وڵاتەکەیان نەبوون، بەڵکو نوێنەری میر بوون، لەگەڵ ئەوەشدا نوێنەرەکە سوودی لە جیاوك و پاراستەکان وەردەگرت، بەتایبەتی لەکاتی سەردانیدا بۆ دەوڵەتی خانەخوێ کە پارێزگاری تەواوی لێدەکرا لەکاتی پەلاماردان و دەستدرێژیکردنە سەری و داکۆکی لێدەکراو زۆرجاریش دیاری پێشکەش دەکرا،

لەهەمان کاتدا سوودی لە پارستەی دادوەری وەردەگرت بەتایبەتی لەوکاتەدا کە بەڕەسمی دەچووە وڵاتێکی دیکە، کە نامەیەکی لە میرەوە بېردایە یان بەئیش و کاری میر بچووبایە، سوودی لەو نوێنەرایەتیە وەردەگرت کە هەر نوێنەرێکی وڵاتێکی بیانی لە وڵاتێکی دیکەدا هەیەتی، بەڵام ئەگەر چوونەکەی بۆ ئیش و کار و بەرژەوەندی تایبەتی خۆی بوایە ئەوا بێگومان سوودی لەو جیاوك و پاراستنە وەرنەدەگرت، چونکە نوێنەری دیپلۆماسی هەر کاتێك ئەو کارەی بۆی چووبوو تەواوکردبا ئەوا کۆتایشی بەوە دەهات کە دیپلۆماسییە، کەواتە دیپلۆماسییەتەکە تەنها پێوەندی بە ئیشە دیپلۆماسییەکەوە بوو.

بەڵام ئەو ناکۆکی و ململانیانەی نێوان میر و فەرمانڕەوایی هەرێمەکان کە خیلافەت هەموو هەوڵێکی دیپلۆماسیانەی خستەگەڕ بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانیان پێش ئەوەی شەڕی چەکداری لە نێوانیاندا رووبدات و چارەسەرکردنی کێشەکان بە رێگەی ئاشتی و لە رێگەی نزیککردنەوەی بۆچوونەکان و ناردنی نوێنەر بۆ لای هەردوولا و بانگکردنیان بۆ پایتەخت و پەیمان بەنووسین لە هەردوولا وەردەگرت، خیلافەت نوێنەری خۆی دەنارد بۆ ئەوەی هەوڵەکانی بۆ ئاشتی سەرکەوتوو بێت، هەروەها (ابن الاثیر) لە میانەی رووداوەکانی ساڵی (٣٤٢ك/٩٥٣ز)دا باس دەکات و دەڵێت: "نوێنەری خەلیفە (الطائع باللە) لە خۆراسان گەڕایەوە کە بۆ ئاشتی و رێکەوتنی نێوان (رکن الدولة) بوەیهی و(نوح بن محمود بن سبکتکین) خاوەن خۆراسان رەوانە کرابوو"، هەروەها باس لە ناوبژیوانی خەلیفە (القائم بأمر اللە) دەکرێت بۆ رێکەوتن لە نێوان (طغرل بك)ی سەلجوقی و (جلال الدولة البویهي)دا.* پێ دەچێت ئەو سەرکەوتنەی(ابن أبو الشوك)و هۆزەکەی شاژنجان بەدەستیان هێنا لە دامرکانەوەی هەڵگەڕانەوەی تورکەکان، ئەمەش وای کردبێت (معز الدولة البویهي) پاراستنی

* جلال الدولة:- ناوی (ابو الطاهر بن بها الدولة) لە میرە بوەیهییەکانی عێراق بوو، لە ساڵی (٤١٨ك/١٠٢٧ز) فەرمانڕەوایی عێراقی گرتە دەست، لە ساڵی (٤٣٥ك/١٠٤٤ز) کۆچی دوایی کرد. (ابو الفداء: المختصر،٢/١٦٧؛ابن کثیر: البدایة والنهایة، ٥٥/١٢/٦).

ڕێگای ئیستراتیجی نێوان بەغداو ڕەی پێ بسپێرێت، لەم بارەیەوە (مسکویە) دەڵێ "....ابن ابو الشوك لە هۆزی شاژنجان جێگری یەکەی کارگێڕی حولوان و پارێزەری ڕێگای...." بوو.[٨٢٥]

بەپێی ئەو نەریتە باوە (معز الدولة البويهي) بارمتەکانی لە (ابن ابو الشوك)ی[٨٢٦] کوردی وەرگرت بۆ دڵنیابوون لە گوێڕایەڵی، ئەویش لە ترسی گۆڕینی هەڵویستی بوو بۆ هێزێکی دیکە، چونکە هەڵکەوتی شوێنی ئەم هۆزە (شاژنجان) لە خاڵێکی گرنگی جیاکەرەوەی نێوچەی دەسەڵاتی (ركن الدولة)ی برایدا بوو.[٨٢٧]

سەرەڕای ئەو پێوەندیە دیبلۆماسییانەی نێوان (ابو الفتح) و فەرماندەی بوەیهییەکان، وەك یەکێك لە لایەنە پێوەندی دارەکان کە پشتی پێ دەبەسترا لە کاتی ئەو قەیرانانەی ماوەی جارێك ڕووبەڕووی دەسەڵاتی بوەیهی دەبووەوە،[٨٢٨] جگە لەوەی (هلال الصابي) پێی دەوت "النجيب"،[٨٢٩] خانەدان یاخود نجیب زادە، جێگەی ئاماژەپێکردنە کە پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوانیان تێکچوو بەهۆی دامەزراندنی یاخود دانانی (ابو علي بن استاذ هرمز) وەك (عميد الجيوش – پێشەوای سوپا) لە لایەن (بهاء الدولة) وەك جێگر لە سەر عێراق لە جیاتی (أبو جعفر الحجاج)، ئەمەش گەیشتە ڕادەی هەڵگەڕانەوە و گوێرایەڵ نەبوون، (الصابی) تاکە سەرچاوەی مێژووییە باس لەم ڕووداوە دەکات، هاوکات باس لە هۆکاری ئەم هەڵوێستەی (أبو الفتح) ناکات، بەڵام پێ دەچێت ئەو توندوتیژییە کە پێشەوای سوپا پێڕەوی دەکرد لە کاتی هاتنی بۆ بەغدا بە هیوای قەڵاچۆکردنی عەییارییەکان و ئەوانەی ئاسایشی وڵاتیان

---

(٨٢٥) تجارب الامم، ٢/ ١٥٥.

(٨٢٦) مسكويه: تجارب الامم، ٢/ ١٥٦.

(٨٢٧) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە بەشی سێیەمی ئەم نامەیە چونکە بە دوورو درێژی باسمان لێوە کردووە.

(٨٢٨) هـ. س، ٤/ ٢٣٨ – ٢٣٩، ٤٢٢ – ٤٢٤.

(٨٢٩) الفيروز آبادي: معجم القاموس المحيط، رتبه وثقه– خليل مأمون شيما، دار المعرفة، بيروت، ٢٠٠٥، ١٢٦٢؛ الزبيدي: تاج العروس، ١/ ٤٧٧.

تێکداوە،[830] و هەندێ لایەنگری خۆیاندا بەسەری (ابو الفتح)دا.[831]

ئەم جۆرە ڕێکەوتننامانە بە کۆنووسێکی فەرمی دەنووسرا و هەموو هەولایەکانیان دەنووسی ئەگەر بەسەرکەوتوویی تەواو بوایە، ئەمەش بە ئامادەبوونی نوێنەری خەلیفە و هەردوولا کۆدەبوونەوە لە سەر شێوازی کۆنگرەیەك و هەردوولا سوێندییان دەخوارد کە مەرجەکانی ڕێکەوتننامەکە جێبەجێ بکەن.

ئەگەر بارودۆخەکان گونجاو بێت و ڕێکەوتننامەکەی نێوانیان بەهەند وەربگیرایە خۆی لە خۆیدا لە دایکبوونی هێزیکی نوێ بوو، ئەم ڕێکەوتننامانە دان پیانان بوو بە سیستمیکی نوێ کە بارودۆخەکە هێنابوویە ئاراوە، چونکە مانەوە لە سەر سیستمی کۆن لەم بارودۆخەدا تەنها کێشەکانی ئالۆزتر دەکرد.

لە دێرزمانەوە پێوەندیە سیاسی و دیبلۆماسییەکان بەکارهاتوون بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان بەتایبەتی گۆڕانی بارودۆخی ئالۆز و ناکۆکی و شەڕ بۆ بارودۆخی هێمنی و ئاشتی و ئیمزاکردنی ڕێکەوتننامە. لە ماوەی فەرمانڕەوایی دەولەت و میرنشینە کوردیەکاندا بە هەموو قۆناغە جیاوازەکانیەوە ئەم پرۆسەیە جێبەجێ دەکرا، ئەویش لە پاش ڕوودانی شەڕەکە یان لە پێش دەستپێکردنی شەڕ وەك لە بەشەکانی پێشوودا ئاماژەمان بۆ کردووە.

---

(٨٣٠) ابن الاثير: الكامل، ٥/٥٥١–٥٥٢ ؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ٣٣٠/١١ ؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ٢٠٦/٤ ؛ ابن خلدون: العبر، ٤٦٩/٤.

(٨٣١) بڕوانە بەشی دووەمی ئەم توێژینەوە.

ئەمانەت و پەنابەری سیاسی

لەسەردەمی نوێدا بیرۆکەی حصانەی باڵوێز و رێزگرتنی بەندە بە بنەمای عورف و یاسای نێودەوڵەتی لەگەڵ دەقی یاسا نێودەوڵەتیەکاندا کە لە کاروباری دیپلۆماسییدا دیاریکرا.[٨٣٢]

بەڵام لەسەردەمی پێشوودا، حصانەی وڵاتان لەسەردەمی ئیسلامیدا پشتی بەست بە ئەحکامە ئایینەکان کە یاسای مامەڵەکردنی باڵوێزەکانی لەگەڵ پاراستنیاندا دیاریکرد، هەروەها ئیمتیازاتی تایبەتیان هەبوو، بانگەوازی گرنگ و پاراستنی و فەرامۆشکردنی دەبێتە هۆی غەزەبی خواوەند،[٨٣٣] شەریعەتی ئیسلامیش لەم بوارەدا یاسای روون و ئاشکرای خستەڕوو، دەگێڕنەوە کە پێغەمبەر(د.خ) بەنێردراوی وت:- "بەخوا سەرم دەپەڕاندی گەر کوشتنی نێردراو رێگەپێدراو بوایە".[٨٣٤]

بەو پێیە لەسەردەمێکی زۆر زوو لەمێژوویاندا، موسڵمانەکان جۆرێك لەپاراستنیان بۆ نێردراوە ناموسڵمانەکان دابین کردبوو کە دەگەیشتە پاراستنی گیانیان، موسڵمانەکانیش لەسەر ئەم رێنمایانە رۆشتن کە لە شەریعەوە هاتبوو، هەموو خەلیفە و میر و پادشاکان پەیڕەویان دەکرد.

ئەو پاراستنەش لەسەر بنەمای شەریعە بوو کە پێغەمبەر (د.خ) کە دانەری بنچینەی دەوڵەتی ئیسلام بوو لەسەری دەڕۆیشت، ئەم پاراستنە و سەلامەتیە پاش پەیڕەوکردنی بۆ ماوەیەکی زۆر لەلایەن موسڵمانەکانەوە، بووە نەریتێك و بنەمایەك کە پێویست بوو پەیڕەو بکرێت لەلایەن بەرپرسانی دەوڵەتی ئیسلامیەوە.[٨٣٥]

ئەوەی پێوەندی بەئێمەوە بێت سەبارەت بەجۆری پاراستن کە موسڵمانەکان پەیڕەویان

---

(٨٣٢) لائیحەی ڤیینا ساڵی (١٨١٥) و پرتۆکۆڵ اکس لاشابل و ئەو شەریعاتەی لەپاشی هات.

(٨٣٣) او بنهایم: القانون الدولي العام، ٦٧٨/١.

(٨٣٤) مجيد خدوري: السلم والحرب في شرعة الأسلام، ٢٢٠- ٢٢٨.

(٨٣٥) ابن هشام: سيرة النبي، ٦٠٠/٢.

دەكرد ئەوەیە كە پەیمانی ئاسایش و ئاشتی دەبێ بپارێزرێ لەلایەن دەسەلاتی ئیسلامیەوە لەماوەی مانەوەی لە دەوڵەت یان ئەو میرنشینەی بۆی نێردراوە. ئەمەش ئیمام یان جێگرەكەی دەیبەخشیە یەكێك لە چەند جەنگاوەرێك كە وەك نێردراوی میللەتەكەی ئەژمار بكرێت بەمەستی دانوستاندن، جەنگاوەرەكان لە بەرامبەردا گیانیان دەپارێزراو پاش كۆتایی هاتنی ئەركەكانیان گەڕانەوەیان لەلایەن دەسەلاتدارانەوە بۆ ولاتەكەیان زامن دەكرا.[٨٣٦]

گرنگی ئاسایش بۆ نێردراوە بیانیەكان بەمەبەستی ئاسانكاری هاتووچۆ و مانەوەی بوو لەو ولاتەدا ئەمەش بەپێی یاساكان بوو وروژاندی بابەتی (حصانه المقر) پاراستنی شوێن وەلامی ئەمە ئەوەیە كە ئەم سیستمە لەو سەردەمەدا نەبوو نەلە دەوڵەت و میرنشینەكانی رۆژهەلات و نە لە رۆژئاوا و كەس باس لەوە ناكات كە بینای باڵوێزخانە هەبووبێ لەو سەردەمەدا و ئەم سیستمە زیاتر لە نوێگەریەكانی سەردەمی نوێیە.

دەوڵەت و میرنشین یان دەسەلاتە سیاسیەكان لە سەرەتای دروستبوونیانەوە بەناوبانگبوون لە دابینكردنی ئارامی و ئاسایش یان ئەوەی پێی دەوترێت پاراستن بۆ نێردراوەكانیان بە جیاوازی ئاینەكانیان، ئەمەش بەپێی یاسای شەریعەتی دیپلۆماسیی بۆ باڵوێزەكان بەجۆرێك كە بتوانن ئەركەكانیان بە باشترین شێوە جێبەجێ بكەن لە ماوەی مانەوەیاندا هەروەها گرنگیدا كە هەموو جۆرە حصانەیەك دابین بكرێت بۆ باڵوێز و هەموو ئەندامانی شاندی دیپلۆمات لەگەڵ خزمەتكار و كۆیلەكان. ئەم حصانەیە هەموو ئەندامانی شاندەكەی دەگرتەوە و هەر سوكایەتیەك بە كەسێك لەو شاندە سوكایەتی بوو بە كەسایەتی باڵوێز.[٨٣٧]

(أبو یوسف الفقیه) دەڵێت:- "والیەكان كە نێردراوێك بهاتایا پرسیاری نامەكەی

---

(٨٣٦) مجید خدوري: السلم والحرب في شرعة الأسلام، ٢٢٠- ٢٢٨.

(٨٣٧) مجید خدوري: س. پ، ٢٢١- ٢٢٢.

لێ دەکرد، گەر وتی من نێردراوی فلان پادشام و ناردومی بۆ قیسار پادشا، ئەمە نووسراوەکەیەتی پێمە، و هەر شتێکی دیکە کە پێمە لە شمەك و ئاژەڵ و پارە و کویلە..."[838]

هەروەها دەڵێت:- "گەر هاتوو موسڵمانەکان دەستیان گرت بەسەر کەشتیەکدا و خاوەنەکەی بڵێ من نێردراوی فلان پادشام و ئەمە نووسراوەکەی پادشایە پێم و ئەمەش شمەکەکانیەتی لەکەشتیەکدا، پێویستە لەسەری کە بیانخاتە پێشەوە بۆ پشکنین گەر راستیان کردبا قەبوڵ دەکران"[839] بەپێی ئەم یاساو بنەمایە، هەموو نێردراوەکان و شاندەکان لەلای ئەو دەوڵەت یان میرنشین پارێزراو بوون جا گەر لەرێگەی وشکانی یان دەریاییەوە هاتبان گیان پارێزراو دەبوون و کەس رێگری نەدەکردن و تووشی مەترسی نەدەبوون و ئەوەی پەیوەندی هەبوو بەپێداویستیەکانی بالوێز و هاورێکانی، هەموو مافێکیان پارێزراو بوو بەتەواوی لەرووی پاراستنی گیانی و کەرامەتی بەوە دڵنیابوون دەست بەسەر پارە و ماڵیدا نەدەگیرا، بەلام نێردراوی موسڵمانەکان جیابوون لەو مەرجانە بەهۆی گەورەیی پایە و شکۆداریان، و ئەگەر لەساڵێك زیاتر لە وڵاتدا بمانایانەوە ئەوە مافی هاوڵاتیبوونی هەبوو وەك باڵوێزە بیانیەکان.[840]

حصانە (پاراستن) کە دەدرێتە نێردراو بەهۆی کارەکەیەوە ئەرك و فرمانێکی گرنگ بوو، چونکە وای دەکرد کە بتوانێت بەباشی ئەرکەکانی بەبێ ترس و دڵەراوکێ جێ بەجێ بکرێت، میرنشین و دەوڵەتەکان بەدرێژایی ئەو مێژووە، بەردەوام بوون لەسەر پاراستنی ئەو بنەمایە و پابەندی ئەرکی مۆراڵەکانی بوو، کە ئەمەش پەرۆشی دەسەلمێنێ لە جێبەجێ کردنی یاساکانی پێوەندیە نێودەوڵەتیەکان وەك جوانترین وێنای شارستانی و مرۆیی. دەوڵەت و میرنشینەکان تەنها گرنگیان نەدەدا بەنێردراو و شاندەکان و پاراستنی سەلامەتیان و وەرگرتنی (أوراق الإعتماد) نووسراوی

---

(838) كتاب الخرج، دار الحداثة، بيروت، 1990، 188.

(839) ه –س،188.

(840) الشيباني: شرح السرخسي على السير الكبير، حيدر اباد، الدكن، 66/4– 67.

باوەڕپێکراو، بەڵکو چەند تایبەتمەندیەکی لەوە زیاتریش بوو لەوانە لێخۆشبوون لە باجدانی (عشر المكوس) کە لە گەشتیاران وەردەگیران، لەم بارەیەوە (أبو يوسف) دەڵێت:- "لەنێردراوی پادشای ڕۆم باج وەرنەدەگیرا و لەوکەسەش کە ئەمانەتی پێدراوە".[841]

جگە لەو نێردراوانەی کە کاری بازرگانیان دەکرد، وتی "گەر نێردراوەکان کاڵاو شمەکیان پێ بوو بۆ بازرگانی ئەوە تەنها دەیەکیان لێ وەردەگیرێت، خۆ ئەگەر نا ئەوە هیچیان لێ وەرناگیرێت".[842]

(فقهاء)کان باس لە (ئەسپ، هێستر، کۆیلە، شمەکی قەدەغەکراون لەبەرئەوەی بەسوودن بۆ جەنگ).[843] و لەبەرئەوەی یەکێکە لەئامرازەکانی سوڵتانی مەزن "ئەگەر شتێکیان لەو جۆرە بکڕیایە ئەوا دەبوو بیگێڕنەوە بۆ خاوەنەکانی و پارەکانیان وەربگرنەوە"،[844] لە شتە پۆزەتیڤەکانی دیکەی باڵوێزەکان ئازادی خواپەرستی و ماوەی مانەوەیان لەو دەوڵەتەی دەنێردرێن بۆی کە ئاسایش و ئارامیان بۆ فەراهەم دەکات لە پەیڕەوکردنی ڕێوڕەسمە ئایینیەکاینان لە ڕوانگەی پەیام و بەها مرۆیی و شارستانیەکەی.

کاتێك (مجد الدولة)ی بوەیهی گەیشتە تەمەنی گەورەیی لە ساڵی (٣٩٧ك/١٠٠٦- ١٠٠٧ز)دا دەسەڵاتی لەدایکی وەرگرت کە وصی بوو لەسەری پاش مردنی باوکی (فخر الدولة) لە ساڵی (٣٨٧ك/ ٩٩٧ز)دا،[845] یەکەم کاری دامەزراندنی (أبو علی)بوو وەك وەزیر، کە هەر زوو کەوتە ڕاکێشانی فەرمانده و

---

(٨٤١) الخراج، ١٨٨؛ مجيد خدوري: س- پ، ٢٢٥- ٢٢٦.

(٨٤٢) ابو يوسف الفقيه: الخراج، ١٨٨.

(٨٤٣) مجيد خدوري: س-پ، ٢٢٥.

(٨٤٤) ابو يوسف الفقيه: الخراج، ١٨٨، الشيباني: س- پ، ٢٠٦/١.

(٨٤٥) ابن الأثير: الكامل،٥٢٥/٥؛ ابن الوردي، تاريخه،٣٠٤/١؛ ابن كثير:البداية والنهاية،٣٢٢/١١_٣٢٣.

میرەکان بەلای خۆیدا دژ بە خاتون (السیده خاتون)ی دایکی (مجد الدولة)دا، و هەروەها راوندنی تۆی گومان لەناخی (مجد الدولة) بەرامبەر بە دایکی، کاتێک کە نەیکرد دایکی تورە بوو چوو بۆ قەلا وەك بەلگەیەك بۆ نارەزایی دەربرین هەروەها (مجد الدولة)ش بەو کارەی دایکی دلگران بوو، بۆیە لەرێی پیاوەکانیەوە خستیە ژێر چاودێرییەکی توندەوە نەوەك دایکی داوای یارمەتی لە هەندێ میر و فەرمانده بکات بۆ هاوکاریکردنی- تا دەسەلات لەدەستیدا بمێنێتەوە- بەلام دایکی شەوێك بە فرت و فێلێ هەلهات و خۆی گەیاندە قەلای (بدر بن حسنویه) وەك باشترین شوێن کە بچێت بۆی[846] پاش چەند رۆژێك گەیشت، لەوێش میر (بدر بن حسنویه) بە باشی مامەلەی لەگەل کرد و رێزی گرت و پاراستن (حصانه)ی دیبلۆماسیی پێدرا وەك میرێك لەلای میرنشینی (حسنویه) وریایی و لەخۆبردوویی گەیشتە ئاستێکی مەزن تا وای لێهات ولاتەکەی بووە ئەو شوێنەی خەلك داوای پەنابەری و ئارامی لێبکات و لەو پیاوانەش کە داوای پەنابەرییان لێکردبوو "ابو العباسی الضیي، وەزیری (مجدالدولة بن فخر الدولة)، (القاسم بن بختیار)، (أبو العباس أحمد بن واصل)، خاوەنی بصره و سیراف، (ابو الهیجاء محمد بن عمران)، کوڕی خاوەن (بطیحة) و ئەوانی دیکە".[847]

(ابو الشوك) پیاوێکی بەخشندە و میواندۆست بووە و بارەگاکەی پەناگەیەك بووە بۆ راکردن و پەنابەران، وەك ئەوانەی پەنایان بۆ دەبرد دوای ئەوەی لە جەنگدا شکستیان دەهێنا، لەکاتی کێشە و ململانێی نێوان (المقلد بن ابو الاغر بن مزید) و (دبیس بن

---

(٨٤٦) زۆرێك لە میرو فەرمانده‌کانی بوەیهییەکان هەلدەهاتن بۆ لای میرنشینی حسنویه، لەبەر سەختی سروشتی نێوچەکەیان، جگە لە پێشوازی و رێزگرتن و پاراستنیان، لەم بارەیەوە بروانە: (ابن الأثیر: الکامل، ٥/٥٧٧-٧٨؛ الحنبلي: شذرات الذهب، ١٤٩/٣؛ الذهبي: تاریخ الأسلام، ٣٨١-٤٠٠).

(٨٤٧) الروذراوری: س-پ،٣٢٧/٣؛ هلال الصابی: تاریخه،٤/٤٢٨-٤٤٩،٤٢٩-٤٥٢؛ یاقوت الحموي: معجم البلدان، ٩٩/١،٧٣؛ ابن الأثیر: الکامل، ٥٦٨/٥؛ ابن کثیر: البدایة والنهایة،٣٢٢/١١.

مزید الاسدی)ی برای، (المقلد) لـه سـالّی (٤٢٠ك/ ١٠٢٩ز)دا لـه ڕووبـاری دیجلـه پەڕیەوە، دوای ئەوەی (دبیس) یارمەتی بۆ هات لەلایەن (جلال الدولة) و دوای ئـەوەی (المقلد) زانی کە ئەو نەخشەیەی کێشابووی بۆ مانەوە و شکستی هێناوە، ڕایکـرد بـۆ لای (ابو الشوك) و وەك پەنابـەر مایـەوە تـا بـارودۆخی بـاش بـوو،[٨٤٨] هەنـدێکیش پەنایان بۆ دەبرد دوای ئەوەی شۆڕشیان لەدژدا هەڵدەگیرسـا، وەك (عمیـد الدولـة ابـو سعد بن عبدالرحیم)ی وەزیری (جلال الدولة) لە سالّی (٤٢٦ك/ ١٠٣٥ز)دا پەنای بۆ برد، دوای ئەوەی سەربازەکانی لە دژی هەستان و لەلای مایەوە تا لە سـالّی (٤٢٧ك/ ١٠٣٦ز)دا جارێکیتر بانگ کرا بۆ کاری وەزیری.[٨٤٩]

وا دەردەکەوێت پێوەندییەکانی نێوان (ابو الشوك) و بەنوعوقەیل باش نەبووە و لـە سالّی (٤٢١ك/ ١٠٣٠ز)دا شاری داقوقای ئابلّوقەدا کە بەدەست (مـالك بن بدران بـن المقلد العقیلی)ەوە بوو، کاتێك ماوەی ئابلّوقەکە درێژەی کێشا کەسـێکی نـارد بـۆ لای (مـالك) تا پێی بلّێت ئەم شارە کاتی خۆی هی باوکی بووە و ئێستاش پێویستە بۆ ئـەم بێت و داوای لێکرد کە شارەکەی بداتە دەست بۆ ئەوەی خـوێنی موسـلّمانان نـەڕژێت، بەلّام (مـالك) ئەم داوایەی ڕەتکردەوە، (أبو الشوك)یش ئابلّوقەکەی توندکرد و بـە زۆر داگیری کرد، (مـالك)یش داوای لێکرد ژیانی خۆی و هاوەلّەکانی بپارێزێـت و مولّـك و مـالّەکەشی بپارێزێ، ئەویش تەنها ڕازی بوو بە پاراستنی ژیـانی خـۆی، کاتێـك (ابـو الشوك) پرسیاری هۆی بەدەستەوەنەدانی شارەکەی لێکرد، وەلّامـی دایـەوە بـەوەی کـە ئەگەر ئەو کارەی ئەنجام بدابا عەرەبەکان تانەیان لێدەدا، (ابو الشوك)یش وەلّامەکـەی پەسەند کرد و ڕێزی لە ئازایەتی و خۆڕاگری کرد، لەبەرئەوە لێی بورد و مولّك و مـالّ و هاوەلّەکانی پاراست و دواتریش بەسەلامەتی لە شـارەکە چـووە دەرەوە، بـەم شـێوەیە

---

(٨٤٨) ابـن الأثـير: الكامـل، ٩/ ٣٩٧؛ ابـن خلـدون: العـبر، ٥٩٤/٤ حسام الـدين علـي غالـب: الكرد٢١٢.

(٨٤٩) ابن الأثير: الكامل، ٩/ ٤٤٣ : حسام الدين علي غالب: الكرد، ص٢١٢-٢١٣.

(ابو الشوك) داقوقای گیرایەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی کە پێشتر لەژێر دەسەڵاتی باوکیدا بیبوو.[(٨٥٠)]

دەوڵەتی مەروانی لە نێودەوڵەت و میرنشینەکانی سەردەمی خۆی بە جێگیری سیاسی و ئاسایشی ناوخۆ و خۆشگوزەرانی نێوبانگی ڕۆیشتبوو، بەتایبەتی لەسەردەمی میر (نصر الدولة) وەك (الفارقی) دەیگێڕێتەوە و دەڵێ "لەهەموو لایەك خەڵكی لێقەوماو و داماو و كەم دەرەتان و پەناهەندەی سیاسی ڕوویان تێدەكرد و بەڕێزەوە پێشوازی لەو هەموو خەڵكە دەكرد و ئەمانەتی پێ دەبەخشین جگە لە ئەسبابی ژیان، هاوكات پیاوە سیاسیە ناودارەكان پەنایان دەبرد بۆ لای دەوڵەتی دۆستەكی وەك (الملك العزيز)ی بوەیهی لە ساڵی (٤٣٥ك/١٠٤٤ز) لە بەغدا و موصل جێگای نەبوو لەلای (نصر الدولة)ی كوردی زۆر بەگەرمی پێشوازی لێكراو ئەمانەت و حصانەی پێ بەخشرا تاوەكو ساڵی (٤٤١/١٠٤٩ز) كۆچی دوایی كرد و تەرمەكەی هێنرایەوە بۆ شاری بەغدا.[(٨٥١)]

ئەمە و جگە لە هەندێ كەسایەتی سیاسی ناودار وەك (الوزير أبو القاسم المغربي) و (الوزير أبن الجهير الموصلي) كە لەلایەن دەوڵەتی دۆستەكیەوە ئەمانەتیان پێ بەخشرا، هەروەها میرێكی توركی بەناوی (ابن خان) پاش توڕەبوون لە باوكی پەنای بردە لای دەوڵەتی دۆستەكی، هاوكات (الوزير عميد الدولة ابو سعيد- محمد بن الحسين بن الرحيم) وازی لە كاری سیاسی هێنا و ژیانێكی ئاسایی بۆ خۆی هەڵبژارد لە دورگەی (بوتان). و لە نێو پەناهەندە سیاسیەكانی دیكە وەلی عهد (ابو القاسم عبدالله (المقتدی بأمر الله) كە ببوە خەلیفەی عەبباسی لەپاش مردنی باپیری (القائم بأمر الله).[(٨٥٢)] بۆیە دەتوانین بڵێین (نصر الدولة) بەم كارانەی نێوبانگی ڕۆیشتبوو لە نێوچەكە لە ئەمانەت و حورمەت و ڕێز لە میوانەكانی بەگشتی و پەناهەندە

---

(٨٥٠) ابن الأثير: الكامل، ٩/ ٣٩٧؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ٢١٣.

(٨٥١) الفارقي: تاريخه،١٤٥.

(٨٥٢) ابن الجوزي: المنتظم،١٣٤/٨؛ الفارقي؛ تاريخه،١٥٣ ابن الأثير: الكامل١٨٩/٩.

سیاسیەکانی بەتایبەتی.

لەڕاستیدا ئەم کارەشیان بۆ دابونەریتی کوردەواری دەگەڕێتەوە، چونکە گەلی کورد هەمیشە ئاشتیخواز و شەڕنەویست بووە، بڕوای بە یەکەوە ژیان و هاوبەشی لەگەڵ یەکتردا هەبووە، بەتایبەتی ژیانی هاوبەشی لەگەڵ دەرو دراوسێ، هەردەم ویستوویەتی کێشەکانی لەڕێی گفتوگۆ و دانوستاندنەوە چارەسەر بکات، ئەگەرچی پێوەندییە دپلۆماسیەکانی ئەوسا کاتی بوون، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا کارە دیپلۆماسییەکانی نوێنەرانی کورد لەپێناوی ئاشتیدا بووە.

دیوانی نووسینی نامه و رۆڵی له نامه‌كاری دیبلۆماسیدا

دیـوانی نووسـینی نامــه (الأنـشاء) ده‌زگایـه‌كی كـارگێڕیی تایبه‌تـه بـه نامــه فه‌رمیه‌كانی ده‌وڵه‌ت، له نێویـشیاندا نامــه دیبلۆماسـییه‌كانه. ده‌زگه‌یـه‌كی پتـه‌و و ڕێكوپێك بووه و فه‌رمانبه‌رانی ڕاهێنراو كاریان تێدا ده‌كرد، ده‌بوایه نامــه‌كان بـه‌وردی بپشكنرایه له هه‌ر قۆناغێك له قۆناغه‌كانی كاره‌كه‌یاندا.[(٨٥٣)]

بێگومان زۆر به بایه‌خ و به‌ڕێكوپێكی ئیش و كاره‌كان له‌م دیوانه‌دا ده‌كرا و تیایـدا نووسراوی فه‌رمی ده‌رده‌چوو، له‌وانه‌ش دانراوی هه‌مه‌جۆر، كه هه‌ندێك له لێپرسـراوانی باڵاده‌ست لـه دیـوانی داڕشـتندا دایـان نـابوو، وه‌ك ده‌سـتوورێكی ورد، ئامانجیـشیان ڕێكخستنیَ كاره‌كان و چـاككردنی كـه‌م و كوڕێكـانی ئـه‌و نامانـه بـوو، كـه لێـوه‌ی ده‌رده‌چوو.[(٨٥٤)]

به‌ناوبانگترین و ده‌ركه‌وتووترین ئه‌م ڕێسایانه‌ش هی ئـه‌و ماوه‌یـه بـوو، كـه تیایـدا پێوه‌ندییه‌كان له نێوان ده‌وڵه‌ت و میرنشینه كوردیه‌كاندا دامــه‌زرا له‌گـه‌ڵ هێزه‌كـانی ده‌وروبه‌ردا.

كتێبــــی (التعریــف بالمـصطلح الـشریف)ی (العمــري) و(صــبح الاعــشى)ی (القلقشندی) بایه‌خێكی ته‌واویان له‌م بواره‌دا هه‌بوو، كه‌وا ئه‌مانه له‌و كتێبانه‌ی دیكه جیاده‌كرانه‌وه كه بۆ كاركردن له دیوانی داڕشتندا هه‌بوون، ئه‌وه‌ش به‌هۆی گـشتگیری و زۆری زانیارییه‌كانیان و وردبینی و پشكنـینی ناوه‌كه له باره‌یانه‌وه كراوه.

به شێوه‌یه‌كی گشتی ئه‌م ڕێسا و ده‌ستورانه سوربوون له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی هه‌رچی پێوه‌ندی به ڕێڕه‌وی كاره‌وه هه‌بێت له دیوانـدا بكرێـت (ڕۆبنرێـت لـه سـه‌ری)، هه‌ندێكـشیان هه‌ستان به لێدوانی وردتر و درێژتر كه پێوه‌ندی پێوه‌ی هه‌بێت، و ڕێكخستنی كارگێڕی

---

(٨٥٣) البنداري: تاريخ دولة آل سلجوق،٩٧.

(٨٥٤) حسام الدين على غالب: اذربيجان، ٤٠٢.

بۆ ئەم دەزگەیە کە کاریان تێدا دەکـرد. هـەروەها بنـچینەکان و ڕەسمـەکان یـان ئـەو بنەمایانەی، کە پێویست بوون شوێنکەوتەی بووایـە لـە نووسـینگەکاندا، جیاوازیـان بەپێی پلەوپایە و بارودۆخی ئەوە، نامەیان ئاڕاستە دەکرد، هەروەها بەپێی ئەو بـاس و مـەبەستانەی کە بەهۆیانەوە نامەکان دەنێردران.

دیوانی نووسینی نامە (الأنشاء) بەیەکێك لە دیوانە گرنگەکانی دەوڵەت دادەنرێت، سەرەتا لە کاتی دامەزراندنیدا بە دیوانی نامـەکان دەناسـرا، هـەر بۆیـە بـە دیـوانی نامەکان ناودەبرا، پاشان ناوی دیوانی داڕشتن زاڵبوو بە سەریدا، و ئەوەی سەرپەرشـتی ئەم دەزگایەی دەکرد بە (خاوەنی دیوانی نامەکان) ناودەبرا.(855)

لەو دیوانـەدا کۆمـەڵێك فەرمانبـەر و کارمەنـد کاریـان دەکـرد، خـاوەنی دیـوان پیاوێکی شارەزا و پسپۆر و دیپلۆمات بوو، شارەزاییەکی تەواوی لە کاروبـاری دەرەوەدا هەبوو، زۆرجار دەستی شیعر و ئەدەبی هەبوو، زانایەکی دینی بوو، لە زانـین و زمـان و داڕشتن و نووسیندا دەستێکی باڵای هەبوو، ئەم وەزارەتە بـۆ پێوەندییـەکانی دەرەوە زۆر گرنگ بوو، بۆیە لەلای میر (نصر الدولة) ڕێزی تایبەتی هەبوو.

لەهەمان کاتدا ئەم دیوانە جێی بەستنی پەیمان و مۆرکردنی ڕێککەوتنەکان بوو لە نێوان میرنشینە کوردیەکان و وڵاتانی دیکەدا، لە کۆتایی نووسینەکاندا خاوەنی دیوان لەسەر هەردوو دیو مۆری دەکرد و ناوی تەواوی خـۆی نیـشان دەدا. لـەو سـەردەمانەدا مۆر دەخرایە ناو گڵێکی خاو و زۆر نەرمەوە، کە پێی دەگوترا "گڵی مـۆرکردن" و بـۆ مۆرکردن بەکاردەبرا هەر کارێك و ئەرکێکی دەرەوە هەبوایە لەم دیوانەدا ئـەنجام دەدرا، هەر نامەیەکیش لە دەرەوە بهاتایە ئەوا دەدرایە ئەم دیوانە و دوایی چی پێویست بوایە جێبەجێی دەکرد، هەروەها کۆکردنەوەی زانیاری و گەیاندنیان بە دیوانی نامە و داڕشتن نوێنەرانی دیبلۆماسی لەکاتی هاتوچۆکردنیاندا بۆ دەرەوەی وڵات ئەنجامیان دەدا، ئـەم

---

(855) عباس اقبال: وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقي، تح- محمد تقي دانش ویحی ذکاء، طهران، ١٣٣٨ه-س/١٩١٩م، ص٢٩.

دیوانە جگە لەو ئەرکانەی باسمانکردن پێشوازی لە سەرۆکانی وڵاتانی دەرەوە دەکرد و جۆری ئەم پێشوازییانەی ڕێك دەخست، فەرمانبەرێکی تایبەت هەبوو بۆ ڕێکخستن و هەڵگرتنی نامەکان و ڕێککەوتنەکان، هەروەها سەبارەت بە بازرگانیکردنی دەرەوە وەك مەڵبەندی کۆنسوڵی وابوو، بەتایبەتی لەکاتی هێنانی کەلوپەلدا لە وڵاتانی بیانییەوە.[856]

(هلال الصابي) دەڵێت: "هیچ کەسێك سەرپەرشتی ئەم دیوانەی نەدەکرد ئەگەر خۆی ڕەوانبێژ نەبوایە".[857]

خاوەنی ئەم دیوانە پلەوپایەیەکی گەورەی هەبوو لەلای خەلیفەکان، چونکە نهێنییەکانیان بۆ دەدرکاندن و ئاگاداری نهێنیە شاراوەکانیان بوون، لەبەرئەوە پێویست بوو ئەو کەسانەی بەڵێنی سەرۆکایەتی دیوانیان هەبوو، بەهرە و توانای تایبەتیان هەبێت، جیاواز بێت لە خەڵکی دیکە، و دەربڕین و زمانی ڕەوان بێت و خاوەن کەسێتییەکی بەرێز و شکۆدار بێت لە شاردنەوەی نهێنیەکاندا.[858]

نووسەرانی دیوانی نامەکان پلەوپایەی بەرزیان هەبوو لەلای خەلیفەکان و میرەکان، و لە زۆر لە کاروبارەکاندا ڕاوێژیان پێدەکرا و هیچیان لا شاراوە نەبوو هەر کاتێ بیانویستایە لەبەردەستیا ئامادەبوو، ئەمەش کارێك بوو بەکەسی دیکە نەئەگەیشت.[859]

(٨٥٦) عبدالرقيب يوسف: س. پ، ٢/ ١٢٨/ ١٣٠.

(٨٥٧) تحفة الأمراء في تاريخ الوزراء، ٩.

(٨٥٨) التنوخي: الفرج بعد الشدة، ٢/ ٣٦.

(٨٥٩) الصابي: تحفة الأمراء، ٩.

نووسەرەکانی ئەم بوارە دەبوو شارەزاییەکی تەواویان لە زانستەکانی زماندا هەبێت و، ئەم هونەرە پێوەندی بە هەموو زانستەکانی ترەوە هەبوو،[٨٦٠] هەروەها نووسەر (الکاتب) لەدەوڵەتی عەبباسیدا بەتایبەتی نووسەری نامە (کاتب الرسائل) لەبەر گرنگی پلەکەی نووسەرەکە دەبوو بەشێوەیەکی گشتی شارەزایی لەهەموو زانستەکاندا هەبێت، بەتایبەتی زانستە ئایینیەکان لە (قورئان و فەرموودەی پێغەمبەر) و زمانی عەرەبی و وێژە و مێژوو و بیرکاری،[٨٦١] و نووسەرە بەتواناکان هەڵدەبژێران بۆ بەڕێوەبردنی ئەم پلەیە، چونکە ئەمانە ڕەنگدانەوەی ئاستی وێژەیی میرنشینەکە بوون، هەروەها بەهۆی ئەو توانا و کارلێککردن و باوەڕپێکردنەوەی هەیان بوو دەنێردران بۆ جێبەجێکردنی کارە نهێنی و ڕامیارییەکانی میرنشینەکە.[٨٦٢]

زۆرجار نووسەرانی ئەم دیوانە لەگەڵ خەلیفەدا لە ئەنجوومەنی دادوەری دادەنیشتن بۆ تەماشاکردن لە ستەمکارییەکان و مۆرکردنی فەرمانەکان بە مۆری خەلیفە یان میر، پلەوپایەی نووسەری نامەکان، پلەوپایەی پێ دەدرا و زۆرجاریش پلەوپایەی وەزارەتی وەردەگرت[٨٦٣] ئەگەر یەکێك دەستنیشان بکرایە بۆ پلەوپایەی نووسەری نامەکان، بۆ خانەی خەلیفە بانگ دەکرا و کاڵاو جلوبەرگی تایبەتی لە دوای خوێندنەوەی پەیمانەکەی لەبەردەکرا. جلوبەرگی خەڵاتکراویش بریتی بوو لە قەڵغانێکی دیبقی لەگەڵ مێزەرێکدا، و هەروەها سواری ئەسپیش دەکرا.[٨٦٤]

---

(٨٦٠) طاش كبرى زادة: مفتاح السعادة ومصباح السيادة في موضوعات العلوم، تحقيق: كامل بكري و عبدالوهاب ابو النور، القاهرة، (د. ت)، ج١، ص٢٢١؛ حاجي خليفة: كشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون، دار العلوم، بيروت، ١٩٦٧، ج١، ص١٨١.

(٨٦١) ابن خلدون: المقدمة، ص ص١٢٥، ١٢٦؛ محسن محمد حسين: اربيل في العهد الاتابكي، بغداد، ١٩٧٦، ص٢١٥.

(٨٦٢) ابن خلدون: المقدمة، ص١٢٥.

(٨٦٣) الثعالبي: يتيمة الدهر، ٢/ ٢٤٤ – ٢٤٥؛ حسن ابراهيم حسن: النظم الاسلامية، ١٩٣.

(٨٦٤) الروذراوري: ذيل تجارب الامم، ١٥٣ – ١٥٤.

خاوەنی ئەم دیوانەش دەرگەوانی (الحاجب) هەبوو،[٨٦٥] کە لەلای دەرگاکەوە دەوەستا و نەیدەهێشت کەس بچێتە ژوورەوە بۆ لای، مەگەر دوای ڕەزامەندی خۆی نەبێت، هەروەها کارگوزاری هەبوو[٨٦٦] خزمەتی کارمەندانی دیوانیان دەکرد (باوەڕ بەنووسین و نووسراوەکانی دەکرا و هاوکات جێگەی متمانە بووە، لەهەمان کاتدا زماغالّی دەوڵەتیش بوو کە ترسێنەر بوو بۆ دوژمن، و پێگەی قسەکانی سەرنج ڕاکێشی دڵ بوو بە نەرم و نیانی وتارەکەی، کەس لە کافرەکان (مسوڵمان نەبێت) بۆی نەبوو کە ئەم پلەوپایەیە وەربگرێ.[٨٦٧]

(ابن خلدون) لە بارەی ئەم کارەوە دەڵێ، بوونی ئەم کارە لە دەوڵەتی کۆندا، (ڕەسەندا) لە بیابان نشیندا پێویست نییە، بەڵام جەخت لەسەر پێویستی لە دەوڵەتی ئیسلامیدا ئەکاتەوە، و ڕەوانبێژی لە دەستەواژەی مەبەستداردا.[٨٦٨]

دیوانی نامەکان بەناوی دیوانی دارشتنەوە ناسراوبوو، هەروەکو باسمان کرد، (الخوارزمي) دەڵێت: "دارشتن لە وتە بەکارهاتووەکانە لە دیوانی نامەکاندا، واتە کاری کۆپی، نووسەر بەکاری دەهێنێت، دەخرێتە بەردەستی خاوەن دیوان بۆ زیادکردنی، یان بۆ کەمکردنەوەی یان مانەوەی وەك خۆی و فەرمانکردن بەناردنی".[٨٦٩]

لە کۆتاییەکانی دەوڵەتی عەباسی و دەوڵەتی فاتمیەکان لە میسردا بەم نێوە ناسرابوو، و لەلای سەلجوقیەکان بە دیوانی (الطغراء)* دەناسرا، و لە وڵاتی مەغریبیدا

---

(٨٦٥) الصابي: تحفة الأمراء، ٩.

(٨٦٦) الفارقي: س. پ، ٩.

(٨٦٧) القلقشندي: صبح الاعشى، ١/ ٩٣ – ٩٦.

(٨٦٨) المقدمة، ١٦١ – ١٦٢.

(٨٦٩) مفاتيح العلوم، ٥.

* الطغراء: دیوانێکە، کاری ئەوەیە دانانی نیشانەیەك یان هێمایەك وەکو وێنەیەك لەسەر نووسراوەکان.

بەناوی (پێنووسی باڵا) ناسرا بوو.(٨٧٠)

ئەم دیوانە لە دیوانە نایابەکان بوو هەر کەسێك بیگرتایەتە دەست لـەلای خەلیفـە هەنگاوێك ئەچووە پێشەوە، چونکە خۆی نامـەکانی بـە مـۆرکراوی وەردەگـرت پاشـان پیشانی خەلیفەی دەدا، هـەر ئـەو فرمـانی دەکـرد بـە نووسـەرەکان بـە دابەزانـدن و وەڵامدانەوەی نامەکان، ئاگاداری نامـەی هـاتوو و رۆیـشتوو بـوو، خەلیفـەش لـە زۆر کاروباردا ڕاوێژی بە سەرۆکی دیـوانی داڕشـتن دەکـرد، و ئاگـاداری هـەموو شـتەکان بوو.(٨٧١)

(الکازرونی) دەڵێت: "...فەرمانە بەڕێزەکان، لەدیوان دەردەچوون..... بۆ پاشاکان بە پێشەکیەکی جوان، و جارێکیش بە ترسـاندنیان لـە ئاکامـەکان، فـەرمانی پاشـاکان ترسی لە (دڵیدا) کەم دەکرایەوە، بەرانبـەر دەکرایـەوە بـە نوێنەرایـەتی و واژەکردنـی ڕێوڕەسمـەکانی لــە ئێـستەدا، دوای پیرۆزبـایی لێکـردن و ڕاهـاتنی لەسـەر دووربینییەکانی".(٨٧٢)

سیستمی کارگێڕی مینشینی مەروانی بێ توانا بوو لەسـەر داخوازییـەکانی پـێش کـەوتنی کۆمەڵگـە و پەرەپێـدانی بـەرەو باشـتر، بۆیـە وەزیـری مـەغریبی هـەوڵی بەرزبوونـەوە و داهێنـانی دەدا وەك ئـەوەی لـە هـەردوو دەوڵـەتی عەباسـی و فاتمیـدا هەبوون، دەستی کرد بە دامەزراندنی (ناظری دیوان) و دیوانی داڕشتن و نامەکان.(٨٧٣)

بەڵام ئەرکـەکانی خـاوەن دیـوانی داڕشـتن و نامـەکان و کاروبارەکـان، وەك ئـەوەی مێژوونووسان دیاریان کردبوو لە سەدەکانی نێوەڕاستدا پێکهاتبوو لە: "نووسینی نامە فەرمیەکانی پادشا بۆ پادشاو میر و گـەورە پیـاوانی دەوڵـەت، و نووسـینی ڕێکـەوتن

---

(٨٧٠) المقريزي: الخطط، ٣/ ٧٢.

(٨٧١) المقريزي: الخطط، ٢/ ١١٦؛الجهشياري: الوزراء والكتاب، ٣٤،٤٠.

(٨٧٢) مقامة قواعد بغداد في الدولة العباسية، تحـ: كوركيس عواد وميخائيل عواد، مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٦٢، ١٦.

(٨٧٣) الفارقي: تاريخه، ١٣١.

نامەکان و پەیماننامەکان لە نێوان دەوڵەتەکەی و دەوڵەتانی دیکەدا. لە سەردەمی عەباسیەکاندا خاوەنی دیوانی دارشتن لە کۆتایی نامەکەدا ناوی خۆی دەنووسی و بە مۆری سوڵتانیش مۆری دەکرد، کە بریتی بوو لە پوولێکی نەخشەدار، ناوی پاشا، یان سوڵتان یاخود ئاماژەیەکی لەسەر بوو، و لە قوڕی سووری هەڵدەکێشا کە بە ئاو توابۆوە و پێی دەوترا (مۆری قوڕین) و لەکاتی پێچانەوە و پێوەلکاندا لەسەر لایەکی نامەکە مۆر دەکرا ".[874]

لەوانەیە خاوەن دیوانی دارشتن هەستابووایە بەکاری باڵیۆزخانە بۆ دەوڵەتە بیانیەکان بۆ ئەرکی فەرمی کە بوو بە سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەت یان میرنشینەکە.

بەم شێوەیە دەبینین خاوەنی ئەم پلەوپایەیە وەك وەزیری دەرەوە بوو. ئەم دیوانە نامەکانی لە دیوانی پۆستە وەردەگرت و خاوەنەکەی نووسەرێکی هەبوو نامەکانی ڕێك دەخست.[875]

لە میرنشینی مەروانیەدا ئەم پلەوپایەیە گرنگی هەبوو، (الفارقی) ناوی خاوەنی دیوانی دارشتنی نامەکانی پێدابوون لە سەردەمی (نصر الدولة) و وەزیر (أبو القاسم ألاصبهاني)دا، ئەویش (أبو سعيد كبير الكاتب بن بختيشوع الخازن) کە لە ساڵی (٤١١ك/١٠٢٣ز) تازەکردنەوەی مزگەوتی (فارقين)ی گرتە ئەستۆ. بەڵام خاوەنی ئەم پلەوپایەیە لە سەردەمی وەزیر (أبو القاسم المغربي)دا، ئەدیب و شاعیر (أبو نصر احمد بن يوسف المنازي) بوو، لە بارەیەوە (الفارقی) وتوویەتی (وەزیر لە وەزارەتا مایەوە.... و تێڕوانینی دیوان دەستکەوتێك بوو بۆ (کوڕی بەرەکە) لە نێوان دەستی وەزیر و نووسەری دارشتن و نامەکانی منازی شێخ (أبو نصر)دا، کە لە خەڵکی منازگرد (مەلاذکرد) بوو، شاعیرێکی چاکەکار و بەخشندە بوو، توانایی تێدا بوو، و زۆرجار دەنێردرا بۆ لای پادشای ڕۆم لە قوستەنتەنیە.[876]

---

(٨٧٤) ابن خلدون: المقدمة، ٢٤٣.

(٨٧٥) حسن احمد محمود: العالم الاسلامي في العصر العباسي، ١٤٤.

(٨٧٦) تاريخ الفارقي، ١٣١.

ناوی کەسی سێیەمان بەدەست گەیشتووە کـە ئـەم پلەوپایـەی وەرگرتـووە، ئـەویش (أبوالفرج الزهرجي)یە کە نووسەرێکی دیار و بەناوبانگ بوو لەنامەی (إبـن القـارح) بۆ (أبو العلاء المعري) تێ دەگەین کە (أبوالقاسم) نووسەری (نـصر الدولـة) بـوو لـە دەوروبەری ساڵی (٤٢٤ك/١٠٣٦ز)دا. بەم شێوەیە دەبینین کە ئەم فەرمانگـە گرنگـە لە دەوڵەتی کوردیدا هەبووە، و (مەنازی) لە ئەستۆی گرتـووە لـە سـەردەمی وەزیـری مەغریبیدا، دەوڵەتیش لە کاری دیبلۆماسییدا دەینارد بۆ دەوڵەتی بێزەنتە.

هەروەك مێژوونووسان وتوویانە(مەنازی)ش هەڵدەستا بـە سـەردانی وڵاتـی شـام و دواتریش بۆ بەغداد.[٨٧٧] بەلایەنی کەمەوە دووجار سەردانی وڵاتـی (شـام)ی کـردووە پێش سەردەمی میر (نصر الدولة)، هەروەها لـە سـەردەمی مـیر (مهـد الدولـة)شـدا سەردانی کردووە، و یەکەمیان لە سەردەمی مـیر حەسـنەوەیدا بـووە، و هـەروەها وەك دەردەکەوێ لە ئاماژەپێکردنی مێژوونووساندا لە دوو سەردانەکەیدا لەگەڵ (أبو العلاء المعري)کۆبۆتەوە کە سەرسام بووە بـە (مـەنازی). نێـوان هـەردوو سـەردانەکە مـاوەی (١٥) ساڵ بوو، ڕەنگە بەکاری دیبلۆماسیی نێردرابێت بۆ هـەردوو دەوڵـەتی فـاتمی و عەباسی.[٨٧٨]

سەرچـاوە مێژووییـەکان هـیچ زانیارییـەك دەربـارەی داڕێـژەران و نووسـەران لـە سەردەمی (هەزبانیەکان)دا لە (أربل) ناخەنە ڕوو. ئەمـەش مانـای ئـەوە نییـە، کـە میرەکانیان نووسراویان نەبووە، بەڵام ئەمە دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەوەی دیـوانی تایبـەتیان نەبووە بە نامە و داڕشتن، بەڵام (الطغرائي) هەیە کە شاعیرێکی بەناوبانگ بووە و لـە سـەردەمی هەزبانیـەکان لـە اربـل ژیـاوە، هـەروەها سـەبارەت بـە هەزبانیـەکان لـە (ئازەربایجان) ئاماژەیەکی ڕاستەوخۆ هەیە لـە چوارچـێوەی ڕووداوە مێژووییـەکان کـە

---

(٨٧٧) ابن خلكان: وفيات الاعيان، ١/ ٤٤؛ العماد الأصبهاني: خريدة القصر وجديدة العصر، ٣٤٨/٢؛ الحموي: معجم البلدان،١٦٧/٧؛ ابن الوردي: ٣٤٩/١؛ ابن كثير: البداية، ٥٤/١٢؛ الحنبلي: شذرات الذهب، ٢٥٩/٣؛ حسن الباشا: الفنون الاسلامية، ٣٦٧/٢.

(٨٧٨) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية: ٢/ ٨٣ – ٨٤.

هەزبانیەکان ئەم کارەیان زانیوە، ئەوەش بە بەڵگەی ئەوەی کە (دیسم بن إبراهیم)ی کوردی لە ساڵی (٣٣٠ک/٩٤١ز)، (ابو القاسم علی بن جعفر) کردوویەتی بە وەزیری خۆی، دوای ئەوەی لەلای خۆی نووسەر بوو لە ئازەربایجان.[٨٧٩] هەمیشە بۆ گرتنەئەستۆی ئەم دیوانە بەناوبانگترین نووسەری ڕەوانبێژی یان هەڵدەبژارد، بەپێی ئەوەی ئاوێنەیە و ئاستی شارستانیەتی دەوڵەتی تێدا ڕەنگ دەداتەوە ئەبێت بەتوانا بێت لە سەر قایل و ڕازیکردن و کاریگەری هەبێ بەسەر بەرانبەردا. هەروەها گوزارشتە لە بارەی توانای میرنشینەکەوە. (محمود بن أحمد الخجندی) ئەم پلەوپایەی کە کەوتبووە ئەستۆ لە (سنجار) وەری گرت، نووسین و دارشتنیشی بۆ (عماد الدین زەنگی)یش هەبوو، هەروەها زانایەك بوو لە زمان و ڕێزمان (ڕستەسازی) و فیقە و ئەدەبدا.[٨٨٠]

---

(٨٧٩) مسکویه: تجارب الامم،٢/٣١؛ ابن الاثیر: الکامل،٨/٣٨٨؛ابن خلدون، تاریخ،٤/٥٠٠.

(٨٨٠) القفطي: انباه الرواة علی ابناء النحاة، ٣/ ٢٦٤.

پرۆژەی ژنهێنانی سیاسی

ئەم جۆرە پێوەندیە پێوەندیە دیبلۆماسییانە لەپاڵ لایەنی کەسێتی بۆ پێوەندی و نزیکبوونەوە چەند واتایەکی سیاسی هەیە، و ئەم جۆرە شێوازە لە پێوەندی دیبلۆماسی نێوان میری دەوڵەت و میرنشینە کوردیەکان و هێزە سیاسیەکانی نێوچەکەدا وەك (عەبباسی و بوەیهی و سەلجوقی....هتد) بوونی هەبووە. ئەمەش لە ئەنجامی ئەو بارودۆخە ئاڵۆزەدا بوو کە جیهانی ئیسلامی بەدەستیەوە دەیناڵاند، چونکە چەند بنەماڵەیەك دەسەڵات و فەرمانڕەواییان لە نێو خۆیاندا دابەش کرد، و هەندێکیان لەسەر حسابی ئەوی دیکە دەسەڵاتیان فراوان دەکرد، هاوکات خەلیفەی عەبباسی هەڵوێستی نەبوو لە ئاست ئەو گۆڕانکارییانەی لە ناوچەکەدا ڕوویاندەدا.

ماناو ناوەڕۆکی ژن و ژنخوازی لە نێوان میر و پادشاکاندا لە چوارچێوەی پێوەندییە دیبلۆماسییەکاندا لەم توێژینەوەی ئێمەدا زۆر لەوە فراوانترە کە لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا هەیە، ئەم ژن و ژنخوازیە یاخود خزمایەتیە تەنها لە پێناو ئامانجی سیاسی یان دەستگرتن بەسەر خیلافەت یا دەسەڵاتی سیاسی لە نێوچەکەدا بووە.

لە دێر زەمانەوە ئەم پرۆسەیە گرنگترین ئامرازی پشتیوانی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان بووە، هەندێ جاریش وەك کارتی فشار بەکارهاتووە بۆ ئاشتبوونەوەی سیاسی، چونکە بەکارهێنانی ئەم شێوازە کۆمەڵایەتیە ئامرازێکە بۆ پێشخستنی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان، لە بەرئەوەی ئەم پێوەندیە خزمایەتیە زۆر بەهێزترە لە پێوەندیە سیاسییەکە، چونکە زۆرجار بەرژەوەندییە تایبەتەکانن کە ڕۆڵی کاریگەر دەگێڕن لەم جۆرە پێوەندیانەدا.

بۆیە دەبینین ئەم ژن و ژنخوازیە (خزمایەتیە) لە نێوان میر و پادشا و خاوەن دەسەڵاتەکاندا تا ڕادەیەك بەڵگەیە بۆ بەرانبەری و هاوتایی ئەمەو جگە لە ڕێك و کۆکبوونی سیاسی نێوانیان، هەروەها دابینکردنی لایەنگیری و پشتگیری بۆ یەکتر.

ئەو زانیارییانەی کە سەرچاوەکان بۆمانیان پاراستوە دەربارەی پرۆسەی ژن و ژنخوازی لە نێوان میری دەوڵەت و میرنشینە کوردیەکان و هێزە سیاسیەکانی ئەو قۆناغە مێژوویە لە میانەیەوە تیشك دەخەینە سەر پێوەندیە دیبلۆماسییەکانیان، بۆ نموونە لە ساڵی (٣٨٠ك/٩٩٠ز)دا پرۆسەیەکی ژن و ژنخوازی نێوان میرنشینی حەسنەوی و دەسەڵاتی بوەیهی روویدا بە مارەبڕینی کچی میر (بدر بن حسنویە) لە کوڕی میر (فخر الدولة البویهي) ناسراو بە (مجد الدولة ابو طالب رستم)، لە ڕێگەی (ابو عیسی شاذي الکردي)یەوە.[٨٨١]

بەمەش پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی هەردوولا جێگیر بوو. ئەمە و جگە لە خزمایەتیە سیاسییە کوردییەکە کە لە ساڵی (٤٠٦ك/١٠١٥ز)دا لە نێوان میر(طاهر بن هلال بن بدر) لەگەڵ (أبو الشوك بن أبو الفتح محمد العنازی)دا روویدا، بەتایبەتی پاش واژۆکردنی ڕێکەوتننامەی ئاشتیی نێوان هەردوولا، بۆ پاڵپشتی ئەم ڕێکەوتننامە (طاهر بن هلال) خۆشکی (ابو الشوك العنازی) هێنا، ئەمەی دواییان ئامانجی خۆی هەبوو لەم خزمایەتیە بۆ ئەوەی لایەنی (طاهر) بۆ خۆی مسۆگەر بکات.[٨٨٢]

لەبەر گرنگی پێوەندی و هاوڕێیەتی عقیلیەکان بۆ میرنشینی مەروانی، میر (نصر الدولة)ی کوردی پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی لەگەڵیاندا بە ڕێگەی ژن و ژنخوازی یا

---

(٨٨١) لە هەندێ گێڕانەوەدا، لەکاتی مردنی (فخر الدولة) ساڵی (٣٨٧ك/٩٩٧ز)، تەمەنی کوڕەکە (ابو طالب رستم_مجد الدولة) چوار ساڵ دەبوو (الروذراوري: ٢٩٧/٣؛ابن الأثیر،١٣٢/٩) ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە وا لە ساڵی (٣٨٣ك/٩٣٣ز) لە دایك بووە، پێچەوانەی وتەکەی ابن الأثیر لە جێگای دیکە (٦٩/٩) کەوا (مجد الدولة) لە ساڵی (٣٧٩ك/٩٨٩ز) لە دایك بووە، هەروەها پێچەوانەی (مجمل التواریخ والقصص) لە ساڵی (٣٨٠ك/٩٩٠ز) مارەی کچەکەی (بدر بن حسنویە)ی بڕی، لەسەر ئەم بنەمایە ساڵی (٣٧٩ك/٩٨٩ز) لە دایك بووە، و تەمەنی (٨) ساڵان بووە کاتێك باوکی مردووە. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە (حسام الدین علی غالب: الکرد، پەراوێز (٢) لاپەڕە (١٥٣).

(٨٨٢) ابن الاثیر: الکامل، ٥/ ٦١٢ ؛ حسام الدین علی غالب: الکرد، ص١٨٧.

خزمایەتی سیاسی بەهێز کرد، ئەوەبوو کچێکیان دایە میر (قرواش بن المقلد)، کە لە سالّی (٣٩١-٤٤٢ك/١٠٠٠-١٠٥١ز) دەسەلاّتی گرتە دەست، و هەردوو میر هاوکاریی یەکترییان دەکرد لە کاتی مەترسی و هەڕەشەی ناوخۆ یاخود دەرەوەدا. بۆ نموونە لە سالّی (٤١٧ ك/١٠٢٦ز)دا میر (نصر الدولة) یارمەتییەکی سەربازی پێشکەش بە (قرواشی) زاوای کرد لە دژی (بدرانی) برای کە ململانێی دەسەلاّتی لەگەڵدا دەکرد.[(٨٨٣)]

لە سالّی (٤١٠ك/١٠١٩ز)دا میر (نصر الدولة) خاوەنی میرنشینی مەروانی خزمایەتییەکی سیاسی لەگەڵ میرنشینی شەدادیدا دروستکرد بە هێنانی خاتوو (فضلونة) کچی فضلوني یەکەم، ئەمەش بەڵگەیە بۆ بوونی پێوەندی دیبلۆماسی لە نێوان هەردوو میرنشینی کوردیدا.[(٨٨٤)]

سەبارەت بە پێوەندی دەرەوە، لە سەردەمی هەردوو میردا (أبو علی بن مروان) و(أبو الفضائل بن سعد الدولة)، پێشکەوتنی گەورەی بە خۆیەوە بینی تا رادەیەك گەیشتە ژن و ژنخوازی، ئەوە بوو (أبو علي) پێوەندی لەگەڵ میرنشینی حمدانی زۆر پتەو و جێگر بوو ئەویش لە ڕێگەی خزمایەتی سیاسییەوە بوو، کاتێك لە کۆتاییەکانی سالّی (٣٨٦ك/٩٩٦ز)دا کۆمەڵێك لە پیاوماقوڵانی خزمی خۆی رەوانەی شاری حەلەب کرد[(٨٨٥)] بۆ ئەوەی (ست الناس) کچی میر (سعد الدولة شریف بن سیف الدولة الحمداني) لێ مارە بکەن، میری حمدانی پێشوازی لێکردن و رەزامەندی و خۆشحالّی خۆی پێشاندا بۆ ئەم خزمایەتیە، و ئەم خوازبێنیە بە مارەیی (٢٠٠) دوو سەد هەزار درهەم جێبەجێ کرا.[(٨٨٦)]

ئەم هەنگاوە رەهەندی سیاسی و دیبلۆماسی خۆی هەبوو، و بەڵگەیە بۆ ژیری و

---

(٨٨٣) ابن الاثیر: الکامل، ڕووداوەکانی سالّی ٤١٧ك.

(٨٨٤) الفارقي: تاریخه، ١٢١؛محمد امین زکي: تاریخ الدول والامارات الکردیة، ٩٣.

(٨٨٥) ابو الفداء: تقویم البلدان، ٢٦٦.

(٨٨٦) الفارقي: تاریخه، ٧٢؛ ابن الاثیر: الکامل، ٥/ ٤٨٥.

لێهاتوویی (أبو علی الحسن بن مروان). میر (ابو علي) ئارەزووی وابوو سازدانی ئاهەنگی ژنهێنانەکەی لە شاری ئامەد (دیاربەکر) بکات، بۆ ئەم مەبەستەش میافارقینی بەجێهێشت بە هاوڕێیەتی (شیوە بن مم)و بەڕێکەوتن بۆ شاری ئامەد،[887] بەڵام کاتێك (ابو علي) گەیشتە شاری ئامەد بۆ سازدانی ئاهەنگەکەی و گواستنەوەی پێتەختەکەی، و لە کاتی گەیشتنی کەژاوەی بووك بۆ ئەو نێوچەیەی دەکەوتە نێوان ئامەد و ئورفا (الرها)، میر (ابو علي) تیرۆر کرا و بوکەکەیش گەڕایەوە شاری حەلەب،[888] بەڵام پێوەندیەکان لە سەردەمی (ممهد الدولة)، بەردەوام بوو وەك چۆن لە سەردەمی براکەیدا هەبوو، هەروەها خاتوو (ست الناس)ی هێنا،[889] و لە ساڵی (٣٨٨ك/٩٩٨ز) ڕێورەسمی ژنهێنانەکەی لە شاری میافارقین ئەنجامدا.[890]

میر (ابو علي) لە سەردەمی (باد بن دوستك) ڕێککەوتننامەیەکی تایبەتی لەگەڵ میرنشینە ئەرمەنییەکان بەست و پێوەندیەکانیان لەگەڵیان چاك کرد بە درووستکردنی پرۆسەی خزمایەتی (ژن و ژنخوازی) بە هێنانی کچی (سنحاریب) پاشای (السناسة)، ئەم خزمایەتیە ببووە هۆی بەهێزکردنی پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوان گەلی کورد و ئەرمەنی. بەمەش (أبو علي) لایەنێکی گرنگی لە سیاسەتی دەرەوەی جێبەجێ کرد لەسەر بنەمای جێگیرکردنی هاوڕێیەتی لەگەڵ هەموو دەوڵەت و میرنشینەکانی ڕۆژهەلات بە تایبەتی لەگەڵ مەسیحیەکان وەك (دەوڵەتی بیزەنتی و میرنشینە ئەرمەنیەکان)،[891] هەروەها ئەوەی لەگەڵ دەوڵەتە

---

(٨٨٧) الفارقي: تاريخه، ٧٤.

(٨٨٨) الفارقي: هـ. س، ٧٦ – ٧٧؛ بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (ابن الاثير: الكامل،٥/ ٤٨٥؛ ابن خلدون: العبر، ٤/ ٣١٦).

(٨٨٩) عبد الرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ٢/ ٦٠.

(٨٩٠) الفارقي: تاريخه، ٨٠

(٨٩١) ابن الاثير: الكامل، ٨٢/٦؛ عبدالرقيب يوسف: س-پ،١٢٨/١-١٣٠.

ئیسلامیەکان جێبەجێ کرد وەك پێوەندیە دیبلۆماسییەکان لەگەڵ دەوڵەتی عەبباسی و فاتمی و بنەماڵەی حمدانیەکان لە حەلەب، ئەمەش وایکرد جێگرەکانی هەمان سیاسەتی ئەوان پیادە بکەن و ژیانێکی خۆش و ئاسودە و پڕ لە هێمنی و ئاسایش بەرقەرار بکەن بۆ دانیشتوانی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیان.

لێرەدا جێگەی ئاماژەپێکردنە کە (نصر الدولة)ی مەروانی چوار ژنی هەبوو،[٨٩٢] یەکەمیان (فضلوية) کچی فضلوني یەکەم،[٨٩٣] لە بەری ئەم ژنە سێ کوڕی هەبوو بە نێوەکانی (سعید و شاهنشاه و ابو الحسن)، و دووەمیان کچی (شرف الدولة قرواش بن المقلد العقيلي)، و سێیەمیان کچی سنحاريب پادشای سناسنەی ئەرمەنی، و کوڕێکی لێ بوو بە ناوی میر (أبو دلف)، و دوا ژنیان گۆرانیبێژی میسری خاوەن (الاستاذ فرج) بوو.[٨٩٤]

لێرەدا ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە میر (نصر الدولة)، ئامانجی سیاسی خۆی هەبوو لە پشتی پرۆسەی ئەم ژنهێنان و خزمایەتییەوە، بەشێوەیەك کە دڵنیا دەبێت لەو هۆزانەی کە خزمایەتی لەگەڵدا درووست کردوون، ئەمەش لەگەڵ سیاسەتی دیبلۆماسیی ئەودا دەگونجێت بۆ هێورکردنەوەی بارودۆخی نێوچەکانی دەوروبەری، ئەمە جگە لەوەی دەتوانێت لە کاتی پێویستدا داوای هاوکاری و یارمەتیان لێ بکات.[٨٩٥]

لە ساڵی (٤٠٤ ك/ ١٠١٣ز)دا (أبو الحسن علي بن مزيد الاسدي) میری بەنی مزيد چوو بۆ لای (ابو الشوك العنازي) بە مەبەستی شەڕکردن،[٨٩٦] بەڵام هەردوولا

---

(٨٩٢) الفارقي: تاريخه، ١٢١ – ١٢٢؛ ابن الأثير: الكامل، ٦/ ٢١٥ ؛ الصفدي: الوافي بالوفيات، ٨/ ١٧٧.

(٨٩٣) الفارقي: تاريخه، ١٢١.

(٨٩٤) الفارقي: تاريخه، ١٢١ – ١٢٢؛ ابن شداد: الاعلاق الخطيرة، ٣/ ١/ ٣٥٤ – ٣٥٥.

(٨٩٥) لەم بارەیەوە بڕوانە: (ابن الاثير: الكامل، ٦/ ٧٧، ٩٤).

(٨٩٦) بۆ زیاتر زانیاری بروانە: (ابن الاثير: الكامل، ٥/ ٦٠٢).

بەبێ شەڕکردن ڕێکەوتن، و ئەم ئاشتیە خزمایەتییەکی سیاسی لێکەوتەوە ئەویش بەهێنانی خوشکی (ابو الشوك)[897] بۆ (ابو الاغردبیس) (٣٩٤-٤٤٧ك/١٠٠٣-١٠٥٥ز) کوڕی (ابو الحسن علی بن مزید)،[898] بەرهەمەکانی ئەم خزمایەتیە لەسەر پێوەندیەکانی هەردوولا کاریگەری باشی هەبووە، بۆ نموونە لە ساڵی (٤٠٥ ك/ ١٠١٤ز)دا سوارەکانی هۆزە کوردییەکان بەتایبەتی هەردوو هۆزی شاژنجان و چاوان چوونە پاڵ مەزیدیەکان و دژی بەنی دبیس جەنگان، و ئەنجامی ئەم شەڕە بە شکستی بەنی دبیس و دەست بەسەراگرتنی سەروەت و سامانیان لەلایەن مزیدیەکان بە سەرۆکایەتی (علی بن مزید) کۆتایی هات.[899] لە سەردەمی (احمد بن مروان) پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوان دەوڵەتی دۆستەکی و عوقیلیەکان ئاڵۆزی تێ کەوت بەهۆی ئەوەی (احمد بن مروان) دەستی خستە نێو کاروباری عوقیلیەکان و هاوکاری (قرواش العقیلی)ی کرد لە دژی بەدرانی برای، ئەوەش پاش ئەوەی هەردوو برا لە ساڵی (٤١٧ك/١٠٢٦ز) لەسەر دەسەڵات چوون بەگژ یەکدا،[900] بەڵام ململانێکە بە شێوازێکی دیکە گۆڕدرا، ئەوەش بەهۆی ئەوەی هەردوو برا ئاشتبوونەوە و بەدرانیش خۆی بۆ دژایەتیکردنی (احمد بن مروان) ئامادە کرد و پەلاماری نێوچەی (نصیبین)ی دا و لە ساڵی (٤١٩ك/١٠٢٨ز) دووجار بەسەر سوپای (احمد بن مروان)دا سەرکەوت لە بەرامبەردا (احمد) بە سێ هەزار سەربازەوە پەلاماری بدرانی دا و بەسەختی تێکشکا،[901] لەلایەکی ترەوە (احمد بن مروان) (هناء بنت قرواش)ی هێنا و پێوەندییان ڕووی لە بەهێزی کرد،[902] بەکورتی پێوەندی ئەم دوو هێزە لەسەر

---

(٨٩٧) ابن الاثير: الكامل، ٥/ ٦٠٢.

(٨٩٨) الذهبي: تهذيب سير اعلام النبلاء، ٢/ ٤٢.

(٨٩٩) ابن الاثير: الكامل، ٥/ ٦٠٤ – ٦٠٥، ابن الوردي: تاريخه، ١/ ٣١٦.

(٩٠٠) ابن الاثير: الكامل، ٣١٦/٧.

(٩٠١) ابن الاثير: هـ. س، ٣٣١/٧-٣٣٢.

(٩٠٢) الفارقي: تاريخه، ١٢١.

پاراستنی بەرژەوەندییەکانی و ڕێزگرتن لەیەکتر لەلایەك و چاوبڕینە موڵك و سامانی یەکتر لەلایەکی ترەوە وەستا بوو لەم ڕووەوە (قرواش العقيلي) لە ساڵی (٤٢٦ك/١٠٢٣ز) بۆ بەرگرتن لە شاڵاوی ڕۆمەکان داوای هاوکاری لە (احمد بن مرواني) زاوای کرد.[٩٠٣]

لە پێوەندییە دیپلۆماسییەکان و لە چوارچێوەی ژن و ژنخوازی سیاسی لە نێوان میرنشینی عەنازی و دەسەڵاتی بوەیهیدا لە گێڕانەوەکەی (ابن الاثير)دا وا دەردەکەوێت کە کچی میر (حسام الدولة ابو الشوك الكردي)[٩٠٤] خێزانی کوڕی (جلال الدولة)ی[٩٠٥] بوەیهی بووبێت کە بە (الملك العزيز)[٩٠٦] ناسراو بوو، هاوکات تێبینی ئەوە دەکرێت جێبەجێکردنی پرۆسەی ئەم خزمایەتیە بە مەبەستی ئامانجی سیاسی بووە لەلایەن (ابو الشوك)ەوە، چونکە هەر خۆی بەزۆر (طلاق – جیابوونەوەی) کچەکەی لە (الملك العزيز) وەرگرت،[٩٠٧] پاش ئەوەی بۆی دەرکەوت کە (الملك العزيز) ناتوانێت، دەسەڵاتی سیاسی لە بەغدا وەربگرێت لە ساڵی (٤٣٥ك/١٠٤٣ز)،[٩٠٨] لێرەدا ڕوونتر ئامانجی سیاسی ئەم ژن و ژنخوازیە دەردەکەوێت کاتێك (أبو الشوك) ویستی لەم پرۆسەیە خۆشەویستی بوەیهییەکان بەلای خۆیدا ڕابکێشێت، بەڵام بەهیوا و ئاواتەکانی نەگەیشت پاش ئەوەی (الملك العزيز) کاریگەری باشی هەبووە دەسەڵاتی سیاسی لە دەستدا بەهۆی مردنی (جلال الدولة)ی باوکیەوە.

سەبارەت بە پێوەندیە دیپلۆماسییەکان لە چوارچێوەی ژن و ژنخوازی سیاسی نێوان

---

(٩٠٣) ابن الاثير: الكامل، ٩/٨.

(٩٠٤) ابن الاثير: الكامل، ٦/ ٨٤.

(٩٠٥) ابو الفداء: المختصر، ٢/ ١٦٧؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ١٢/ ٥٥.

(٩٠٦) الذهبي: العبر، ٣/ ٢٨١؛ الصفدي: الوافي بالوفيات، ١٣ / ٣١٥.

(٩٠٧) ابن الاثير: الكامل،٦/ ١٢١.

(٩٠٨) ابن الاثير: الكامل، ٨/ ٣٧ ؛ابن خلدون: التاريخ، ٤/ ٥/ ١٠٣٤ ؛حسام الدين على غالب: الكرد،٢٢٠.

دەوڵەت و میرنشینە کوردیەکان و غەزە سەلجوقیەکاندا و بۆ بەهێزکردنی ئەو جۆرە پێوەندیە هەندێ لەو خزمایەتیە سیاسیە جێبەجێ کرا ئەگەر کەمیش بێت، بەڵام ئەم ژن و ژنخوازییە سیاسیەی نێوانیان هەبووە.

ئەم پێوەندیەی نێوان هەردوولا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی هەڵمەتی غەزەکان بۆ سەر هەرێمە کوردیەکان لەکاتی هێرشیان بۆ سەر اذربیجان ساڵی (٤٢٠ك/١٠٢٩ز) یەکەم ژن و ژنخوازی سیاسی نێوان میر (وهسوذان الروادي) و کچی یەکێك لە میرەکانی غەزەکان، روویدا،[٩٠٩] ئەم میرە کوردیە ناچار بوو ئەم خزمایەتیە بەئەنجام بگەیەنێت لەپێناو دوورخستنەوەی شەڕ و مەترسیان لە میرنشینەکەیان، هەروەها بەهیوای وەرگرتنی یارمەتی لە دژی هەموو ئەو دوژمنانەی کە دەوروبەری اذربیجانیان لە باکوور و ڕۆژئاوادا گرتبوو لە (رۆم و ئەرمەن و کەرج)، هاوکات بەشێك لە میرەکانی شەدادی دژایەتیان دەکرد، هەرچەندە وهسوذان ناچار بوو بۆ بەستنی ئەم ژن و ژنخوازیە،[٩١٠] بەڵام ئەم خزمایەتیەی نێوان کورد و غەزەکان لە کارە ئاساییەکان بووە، لێرەدا جێگەی ئاماژەپێکردنە کە بەرهەمی ئەم خزمایەتیە ئیجابی بوو بۆ میرنشینی رەوادی، ئەگەر بەکاتیش بێت، چونکە رزگاری بوو لە هێرش و پەلامار و تاڵانکردن.

میر (هەزار اسب بن بنکیر)ی کوردی کە بەناوبانگترین فەرمانده کوردیەکان بوو لە سوپای سەلجوقیدا، لەلایەن سوڵتان (الب ارسلان) بە پێدانی خوشکەکەی خۆی بەناوی (صفیه خاتون)خەڵات کرا،[٩١١] ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەم میرە کوردیە پلەوپایەیەکی مەزنی هەبووە لای سوڵتان و دەسەڵاتی سەلجوقیەکان، هاوکات هەموو تێکستە مێژووییەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە میر (هەزار اسب) جێگای رێزو

---

(٩٠٩) ابن الاثير: الكامل، ١ /٣٨١.

(٩١٠) حسام الدين علي غالب: اذربيجان، ١٥٦-١٥٧؛ نیشتمان بشیر محمد: الكرد والسلاجقة، ١٦٧.

(٩١١) ابن الاثير: الكامل، ١/ ٦١.

ستایش بووه لەلای سوڵتان (طغرل بگ و الب ارسلان)، تەنها ئەوە بەسە کە وتار لە شارەکانی وەك (ئەهواز و خوزستان و بصره) بەناوی ئەوەوە بووە.(٩١٢)

جێگەی ئاماژەیە بۆکردنە کە پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوان میرانی میرنشینی عەنازی و سوڵتان (طغرل بگ) پڕ بووە لە ململانێ و ناکۆکی.

پێدەچێت نەریتی نزیکبوونەوە لە نێوان بنەماڵەکان لە ڕێگەی ژن و ژنخوازییەوە لە جیهانی سیاسەتدا جێبەجێ کرابێت، زۆرجار پێوەندیە سیاسیەکان بڕیاری ئەو خزمایەتیەی دەدا، ئەمەش لە نێو لق و پۆی بنەماڵە کوردییەکانی ئەیوبیدا بەدی دەکرا، یان لە نێوان خۆی و بنەماڵە دەسەڵاتدارەکان ڕووی دەدا کە پێویستی بە جێگیرکردنی پێوەندی سیاسی هەبوو، لەبەرئەوەی گرێبەستی هاوسەرێتی بەڵگەی خۆشەویستی هاوشێوەی نێوان دوو مەملەکەتە، یاخود دڵنیابوون و زامنکردنی هاوکاری و یارمەتی پادشایەك لە پادشایەکی لە خۆی بەهێزتر، یان خۆپاراستن لە تەماعکاری و چاوچنۆکی، هەروەها هیچ مەرجێك نەبووە بۆ تەواوکردنی ئەو خزمایەتیە لە نێوان میر و بنەماڵە دەسەڵاتدارەکاندا، تەنها مەرجی ئیسلامەتی نەبێت.

---

(٩١٢) ابن الجوزي: المنتظم، ٨/ ١٦٨؛ سبط ابن الجوزي: مرآة الزمان، ١٣٦.

بەشی چوارەم
کۆتایی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان

تەوەرەی یەکەم

- پچڕانی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان
- هۆکارەکانی پچڕانی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان
- شوێنەوارەکانی پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان

تەوەری دووەم

- شوێنەوارە ڕاستەوخۆکان لەسەر لایەنە بەشەڕهاتووەکان
- شوێنەوارە ناڕاستەوخۆکان لەسەر وڵاتان و میرنشینە کوردییەکان
- شوێنەوارە لەسەر نێردەکان و ئەندامانی و هاوکارانی

تەوەرەی یەکەم
پچڕانی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان

ئەگەر دامەزراندنی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان و ناردنی نێردە دیبلۆماسییەکان پێویست بەرێکەوتن بکات یان لەسەر بنەمای ڕەزامەندی هەردوولابێت، ئەوا پچڕانی ئەو پێوەندیانە و کۆتاییهاتنی ئەرکی ئەو نێردە دیبلۆماسییانە لە حاڵەتی هەبوونیاندا پێویست بەو جۆرە ڕێکەوتن و ڕەزامەندیە ناکات.[٩١٣]

پچڕانی پێوەندی دیبلۆماسیی ڕێوشوێنێکی تاك لایەنە، و تەنها دەربڕینی ئیرادەی یەك لایەنە بێ هیچ ڕێکەوتنێکی پێشوەخت. وێڕای ئەوەی ڕێوشوێنێکی یەك لایەنەیە، کارێکی خۆش نیە،[٩١٤] و لە هەمان کاتیشدا شێواز و دیاردەشە، شێوازە چونکە هەندێ جار دەبێتە ئەلتەرناتیڤی جەنگ، بەڵام بەیەکجاری نایسڕێتەوە، دیاردەیە، چونکە بە تێکچوونێکی دیاریکراو دادەنرێت لە سیستمی پێوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا.

بەو شێوەیە پێدەچێ پچڕاندنی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان کارێکی ئیستنابی،[٩١٥] بێ لە دەوڵەتێکی ئازاددا کە پەنای بۆ دەبات بێ ئەوەی هۆکار و فاکتەرەکانی ئاشکرا بکات، وێڕای ئەوەی کە هەندێ جار لەگەڵ پرەنسیپ و ئەو ئەحکامانەی کە هەن، تێك ناکەنەوە و گوزارش لە دیاردەی تێکچوونی پێوەندیە نێودەوڵەتیەکانیش دەکەن.

هەروەها دەشێ بڵێین کارێکی نادرووست و ترسناکیشە کە گوزارش لە سەرهەڵدانی قەیرانێکی توند دەکات لە پێوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا، کە پێویستە پەنای بۆ نەبرێت

---

(٩١٣) علي حسين الشامي: الدبلوماسية، ٣٥٥.

(٩١٤) ابو هيف: س. پ، ٢٣٤.

(٩١٥) كابيه: س. پ، ١٨٠ – ١٨١.

مەگەر لە بارودۆخێکی زۆر نائاساییدا نەبێت.[٩١٦]

لەبەرئەوە "دەبێتە هۆی کۆتایی هاتنی پێوەندیە توندو تۆڵەکان...و ئەگەری پەنابردنە بەر شێوازی زۆرە ملێ و کردەوەی توندوتیژ بۆ یەکلاکردنەوەی ئەو ناکۆکیەی کە بۆتە هۆی وەرگرتنی ئەو ڕێوشوێنە ترسناکە".[٩١٧]

بەو مەزەندەیەی کە پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان دیاردەیەکی تێکچوونی سیستمی نێودەوڵەتیە، کە واتە بڕینی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان لە حاڵەتی بوونی گرژیەکی زۆردا لەوانەیە ببێتە هۆی دروستبوونی گرفتێکی گەورە لە بەردەم گەشەکردنێکی ئازاددا لە پێوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا.[٩١٨]

ئاشکرایە لە مێژوودا کورد بەوە ناسراون کە خاوەنی نەزعەیەکی سەربەخۆیین و هەموو جۆرە ملکەچی و ژێردەستەییەك ڕەتدەکەنەوە، ئەمەش بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا بەسەر تیرە و خێڵە کوردیەکانی نیشتەجێی ناوچە شاخاویەکاندا جێبەجێ دەبێت، بۆیە دەشێ بوونی ئەو هەموو قەڵا و قوللە و مەتەرێزانەی کە دروستیان کردوون بۆ پاراستنی شار و گوند و شوێنی نیشتەجێبوونیان، لێکدانەوەیەك بێت بۆ ئەو ڕاستیەی سەرەوە، هەروەها سەرهەڵدانی ژمارەیەك لە قەوارەی سیاسی کە خۆیان لە میرنشینە کوردیەکاندا دەبیننەوە لە هەردوو سەدەی چوارەم و پێنجەمی کۆچیدا پشتڕاست کردنەوەیەك بێت بۆ ئەو نەزعە سەربەخۆخوازیەی لە هەست و نەستی کورددا هەیە و ژمارەیەك لە شارنشین و گەڕیدە موسڵمانەکان تێبینی ئەو جۆرە دیاردانەیان کردووە و بەچەند ئاماژەیەکی کورت ئاوڕیان لێداوەتەوە، بەڵام بەکەڵك بوون.[٩١٩]

---

(٩١٦) کابیە: س. پ، ١٧٩ - ١٨٠.

(٩١٧) ابو هیف: س. پ، ٢٣٢.

(٩١٨)علي حسين الشامي: س. پ، ٣٥٩.

(٩١٩) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (حکیم احمد مام بکر: الکرد وبلادهم، ٢٥٧ وما بعدها).

پێوەندی میرنشینە کوردیەکان لەگەڵ بوەیهییەکاندا پێوەندیەکی دیبلۆماسیی نەبووە بەشێوەیەکی بەردەوام، بەڵکو هەندێ جار دووچاری گرژی بۆتەوە، لە ئەنجامی ناکۆکی نیوان بەرژەوەندیەکانیان و هەوڵی بوەیهییەکان بوو بۆ فراوانکردنی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆیان لە سەردەمی هەندێ لە فەرمانڕەواکانیان وەك (عضد الدولة)، ئەمەو وێڕای بزوتنەوە سەربازیەکانی میرنشینە کوردیەکان و هەوڵدانیان بۆ دەربازبوون لە بازنەی سیاسەتی بوەیهییەکان. ئەوەی جێی ئاماژە پێکردنە لێرەدا ئەوەیە کە هەڵوێستی بوەیهییەکان لەبەرامبەر ئەو میرنشینانەدا بەپێی سروشتی سەرهەڵدان و گەشەکردنیان و هەڵوێستی میرە کوردەکان لە ئاست دەسەڵاتی بوەیهییەکاندا جیاوازی هەبووە، بۆ نموونە پێوەندی سیاسی بوەیهییەکان شەقڵێکی دیبلۆماسیی لە کاتێکدا سروشتی جەنگی بەخۆوەگرتبوو لەگەڵ میرنشینی مەروانیدا لە سەردەمی دامەزرێنەرەکەی میر (باد)ی کوردی ئەمەش بە تەبیعەتی حاڵ دەگەڕێتەوە بۆ ئاشنایەتی سیاسی نێوان بوەیهییەکان و عەنازیەکان کە لەو ماوەیەدا گەشەی کردبوو، ئەمە لەلایەك، لە لایەکی ترەوە، بۆ جیاوازی بەرژەوەندیەکانیان لەگەڵ میر (باد)ی کوردیدا، لەڕووی هەوڵە بەردەوامەکانی لەلایەن ئەمەی دواییان بۆ دەربازبوون لەسەرجەم ئەو لەمپەر و گیروگرفتانەی کە دەبنە بەربەست لە بەردەم ئازادی جوڵانەوەکانی لە نێوچەی دیاربکر و جزیرەدا.[920] ئەمەو وێڕای ئەو پێوەندیە دیبلۆماسییانەی نێوان هەردوو لایەنی کوردی و بوەیهی.[921] کە زۆری نەخایاند، و هەندێ جار گرژی و ئاڵۆزی دەکەوتە نێوانیان لە ئەنجامی تەماحی میرە کوردەکان لە دەرفەت هێنانیان لە هەلومەرجی سیاسی نێوچەکە، بۆ فراوانکردنی سنووری دەسەڵاتیان و سەپاندنی باج و سەرانە لەسەر ڕێگەی کاروانی بازرگانیەکان بۆ بوژانەوەی ئابووری میرنشینەکەیان،[922] ئەم مەسەلانە لەگەڵ ویست و ئارەزووی

---

(٩٢٠) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (قادر محمد حسن: الامارات الکردیة، ٩٣).

(٩٢١) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: بەشی دووەمی ئەم توێژینەوەیە.

(٩٢٢) مسکویە: تجارب الامم، ٢/ ٢٧٠ : ابن الاثیر، ٥/ ٣٦٨.

بوەیهییەکاندا یەکی نەدەگرتەوە، چونکە ئەوان مەبەستیان بەتەنها داگیرکردنی نێوچە شاخاویەکان نەبوو، بەڵکو گەرەکیان بوو دەست بەسەر تەواوی خیلافەتی عەبباسیەکاندا بگرن، ئەمەش بەفیعلی هاتەدی.

بێدەنگبوونی بوەیهییەکان لەو چالاکیە سەربازیانەی کە میر (حسنویه الكردي) لە بارودۆخێکی دیاریکراودا پێی هەڵدەستا دەگەڕێتەوە بۆ سەرقاڵبوونیان بە شەڕ و ململانێکانیان لەگەڵ دوژمنەکانیاندا، بۆیە چاوەڕوانی دەرفەتێکی لەباریان دەکرد بۆ ئەوەی سنوورێك بۆ دەسەڵاتی میری کوردی دابنێن، کاتێك ناکۆکی کەوتە نێوان میر (حسنویه الكردي) و حاکمی نەهاوەند (سهلان بن مسافر) [٩٢٣] لە ساڵی (٣٥٩ك/ ٩٦٩ز)دا، ئەو هەلە بۆ بوەیهییەکان ڕەخسا، کاتێك ناکۆکیەکان بەڕادەیەك قووڵ بووە تا کار گەیشتە ئەوەی (سهلان بن مسافر) جەنگی لە دژی میر (حسنویه کوردی) ڕاگەیاند، بەڵام لەو شەڕەدا (سهلان بن مسافر) بەخۆی و ئەو دەیلەمیانەی لەگەڵیدابوون شکستیان هێنا و پاشەکشەیان کرد بۆ شوێنێك تا خۆیانی تێدا پەنا بدەن، بەڵام (حسنويه الكردي) لە هەر چوار لاوە گەمارۆی دان و ئاگری بەردایە دەوروبەری سەربازگەکەیان، گەرمای ئەو ئاگرە تینی بۆ سوپاکەی هێنا، کاتەکەش وەرزی هاوین بوو، بۆیە ناچاربوون داوای سەلامەتی و ئەمان بکەن، ئەوەبوو (حسنويه الكردي) دڵی پێیان سوتا و ئەمانی پێ بەخشین. [٩٢٤]

لەڕاستیدا یارمەتیدانی (نصر الدولة) لەم سات و کاتەدا تەنها لە ترسی زۆرداری بێ ئامانی سەلجوقیەکان بووە، چونکە پێوەندیەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی دۆستەکی و بێزەنتی باش بوو، بەڵام ئەم کارە ببووە هۆی تێکچوونی ئەو پێوەندیە دیبلۆماسییەی نێوانیان.

سەبارەت بە پێوەندیەکانی نێوان میرنشینی مەروانی و دەوڵەتی فاتمیەکان ئەوا لە

---

(٩٢٣) ابن الفوطي: تلخيص معجم الآداب في معجم الالقاب، ج ٤/ م١/٤٣٤.

(٩٢٤) مسكويه: تجارب الامم، ٢٧١/٢؛ ابن الاثير: الكامل، ٥/ ٣٦٨؛ بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (حسام الدين علي غالب:الكرد، ١٣٥-١٣٧).

نێوان هەڵکشان و داکشاندا بوو (المد والجزر) پێوەندیەکان ئاڵۆز و ناجێگیربوون و بەندبوون بە بەرژەوەندی کاتیەوە، پشتیان بە هیچ ڕێکەوتننامەیەکی عەقاندی یاخود ئیتنییەوە نەبەستبوو، کەواتە گومان لەوەدانیە کە بڵێین، ناکرێت میر (نصر الدولة) و میرنشینەکەی بخەینە نێو بازنەی بانگەوازی فاتمیەکان، جا پاساو و مشتومڕ و باس وخواسی ڕابەرانی فاتمیەکانەوە هەر چیەك بێت، چونکە (نصر الدولة) ناتوانێت ڕێگە بدات بەو ڕێبازە ئیتنیە لە میرنشینەکەیدا بڵاوبێتەوە، بەدەر لەوەی لەسەر مینبەرەکانەوە دانیشی پێدانراوە، ئەمەش بەهۆی دابڕانی لەگەڵ ڕێبازی سوننیدا کە بوونی لە میرنشینەکەیدا دەگەڕێتەوە بۆ مەرجەعیەتەکەی لە بەغدای پایتەختی خیلافەتی عەبباسییەوە بەو ئیعتبارەی کە خەلیفە مەرجەعی باڵای ڕێبازی سوننیە، سەرەڕای ئەوەی کە زۆربەی ڕەعیەتەکەی کورد و ئەو موسڵمانانەی تریش بوون کە لەسەر ڕێبازی سوننە بوون.(٩٢٥)

هەروەها خاڵێکی گرنگ هەیە نابێت لەیادی کەین، ئەویش ئەوەیە کە زۆربەی ئەو میرنشینە عەرەبیانەی کە لە دەوروبەری بیابان پەیدابوون و توانیان دەست بگرن بەسەر هەندێ شاری وەك (موسڵ و حەلەب و حیللە و تەرابلس) کە بوونە شیعە وەك، (حەمدانیەکان و عوقیلیەکان و مەزیدیەکان)، بە پێچەوانەی میرنشینە کوردیەکانەوە، وەك، (حسنویە و عناز و هذبانی و مروانی و شدادی...هتد) کە هەر بە سونیەتی مانەوە، وێڕای هەندێ سیفاتی هاوبەش کە هەردوولا (کوردو عەرەب) پێکەوە کۆدەکاتەوە، وەك کۆچەری و سیستمی خێڵەکی و گەلێکی تریش.

بەرژەوەندیەکان دووریەکان نزیکدەکاتەوە نەك ڕێبازە ئیتنیەکان، ئەمەش بۆ سروشتی پێگەی جوگرافی میرنشینەکان دەگەڕێتەوە، ئەوەتا دەبینین عەرەبەکان مامەڵە و هەڵسوکەوتیان لەگەڵ نێوەندە شیعیەکاندا لە (نەجەف و کەربەلا) بەهێزتر بووە بەهۆی نیشتەجێبوونیان لەو نێوچانەدا، بەڵام کورد بەهۆی دووریان لەو نێوچانەوە و،

---

(٩٢٥) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: پاشکۆی ژمارە (٣).

ئاوێتەبوونیان لەگەڵ ڕێبازی شیعیدا بەو ڕادەیە نەبووە، ئەمەش وایکردووە کە زیاتر بەڕێبازی سوننیەوە پەیوەست بن. بانگەوازی (بساسیری) ڕۆڵی گەورەی هەبوو لە ناچارکردنی میر (نصر الدولة) لە پشت کردنە عەبباسیەکان و ڕاگەیاندنی پشتیوانی خۆی بۆ فاتمیەکان،[٩٢٦] بەدرێژایی یەكساڵی تەواو هەموو لایەك پێشبینی ئەوەیان دەکرد کە خیلافەتی عەبباسی لاوازبووە، تەنها بانگەوازی (بساسیری) بۆ میرەکانی جزیرەی فوراتی کە وتار بۆ فاتمیەکان بدەن و بەگەیشتنی بانگەواز کاری فاتمی شیرازی بۆ (الرحبة)،[٩٢٧] وایکرد کە تەرازووی هێزەکان لە بەرژەوەندی فاتمیەکان و پشتیوانانیان لە میرنشینە عەرەبیەکان بشکێتەوە، ئەوەبو وایکرد (نصر الدولة) ملکەچی خۆی بۆ خەلیفەی فاتمی (المستنصر بالله)* لە ساڵی (٤٥٠ك/١٠٥٨ز)،[٩٢٨] ڕابگەینێت، و پێوەندیەکانی یاخود پشتیوانی خۆی بۆ خیلافەتی عەبباسی بپچڕێنێت، لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە ملکەچ بوون بۆ خیلافەتی فاتمیەکان بەدەر لە هەڵوێستێکی سیاسی هیچی تر نەبوو کە (بساسیری) بە حوکمی ئەو هێزە توانایەی بەسەر میرنشینەکاندا هەیبوو، لە ناویشیاندا میرنشینی مەروانی، ئەمە گۆڕانێکی مەزهەبی نەبوو بۆ میر (نصر الدولة)یان بۆ ڕەعیەتەکەی، بەڵام بە نەمانی بانگەوازی (بساسیری) کە لەلایەن سوڵتانی سەلجوقی (طغرل بەگەوە)

---

(٩٢٦) ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ٥/ ١-٢.

(٩٢٧) ابن عبدالحق: مراصد الاطلاع، ٦٠٨/٣.

* المستنصر بالله: ناوی (المستنصر ابو تميم معد)ە کوڕی خەلیفە (الظاهر الفاطمي)ە، لە ساڵی (٤٢٧ك/١٠٣٥ز) لەتەمەنی (٧) حەوت ساڵیدا بەیعەتی پێدرا، زیاد لە (٦٠) شەست ساڵ حوکمڕانی وڵاتی مصر بوو، لەو ماوەیەدا ملکەچی زۆری بۆ ڕاگەیاندرا لە (صقلیە والیمن والحجاز والموصل) جگە لە بەغدا کە نزیکەی یەك ساڵ وتار بەناوی ئەوەوە دەخوێندرایەوە. (حسن ابراهيم حسن: تاريخ الاسلام، ١٦٨/٤).

(٩٢٨) ابن الاثير: الكامل، ١١٩/٦، ٢٠٣ ؛ ابن الوردي: تاريخه، ٣٥٢/١ ؛ الذهبي: العبر، ٢٩٥/٢.

تەفر و توناکرا و گەڕانەوەی هەیبەت و شکۆمەندی بـۆ خیلافـەتی عەبباسـی (نـصر الدولة) هەڵسا بەگێڕانەوەی خوتبە بۆ خەلیفەی عەبباسی.

هۆكارەكانی پچڕانی پێوەندییە دیبلۆماسییەكان

پـچڕانی پێوەندیـە دیبلۆماسـییەكان تـەنها كۆتـایی هـاتنی ئـەركی نێـردە و ئەندامەكانی نیە، بەڵكو داخستنی تەواوی نێردە هەمیشەییەكانیشە، بەڵام ئەو پچڕانە بەو مانایە نایەت كە هەنـدێ لـەو دەسـتور و ئەحكامانـەی بەمەبەسـتی ڕێزگـرتن و پاراستنی بەرژەوەنـدی وڵاتـان و ڕعایاكانیـان داڕێـژراون فـەرامۆش بكـرێن و بخرێنـە پشتگوێ، ئەگەر نا شەڕ و پێكدادان بەرپا دەبێت.[929]

گەلی هۆكار هەن كە دەبنە پچڕانی پێوەندیـە دیبلۆماسـییەكان وەك، ئـەو كـردەوە نادرووستانەی دەوڵـەت یـاخود ئەنـدامانی نێـردە دیبلۆماسـییەكان ئـەنجامی دەدەن، بەتایبەت ئەوانەی كە پێچەوانەی شێوازی دیبلۆماسییە یاخود ئـەو هەڵـسوكەوتانە و ئـەو كردەوانـەی كـە زیـان بـە سیـستمی حەصـانات و امتیـازاتی دیبلۆماسـیی دەگەیەنێت.[930] جگە لەوە هۆكاری دیكە هەن پێوەندیان بە مەسەلەی تۆڵەسـەندنەوە و منشار و ناڕەزایی و مامەڵەكردن بەهەمان شێوەوە هەیە، یاخود ئەوانەی پێوەنـدیان بە سزای بەكۆمەڵەوە هەیە، دوای ئـەوە كۆمـەڵێك هۆكـاری دیكـە هـەن پێوەنـدیان بەدەستدرێژی كردنە سەر خەڵكەوە یان ڕەعایەكانە و یاخود بەماڵ و داراییـەوە هەیـە، یـاخود پێوەنـدیان بـە پێـشێلكردنی پەیماننامەیەكـەوە یـاخود بـە پرۆتوكـۆلێكی نێودەوڵەتی یاخود پێـشێلكردنی سـەروەری هەرێمێكـەوە هەیـە، ئەمانـە و سـەرەڕای هۆكارەكانی سوكایەتیكردنی ڕاستەوخۆ بە دەوڵـەت و برینـداركردنی هەیبـەتی ئـەو دەوڵەتە، یاخود ئەوانەی پێوەندیان بە جیاوازی ئایـدۆلۆژی یـاخود سیاسـیەوە هەیـە، یاخود ئەوانەی پێوەندیان بە بەرژەوەندیە هەستیارەكانی دەوڵەتەوە هەیە.[931]

---

(٩٢٩) علي حسين الشامي: الدبلوماسية، ٣٥٩؛ سموحي فوق العادة: الدبلوماسية، ١٢٢.

(٩٣٠) كابيە: س. پ، ١٧٨– ١٨٣؛ ابو هيف: س. پ، ٢٣٢ – ٢٣٦.

(٩٣١) علي حسين الشامي: س. پ، ٣٦٠.

بایەخ و گرنگی پۆلێنکردنی ئەو هۆکار و فاکتەرانە هەر چۆنێك بێت، دەبێ بەشێوەیەکی تایبەت ئاماژە بەو هۆکارە شاراوانەی پشت پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان بکەین، کە پێویستە هۆکارەکان روون و ئاشکرابن، و دەوڵەتیش مەبەستی خۆی لەو پچڕانە بخاتە روو.[932] ئەو هۆکارانەی لەسەرەوە ئاماژەمان پێکرد هەرچۆنێك بن دەبێ دیسانەوە ئاماژە بەگرنگترین ئەو هۆکارانە بکەینەوە کە ئەوانەن پێوەندیان بە جەنگەوە هەیە، و ئەوانەش کە پێوەندیان بە گۆڕینی سیستمی دەسەڵاتەوە هەیە، بە ڕێگەیەکی نا دەستوری بێت لە ڕێگەی کودەتاوە بێت کە مەسەلەی دانپیانان یاخود دانپیانەنان بەو حکومەتە تازەیەوە دەخاتە ڕوو، ئەو هۆکارانە تەنها کاریگەریان لەسەر یەکخستنی تەواوی چالاکیەکانی نێردە (البعثة)کە و داخستنی نەبێت، بەڵکو ڕەنگە کاریگەری ڕاستەوخوی لەسەر چالاکی هەموو دەوڵەت ببێت، یاخود سەرجەم ئەو پێوەندی و پرۆتوکۆلانەش بگرێتەوە کە لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا بەستراون لە بواری ئابووری و بازرگانی و کونسولگەریدا.

ئەو هۆکارانە دووبارە دەبنە هۆی پچڕانی بە کۆمەڵ بۆ پێوەندیە دیبلۆماسییەکان کە لە چوارچێوەی تەکەتولێکی سیاسیدا دێنە دی لە لایەن کۆمەڵێك لەو دەوڵەتانەی کە بەشێك لەو تەکەتولە یان ئەو هاوپەیمانیە پێکدێنن جا لەسەر ئاستێکی سیاسی یان سەربازی، یاخود نەتەوەییەوە بێت.[933]

لە ئەنجامی سەرهەڵدانی ناکۆکیەکانی نێو بنەماڵەی بوەیهییەکان و بڵاوبوونەوەی پشێوی لە نێوان سەربازان و سەرکردەکانیان، هەندێ لە سەرکردەکان و وەزیرەکان و تەنانەت میرەکانیش لەکاتی ڕووبەڕووبوونەوەیاندا بۆ مەترسیەکان و لە دەستدانی پۆست و پایەکانی دەسەڵاتیان ناچاربوون پەنا بۆ هەندێ لە میرەکانی کورد بەرن بۆ

---

(٩٣٢) کابیە: س. پ، ١٨٠.

(٩٣٣) کابیە: س – پ، ١٨١؛ علي حسن الشامي: س – پ، ٣٦٢.

ئەوەی خۆیان لە سایە و سێبەری ئەواندا پەنابدەن، ئەوەی کـە بۆمـان ئاشـکرا دەبێـت لێرەدا ئەوەیە، هەندێ لە مـیرە کوردەکـان لـەو ماوەیـەدا گەیـشتبوونە رادەیـەك لـە دەسـەڵات و هێزی سەربەخۆیی، توانیان ئاسایش و ئارامی لە وڵاتی خۆیانـدا بەتـەواوی مەیسەر بکەن بـەجۆرێك ببـووە پەناگەیـەکی ئـارام بۆیـان، و لـە هـەمان کاتیـشدا هۆکارێك بوو بۆ لێلکردنی بێگەردی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان، یاخود یەکێك بوو لە هۆکارەکانی پچڕانی ئەو جۆرە پێوەندیانە.

لە ساڵی (٣٨١ ك / ٩٩١ ز)دا، میر (بهاء الدولة)ی بوەیهی لەگەڵ سەرکردەکەیدا (أبو نصر خواشاذە) نـاکۆکی کەوتـە نێوانیـان و مـیر خـستیە بەندیخانـەوە،[٩٣٤] دوای ماوەیەك (أبو نصر) توانی لە بەندیخانـە رابکـات و خـۆی بگەێنێتـە (بطـائح)،[٩٣٥] ویستی پەنا-بۆ وڵاتی میر (فخر الدولة) بوەیهی لە (ری) بەرێت لە رێگەی مـیر (بـدر بن حسنویە) کە بەدر نامەی بۆ نارد و بەڵێنی پێدا هەرچـی لـە توانایـدا بێـت بـۆی بکات، (أبو نصر) لە چاوەڕوانی گەیشتنی نێردراوی بدر بوو تـا بانگهێـشتی بکـات، بەڵام مەرگ رێگەی پێنەدا و بەر لەوەی کارەکەی ئـەنجام بـدات لـە سـاڵی (٣٨٥ ك/ ٩٩٥ ز) کۆچی دوایی کرد.[٩٣٦]

کاتێك کوڕەکانی میر (عز الدولة بختیار)، (أبو نصر) و (أبـو القاسـم) لـە سـاڵی (٣٨٩ ك/ ٩٩٩ ز)[٩٣٧] شکستیان هێنا لە بەرامبەر هێزەکانی میر (بهاءالدولة) لـە شیراز، (أبو نصر) رایکرد بۆ وڵاتی (الدیلم)، بەڵام (أبو القاسم) پەنای بۆ وڵاتـی مـیر

(٩٣٤) ابن الاثیر: الکامل، ٧/ ١٥٥.

(٩٣٥) الزمخشري: الجبال والامکنة والمیاه، ٢٦.

(٩٣٦) الـروذراوري: ذیـل تجـارب الامـم، ٢٦٥/٣ – ٢٦٦ ؛ حـسام الـدین علـی غالـب: الکـرد، ص١٥٢-١٥٣.

(٩٣٧) ابن الاثیر: الکامل، ١٩٠/٧ – ١٩٣.

(بدر بن حسنويه) برد، و ماوەيەك لەلاى مايەوە و دوايى بەرەو (البطيحة) ڕۆيشت.[٩٣٨]

لە ساڵى (٣٩٣ ك/ ١٠٠٣ ز)دا (أبو العباس الضبي)،[٩٣٩] وەزيرى مير (مجد الدولة)ى بوەيهى ڕايكرد بۆ وڵاتى مير (بدر بن حسنويه) دواى ئەوەى داواى پەنابەرى لێكرد لە ئەنجامى تێكچوونى پێوەندى (أبو العباس) لەگەڵ دايكى (مجد الدولة) لەسەر مەسەلەى تاوانباركردنى بەدەرماخواردكردنى (الأصبهبذ)ى برا گەورەى دايكى (مجد الدولة)، بەرەو وڵاتى بدر ڕۆيشت و بەدريش داواى پەنابەريەكەى پەسەند كرد.[٩٤٠] هەرچەندە لە سەرەتادا دوو دڵ بوو لە پەنادانى و دەيويست هەر لە (الري) بيهێڵێتەوە تا چارەسەرى كێشەكەى دەكات لەگەڵ ئەو خاتونە (دايكى مجد الدولة)، چونكە (بدر) گەرەكى بوو ئەو پێوەنديە باشەى لەگەڵ مير (مجد الدولة) و خاتونى دايكيدا هەيەتى بپارێزێت و درێژەى پێبدات، بەڵام هەندێ لە كاربەدەستانى وڵاتى بوەيهييەكان لە ڕەى، نەخشە و پلانى ئەوتۆيان داڕشتبوو كە تێكدان و شێواندنى ئەو پێوەنديەى لێ بكەوێتەوە، يەكێك لەوانە (أبو علي الحسين بن القاسم العارض) بوو كە بە (الخطير) ناسرابوو، ئەو هانى (أبو العباس)يدا بۆ ئەوەى پەنا بۆ بەدر بەرێت تا خۆى جێگەى ئەو بگرێتەوە لە وەزارەتدا، لەڕاستيدا پلانەكەى سەرى گرت و ئەوەى بۆ هاتە دى، بەڵام دواى ئەوەى (أبو العباس) لە شارى (بروجرد) جێگيربوو، كە سەر بە هەرێمى دەسەڵاتى مير (بدر بن حسنويه) بوو، هاوڕێكانى لە دەورى كۆبوونەوە، هەموو ئەوانەش بوو بەهۆى ئەوەى كە گرژى بكەوێتە نێو پێوەنديەكانى (بدر و مجد الدولة)، بۆيە دەبينين (الخطير) مانەوەكەى لە وەزارەتدا درێژەى نەكێشا و سەرئەنجام دەستگير

---

(٩٣٨) الروذراوري: ذيل تجارب الامم، ٣/٣٢٦ – ٣٢٧؛ ابن الاثير: الكامل،١٩٨/٧؛ ابن خلدون التاريخ، ٩٨٨/٥/٤.

(٩٣٩) الثعالبي: تحفة الوزراء، تح: ابتسام مرهون الصفار وحبيب الراوي، بغداد، ١٩٧٧م، ٥٦.

(٩٤٠) الصابي: التاريخ، ٤٤٩/٤ – ٤٥١ ؛ ابن الاثير: الكامل، ٧/ ٢١٨ ؛ ابن كثير: البداية، ١١/ ٣٥٥.

کرا، هەر لەو سەروبەندەدا کەسێکی دیکە بەناوی (أبو سعد محمد بن اسماعیل) هەوڵیدا جێگەکە (الخطیر) لە وەزارەتدا بگرێتەوە، بدر حەزی نەکرد ئەم کارە ڕووبدات، چونکە ناکۆکی و دوژمنایەتی لە نێوانیاندا هەبوو.[٩٤١] بدر دەرفەتی بوونی (أبو العباسی) وەك پەنابەر لای خۆی قۆستەوە ویستی لە ڕێگەی بەکارهێنانی سەربازیەوە (أبو العباس) بگەڕێتەوە بۆ وەزارەت، بۆ ئەو مەبەستەش سوپایەکی سێ هەزار کەسی بە سەرۆکایەتی (أبو عیسی شاذي بن محمد) ئامادەکرد، بەڵام بێ سوود بوو، (أبو سعد بن الفضل) لە وەزارەت جێگیربوو، و ماوەی دوو ساڵ لە پۆستەکەیدا مایەوە، لەدوایدا ناکۆکی کەوتە نێوان ئەو و سەربازەکانی و ناچار بوو ڕابکات، ئەویش زانی وڵاتی میر (بدر بن حسنویە) باشترین پەناگەیە، دوای ئەوەی کێشەکانی لەگەڵ میر بدردا یەکلایی کردەوە، میریش ڕێزی لێنا و گەڕاندیەوە بۆ وەزارەت، بەڵام دەرکەوت کە بدر إعترافی پێنەکرد بۆیە (الخطیر أبو علی) کەوتە دژایەتیکردنی و هەڵسا بەهاندانی خاوەن هەرێمەکانی ئەو دەوروبەرە لە دژی میر بدر، بەڵام هەوڵەکانی (الخطیر أبو علی) بێ سوود بوون، لە هۆکارە گرنگەکانی درووستبوونی تێکچوونی ڕەوشی سیاسی لە سەردەمی دەسەڵاتی بدر لە سەرەتای سەدەی (٥ك —١١ز)دا یاخیبوونی (هلال بن بدر) بوو، کە (الخطیر أبو علی) ڕۆڵی کاریگەری هەبوو لەو یاخیبوونەدا.[٩٤٢] بەم جۆرە دەبینین ئەوی میر بدر پێی هەستا لە ڕووی داڵدەدانی هەڵاتوان لە کۆشکی بوەیهییەکانەوە لە (الری) کاریگەری خراپی هەبوو لەسەر پێوەندی نێوان بدر و بوەیهییەکان، پەنادانی ئەو پەنابەرانەی باسمانکرد بۆ میرنشینەکەی و پیلانگێڕانی هەندێ لە وەزیرە دەسەڵاتدارەکان کاریگەری زۆری هەبوو لە تێکچوونی ئەو پێوەندیانەدا، بەڕادەیەك دەتوانین بڵێین دەسەڵاتی بوەیهییەکان لە (الری) دووچاری پشێویەکی زۆر بوو لە دوای مردنی میر (فخر الدولة)، ئەوەبوو دەسەڵاتی شەرعی

---

(٩٤١) الصابي: التاریخ، ٤٥٣/٤ — ٤٥٤.

(٩٤٢) الصابي، س—پ،٤٥٥—٤٥٩؛حسام الدین علی غالب: الکرد،١٥٦—١٥٧.

دابەشبوو لە نێوان میر (مجد الدولة) و دایکی (شیرین خاتون)، ئەمەش بوو بەهۆی ئەوەی کە لەو بەینەدا وەزیرەکان ببنە خاوەن دەسەڵاتێکی گەورە لە سیاسەتی دەوڵەتدا.

میر (أبو الشوك الكردي) داڵدەی وەزیری بوەیهی (أبو سعيد بن عبد الرحيم)ی دا،[943] دوای ئەوەی وەزارەتەکەی میر (جلال الدولة)ی جێهێشت، لە ئەنجامی دروستکردنی ئاژاوە و پشێوی لەلایەن سەربازانی میر (جلال الدولة) و لاوازی ڕۆڵی میر لە بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات و دواتر تێکچوونی ڕەوشی وەزارەتەکەی، وەزیر وەك پەنابەر لای میر (أبو الشوك) مایەوە تا کێشەکە چارەسەرکرا و دواتر جارێکی دیکە گەڕایەوە بۆ وەزارەتەکەی.[944] ئەمەش بەڵگەیەکە بوونی جۆرێك لە گرژی نێوان میر (أبو الشوك) و میر (جلال الدولة) دەسەلمێنێت. دوای مردنی میر (جلال الدولة) میری بوەیهی لە ساڵی (٤٣٥ ك/١٠٤٤ز)دا سەربازی لەشکرەکەی لە دەوری کوڕەکەی (الملك العزيز أبو منصور) کۆبوونەوە و ملکەچی خۆیان بۆ فەرمانەکانی دووپاتکردەوە، بەو مەرجەی پارەو پوڵیان پێببەخشێت لە بەرامبەر ئەو متمانەیە (البيعة)دا، بەڵام (العزيز) داواکەیانی جێبەجێ نەکرد، بۆیە بەرهەڵستکارە نەیارەکە (أبو كاليجار)کە خاوەنی ئەهواز بوو، ئەو دەرفەتەی قۆستەوە و نامەی بۆ سوپا و سەربازەکان نووسی و بە پارە و ماڵ فریوی دان و ملکەچی فەرمانەکانی خۆی کردن، عزیز ناچاربوو ڕابکات و پەنای بۆ هەندێ لە میرەکانی ئەو دەوروبەرە برد، بەڵام لای هیچیان جێگیر نەبوو، لەبەرئەوە بڕیاریدا داوای پەنابەری لە میر (أبو الشوك الكردي) بکات بەڵکو داواکەی قەبوڵ بکات، چونکە پێوەندی زاوایەتی (المصاهرة) لە نێوانیاندا هەبوو.

---

(٩٤٣) الصفدي: الوافي بالوفيات، ٨١٣.

(٩٤٤) ابن الاثير: الكامل، ٩١٨ : ابن خلدون، التاريخ، ٩٣٢/٤/٣: حسام الدين علي غالب: الكرد،٢١٢-٢١٣.

بـەڵام مـیر داوای پەنابەریەکـەی قـەبوڵ نـەکرد و ناچاریـشیکرد کـچەکە تـەڵاق بدات.[٩٤٥]

میر (أبو الشوك) ئەو هەڵوێستەی لەپای ئەوەبوو دەیویست پێوەنـدی دیبلۆماسـیی لەگەڵ (أبوکالیجار) ببەستێت، کە دواتر بوو بە میری عێـراق، لەبـەر ئـەوەبوو داوای پەنابەری نەیارەکەی ڕەتکردەوە. دوای ئەوە (الملك العزيز) چوو بۆ لای (إبراهيم ينـال) و هەوڵی بەدەستهێنانەوەی دەسەڵاتەکەی دایـەوە، و چـووە نـاو بەغـداوە بـە مەبەسـتی ئەنجامدانی کودەتایەکی سەربازی، بەڵام هەر زوو پلانەکەی ئاشکرابوو، بۆیـە بڕیاریـدا خۆی بگەێنێتە میر (نصر الدولة) وەك پەنابەر ماوەیەك لەلای مایـەوە تـا لـە سـاڵی (٤٤١ك/١٠٤٩ ز)دا لە شاری میافارقین کۆچی دوایی کرد.[٩٤٦]

دوای ئەوەی میر (أبو علي الحسن بـن مـروان) تـوانی هـەردوو شـاری میافـارقین و ئامەد لە شەڕ و مەترسی حەمدانیەکان بەدوور بگرێت، هەوڵیـدا پێگـەی دەسـەڵاتی خۆی لەو دوو شارەدا قایم بکات بەهۆی پەیڕەوکردنی سیاسەتێکی ژیرانە، ئەویش خۆی لە قایلکردن و ڕێکەوتندا دەبینیەوە کە لەگـەڵ چـین و توێـژە جیاوازەکـانی کۆمـەڵدا ئەنجامی دەدا، بەڵام ئەو سیاسەتەی سەرکەوتنی بەدەست نەهێنا لە میافارقین تا ساڵی (٣٨٤ ك/٩٩٤ز)، ئەم بارودۆخەش وای لێکرد کە لەلای دەرکەوان و یـاوری تایبـەتی خۆی (مـەم)[٩٤٧] سکاڵا لە دەست خـەڵکی میافـارقین بکـات دەربـارەی ناڵـەباریان و خراپی هەڵسوکەوت و مامەڵەیان لەگەڵ خۆیی و دەستوپێوەندەکەیدا، بەم شێوەیە بـۆ (مەم) هاتە گوتار: "توانام بەسەر ئەمانەدا ناشـکێت، و ئەوانـە لـە ژێـر فـەرمان و دەسەڵاتی مندا نین، و هیچ دەرەتانێکم لەگەڵیاندا نیە....".[٩٤٨]

---

(٩٤٥) ابن الاثير: الكامل، ٣٧/٨؛ابو الفداء: المختصر، ١٦٧/٢؛ ابن خلدون: التاريخ، ١٠٣٣/٥/٤، ١٠٣٥.

(٩٤٦) الصفدي: الوافي بالوفيات، ٣١٥/١٣؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص٢٢٠.

(٩٤٧) الفارقي: تاريخه، ٦٦.

(٩٤٨) م - س، ٦٦.

(الفارقي) باس لەو هۆکارە دەکات، کە وای لە دانیشتوانی میافارقین کردووە ڕقیان لە سیاسەتی میر (أبو علي بن مروان) بێتەوە، و بەم جۆرە باسی دەکات: "چونکە خەڵکی میافارقین حەزیان بە فەرمانڕەوایی (بنو حمدان) دەکرد و هیچ دەسەڵاتێکی تریان قەبوڵ نەبوو"،[949] بۆ ئەوەی ئەو مەسەلەیە پشتڕاست کاتەوە ڕووە و ئەوەی کردۆتە بەڵگە، ئەو مەیخورانەی سەرخۆش دەبوون دەست درێژیان دەکردە سەر سەربازان و دەست و پێوەندەکانی میر وەك سوکایەتی پێکردن.[950]

بەردەوام پێوەندیەکان ڕوو لە خراپبوون بوون لە نێوان هەردوولادا، ئەوەی زیاتر پێوەندیەکانی بە ئاڕاستەیەکی خراپتردا برد، ئەو ڕووداوە بوو کە دەستدرێژی تێدا کرایە سەر یەکێك لە کوڕە مامەکانی میر (أبو علي) و زۆر پەست و نیگەرانی کرد، لە کاتێکدا ئەو بە سواری ئەسپەکەی دەچێتە ناو بازاڕێك و وڵاخەکەی تەرس دەکات.... ئەمە وای لە خەڵکی بازاڕەکە کرد، کوڕە مامەکەی میر ناچار بکەن کە خودی خۆی ئەو تەرسە پیسابیە پاکبکاتەوە و فڕێی بدات،[951] فارقی دەربارەی ئەو ڕووداوە بەم جۆرە ڕای خۆی دەردەبڕێ: "هەر کاتێك سەربازێك یاخود کوردێك دەستدرێژیەك بکاتە سەریان لە نێوەندی بازاڕدا ئەو کەسە ڕووبەڕووی لێدان دەبێتەوە تا نزیکی مەرگ بێ ئیزنی میر و والی".[952]

ئەو ڕووداوە وای لە میر کرد کە بیر لە سەرکوتکردنیان بکاتەوە، بۆ ئەو مەبەستە ڕاوێژی بە (مەم) کرد بۆ ئەوەی پلانێك دابڕێژێت تۆڵەی بەرودوایان لێبکاتەوە، بەڵام وەڵامی (مەم) ئەوەبوو: "تۆ ئەو توانایەت نیە بتوانیت هیچ کردەوەیەك لە دژیان ئەنجام

---

(٩٤٩) تاريخ الفارقي، ٦٦.

(٩٥٠) هـ. س، ٦٦.

(٩٥١) الفارقي: هـ. س، ٦٧.

(٩٥٢) هـ. س، ٦٧.

بدەیت، ئەوەی پێویستە تەنها ئارامگرتنە". [٩٥٣] کاتێك میر سوور بوو لەسەر مەسەلەکە، مەم پلانێکی بۆ دانا.

پلانەکەی (مەم) بریتیبوو لەوەی چاوەڕوانی ڕۆژی جەژن بێت کە جەژن هات و خەڵك دەرچوونە دەرەوەی شورەی شار بۆ نوێژکردن، ئەو کاتە دەرگەی شوراکەیان لەسەر داخات، دوای ئەوە دەتوانێت ئەو کەسەی مەبەستیەتی بکوژێت یاخود دەستگیری بکات. [٩٥٤]

کاتێك جەژن هات میر پلانەکەی جێبەجێ کرد، و خەڵکەکەی فریودا، و واخۆی نیشاندا کە دەیەوێ بچێتە دەرەوەی شار بۆ نوێژکردن وەك نەریتێکی باو لەو سەردەمەدا، یەکەم ڕێوشوێنێك گرتیە بەر، خستنەخوارەوەی شێخی شارەکە بوو لەسەر شوراکەوە کە ناوی (محمد بن أبو الصقر)بوو، [٩٥٥] و کوشتنی کۆمەڵێك لە کەسانی نزیکی شێخ و دەرکردنی کۆمەڵێکی دیکە لە شارەکە، بەم جۆرە توانی کۆنترۆڵی شارەکە بکات و دەسەڵاتی خۆی تێدا بچەسپێنێت بەجۆرێك خەڵکەکەی چاوترسێن کرد لەو شارەدا هیچ کەسێك توانای بەربەرەکانی نەبوو لە ئاست میردا، و ڕەوشی ئارامی و ئاسایش بەرقەرار بوو تا کۆتایی سەردەمەکەی. [٩٥٦]

ئەوەی ئاشکرایە، خەڵکی شاری میافارقین کورد نەبوون، بەڵکو تەنها چینی دەسەڵاتدا کە بریتی بوون لە میر و بنەماڵە و دەست و پێوەندەکانی لە سەربازان کوردبوون. ئەمەش بە ڕوونی لە ئاماژەکەی (الفارقي) لەیەك لە خاڵەکانی ناکۆکی نێوان میر و دەست و پێوەندەکانی لەلایەك و خەڵکی شاری میافارقین لەلایەکی ترەوە دەردەکەوێت:

---

(٩٥٣) هـ. س، ٦٧.

(٩٥٤) الفارقي: تاريخه، ٦٧: ابن الاثير: الكامل، ٥/ ٤٨٥ : ابن خلدون، العبر، ٣١٦/٤.

(٩٥٥) ابن الأثير ئاماژەی بەوە داوە کەوا (کوردەکان جلوبەرگی خەڵکیان بردووە)؛ بڕوانە الكامل، ٤٨٥/٥.

(٩٥٦) الفارقي، تاريخه، ٦٧.

"هەر كاتێك سەربازێك یاخود كوردێك دەستدرێژی بكاتە سەریان لە نێوەندی بــازاڕ ڕووبەڕووی لێدان دەبێتەوە تا نزیكی مەرگ...وە باسمان كرد".[957]

(٩٥٧) الفارقي، تاريخه، ٦٧.

شوێنەوارەکانی پچڕانی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان

ئەگەر پچڕانی پێوەندییە دیبلۆماسییەکان ڕێوشوێنێکی یەك لایەنە بێت و گوزارش لە ئیرادەی ئەو دەوڵەتە بکات کە بڕیاری لەسەر داوە، ئەوا لە هەمان کاتیشدا ڕێوشوێنێکی إستنسابی مەترسیداریشە، چونکە دەبێتە هۆی درووستکردنی بارودۆخێکی نوێ، کە شوێنەوار و کاریگەری نەك تەنها لەسەر ڕاگرتنی چالاکی یەکجارەکی نێردە دیبلۆماسییەکە و داخستنی یەکجارەکی سەبارەت بەو دەوڵەتەی ئەو بڕیارەی وەرگرتووە دەبێت، بەڵکو کاریگەری لەسەر ڕاگرتن و کۆتایی هاتنی چالاکی نێردە دیبلۆماسییەکەی ئەو دەوڵەتەش دەبێت کە ئەو بڕیارەی پێگەیشتووە، یاخود بە واتایەکی دیکە ئەو ڕێوشوێنە بە تەنها کاریگەری لەسەر نێردەکە و ئەندامەکانی هەردوو دەوڵەتەکە نابێ و بەس بەڵکو کاریگەری سلبی لەسەر چالاکی هەردوو دەوڵەتی پێوەندیدار دەبێت بەشێوەیەکی گشتی. ئەمەش لە میانەی ئەو شوێنەوارانەوە دەردەکەوێت کە لە بڕیاری ئەو پچڕانەوە سەرهەڵ دەدەن، جا چ لەسەر ئاستی نێردە و ئەندامەکانی (البعثة وأعضائها) یاخود لەسەر ئاستی هاوڵاتیانی (الرعایا) و پێوەندیەکانی تری نێوان هەردوو دەوڵەتەکە بێت.

بەڵام سەبارەت بە چارەنووسی نێردەکە و ئەندامەکانی، کاتێك پێوەندیەکانی دەپچڕێت سەرجەم چالاکیەکانی نێردەکە دەوەستێت و دادەخرێت، و ئەندامەکانیشی هەرێمەکە جێدێڵن. لەم حاڵەتەدا، هۆکارەکانی ئەو پچڕانە هەرچییەك بێت، سیستمی حەصانات و إمتیازاتە دیبلۆماسییەکان هەرگیز ناوەستێت یاخود کۆتایی پێنایەت، وێڕای وەستانی ئەرکە دیبلۆماسییەکان و داخستنی نێردەکە.

سەبارەت بە شوێنەوارەکانی پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان لەسەر پێوەندیە نێودەوڵەتیەکانی دیکە، لێرەدا جیاوازی نێوان پچڕان و حاڵەتی جەنگ و حاڵەتی هەڵپەساردن و حاڵەتی گۆڕانی ڕژێمی دەسەڵاتدار بەدەردەکەوێت، لە حاڵەتی جەنگدا

بەتەنها پێوەندیە دیبلۆماسییەکانناپچڕێن و بەس، بەڵکو کاریگەری لەسەر تەواوی پێوەندیە نێودەوڵەتیەکانیش دەبێت، هەموو پێوەندیە ئابووریە بازرگانیەکان و هاتووچۆ و (المواصلات) گەیاندنەکان (الأتصالات) و پێوەندیە کونسولیەکان پەکیان دەکەوێت و ڕادەوەستن، و پرۆتۆکۆلە دووقۆڵیەکان ڕۆڵ و کاریگەری نامێنێت، بەڵام لە حاڵەتەکانی تردا، بەتایبەت پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان، کاریگەری لەسەر ئەو پێوەندیە نێودەوڵەتیانەی دیکە نابێت، مەگەر هۆکاری پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان جەنگ بێت.[958]

ئەو سیاسەتە ژیرانەیەی کە میر حسنویە لە ژیانیدا پەیڕەوی کرد میرنشینەکەی بەدوورگرت لە زۆرێك لەو ململانێ و ناکۆکیانەی کە ئاسایی لە نێوان کوڕان و خزمەکاندا ڕوو دەدەن، بەڵام بە مردنی و بەجێنەهێشتنی وەسیەتنامەیەك لەدوای خۆی سەبارەت بە دەستنیشانکردنی یەکێك لە کوڕەکانی لەدوای خۆی بۆ ئەوەی فەرمانڕەوایی میرنشینەکەی بگرێتە ئەستۆ بوو بەهۆی ئەوەی کە ناکۆکی شەخسی لە نێوان کوڕەکانیدا سەرهەڵدا،[959] لە لایەکی ترەوە (عضد الدولة) ئەو دەرفەتەی لەدەست خۆی نەدا، کە لە دوای مردنی حسنویە بۆی ڕەخسا تا جارێکی دیکە بێتەوە جوڵە بەمەبەستی نەهێشتنی میرنشینی حسنویە کە زۆرجار ئەوانیش دەرفەتیان لە ناکۆکیە شەخسیەکانی نێوان کوڕانی خێزانی بوەیهییەکان دەهێنا بۆ بەهێزکردنی پێگەی خۆیان و چەسپاندنی دەسەڵاتیان بەسەر بەشی هەرە زۆری هەرێمی چیاکاندا کە خاوەن سامانێکی زۆر گەورەبوو، لە خۆشیاندا (عضد الدولة)، دەمی ئاوی دەکرد بۆی،[960] تا هەلێکی بۆ بڕەخسێت و بیخاتە سەر سنووری قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆی. ئەوەی زیاتر هەلۆیستی کوڕەکانی حسنویەی لاوازکرد، ئەو ناکۆکی و دووبەرەکییە بوو کە کەوتە نێوان هاوپەیمانەکانیشیان، لەبەرئەوە (عضد الدولة) دەستیکرد بە جموجۆڵ

---

(٩٥٨) کابیە: س. پ، ١٨٠؛ علي حسين الشامي: س. پ، ٣٦٥– ٣٦٧.

(٩٥٩) مسکویه: تجارب الامم، ٤١٥/٢.

(٩٦٠) مسکویه: تجارب الامم، ٤١٥/٢ – ٤١٦.

و جێبەجێکردنی هەڵی لەناوبردنی میرنشینی حسنویە، هەر بۆ ئەو مەبەستە خەزنەدارەکەی خۆی (أبو نصر خورشيد يزديار)ی نارد بۆ لای هەر یەکێك لە (فخر الدولة) و (مؤيد الدولة) و (قابوس بن وشمكير)[961] و نامەی تایبەتی بۆ ناردن بەئومێدی ئەوەی ناکۆکیەکانیان چارەسەر بکەن و کێشە و گرفتەکانیان وەلا بنێن، تا هەموو هێز و تواناکان یەکبخرێن بۆ بەرەنگاربوونەوەی کوڕەکانی (حسنويە) و دەست بگرن بەسەر تەواوی وڵاتەکەیاندا، بەتایبەتی ئەو ناکۆکی و دووبەرەکیەی لە نێوانیاندا سەری هەڵدا، بوو بەهۆی ئەوەی هەندێکیان خۆیان بدەنە پاڵ (عضد الدولة)، لە نێویاندا (بەختیار بن حسنويە) بوو کە دەستی بەسەر (قەڵای سرماج)دا گرت، کە هەرچی پارە و سەروەت و سامانی باوکی هەبوو لەناو ئەو قەڵایەدا بوو، چونکە قەڵاکە هی باوکی بوو، بەختیار پێوەندی بە (عضد الدولة)وە کرد و ملکەچی خۆی بۆ ئاشکرا کرد، لە دوایدا ڕایەکەی گۆڕی، لە کاتێکدا هەندێ لە براکانی: (عبد الرزاق) و(أبو العلاء)، و (أبو عدنان)، چونە پاڵ (فخر الدولة)، و خۆیان گەیاندە لای لە هەمەدان، ئەویش گرتنیە خۆی و ڕێزی لێگرتن و هیچ گوێی بە بانگەوازی (عضد الدولة)ی برای نەدا سەبارەت بە یەکخستنی هێزەکانیان بۆ نەهێشتنی میرنشینە کوردیەکە.

لەبەرئەوە هەر بەزوویی (عضد الدولة) سوپایەکی گەورەی تەیارکرد کە کۆمەڵێك لە سەرکردەی مەیدانی هاوکاری بوون و بەرەو هەرێمی چیاکان پێشڕەویان کرد.[962]

هەر کە سوپاکە لە هەمەدان نزیکبۆوە، سەرکردەکانی (فخر الدولة) و وەزیرەکەی و پیاوانی حسنويە، داوای پەنادانیان لە (عضد الدولة) کرد، بەمەش (فخر الدولة) لاوازبوو و کەسی وای بەدەورەوە نەما، هەمەدانی بەجێ هێشت و بێ بەرگری سوپای (عضد الدولة) هاتە ناوی و بەرەو وڵاتی (دەیلەم) هەڵات، دواییش بەرەو (گرگان)

---

(٩٦١) ابن الاثير: الكامل، ٥/٤٤٥-٤٤٦ ؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ١/٣٥٠.

(٩٦٢) الروذراوري: ذيل تجارب الامم، ٣/١٠ ؛حسام الدين على غالب:الكرد،١٤١-١٤٢.

پەنای برد بۆ (قابوس بن وشمکیر) برد، (عضد الدولة)ش دەستی گرت بەسەر هەموو ئەو ناوچانەی لەژێر دەستی (فخر الدولة)دا بوون لە هەمەدان و ڕەی و ئەو ناوچانەی نێوانیشیان و سپاردی بە براکەی (مؤید الدولة). کە ئاشت بووە لە گەڵی و کوردی بە جێنشین و جێگری خۆی لەو وڵاتانەدا.(٩٦٣)

ئینجا (عضد الدولة) بەرەو وڵاتی حسنویە بەرێکەوت، و توانی نەهاوەند و دینەوەر داگیر بکات، و لەشکرێکیشی بەسەرکردایەتی (أبو الوفا طاهر بن محمد)ی لە مانگی (ذي الحجة)ی ساڵی (٣٦٩ك/٩٧٩ز)دا نارد بۆ داگیرکردنی قەڵای سەرماج، دوای گەمارۆدانی قەڵاکە توانیان داگیری بکەن و بەختیاری کوڕی حەسنویەش دەستگیر بکەن، هەرچی ماڵ و زەخیرەیەکی ناو قەڵاکەش هەبوو بەتاڵان بردیان و دەستیانگرت بەسەر چەندین قەڵای تردا کە تابعی کوڕەکانی حەسنویە بوون و ماڵ و دەستکەوتێکی زۆریان وەك غەنیمە دەستگیربوو.(٩٦٤)

بەڵام کوڕەکانی تری حسنویە (عبدالرزاق و أبو علاء و أبو عدنان و بختیار) پێوەندیان بە یەکێك لە سەرکردەکانی (عضد الدولة) (أبو نصر خوشاذة)وە(٩٦٥) کرد لە کاتی ڕەتبوونی سوپای بوەیهی بەهەرێمی نێوان حولوان و قرمیسین (کرمانشاه)دا، یاخیبوونی خۆیان لە (عضد الدولة) ڕاگەیاند، بۆیە هەموویانی لە چەند چادرێکی سەربازگەی (خرطاه) داناو لەگەڵ هەندێ لە کەسانی نزیك بەوان لە نووسەران و پیاوماقوڵانی کورد خستینە ژێر چاودێرییەکی وردەوە لە ترسی ئەوەی نەکو ڕابکەن.

لە هەمان کاتیشدا بانگهێشتی براکانی تری کرد کە مابوون: (بدر و عاصم و عبد

---

(٩٦٣) الروذراوري: ذيل تجارب الامم، ١٠/٣.

(٩٦٤) الروذراوري هـ-س، ١٠/٣ ؛ الذهبي: العبر، ٥١٣/٤؛حسام الدين علي غالب:الكرد،١٤١-١٤٢.

(٩٦٥) ابن الاثير: الكامل، ٥١١/٥.

الملك)، لەناویاندا یەکێکیان هەڵبژارد کە (بدر) بوو، ڕێزی لێناو کردی بە سەرکردەی کوردە بەرزیکانەکان (الكرد البرزيكانيين)، و شمشێر و پشتێنی زێری کرد بەبەردا، و بە سواری ئەسپێکی زین زێرین (السرج الذهبي) خەڵاتی کرد، سەرەڕای ئەمانەش نازناوی دەرگەوانی (الحاجب)،[٩٦٦] پێبەخشی، بەڵام زرێپۆش (الدراعه)یدا[٩٦٧] هەر یەکێك لە (عاصم و عبدالملك) وەك خەڵات، سەرباری بەرگی دیباجە و شمشێری شان و سواری دوو ئەسپی زین زێڕینی کردن. لە کاتێکدا سەرجەم دەستگیراوەکان لە کوڕانی حەسنەویە و دەستوپێوەندە کوردەکانی تری کوشت و ماڵ و سەروەت و سامانەکانیشیانی بەتاڵان برد. (الروذراوری) بەم دەربڕینە ئاماژە بەو ڕووداوە دەکات: "... سەرجەم ئەوانەی دەستگیرکرابوون لە کوردەکان شمشێری خستە سەر گەردنیان و خشڵ و زێڕەکانیشی بەتاڵان برد".[٩٦٨] و لە شوێنێکی تردا دەڵێت: "سەرجەم کوڕەکانی حەسنەویەی کوشت".[٩٦٩]

ئەو خەڵاتکردنە تایبەتیەی (بەدر) کە لەلایەن (عضد الدولة)وە ئاراستەی کرا لە سەرکردایەتیکردنی کوردە بەرزیکانیەکان و دەست و پێوەندەکانی بێ دوو براکەی (عاصم و عبدالملك) ئیرەیی و ڕقیانی وروژاند، ئەوەبوو کاری کردە سەر یەکێکیان کە (عاصم) بوو، ئەویش یاخیبوونی خۆی و هەندێ لەو کوردانەی کە بەو ڕەوشە نوێیەی ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی بوەیهییەکان ڕازی نەبوون ئاشکراکرد، ئەمەش وای لە (عضد الدولة) کرد کە لەشکرێکی گەورە بەسەرکردایەتی (أبو الفضل المظفر بن

---

(٩٦٦) صبحي الصالح: النظم الاسلامية نشأتها وتطورها، ٣٠٦ – ٣٠٧.

(٩٦٧) الخطيب: معجم المصطلحات والالقاب التاريخية، ١٧٧.

(٩٦٨) ذيل تجارب، ٩/٣ ؛ ابن الاثير: الكامل، ٤٣٩/٥.

(٩٦٩) الروذراوري: ذيل، ١٢/٣.

محمد) نـارده سـەريان و تـوانی ئـەو هێـزە کوردیـە بەرهەڵستکارە تـەفروتوناکات و (عاصم)یش بەدیل بگرێت کە سواری حوشترێکی کرد و جلـی سـوری پـێ لەبـەرکرد، ئیتر لەوکاتەوە لەچاو بزر بوو، واتە ئەویش و هەموو براکانی تـری کـوژران جگـە لـە بدر.[970]

---

(٩٧٠) الروذراوري: ذيل، ١٢/٣؛ ابن الاثير: الكامل، ٤٤٢/٥؛حسام الدين على غالب:الكرد،١٤٤-١٤٥.

تەوەری دووەم

شوێنەوارە ڕاستەوخۆکانی لەسەر لایەنە بەشەڕهاتووەکان

جەنگ، ڕێبازێکە لەو ڕێبازانەی بۆ یەکلاییکردنەوەی ناکۆکیەکانی نێوان دەوڵەتان کە لە ڕێگەی هێزەوە، دەگیرێتە بەر. جەنگ شێوازێکی توندوتیژە، قەڵەم دەگۆڕێتەوە بە شمشێر.[971]

جەنگ کردەوەیەکی سەربازیە لە نێوان دوو لایەنی ناکۆك "هەر لایەنێك هەرچیەکی هەیە لە ئەسباب و هۆکارەکانی وێرانکردن و کاولکردن بەکاری دێنێت، بۆ داکۆکیکردن لە بەرژەوەندیەکانی و مافەکانی خۆی یاخود لە پێناو سەپاندنی ئیرادەی خۆی بەسەر لایەنی بەرامبەردا، جەنگ تەنها لە نێوان دەوڵەتاندا دروست دەبێت"،[972] لە دوایدا "جەنگ گۆڕان لە پێوەندیە نێودەوڵەتیەکان بەدوای خۆیدا دێنێت".[973]

بێگومان جەنگ کاریگەری ڕاستەوخۆی هەیە لەسەر پێوەندیە دیبلۆماسییەکان هەروەك پێشتر بینیمان. جەنگ بەهۆی دروستبوونی گرژی و ئاڵۆزیەك یاخود بەهۆی نیگەرانی لایەنێکیان لە سیاسەتی لایەنەکەی تریان یاخود بەهۆی بوونی ناتەبایی لە بەرژەوەندیەکاندا تارادەی کەڵەکەبوون و پەنگخواردنەوە سەرهەڵدەدات. لێرەدا کۆمەڵێك ڕێوشوێن هەیە دەشێ پەنای بۆ ببرێت بەر لەوەی بڕیار لە هەڵایسانی جەنگ بدرێت و ڕووبەڕووبوونەوەی چەکداری جێگەیان بگرێتەوە، ئەویش هەموو دەوڵەتێك

---

(٩٧١) علي حسين الشامي: الدبلوماسية، ٣٦٩.

(٩٧٢) مجذوب: القانون الدولي، ٢٧٣.

(٩٧٣) هـ. س، ١٧٧.

دەتوانێت لە ڕێگەی نێردە دیبلۆماسییەکانەوە نیگەرانیەکانی خۆی بە دەوڵەتی بەرامبەر ڕابگەیێنێت وەك ئەوەی، بەرپرسی نێردە دیبلۆماسییەکە بەکەسێکی ناشایستە لە قەڵەم بدات، و داوا لە دەوڵەتەکەی بکات کە بانگهێشتی بکاتەوە، یاخود پەنا بەرێت بۆ دانانی سنورێك بۆ هاتووچۆ و جموجۆڵەکانی لە ناوخۆی هەرێمەکەدا، یاخود قەبارەی نێردە دیبلۆماسییەکە بچوك بکاتەوە بۆ ئاستێکی نزمتر. دەوڵەتی بەرامبەریش واتە دەوڵەتی متمانەپێکراویش دەتوانێت بەرپەرچی بداتەوە بە تۆڵەکردنەوە و پەنا بۆ هەمان شێوازی مامەڵە بەرێت. ئەو ڕێوشوێنانەی کە دەکرێ پەنایان بۆ ببرێت لەو جۆرە حاڵەتانە لە گرژی و لە جۆرە حاڵەتەکانی تریشەوە وەك، داگیرکردن یاخود دەست بەسەراگرتن یاخود گۆڕینی ڕژێمی دەسەڵاتدار. دەبێتە هۆی لاوازکردنی یاخود هەڵپەساردنی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان بەر لە پچڕانی.[٩٧٤]

بەڵام لە حاڵەتێکدا گەر قەیرانەکە بەجۆرێك تەشەنە بکات و بگاتە ئاستی گرژیەکی زۆر، ئەوسا دەکرێ پەنا ببرێتە بەر بڕینی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان، یاخود پەنا ببرێتە بەر جەنگ کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی لێدەکەوێتەوە، ئەمەش بە پێچەوانەی ئەوەیە کە دەشێ هەندێ جار ناکۆکی لە نێوان فەقیهەکان یاخود لە نێوان پرەنسیپی گشتی و پەیڕەوکردن سەرهەڵدەدات.[٩٧٥]

جەنگ بەشێوەیەکی تیلقائی پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی نێوان دەوڵەتان دەپچڕێنێت، چونکە لەگەڵ دەستدرێژیەکانی نێوانیان یەك ناگرێتەوە.. و ئەو دوو هۆکارە بۆ نەمانە – واتە پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان و جەنگ کە ئەنجامی دیارنەمانی یەکێك لە ڕێسا یاساییەکانە بۆ درووستکردنی پێوەندی دیبلۆماسیی.. کە ئەمەش پەیوەستە بە ئیرادەی هاوبەشی هەردوو دەوڵەتەکە بۆ دامەزراندنی نێردە

---

(٩٧٤) علي حسين الشامي: س. پ، ٢٧٠.

(٩٧٥) عز الدين فوده: س – پ، ١٢٧.

دیبلۆماسییەکان، ئەمەش ئیرادەیەکە بە ڕێکەوتن تەرجەمە دەکرێت واتە دێتە سەر ئەرزی واقیع.[٩٧٦]

ئەو جەنگ و شەڕ و شۆڕە سەربازیانەی لە نێوان هەندێ لە میرنشینە کوردیەکان و بوەیهییەکاندا بەرپادەبوون، هۆکارەکەی بۆ نەزعەی فراوانخوازی هەندێ لە میرەکانی هەردوولا دەگرێتەوە، هەندێ جار شێوەی هەڵمەتەکانی تەمێکردنی بەخۆوە دەبینی بۆ لاوازکردنی لایەنی بەرامبەر یاخود بۆ بەفیڕۆدانی هێز و توانای سەربازی هەمان لایەن لە هەندێ جاری تردا.

دوای ئەوەی میر (عضد الدولة) لە ساڵی (٣٦٧ ك/ ٩٧٧ز) دەستی بەسەر خیلافەتی عەبباسیدا گرت هێز و دەسەڵاتی زیادی کرد، و توانی دوای ساڵێك دەست بەسەر تەواوی ناوچەکانی دیاربکر و جزیرەدا بگرێت و حەمدانیەکانی لێ دەربکات،[٩٧٧] بەم شێوەیە دەبینین (عضد الدولة)، لە نێو سەرجەم میرەکانی بوەیهی لەو ماوەیەدا دەرکەوت، ویستی لەگەڵ بەرهەڵستکارانیدا کێشەکانی یەکلا بکاتەوە و ڕووبەری قەڵەمڕەوی مەملەکەتەکەی فراوانتر بکات،[٩٧٨] ئینجا میر (عضد الدولة) بەرەو ناوچە شاخاویەکان پێشڕەوی کرد لە ساڵی (٣٦٩ك/ ٩٧٩ز)دا لە قۆناغی یەکەمدا سوپایەکی نارده سەر (بنو شەیبان) لە ناوچەی شارەزوور، کە پێگە و دەسەڵاتێکی باشیان لە ناوچەکەدا بەدەست هێنابوو، و لە نێوان بەنوشەیبان و کوردەکانی شارەزووردا تێکەڵاوی و ژن و ژنخوازی هەبوو، مەبەستی (عضد الدولة) لەو هێرشەیدا بۆ سەر بەنوشیبان، ئەوەبوو کە لە شارەزوور دایانبڕێ بۆ ئەوەی نەتوانن

---

(٩٧٦) کابیە: س – پ، ١٨٠.

(٩٧٧) مسکویە: تجارب، ٢/٣٨٨ – ٣٩١ ؛ ابن الاثیر: الکامل، ٧/٩٢ – ٩٥ ؛ ابو الفداء: المختصر، ٢/١١٩ – ١٢٠.

(٩٧٨) الیافعي: مراة الجنان وعبرة الیقظان في معرفة ما یعتبر من حوادث الزمان، وضع حواشیه خلیل المنصور، دار الکتب العلمیة، بیروت، ١٩٧٧، ٢/٣٢٦؛ (spuler) Bartold: The Muslim World, Translated by, F.R.C. Bagly,(Leiden,١٩٦٨)P١,١,p.٧٥.

خۆیانی تێدا قایم بکەن، سەرەنجام توانی بەسەریاندا زاڵ بێت.[٩٧٩] لە قۆناغی دووەمدا بەرەو باکوور و باکووری خۆرهەڵات بۆ وڵاتی براکەی میر (فخر الدولة) و میر حەسنەویەی کوردی پێشڕەوی کرد، بەنیازی تۆڵەسەندنەوە لێیان، لەسەر ئەوەی پشتگیری دوژمنەکەیان کە بەختیار بوو، لە کاتی ناکۆکیەکانیدا لەگەڵ بەختیاردا، بەڵام میر حەسنەویەی کوردی لە ساڵی (٣٦٩ك/٩٧٩ز)دا کۆچی دوایی کرد و کوڕەکانی پەرتەوازە بوون هەروەك پێشتر باسمانکرد.[٩٨٠]

کاتێك میر (عضد الدولة) لە ساڵی (٣٦٧ك/٩٧٧ز)دا (موصل)ی داگیرکرد، میر بادی کوردی بەهۆی سەرکردەی بوەیهی (زیار بن شهراکویه) ئامادەی لای (عضد الدولة) بوو، بەڵام باد لە هەیبەت و جەبەروتی (عضد الدولة) ترسا و هەڵات، (عضد الدولة) کەوتە سۆراخی و ویستی دەستگیری بکات، چونکە بە پیاوێکی (جوامێر و بەزەبر و شەڕکەری) دەزانی، بەڵام باد لە دەستی دەربازبوو و لە تیشە چیاکانی دیاربکر خۆی گرتەوە هەتا هێز و توانای پەیدا کردەوە.[٩٨١]

ئەوەی جێگەی ئاماژەیە ئەوەیە، (باد الكردي) کەسێکی خاوەن پێگە و دەسەڵاتێکی زۆر بوو لە نێوچەکانی دیاربکر و موصل بەر لەوەی (عضد الدولة) ئەو نێوچانە داگیر بکات و بیانخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، بە دەلیلی ئەوەی وەك سەرۆك عەشیرەتێك ئامادەی قاپی (عضد الدولة) بوو لە موصل، ڕەنگە ویستبێتی ملکەچی خۆی بنوێنێت و پێوەندیی دیبلۆماسیی لەگەڵدا ببەستێت بۆ ئەوەی دەسەڵاتەکەی لە ناوچەکەدا لەدەست نەدات، یان (عضد الدولة) مەبەستی لە بانگهێشتنی بۆ ئەوە بووبێت کە بەلای خۆیدا بەکێشی بکات یاخود بۆ ئەوەی بە ئاسانی دەستگیری بکات، یاخود ئامادەبوونەکەی بەهۆی (زیار بن شهراکویه) بەڵگەیەك بووبێت لە بوونی پێوەندی پێشینە لە نێوان باد و بوەیهییەکاندا.

---

(٩٧٩) مسكويه: تجارب، ٢/٣٩٨- ٣٩٩؛ ابن الاثير: الكامل، ٧/٩٩؛ امين زكي: خلاصة، ١٣٣.

(٩٨٠) مؤلف مجهول: مجمل التواريخ، ٣٩٤؛ ابن الاثير: الكامل، ٧/ ١٠١.

(٩٨١) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم، ٣/٨٤؛ ابن الاثير: الكامل، ٧/ ١٢١.

دوای مردنی (عضد الدولة)ی بوەیهی، ڕەوشەکە بۆ میر (باد الکردی) لەبار بوو تـا ڕەهەندی دەسەڵاتی خۆی لە دیاربەکردا فراوان بکات، لەبەرئەوەی ئەو نێوچانە بەدەست بوەیهییەکانەوە بوو، بێگومـان شـەڕ و پێکـدادان و جـەنگ و کوشـتار لـە نێوانیانـدا بەرپابووە، بەڵام باد ڕووبەڕووی کێشە و گـرفتی زۆر نەبۆتـەوە لەدەسـت بەسـەراگرتنی هەندێك لەو شارو ناوچانەدا، وەك شاری (ئەرجیش) دوای ئەو (ئامەد و میـافـارقین) و گەلێ ناوچەی دیکە لە دیاربەکر کە لە ژێر دەستی بوەیهییەکانی دەرهێنا.[٩٨٢]

هەروەها خەڵکی شاری (نصیبین) لە دژی والی بوەیهییەکان کە نـاوی (أبـو علـی الحسن بن بشر الراعي) بوو، ڕاپەڕینیان بەرپاکرد کە پیاوێکی زاڵە و ستـەمکار بـوو، سوکایەتی بە هەموو بـەها پیرۆزەکـانی خـەڵکی ناوچـەکە دەکـرد، لـەو ڕاپەڕینـەدا خەڵکەکە توانیان والی بکوژن و یەکێك لە سەرکردەکانی کورد دەسـتی گـرت بەسـەر شارەکەدا کە زۆری نەخایاند پیشتیوانی خۆی بۆ مـیر بـادی کـوردی ڕاگەیانـد،[٩٨٣] و شاری نصیبینی لکاند بە هەرێمی دەسەڵاتی بادەوە، ئیتر باد دەسـەڵاتی تـەواوی خـۆی بەسەر هەموو ناوچەکانی (دیاربەکر و جزیرە و نصیبین)دا سەپاند.[٩٨٤]

بەم جۆرە دەبینین دەسەڵاتی باد لە نێوچەکەدا سەری هەڵدا، لـە میانـەی پێوەندیـە دوژمنکاریەکانی لەگەڵ بوەیهییەکاندا لە لایەك و پشتگیری خەڵکی سڤیلی ناوچـەکە لەلایەکی ترەوە، بۆیە سەرکردەی بوەیهی (أبو سعد بن بهرام بن أردشیر) بـە فـەرمانی میر (صمصام الدولة) بە لەشکر و سوپایەکی گەورەوە کەوتە ڕێ بۆ بەرەنگاربوونـەوەی باد و شەڕکردن لە گەڵیدا، شەڕ لە نێوانیاندا هەڵایسا، و بەشکستی سـوپای بـوەیهی

---

(٩٨٢) ابن الاثير: الكامل، ٧/ ١٢١ – ١٢٢ ؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة، ١٢١/٤.

(٩٨٣) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم، ٨٤/٣.

(٩٨٤) الفارقي: تاريخه، ٥١ – ٥٢.

کۆتایی پێهات وێڕای بەدیل گرتنی کۆمەڵێك لە هاوڕێ و کەسە نزیکەکانی أبوسعد لە دەیلەمیەکان.[٩٨٥]

(باد) سەلماندی نەك هەر لەو جەنگاوەرە سەرکەوتوانەیە کە ناوبەناوێك لە دژی دەسەڵاتی بوەیهییەکان دەجەنگێن و بەس، بەڵکو کەسێکی خاوەن نەسەب و شەرەف بوو، بەنیاز بوو دەسەڵاتێکی سیاسی لە ناوچەکەدا دابمەزرێنێت، مەترسی ئەو بۆ سەر بوەیهییەکان زیادیکرد بەتایبەتی دوای ئەوەی ئاشکرای کرد کە نیازی گرتنی بەغدا و لابردنی دەیلەمیەکانی هەیە، لەبەرئەوە میر (صمصام الدولة)ی بوەیهی سوپایەکی گەورەی پێکەوەنا و ئەمجارەیان (زیار بن شهراکویە)ی دەستنیشانکرد وەك سەرکردەی ئەو لەشکرە، زیار کەوتە ڕێ بۆ جەنگ لە دژی میر باد، کاتێك لەشکری بوەیهی نزیك بۆوە میربـاد ڕێگەی پێگرتن و شەڕ لە نێوانیاندا دەستی پێکرد لە ساڵی (٣٧٤ك/٩٨٤ز)دا کە ئەو شەڕە کۆتایی پێهات باد شکستی هێناو، بەرەو دەوروبەری باکووری موصل پاشەکشەی کرد، و ژمارەیەکی زۆر لە سەربازان و خزمەکانی بەدیل گیران و لە بەغدا سوکایەتیان پێکرا، و جارێکی دیکە دەیلەمیەکان (موصل)یان داگیر کردەوە.[٩٨٦]

دوای ئەوە زیار ویستی ڕەگ و ڕیشەی باد لە ناوچەکەدا هەڵکێشێت، لەبەرئەوە بڕیاریدا دوو سوپا بنێرێت تا شوێنیان کەوێت، سوپایەکیان بەسەرکردایەتی (سعد الحاجب) لە ڕێگەی جزیرەی (إبن عمر)ەوە، و ئەوی تریان بەسەرکردایەتی (شکر الخادم) لە ڕێگەی نصیبینەوە، بەڵام ئەمجارەیان سوپای بوەیهی گوێیان بە فەرمانەکانی سەرکردەکانیان نەدا و قایل نەبوون پێشڕەوی بکەن و لەگەڵ باد بجەنگن، وادیاربوو لە هەوڵی ئەوەدا بوون خۆیان بەدوور بگرن لە شەڕ لەگەڵ میر باد دا، دوای هەوڵێکی زۆر (سعد الحاجب) پەنای بردە بەر سازدانی پیلانێك بۆ تیرۆر (بزرە کوڕی —

---

(٩٨٥) الروذراوری: ذیل، ٨٤/٣ ؛ابن الاثیر: الكامل، ١٢١/٧-١٢٢ : ابن خلدون: التاریخ، ٩٧٧/٥/٤.

(٩٨٦) الروذراوری: ذیل تجارب الأمم، ٨٦/٣؛ ابن الاثیر: الكامل، ١٢٣/٧.

إغتيال)كردنی باد، بۆ ئەو مەبەستە پیاوێكی مزیدودا و چووە ناو چادری میر باد لە شەودا و شمشێرێكی لێدا، بەڵام لاقی بریندابوو زۆری نەمابوو بەسوێی ئەو لاقە بریندارەیەوە بمرێت، ئینجا دوای ماوەیەك چاكبۆوە، دوای ئەوەی بوەیهییەكان لەسەرجەم پیلان و فرت و فێڵەكانیان شكستیان خوارد و نەیانتوانی لە ناوچەكەدا دەسەڵاتیان پێ لەق بكەن، بەناچاری پەنایان بۆ دانوستاند و ئاشتبوونەوە برد.(٩٨٧)

كاتێك میر (شرف الدولة)ی بوەیهی عیراقی داگیركرد و (صمصام الدولة)ی دەستگیر كرد و جێگەی ئەوی لە دەسەڵاتدا گرتەوە، لە ساڵی (٣٧٦ ك/٩٨٦ز)دا یەكەم جوڵانەوەی لە ناوچەكەدا، هێرشكردنە سەر میر (بدر بن حسنویە) بوو، چونكە چووبووە پاڵ مامی میر (فخر الدولة) و یەكێك بوو لە پشتیوانانی ئەمەش لەبەرئەوەی پێوەندیی میر (شرف الدولة) پێوەندیەكی گرژ و ئاڵۆز بووە لەگەڵ مامیدا میر (فخر الدولة)، هەر لەو كاتەوەی میر (فخر الدولة) دەسەڵاتی لە (الري و أصبهان) گرتە دەست لە ساڵی (٣٧٣ك/٩٨٣ز)، گەلێك ناكۆكی و دوژمنایەتی كەوتۆتە نێوانیان، و هەر یەكێكیان كینە و شەڕی لە دڵیدا حەشار دابوو لە دژی ئەوەكەی تریان،(٩٨٨) دوور نیە ئەو پێوەندیە باشەی میر (صمصام الدولة) كە دوژمنی ڕاستەقینەی (شرف الدولة) بوو لەگەڵ هەر یەكێك لە میر بدر و میر (فخر الدولة) هەیبوو، گرنگترینی ئەو هۆكارانە بووبێ كە وای كرد (شرف الدولة) هێرش بكاتە سەر میر بدر، چونكە بە هاوڕێی دوژمنەكەی دانابوو، بە دەلیلی ئەوەی میر (صمصام الدولة) كاتێك ساڵی (٣٧٦ك/٩٨٦ز) لە لایەن هێزەكانی میر (شرف الدولة)ەوە هەراسانكرا هەندێ لە هاوەڵەكانی ڕێنماییان كرد كە پەنا بۆ وڵاتی میر (بدر بن حسنویە) بەرێت بۆ ئەوەی

---

(٩٨٧) الروذراوري: هـ. س، ٨٦/٣ – ٨٧؛ ابن الأثير: هـ. س، ٧/ ١٢٣؛ ابن العبري: تاريخ مختصر الدول، ١٧٢؛ عبد الرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ١/ ٩٦ – ٩٩.

(٩٨٨) ابن الاثير: الكامل، ٧/ ١١٨.

نامەیەك بنووسێت بۆ مامی میر (فخر الدولة) و داوای یارمەتی لێبکات.(٩٨٩)

ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کە پێوەندیی میر (صمصام الدولة) پێوەندیەکی بەهێز بووە لەگەڵ میر (بدر حسنویە)دا. میر (شرف الدولة) سوپایەکی گەورەی ئامادەکرد بۆ ئەوەی هێرش بکاتە سەر میر بدر، سەرکردایەتی ئەو سوپایەشی بەسەر تیپی سوپاکەی (قراتکین الجهشیاری) سپارد، مەبەستی میر (شرف الدولة) لە پشتی ئەو هێرشە، یەك لەو دوو مەسەلەیە بوو: یان رزگاربوون لە دەست میر بدر ئەگەر قراتکین سەرکەوت بەسەریدا، یان رزگاربوون لە دەست قراتکینی سەرکردەکەی ئەگەر میر بدر سەرکەوت بەسەریدا. چونکە میر (شرف الدولة) مەترسی لە زیادبوونی دەسەڵاتی سەرکردەی ناوبراو هەبوو، چونکە خەریکبوو دەست بخاتە نێو ئیشوکاری دەوڵەتەکەیەوە. بۆیە (شرف الدولة) ویستی بەم شێوەیە لە خۆی دوور بخاتەوە و ئاسودە بێت.

شەر لە نێوان هەردوو لەشکرا لە نزیك (قرمسین) ساڵی (٣٧٧ك/٩٨٧ز) هەڵایسا، لە سەرەتادا میر بدر شکا و پاشەکشەی کرد، سوپای قراتکین وایانزانی جەنگیان بردەوە، و شوێن لەشکرەکەی بدر نەکەوتن، لە وڵاخەکانیان دابەزین، دوای ئەوە سەعاتێکی پێنەچوو میر بدر هێرشێکی کتوپڕی کردنە سەر بەجۆرێك فریانەکەوتن سواری وڵاخەکانیان بن، سوپای میر بدر سەرکەوت بەسەریاندا و کوشتارێکی زۆری لێکردن. قراتکین و هەندێ لە هاوڕێکانی دەربازبوون و هەڵاتن و بەسەر شۆڕی خۆیان کردەوە بە بەغدادا.(٩٩٠)

لە ساڵی (٣٧٧ك/ ٩٨٧ز)دا پێوەندیی میر (باد الکردی) لەگەڵ بوەیهییەکان جارێکی دیکە بە ئاراستەیەکی خراپدا تێپەڕی، دوای ئەوەی ماوەیەکی باش پێوەندیی هەردوولا جۆرێك لە ئارامی و سەقامگیری بەخۆوە بینی کە ماوەی سێ ساڵی خایاند،

---

(٩٨٩) الروذراوری: ذيل تجارب الأمم، ١٢٩/٣، ابن الاثير: الكامل، ١٣٠/٧ ؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ص١٤٧.

(٩٩٠) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم، ٣/ ١٣٩-١٤٠ : ابن الجوزي: المنتظم،١٣٦/٧: ابن الأثير: الكامل،١٣٢/٧-١٣٣.

بــەهۆی ئــەو پەیماننامەیــەی کــە لــە نێــوان هــەردوولادا مــۆرکرا لــە ســاڵی (٣٧٤ك/٩٨٤ز)،[٩٩١] بەڵام لە دوای مردنی سەرکردەی بوەیهییەکان (سـعد الحاجـب) میر باد الکردی جارێکی دیکـە لـە هەوڵیـدابوو کـە قەڵـەمڕەوی دەسـەڵاتەکەی لـە ناوچەکەدا فراوان بکات، بۆیە دەستی کرد بە جموجـۆڵی سـەربازی، ئەمـەش بـوو بـە جێگەی نیگەرانی و دڵەڕاوکێ لەلای بوەیهییەکان.[٩٩٢]

میر (شرف الدولة)ی بوەیهی سەرکردە (أبو نصر خواشـاذ)ی نـاردە سـەر موصـل و سوپایەکی باشی بۆ ئامادەکرد، میر باد لەو ماوەیەدا توانی دەست بگرێت بەسەر (طور عابدین)دا، (أبو نصر) هەوڵیدا بەرە و نصیبین بەڕێ بکەوێ لەوێ لە دژی باد جـەنگ بەرپا بکات، بەڵام دیار بوو متمانەی تەواوی بە توانای سـوپاکەی نـەبوو، لەبەرامبـەر سوپای میر باددا، لەوە دەترسا کە چارەنووسی ئەویش وەك چارەنووسی هەردوو سەرکردە (أبو سعد بهرام إبن أردشیر) و(أبو القاسم سعد بن محمد الحاجب)ی لێبێـت کـە پێـشتر لەسەر دەستی میر باد بەسەریان هات. بۆیە (أبو نصر) کەوتە نامە ناردن بۆ بەغدا بۆ ئەوەی سەرباز و پارە و زەخیرەی بـۆ ڕەوانـە بکرێـت، بـەڵام ئـەو پێداویـستیانەی داوای کردبوو دواکەوت، ئەمـەش وای لێکرد پەنا بەرێتە بەر بەخشینی زەوی و زار بە عـەرەبی (بنو عقیل) لەو ناوچانەی دەکەونە بەرامبـەر باد بۆ ئەوەی سـۆز و عاتیفـەیان بـەلای خۆیدا ڕاکێشێت و ڕێگەش لە فراوانبوونی دەسەڵاتی باد لەو ناوچانەدا بگرێت.[٩٩٣]

لە بەرامبـەر ئەوەدا دەبینین میر بادی کوردی پەنای بۆ تەکتیکێکی جەنگی بـرد بـۆ تۆقاندنی سوپای بوەیهی، (الروذراوری) بەم ناونیشانەوە دەیگێڕێتەوە:

"باسکردنی تەکتیك کە باد ئەنجامیدا هەر کـەس چـاوی پێکەوتبایـە لـە ترسـانا توشی شۆك دەبوو"، (باد) ژمارەیەکی زۆری لە مانگا هێنا و لەسـەر چـیاکان بـەڕیز

---

(٩٩١) الروذراوری: ذیل تجارب الأمم، ٨٦/٣-٨٧؛ابن الأثیر:الکامل،١٢٣/٧؛ انور المائي: الاكراد في بهدینان، ١٠٦.

(٩٩٢) ابن الاثیر: الکامل، ١٣٣/٧.

(٩٩٣) الروذرواري: ذیل تجارب، ١٤٣/٣؛ ابن الاثیر: الکامل،١٣٣/٧.

ڕایگرتن، و هەندێ لە پیاوەکانیشی لە نێوانیان دانا بە شمشێرەکانیان و ڕمەکانیانەوە بۆ ئەوەی درەوشانەوە یان بە ئاڕاستەی دوژمن دابنوێنێت کە سوپایەکی یەکجار زۆری ئامادەی هێرش کردنە سەریان تەییار کردووە، بەمەش وورەی دوژمنی پێ دەڕوخێنێ.[994]

لە هەنگاوێکی دیکەیدا باد براکەی (أبو الفوارس بن دوستك)ی نارد بۆ شەڕی دوژمنەکانی، بەڵام شکستی هێنا و لەو شەڕەدا کوژرا، ئیتر هەردوولا بۆ ماوەیەك بەرامبەر بەیەك وەستان، هەتا میر (شرف الدولة) مرد، خواشاذە هەواڵی مردنەکەی ئاشکرا نەکرد و گەڕایەوە بۆ موصل و لەوێ هەواڵی مردنەکەی ئاشکرا کرد، لەو لاشەوە میر باد ناوچە شاخاویەکانی خستەوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە.[995]

لەبەرئەوەی میر (شرف الدولة)ی بوەیهی ساڵی (٣٧٩ك/٩٨٩ز) کۆچی دوایی کرد و ئەو ڕووداوانەش کە پێوەندیان بەو ڕووبەڕووبوونەوە هەیە و لە سەرچاوەکاندا و لە چوارچێوەی ڕووداوەکانی ساڵی (٣٧٧ك/٩٨٧ز)دا هاتووە، لەبەرئەوە ڕووبەڕووبوونەوە لە نێوان هەردوولادا ماوەی دوو ساڵ بەردەوام بوو بێ ئەوەی شەڕێکی یەکلاکەرەوەی چارەنووسساز لە نێوانیاندا بەرپا بێت. پێدەچێ (أبو نصر خواشاذە) لەو ماوەیەدا هیچ هێرشێکی نەکردبێتە سەر میر (باد)، بەڵکو هەوڵیداوە هێڵێکی بەرگری لە عەرەبەکانی (بنو عقیل) وەك ناوبڕێك لە نێوان خۆیی و لە نێوان میر باددا درووست بکات، بەتایبەت دوای ئەوەی هیچ کەرەسە و تفاقی پێویستی بۆ هێرشکردنە سەر باد بەدەست نەگەیشت، دوای ئەوەی کە (أبو الفتح محمد بن عناز) لە ساڵی (٤٠١ك/١٠١٠ز)دا کۆچی دوایی کرد، حوکمڕانی میرنشینی عەنازیە کەوتە دەست

---

(٩٩٤) ذيل تجارب الأمم، ٣/ ١٤٤.

(٩٩٥) الروذرواري: ذيل تجارب الأمم، ١٤٥/٣؛ الكامل، ١٣٣/٧-١٣٤ : ابن خلدون: التاريخ،٩٧٨/٥/٤ ٩٧٩.

کوڕەکەی (میر حسام الدولة أبو الشوك فارس بن محمد)، وادەردەکەوێ لە سەرەتای حوکمڕانیدا پێوەندیی بە بوەیهییەکانەوە جۆرێك لە گرژی و ئاڵۆزی تێکەوتبێت، بۆیە لەساڵی (٤٠١ك/١٠١٠ز) سوپایەك بەڕێکەوت لە بەغداوە بەرەو سنووری دەسەڵاتی میر (أبو الشوك) و بەرگریەکی سەختی کرد، بەڵام لە کۆتایی شەڕەکەدا شکستی هێنا و پاشەکشەی کرد بۆ حولوان، لەوێ مایەوە تا پێوەندی بە (فخر الملك أبو غالب) ئاسایی بۆوە کە دواتر بوو بە جێگەی (بهاء الدولة) لەسەر عێراق لە جێگەی (عمید الجیوش) ساڵی (٤٠١ك/١٠١٠ز).[٩٩٦]

لێرەدا دەردەکەوێ کە بوەیهییەکان، مردنی میر (أبو الفتح محمد بن عناز) بە هەلی زانیبێ بۆ هێرشبردنە سەر میرنشینەکەی، چونکە بە شێوەیەکی گشتی پێوەندی بوەیهییەکان لەگەڵ (أبو الفتح) پێوەندیەکی دیبلۆماسیی بوو، و ئەوەش بەدوور نازانرێت دانانی کوڕەکەی لە شوێنی خۆی لە میرنشینەکەیدا و بێ ئەوەی ڕەزامەندی بوەیهییەکان بە دەست بێنێت، بەمەزەندەی ئەوان ئەمەش سەرپێچی و بەزاندنی سنووری ئەو پابەندبوون و ملکەچیە ڕواڵەتیەیە کە لە ڕۆژگاری دەسەڵاتی (ابو الفتح العنازی) پێشتر بەدی دەکرا.

دوای ئەوەی میر (بدر بن حسنویە) هەموو دەسەڵات و ماڵ و موڵکێکی لە کوڕەکەی (هلال) سەندەوە، نێوچەی شارەزووری بە (عمید الجیوش) سپارد، کە جێگرەکانی لێدانا و بەم جۆرە مایەوە تا ساڵی (٤٠٤ك/١٠١٤ز). دوای ئەوە (طاهر بن هلال بن بدر حسنویە) هێرش کردە سەری،[٩٩٧] لەگەڵ سوپای (فخر الملك) شەڕ هەڵایسا، سەر ئەنجام (طاهر بن هلال) سەرکەوت بەسەریاندا، وەختێك (فخر الملك) بەمەی زانی نامەی بۆ (طاهر) نارد و سەرزەنشتی لەو کارەی کرد کە پێی هەستاوە، و

---

(٩٩٦) ابن الاثیر: الکامل، ٧/ ٢٧١؛ ابن خلدون: التاریخ، ٤/٥/١٠٩٩ – ١١٠٠؛ حسام الدین علی غالب: الکرد، ٢٠٧.

(٩٩٧) البدلیسي: شرفنامە، ٣٨.

فەرمانی پێکرد دیلەکان ئازاد بکات، طاهریش فەرمانەکانی جێبەجێ کرد و ئیتر فەرمانڕەوایی نێوچەی شارەزوور کەوتە دەستی (طاهر).[998]

لە ساڵی (٤٠٥ك/١١٥ز)دا میر (بدر بن حسنویه) بە دەستی کوردی گۆران کوژرا کە چووبوونە ژێر فەرمانی میر (شمس الدولة بن فخر الدولة البويهي)ەوە، کاتێك میر (طاهر بن هلال) هەواڵی کوژرانی میر (بدر حسنويه)ی زانی، خۆی ئامادەکرد بۆ بە دەستهێنانەوەی ماڵ و موڵکی میرنشینەکە، بۆیە شەڕ و کوشتار لە نێوان (طاهر و شمس الدولة)ی بوەیهیدا هەڵایسا، سوپای (طاهر) شکاو خۆیشی بەدیلی دەستگیرکرا و دەستگیرا بەسەر هەموو ماڵ و سامان و زەخیرە و ئەو تفاقەی کە بە درێژایی حوکمڕانی شارەزوور کۆی کردبۆوە. (إبن الأثير)باس دەکات، ئەو دەستکەوتانە بڕێکی یەکجار زۆربووە بەرە و هەمەدان بەڕێکراوە.[999]

بەم جۆرە میر (شمس الدولة) هەندێ لە ناوچەکانی میرنشینی حسنویەی خستە ژێر چنگی خۆیەوە، کاتێك میر (سلطان الدولة)ی بوەیهی کە عێراق و فارسی لە ژێر دەستابوو، (هلال بن بدر)ی لە زیندان ئازاد کرد و لەشکرێکی بۆ ئامادەکرد و ناردیە سەر (شمس الدولة)، لە نێوان سوپای هلال و سوپای میر (شمس الدولة)دا جەنگ دەستی پێکرد، هلال بەدیل گیرا و دواتر کوژرا و سوپاکەشی بەرەو بەغدا پاشەکشەی کرد.[1000] ئەو پێوەندیە دیبلۆماسییانەی نێوان دەوڵەتی دۆستەکی و بیزەنتی تێکچوو بەهۆی ڕووداوەکانی ئەورفا (الرها) کەوا نزیکەی (١١) یازدە ساڵی خایاند تاوەکو لە ساڵی (٤٣٩ك/١٠٤٨ز) ئیمپراتۆری بیزەنتی کە ستەنیشی نۆیەم (١٠٤٢-١٠٥٥ز) وتارێکی ئاراستەی پاشای دۆستەکی (نصر الدولة) کرد، و بەندەکانی ئاشتەوایی نێوانیان بەبیر هێنایەوە و دەبێت چاودێری بکات، ئەگەر نا تۆڵەیان لێ دەکاتەوە یاخود

---

(٩٩٨) ابن الاثير: الكامل، ٢٧١/٧ : ابن خلدون: التاريخ، ٤/٥/ ١٠٩٩ – ١١٠٠.

(٩٩٩) الكامل، ٢٧٣/٧.

(١٠٠٠) ابن الاثير: الكامل، ٢٧٣/٧ – ٢٧٤: ابن خلدون: التاريخ، ٤/٥/١١٠٠: البدليسي: شرفنامه، ٣٨، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: حسام الدين على غالب: الكرد، ١٦٤-١٨٥.

کۆتاییان پێ دەهێنێت ئەگەر بەندەکانی ڕێکەوتننامەکە بشکێنن یاخود هەوڵی شکاندنی بدەن، و سنوورێك بۆ دەست درێژییە بەردەوامەکانی (أصغر التغلبی) بۆ سەر سنوورەکانی دەوڵەتی بیزەنتی، چونکە بیزەنتیەکان پێیان وابوو (نصر الدولة) بەرپرسیارە لەکارە دزێوەکانی ئەم پیاوە و هاوکات بەرپرسە لە پاراستنی نێوچە سنووریەکانی نێوان هەردوو دەوڵەت، چونکە (التغلبی) و دارودەستەکەی لەژێر سایەی دەوڵەتی بیزەنتیدا دەژیان.

بێگومان ئەم هەڕەشەیە ببوە مایەی ترس و دڵەڕاوکێ لەلای میر (نصر الدولة) نەوەك دەوڵەتی بیزەنتی هێرش بکاتە سەر دەوڵەتەکەی ئەگەر زوو ئەو کێشەیە چارەسەر نەکات، بۆیە ناچار بوو گرنگی بدات بەو کارە و لەپێناو پاراستنی دەوڵەتەکەیدا بڕێك پارەی خەرج کرد بۆ گرتنی (اصغر التغلبی) و بەهاوکاری (النمیرین) توانی دەستگیری بکات و کۆتایی بەو کێشەیە بهێنن.[(١٠٠١)] ئەمە و جگە لەوەی کەوا کاریگەری ڕاستەوخۆی هەبوو لەسەر بازاڕەکانی کوردستان بەشێوەیەکی گشتی و بازاڕەکانی دەوڵەتی دۆستەکی بەشێوەیەکی تایبەتی ئەوە بوو لە ئەنجامی ئەم کارە دزێوانەی (التغلبی) گرانی و بێ بازاڕی و برسیەتی ڕووی کردە نێوچەکە و نرخی شتەمەکەکانی لە بازاڕەکاندا بەرز ببووە، هەرچەندە خەڵکی لە برسانا پشتگیریی (التغلبی)یان دەکرد بۆ هێرش و پەلامارەکانی بۆ سەر سنووری دەوڵەتی بیزەنتە،[(١٠٠٢)] لە کاتێکدا کاریگەری ڕاستەوخۆی هەبوو لەسەر پێوەندیە دیبلۆماسەکانی نێوان هەردوولا. سەبارەت بە شوێنەواری ڕاستەوخۆ لەسەر میرنشینە کوردیەکان تا کۆتایی هاتنی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان لە سەردەمی عەبباسیەکاندا، بەتایبەت دوای ئەوەی سەلجوقیەکان دەستیان بەسەر پایەکانی حوکمی خیلافەتدا گرت

(١٠٠١) ابن الاثیر: الكامل،٨٦/٦؛ ابن الجوزي: المنتظم، ١٣٢/٨؛ عبدالرقیب یوسف: س. پ، ١٢١٦-٢١٧.

(١٠٠٢) ابن الاثیر: الكامل، ٨٦/٦؛ ابن الجوزي: المنتظم، ١٣٢/٨.

و بیرۆکەی مەرکەزیەت و لابردنی میرنشینە کوردیە سەربەخۆکان لە هەرزی سولْتان ملکشاه درووست بوو لە سەرەتای دەستگرتنی دەسەلاتیدا، و بلاوبوونەوەی سەلجوقیەکان لە ناوچەکانی ئاسیای بچوکدا، لە دوای جەنگی (ملاذکرد) لە سالی (٤٦٣ك/١٠٧١ز)دا، ئاماژەیەك بۆ نەمانی دەسەلاتی سیاسی کوردی، ئیتر لەو ناوچانەدا بەئارامی جێگیربوون. ئەمەش کاریکردە سەر لاوازبوونی پێگە و مەقامی میرە کوردە دەسەلاتدارەکان، مەسەلەی لابردنی میرنشینە کوردیەکان کارێکی زۆر گران نەبوو سەبارەت بە دەولەتی سەلجوقی، دەست تێوەردان لە کاروباری ئەو میرنشینانە بەلای سەلجوقیەکانەوە زۆر ئاسانتر بوو لە ئەرکی داگیرکردنیان، بەتایبەتی کە پێشتر میرەکانیان ملکەچی خۆیان بۆ سەلجوقیەکان ڕاگەیاندبوو، دەمێنێتەوە هۆکاری سەرەکی کە یارمەتیدان بوو بۆ بەدیهێنانی سەرکەوتن بەسەریاندا کە هێز و زۆری ژمارەی سوپای سەلجوقیەکان بوو، لە ڕووی ڕێکخستن و هەم لەڕووی جۆر و ژمارەی چەك و چۆلەکانیانەوە، جگە لەوەی سولْتانیش سووربوو لەسەر زامنکردنی سەرکەوتن بۆ هێزەکانی، و خودی خۆی سەرپەرشتی ئامادەکردنی سوپاکانی دەکرد و خەرجی و پارەی پێویستی بۆ مەیسەر دەکردن، و بە تەنگ دابینکردنی پێداویستیە سەربازیەکان بوو بەخێراییەکی زۆر خێرا لە پێناو زامنکردنی سەرکەوتنی سوپاکەیدا، ئەمەو سەرەڕای ئەوەی لەو کاتەدا زۆربەی میرنشینە کوردەکان سەرقالی ململانێی نێوخۆ بوون، بۆیە لە بەردەم میرە کوردەکاندا کە خاوەنی دەسەلاتی شەرعی بوون لەسەر خاك و نیشتمانی خۆیاندا هیچ دەرفەتێك نەمایەوە جگە لە خۆ بەدەستەوە دان و ملکەچکردن نەبێت، وێڕای ئەو بەرگریەی کە کردیشیان لە بەرامبەر ئەو هێزانەدا، بەم جۆرە سەلجوقیەکان دەستیانگرت بەسەر تەواوی خاك و سامانی ولاتی کوردان‌دا.(١٠٠٣)

(١٠٠٣) بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: نیشتمان بشیر محمد: الکرد والسلاجقة، ١٧٧.

شوێنەوارە ناڕاستەوخۆکان لەسەر وڵاتان و میرنشینە کوردیەکان

سەبارەت بە شوێنەوارە ناڕاستەخۆکانی جەنگ لەسەر پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی میرنشینە کوردیەکان، وێڕای بوونی ڕاوبۆچوونی جیاواز سەبارەت بەو مەسەلەیە و بەگوێرەی ئەوەی پێشتر باسکرا، ئێمە ڕامان وایە کە جەنگ کاریگەری ڕاستەوخۆی هەیە لەسەر پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان، و کۆتایی بە ئەرکی نێردەی دیبلۆماسیی دێنێت، ئەمەش بە حوکمی واقعی جەنگ کە دژ بە درێژەدانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکانە، لە کاتێکدا مەبەست لە ئالوگۆڕکردنی نێردە دیبلۆماسییەکان، پتەوکردن و خۆشکردنی پێوەندی خۆشەویستی و هاریکاریە لە نێوان دەوڵەتاندا، نەك دوژمنایەتی و شەڕ کوشتن و ڕووبەڕووبوونەوەی چەکداری، جەنگ و پچڕانی پێوەندیەکان دوو فاکتەری هاوبەشن و بەشێوەیەکی ئۆرگانی بەیەکەوە گرێ دراون، لە ئەنجامەکانیشی کۆتایی هاتنی ئەرکی دیبلۆماسییە، لە هەمان کاتیشدا پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان هەندێ جار زەنگی مەترسیە بۆ چوونە ناو جەنگ یاخود سەرەتایەکە بۆ هەڵایسانی ئاگری جەنگ. هەروەها جەنگ پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکانە نەك هەڵپەساردنی،(١٠٠٤) تەنانەت دەبێتە هۆی پچڕانی سەرجەم پێوەندیە نێودەوڵەتیەکان لە ئابووری و بازرگانی و کونسولگەری، هەروەها دەبێتە هۆی کۆتایی هێنان یاخود هەڵوەشانەوەی پرۆتوکۆلە دووقۆڵیەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی بەشەرهاتوو، لەبەرئەوە جەنگ و نەمانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان تەنها کاریگەریان لەسەر یەکخستن یاخود کۆتایی هاتنی تەواوی چالاکیەکانی نێردەکە و ئەندامەکانی نیە بەتەنیا، بەڵکو کاریگەری لەسەر تەواوی چالاکیەکانی دەوڵەتیش هەیە، بەڵام لەو میانەدا پێویستە بڵێین، وێڕای ئەوەی جەنگ و پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان دوو فاکتەری هاوبەشن و لەڕووی ئۆرگانیەوە پێکەوە بەستراون، دەبێ

(١٠٠٤) کابیە: س. پ، ١٨٠.

ئاماژە بەوەش بکەین کە جەنگ شتێکە و پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان شتێکی ترە، ئەگەر پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان کارێکی مەترسیدار بێت، ئەوا لە هەمان کاتدا مەترسی کەمترە لە هەلایسانی جەنگ لە نێوان دوو دەوڵەتدا بەو ئیعتبارەی پچڕانی پێوەندی دیبلۆماسیی بەبێ جەنگ نابێتە هۆی پچڕانی سەرجەم پێوەندیەکان لە ئابووری و بازرگانی و کونسولی، و نابێتە هۆی هەڵوەشانەوەی پرۆتۆکۆلە دوو قۆڵیەکانی نێوان هەردوو دەوڵەت.[1005] ئەمە بە پێچەوانەی چەمکی جەنگ و کاریگەریەکەیەتی کە نەك هەر تەنها پچڕانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی لێدەکەوێتەوە، بەڵکو سەرجەم پێوەندیە نێودەوڵەتیەکانیش لەگەڵ خۆیدا ڕادەماڵێت بە پەیماننامە و پرۆتۆکۆلە دوو قۆڵیەکانیشەوە.[1006]

لە گرنگترین دەرئەنجامەکانی ئەو جەنگ و شەڕ و شۆڕانە، لە دەستدانی هێز و توانای میرنشینی حسنەویە و هەڵتەکاندنی ستراکتۆری ئابووری ئەو میرنشینە بوو، ئەوە بوو هێندەی نەبرد بە کوشتنی میر (طاهر بن هلال) لە ساڵی (٤٠٦ك/١٠١٦ز)، بەدەستی میر (أبو الشوك العنازي)،[1007] کۆتایی بە دەسەڵاتی میرنشینی حەسنەویەش هات. لە لایەکی ترەوە ئەو لاوازی و پوکانەوە کەوتە جەستەی میرنشینی حەسنەویەوە بوو بەهۆی بەهێزبوونی دەسەڵاتی عەنازیەکان بە جۆرێك بوونە میراتگری حەسنەویەکان لە ناوچەکەدا، و کوردەکانی ئەو دەوروبەرەش هاتنە پاڵیان و ملکەچی خۆیان ڕاگەیاند، هەروەها سنووری دەسەڵاتیان بە جۆرێك فراوانبوو، هەندێ شار و ناوچەی حەسنەویەکانیشی گرتەوە لە لایەکی ترەوە دەبینین میر (شمس الدولة البويهي) هەندێ دەستکەوتی بەدەست هێنا، (إبن الأثير) دەڵێ: "کاتێك دەستی بەسەر هەندێ لە ناوچەکانی وڵاتی حەسنەویەکاندا گرت و هەرچی ماڵ و سامانێکی لە قەڵاکانیانا

(١٠٠٥) علي حسين الشامي: س. پ، ٢٧٤ – ٢٧٥.

(١٠٠٦) مجذوب: س. پ، ٢٧٩ – ٢٨٠.

(١٠٠٧) ابن الاثير: الكامل، ٧/ ٢٨٠.

هەبوو بەتالان بردی، دەسەڵاتی زیادیکرد و ڕووبەری مەملەکەتەکەیشی فراوانبوو و هەوڵی داگیرکردنی (ری) دا".[١٠٠٨]

لەو ماوەیەدا و دوای ئەوەی سنووری دەسەڵاتی میر (أبو الشوك العنازي) زیادیکرد، میر (شمس الدولة)ی بوەیهی دەست پێشخەری لە هێرش کردنە سەر قرمسین کرد، جەنگ لە نێوان سوپای عەنازی و بوەیهییەکاندا بەرپابوو، میر (أبو الشوك) توانی شکست بە سوپای بوەیهییەکان بهێنێت و ناچاریکردن کە بەرەو هەمەدان،[١٠٠٩] پاشەکشە بکەن. ئەمە بۆیان ئاشکرا دەکات کە (أبو الشوك) تا چ ڕادەیەك هێز و دەسەڵاتی لەدوای پوکانەوەی میرنشینی حەسنەوی لە ناوچەکەدا پەیداکردەوە، هەروەها دەتوانین بڵێین ماوەی دەسەڵاتی میر (أبو الشوك) بە قۆناغی ڕابوونی سیاسی میرنشینەکە دەژمێرێت لە ڕووی چوونە دەرەوەی لە بازنەی پاشکۆی بوەیهییەکاندا.

لە ساڵی (٤٤٠ك/١٠٤٩ز)دا میر (سعدي بن أبو الشوك العنازي) چووە ژێر فەرمانی (إبراهيم ينال السلجوقي) ولە گەڵیدا ڕێکەوت کە هەر نێوچەیەکی داگیر کرد ئەو نێوچەیە دەبێتە موڵکی خۆی بەمەرجێك لە ژێر دەسەڵاتی (ابراهيم ينال) و جێگرەکانی نەبێت، هەر لەو سۆنگەیەوە سەرکردایەتی سوپایەکی سەربازی کرد بە ئاراستەی دسکرە هەر لەو شوێنەدا لەگەڵ سوپای بەغدای بوەیهییەکان تێك بشکێنێت و (دسکرە) بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە دوای ئەوە بوەیهییەکان سوپایەکی تریان لە بەغداوە بەڕێخست لە دژی میر سعدي، ئەمجارەش سعدي توانی سوپای بوەیهییەکان تەفر و تونا بکات و سەرکردەی سوپاکەش بکوژێت.

بەم سەرکەوتنەی توانی دەسەڵاتی بەسەر (دسکرە) و هەندێ نێوچەی تری دەوروبەری بسەپێنێت و پێگەی خۆی تێدا مەحکەم بکات هەتا نزیك باقوبەشی داگیر کرد،[١٠١٠] و هەر لەوێدا بەناوی (إبراهيم ينال)ەوە خوتبەیدا،[١٠١١] و لە ساڵی دوایدا

(١٠٠٨) ابن الاثير: هـ. س، ٧/ ٢٧٤؛ حسام الدين علي غالب: الكرد، ١٨٧-١٨٨، ٢٠٩-٢١٠.

(١٠٠٩) القفطي: تاريخ الحكماء، ٤١٩.

(١٠١٠) ياقوت الحموي: معجم البلدان ن ١/ ٤٥٣.

سەرکردەی بوەیهی تورکی (البساسیری)[1012] سوپایەکی ئامادەکرد لە ڕێگەی خۆراسانەوە بەرەو ناحیەی دزوار پێشڕەوی کرد کە سعدی دەستی بەسەردا گرتبوو و پێگەو سەنگەری تێدا دامەزراندبوو و شورایەکی بەدەوردا درووستکردبوو و کردبوویە بارەگا و گەنجینەی خۆی، بەڵام لە ڕووبەڕووبوونەوەیەکدا (البساسیری) توانی داگیری بکات و هەرچی تێدابوو بە تاڵان ببیات.[1013]

(١٠١١) ابن الاثير: الكامل، ٨/ ٤٩ – ٥٠.

(١٠١٢) ابن خلكان: وفيات الاعيان، ١/ ١٩٢.

(١٠١٣) ابن الاثير: الكامل، ٨/ ٥٣ ؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ١٢/٦٤؛ حسام الدين علي غالب:الكرد، ٢٣٥.

شوێنەوارە لەسەر نێردەکان و ئەندامانی و هاوکارانی

شوێنەواری جەنگ لەسەر دەوڵەتانی بەشەڕهاتوو، تەنها کاریگەری لەسەر پێوەندیە دیبلۆماسییەکان نیە و بەس، بەڵکو کاریگەریەکەی دەگاتە سەر کارمەندانی (رعایا) و ماڵ و سامانی گوێزراوە و نەگوێزراوەش، بە جۆرێـك دەکەوینـە بـەردەم دوو تیمـەوە: تیمی جەنگاوەران کە وەك دوژمن دەناسرێن، و تیمی خەڵکی سڤیل (مەدەنی).

تیمی یەکەم، پابەندی سیستمی یاسایی دەبێت بۆ پاراستنی دیلەکانی جەنگ،[1014] بەڵام تیمی دووەم، واتە خەڵکی سڤیل - المدنيين -، دوای ئەوەی پێشتر دەوڵەتان بـەلای دەست بەسەردا گرتنیان بوون وەك دیلی جەنگ یاخود ناچاریان دەکردن لـە ماوەیـەکی دیاریکراودا وڵات جێبێڵن یاخود دەریان دەکردن، ئەمڕۆ دەوڵەتان کار بۆ هێـشتنەوەیان دەکەن لە چوارچێوەی دەوڵەتی شـەڕکەردا و لـە ژێـر چـاودێریدا دایـان نـان، یـاخود دەستبەسەرکردنیان لە شوێنێکی دیاریکراودا، وێڕای ڕەوانـەکردنی ژن و منـاڵ و پـیرو پەککەوتـەکان بـە شـێوەی ئاڵوگۆڕکردنیـان لەگـەڵ ئەوانـەی دەوڵـەتی بەرامبـەردا، سەرەڕای ئەوەی دەوڵەت پێوەندیکردن لە نێوان ڕەعایاکانی خۆی و دەوڵـەتی بێلایـەن، ئەوان "ڕێزیـان لێـدەگیرێت، بەمـەرجێك ڕەچـاوی ئـەو مەرجانـە بکـەن کـە جـەنگ دەیانـسەپێنێت، بەتایبـەتی پێوەنـدی نـەکردن بـە دوژمنـەوە یـان بـە ڕەعایاکـانی دوژمنەوە".[1015]

لە ساڵی (٣٤٢ك/٩٥٣ ز)دا کوڕی (أبو الشوك)ی کوردی دەستدرێژی کـردە سـەر ئەندامانی ئەو وەفدەی کە خەلیفەی عەبباسی (المطيـع لله) (٣٣٤ك- ٣٦٣ك/٩٤٦-٩٧٥ز) ناردبوونی بۆ خۆراسان بۆ بەستنی پەیماننامـەی ڕێکـەوتن لـە نێـوان (رکـن

(١٠١٤) مجذوب: س. پ، ٢٧٩ – ٢٨٠.

(١٠١٥) علي حسين الشامي: س. پ، ٣٧٥.

الدولة) البويهی و (نوح بن نصر السامانی)،[1016] له کاتی گەڕانەوەی وەفدەکە بەرەو بەغدا و نزیك حولوان (إبن أبو الشوك) ڕێگەی پێگرتن و هەندێکیانی بەدیل گـرت و کاروانەکەشیانی تالآن کرد، بەم شێوەیە دەرفەتی بۆ ڕەخسا بـۆ ئـەوەی داوا لـە (معـز الدولة) بکات کە بارمتـە دەستبەسـەرەکان ئـازاد بکـات لـە بەرامبـەر ئـازادکردنی ئەندامانی وەفدەکە بەتایبەت نێراوی (معز الدولة أبو مخلد).[1017]

شایەنی باسە (معز الدولة) ئەو کردەوەیەی (إبن أبو الشوك)ی لە یـاد نـەکرد کـە لەو ناوچە گرنگەدا باری ئاسایشی ناوچەکەی شێواندبوو، لەبەرئەوە زۆر بەزوویی داوای لە حاجبەکەی سبکتکین کرد کە سوپایەك ئامادە بکات بۆ دەسـتگیرکردنی (إبـن أبـو الشوك) و پیاوەکانی، ئەویش ئەم کارەی جێبەجێکرد و چووە نـاو حولوانـەوە "بڕیـاری خـۆی لەسـەر مەسـەلەی کوردەکـان وإبـن أبـی الـشوك وەرگـرت"،[1018] ئـیتر دوای بەجێهێنانی ئەو ئەرکـە و ملکەچـکردنیان بـۆ دەسـەڵاتی (معـز الدولـة) بـەرەو دوا گەڕایەوە.[1019]

بەم شێوەیە (إبـن أبـو الـشوك) و خێڵەکـەی (الـشاذنجـان) ملکەچـی دەسـەڵاتی ڕاستەوخۆی بوەیهییەکان بوو، و (إبن أبو الشوك)ی لە پۆستەکەی خۆی وەك پـارێزەری ڕێگەدوورخستەوە، ئیتر ناوی ئەو پۆستە باس نەکرایەوە، هەتا ساڵی (٣٦٥ك/٩٧٥ز)، کاتێك (أبو المظفر) (حمدان بن ناصر الدولة)ی کرد بە پارێزەری ڕێگەی سەرەکی نێوان حولوان و خوراسان.[1020]

(١٠١٦) مسكويه: تجارب الامم، ٢/ ١٥٥؛ ابن الاثير: الكامل، ٥/ ٣٠٤.

(١٠١٧) مسكويه: تجارب الامم، ٢/ ١٥٦.

(١٠١٨) هـ- س، ٢/ ١٥٦.

(١٠١٩) مسكويه: هـ- س، ٢/ ١٥٦ ؛ ابن الاثير: الكامل، ٥/ ٣٠٤.

(١٠٢٠) التنوخي: نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة، ٣/ ١١٧؛ بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (حسام الدين علي غالب: الكرد، ١٩٦-١٩٧).

ئەنجام

پاش گەڕان بەنێو جیهانی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان لە چوارچێوەی پێوەندیە نێودەوڵەتیەکانی کورد لە سەردەمی دەسەڵاتی بوەیهییەکاندا چەند خاڵێکمان لا گەڵاڵە بوو.

١- سەدەی چوارەمی کۆچی بەسەرهەڵدانی شەپۆلی بە شەڕی نوێ ناسرابوو، ئەوانیش بوەیهییەکان بوون (٣٣٤-٤٤٧ك). کە لە بەشی خۆرهەڵاتی جیهانی ئیسلامیەوە سەریان هەڵدا و بە ئاڕاستەی خۆرئاوا پێشڕەویانکرد، بەشێکی گەورەیان لە هەرێمی چیاکان داگیرکرد، دوای ئەوە چوونە نێو بەغدا و دەستیان گرت بەسەر خیلافەتدا و فەرمانڕەوایی تەواویانکرد و دەسەڵاتەکانی خەلیفەیان سنووردار کرد.

٢- لەماوەی هەردوو سەدەی چوارەم و پێنجەمی کۆچیدا بەتایبەتی لەسەردەمی دەسەڵاتی بوەیهییەکان، کاتێك سەرکردایەتی خیلافەتی عەباسیان لە نێوان ساڵانی (٣٣٤ك/٩٤٥ز) هەتا ساڵی (٤٤٧ك/١٠٥٥ز) خستەژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە، و هۆکارەکانی گەشەکردنی دەگەڕێتەوە بۆ لاوازی و لەبەریەك هەڵوەشانەوەی دەوڵەتی عەبباسی و لاوازی خەلیفەکانی، بەجۆرێك خەلیفەی عەبباسی بێ دەسەڵات بوو، جگە لەناوەکەی هیچ دەسەڵاتێکی دیکەی نەبوو. لە وتاری رۆژانی هەینی و هەردوو جەژنەکەدا ناوی دەبرا و لەسەر دراویش ناوی نووسرابوو، واتە تەنها بەناو دەسەڵاتێکی رۆحی هەبوو، بەڵام دەسەڵاتی فیعلی بەدەست میرە بوەیهییەکان و سەرکردەکانی سوپاوە بوو، سەرکردەکانی تیرە و خێڵە کوردیەکانیش و هی تریش، ئەو دەرفەتەیان قۆستەوە و، میرنشینی سەربەخۆیان لەسەر ئەو ناوچانەی بەدەستیانەوە بوو ڕاگەیاند.

٣- کە بوەیهییەکان سیستمێ لامەرکەزیان لە سیاسەتی خۆیاندا پەیڕەو دەکرد، چونکە لە وەچەیەکی خاوەن شارستانی و پێشکەوتوو بوون. رێگەیاندا بەو

سەرکردایەتیانە تا دەسەلاتی خۆیان بەسەر تیرە و خێڵەکانی خۆیاندا بسەپێنن، و دواتر بەرەسمی لەلایەن دەوڵەتی بوەیهیەوە دان بە سەربەخۆییاندا نرا، چونکە سەرکردەکانیان یارمەتی و کۆمەکیان پێشکەش بە دەوڵەتی بوەیهی دەکرد، چ مادی لەڕێگەی دیاری و بەخشش و خەلات یاخود سەربازی لەکاتی ململانێ لەسەر دەسەلات لەگەڵ میر و دەسەلاتدارانی تردا، یاخود لەگەڵ دوژمنان و یاخیبواندا، لەبەرئەوە پێوەندیەکانی میر و سەرکردەکانی کورد- بەگشتی- تۆکمە و دیبلۆماسی بوو لەگەڵ میر و پاشاکانی بوەیهییەکاندا.

٤- لەسەردەمی بوەیهییەکاندا ڕۆژهەلاتی ئیسلامی چالاکیەکی سیاسی و دیبلۆماسی و ئابووری بەرچاوی بەخۆوە بینی، و دەکرێ ئەو چالاکیە لەمیانەی زانستی پێوەندیە سیاسی و دیبلۆماسی و ئابووریەکانیان بەهێزە ئیسلامیەکانی دیکەی نێوچەکەوە، ئەو پێوەندیانەی یەك ڕیتمی وەرنەگرتبوو، بەلکو پەیوەست بوو بە بارودۆخی مێژوویی لەلایەك، و بەلاوازی و بەهێزی میرنشینەکان لەلایەکی ترەوە، هەندێکیان هێندە بەهێز بووە کە هێزە سیاسیە گەورەکانی نێوچەکە کێبڕکێیان دەکرد بە بەستنی پێوەندی دیبلۆماسییانە لەگەڵیاندا.

٥- بۆمان دەردەکەوێت کە پێوەندی دیبلۆماسییەکانی میرنشینە کوردیەکان لەگەڵ خیلافەتی عەبباسیدا هەمیشە پێوەندیەکی دۆستانە بووە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ فاکتەری ئایینی لە دیاریکردنی ئەو پێوەندیە، لەبەرئەوەی خیلافەتی عەبباسی لەو کاتەدا هێزە سیاسیەکەی لەدەستدا بوو و تەنها ڕابەرایەتیە ئایینیەکەی بۆ مابووەوە، بۆیە هەندێ لە خەلیفەکان وەك (القادر بالله والقائم بامرالله) هەوڵیاندا هەندێ لە دەسەلاتی سیاسیان بگەڕێننەوە، بۆیە لە هەندێ میرەکانی دەوروبەر و لە نێویاندا میرە کوردەکان نزیك بوونەوە تاکو لایەنگریان بن لەلایەکی ترەوە میرە کوردەکان پێویستیان بە مسۆگەرکردنی پشتگیری خیلافەت هەبوو بۆ دەسەلاتەکەیان تاکو شەرعیەت وەربگرێت، بۆشیان دەرکەوت کە هەلیان لە بەردەمدایە کاتێك بینیان خیلافەتیش بەهەمان شێوە دەیەوێت پێوەندی دۆستانەیان لەگەڵدا ببەستێت، لێرەدا تێبینی دەکەن

که بارودۆخی مێژوویی و چەند بەرژەوەندیەکی هاوبەش وایکرد که پێوەندی هەردوولا لە چوارچێوەی پێوەندیە دیبلۆماسییەکاندا پێوەندیەکی باش و جێگیر بێت.

٦- پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی کورد لەگەڵ بوەیهییەکاندا جێگیر نەبوو، چونکە هەندێ جار دۆستانەبوو و هەندێ جاریش خراپ بوو، و لەمیانەی تاوتوێکردنی دەرکەوت کە ئەوپەیوەندیە کەوتە ژێر چەند کاریگەرییەکەوە، وەك شوێنی جوگرافی ناوچەی بوەیهییەکان لەگەڵ میرنشینە کوردیەکاندا رۆڵی گەورەی هەبوو لە دیاریکردنی ئەو پێوەندیەدا و سیاسەتی فراوانکردنی دەسەڵات هەندێ لە میرە بوەیهییەکان و هەوڵدان بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی سێنترالْ لە بەرێوەبردنی هەرێمەکاندا و دەست تێکەڵاوی هەندێ لە میرە کوردەکان لە ئاژاوە نێوخۆیەکانی بنەماڵەی بوەیهییەکاندا.

٧- پێوەندیە دیبلۆماسییەکانی میرنشینە کوردیەکان لەگەڵ هێزەکانی تردا، پێوەندیەکی ناجێگیر بوو، دەبینین بەپێوەندیەکی گرژ دەستی پێکرد لەگەڵ حمدانی و عقیلینەکاندا پاشان بەرەو باشی رۆیشت لەرێگەی ژن و ژنخوازی و هاوکاری سەربازی بەهۆی سیاسەتی فراوانکردنی دەسەڵات لای میری هەردوولا.

٨- پێوەندیی دیبلۆماسی میرنشینەکان لەگەڵ فاتمیەکاندا دۆستانە بوو ئەمانەش دەگەرێتەوە بۆ هەوڵی بەردەوامی فاتمیەکان بۆ رازیکردنی میرەکانی دەوروبەری لەوانەش میرە کوردەکان، بەڵام سیاسەتی ئەو میرانە سیاسەتێکی ئاگر بەست بوو و تێکەڵ نەبوون بە پلانەکانی فاتمیەکان لە نێوچەکەدا.

٩- پێوەندی میرنشینە کوردیەکان لەگەڵ سەلجوقیەکان بە پێوەندیەکی دوژمنکارانە دەستی پێکرد و هەمیشە میرنشینەکان رووبەرووی هێرشی سەلجوقیەکان دەبوونەوە هەرچەندە گەر میرە کوردەکان توانیبێتیان پارێزگاری لە وڵاتەکەیان بکەن، بەڵام دواجار رازی بوون بە پاشکۆیەتی و بەندایەتی سەلجوقیەکان و هەنگاو بەهەنگا و سنووری دەسەڵاتی ئەو میرنشینانە رووی لە کەمی کرد تا وای لێهات لەسەر نەخشە لابرا.

١٠- ئەم توێژینەوەیە تیشکی خستۆتە سەر پێوەندیە ئابووریەکانی میرنشینە کوردیەکان لەگەڵ بیزەنتە و هێزەکانی دیکەی دەوڵەتی خیلافەتدا کە لەڕێگەی بازرگانیەوە لەگەڵ ئەوەشدا کە ناردنی شتومەك بۆ نێوچەکانی دیکە کارێکی ئاسان نەبوو، گەر تێبینیش بکەین دەبینین شمەکە نێردراوەکانی میرنشینە کوردیەکان زۆربەی بەروبوومی کشتوکاڵی بوو، هەندێ جار پێوەندیە ئابووریەکان سیمایەکی سیاسیان وەردەگرت لەگەڵ هەندێ هێزی ئیسلامی گەورەدا لە نێوچەکە بۆیە ئامرازی ئابووری بەکارهێنرا بۆ توندوتۆڵکردنی پێوەندیە دیبلۆماسییەکان.

١١- تەبایی و دیبلۆماسییەت و ئاشتی بنچینەیەکی سەرەکیە لە هەڵسوکەوتی ئەخلاقی بەرز لەگەڵ دەوڵەتان و گەلان و تاك و کۆمەڵدا، هەر لەو بناغەیەوە بەها بەرزەکانی پەیامی مرۆڤایەتی پیرۆز سەرچاوەی گرتووە، چونکە ئاشتەوایی و دیبلۆماسییەت ئەو بناغە و تەوەرەیە کە پێوەندیەکانی نێوان دەوڵەتان و گەلان و لایەنە ناکۆکەکانی لەسەر دامەزراوە، دەرچوون لە بازنەی ئەو پەیوەندیانە هەندێ جار لەڕووی ناچاریەوە کە دەوڵەتێك پەنای بۆ دەبات ئەویش لەپێناو پاراستنی مانەوەی خۆیی و پاراستنی ژیان و ماڵی هاولاتیانیدایە.

١٢- بایەخی سیاسی میرنشینە کوردییەکان، لەڕووی جوگرافیشەوە هەڵکەوتەی شوێنە جوگرافیەکەی لە خۆرهەڵاتی نێوەڕاستدا ئەوەندەی دیکە لە بایەخ و گرنگی کوردستانی زیاتر کرد، جگە لەبوونی تۆڕێکی فراوانی ڕێگەکانی هاتووچۆی ناوخۆیی و دەرەکی، کە ئاسانکاریەکە بۆ هاتووچۆ و گواستنەوە و بوژاندنەوەی پرۆسەی بازرگانی لە ناوچەکەدا.

١٣- جیهانی ئیسلامی لەو سەردەمەدا یەکەیەکی سەربەخۆ بوو وێڕای بڵاوبوونەوەی دیاردەی درووستبوونی میرنشین و نیمچە دەوڵەت، هەرچەندە نێوچەکانی دەسەڵاتی ئەو میرنشینانە لە هەڵکشان و داکشاندا بوون بەپێی هێز و توانایان یاخود

بەپێی لاوازیان یاخود، بەهێزی و بێ هێزی دەسەڵاتی ناوەندی. لە هەردوو سەدەی چوارەم و پێنجەمی کۆچیدا، حوکمڕانی خەلیفەکانی عەبباسی بە لاوازی و بێ دەسەڵاتی ناسرابوون، ئەمەش وایکرد کە میر و سەرکردەکان جیاببنەوە، ئەوەبوو چەند دەوڵەت و میرنشینێکیان بۆ خۆیان دامەزراند، تەنها لەڕووی سیاسیەوە پەیوەست بوو بەخیلافەتەوە، بەڵام وەکو تر، سەربەخۆییەکی فراوانیان لە بوارەکانی کارگێڕی و ڕاپەڕاندنی کاروبارەکانی نێوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان هەبوو.

١٤- دەبینین زۆربەی میری میرنشینە کوردیەکان ناوی میری بوەیهیان لەسەر پارەکانیان دادەنا، وەك بەڵگەیەك بۆ دڵسۆزی و ملکەچیان بۆ میری بوەیهی، هەرچەندە بە شێوەیەکی سەرزارەکی و ڕووکەشانە بوو. سەرەرای ئەمەش سەرکردە و سەرۆك هۆزەکانی کورد، هێز و دەسەڵاتی خۆیان بەسەر ئەندامانی تیرە و هۆزەکانی خۆیان دەسەپاند و وەك سەرباز و پاسەوان بەکاریان دەهێنان بۆ پاراستنی دەسەڵاتەکەیان یاخود بۆ مەبەستی فراوانکردنی ڕووبەری قەڵەمڕەوی دەسەڵاتەکەیان، لەبەر هەموو ئەو هۆکارانە هەستان بە دامەزراندنی نیمچە دەوڵەت و میرنشین و سەرکردایەتی بچوك بچوك کە تا ڕادەیەکی زۆر لەسایەی حوکمێکی زاتیدا کاروباری نێوچەکانی خۆیان ڕادەپەڕاند، و هیچ جۆرە پەیوەندیەکیان بەخەلیفەی عەبباسییەوە نەبوو تەنها بە ناو نەبێت.

١٥- ئەم میرنشینانە، میرنشینی کوردی بوون و دامەزران و گەشەیانکرد و لەلایەن کوردەوە بەڕێوەدەبران، هەروەها دەرکەوتن و خۆیان گرت و کەوتنە سەرپێ، و گەیشتنە ئەوپەڕی ئاستی گەشەسەندنی سیاسی و دیبلۆماسی و ئابووری لەسەردەمی بوەیهییەکاندا، سەرباری ئەوەی ئەو میرنشینانە سەریان هەڵدا و لەو هەرێمە ئیسلامیانەدا حوکمڕانی خۆیان چەسپاند کە چەندین بەشیان لە وڵاتی کورددا لەخۆگرتبوو کە درێژبوونەوەیەکی تەواوی خاك و پێگەی کوردبوو، واتە ئەو نێوچانەی لەژێر دەسەڵاتی ئەو میرنشینانەدا بوو، بریتی بوو لە یەکەیەکی جوگرافی لەڕووی پێگەیانەوە، بەڵام دابەشکرابوو لە نێوان میرنشینە کوردیە لۆکاڵیەکاندا.

١٦- لەم قۆناغە مێژووییە هیچ لەو میرنشین و دەوڵەتە کوردیانە نەیانتوانی سەربەخۆیی خۆیان ڕابگەیەنن و خۆیان لە دەوڵەتی خیلافەتدا جیابکەنەوە، هاوکات یەك سیاسەتی هاوبەشیان نەبوو لە کاروبارە دیبلۆماسییەکانیاندا بەتایبەتی لەگەڵ هێز و دەسەڵاتە سیاسیەکانی دەوروبەریان، بۆیە دەبینین هەندێ جار لە دژی یەکتر هاوپەیمانی دوژمنەکانیان دەکرد، بۆ لاوازکردنی یەکتر و پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆیان نەك وڵاتەکەیان.

١٧- لەگەڵ دابڕان و دابەشبوونی نێوانیان لە نێوخۆ و فشاری زۆری دەرەوە لەسەریان ژیان لە نێوچە کوردیەکان لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە لەگەشەکرندا بوو، سەرەڕای دابەشبوونی سیاسی و سەربازی نێوانیان، بۆیە دەتوانین بڵێین دابەشبوونی میر و پادشاکانە نەك گەل و خاکەکەی.

سەرچاوەكان

١) القران الكريم

يەكەم: سەرچاوە ڕەسەنەكان بە زمانی عەرەبی (المصادر القديمة):

ابن ابي اصيبعة: موفق الدين ابو العباس احمد بن القاسم (ت ٦٦٨ه/ ١٢٧٠م).

٢) عيون الأنباء في طبقات الأطباء، شرح وتحقيق نزار رضا، منشورات دار مكتبة الحياة، (بيروت: د. ت).

ابن الأثير: ضياء الدين نصرالله بن محمد عبدالكريم الجزري (ت٦٣٧ه/ ١٢٣٩م).

٣) رسائل أبن الأثير، حررها وحققها، أنيس المقدسي، دار العلم للملايين، (بيروت: ١٩٥٩).

ابن الاثير: عزالدين ابي الحسن علي بن محمد بن عبدالكريم الجزري (ت ٦٣٠ه/ ١٢٣٢م).

٤) الكامل في التاريخ، دار صادر، (بيروت: ١٩٦٦).

الأزدي: ابو زكريا يزيد بن محمد بن الياس (ت ٣٣٤ه/ ٩٤٥م).

٥) تأريخ الموصل، تحـ: علي حبيبة، (القاهرة: ١٩٧١).

ابن الأزرق: ابو عبدالله محمد الأندلسي (ت ٨٩٦هـ /١٤٩١م).

٦) بدائع السلك في طبائع الملك، تحـ. وتعليق علي سامي النشار، منشورات وزارة الثقافة والفنون، دار الحرية للطباعة، (بغداد: ١٩٧٨).

الأصطخري: ابو اسحاق محمد بن ابراهيم الفارسي (ت بعد ٣٤٠ه/ ٩٥١م).

٧) المسالك والممالك، مطبعة بريل، (ليدن: ١٩٢٧).

الاصفهاني: حمزة بن الحسين (ت ٣٦٠ه/ ٩٧٠م).

٨) تاريخ سني ملوك الارض و الانبياء، دار مكتبة الحياة، (بيروت: ١٩٦١).

الأنصاري: شمس الدين ابو عبدالله محمد شيخ الربوة (ت ٧٢٧ه/ ١٣٢٦م).

٩) نخبة الدهر في عجائب البر و البحر، اعادت طبعه مكتبة المثنى ببغداد عن طبعة، (ليبزيك: ١٩٣٢).

الانطاكي: يحيى بن سعيد (ت ٦٧٥ه/ ١٢٧٦م).

١٠) تأريخ يحيى بن سعيد الانطاكي، مطبوع مع كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق للسعيد بن بطريق، مطبعة الاباء اليسوعين، (بيروت: ١٩٠٩م).

ابن اياس: محمد بن احمد (ت ٩٣٠ه/ ١٥٢٣م).

١١) بدائع الزهور في وقائع الدهور، طبع بالمطبعة الميمنية، (مصر: ١٩٦٠).

البدليسي شرفخان: (ت ١٠٠٥ه/ ١٥٩٦م).

١٢) الشرفنامة في تاريخ الدول والامارات الكردية، تر: جميل بندى رۆژبيانى، مطبعة النجاح، (بغداد: ١٩٥٣).

البغدادي: عبدالقادر بن ظاهر بن محمد (٤٢٩ه/ ١٠٣٧م).

١٣) الفرق بين الفرق، تحـ. محمد محي الدين عبدالحميد، المكتبة العصرية، صيدا، (لبنان،١٩٩٠).

البلاذري: احمد بن يحيى بن جابر(٢٧٩ هـ /٨٩٢م).

١٤) فتوح البلدان، دار ومكتبة الهلال، (بيروت: ١٩٨٣)

البنداري: قوام الدين الفتح بن علي بن محمد الاصفهاني (ت ٦٤٣ه/ ١٢٤٥م).

١٥)الروض المعطار في خبر الاقطار، تحـ: احسان عباس، دار القلم سنا البرق الشامي (تلخيص البرق الشامي للعماد الكاتب الاصفهاني)، تحـ: رمضان ششن، دار الكتاب الجديد، (بيروت: د. ت).

١٦)تاريخ دولة آل سلجوق، تحـ: لجنة احياء التراث العربي في دار الآفاق الجديدة، ط٣، (بيروت: ١٩٨٠).

البيروني: ابو الريحان محمد بن احمد (ت ٤٤٠هـ/ ١٠٤٨م).

١٧) الاثار الباقية عن القرون الخالية، دار الاحياء العلوم، (بيروت: د. ت).

البيهقي: ابو الفضل (ت ٤٧٠هـ/ ١٠٧٧م).
١٨) تأريخ حكماء الاسلام، تحـ: محمد كرد علي، مطبعة الترقي، (دمشق: ١٩٤٦).
ابن تغري بردي: جمال الدين ابي المحاسن يوسف (ت ٨٧٤هـ/ ١٤٧٠م).

١٩) النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة، وزارة الثقافة، دار الأرشاد القومي، ١٦ جزء، (مصر: ١٩٢٩- ١٩٧٢).
التنوخي: ابو علي المحسن بن علي (ت ٣٨٤هـ/ ٩٩٤م).
٢٠) الفرج بعد الشدة، تحـ: عبود الشالجي، دار صادر، (بيروت: ١٩٧٨).
٢١) نشوار المحاضرة وأخبار المذاكرة، تحـ: عبود الشالجي، دار صادر، (بيروت: ١٩٧١).
الثعالبي: ابو منصور عبدالملك بن محمد بن اسماعيل (ت ٤٢٩هـ/ ١٠٣٧م).
٢٢) تحفة الوزراء، تحـ: ابتسام مرهون الصفار وحبيب الراوي (بغداد: ١٩٧٧م).
٢٣) يتيمة الدهر في محاسن اهل العصر، تحـ: محمد محي الدين عبدالحميد، دار الفكر، (بيروت: د. ت).
الجاحظ: ابو عثمان عمرو بن بحر البصرى (ت ٢٥٥هـ/ ٨٦٧م).
٢٤) البيان والتبيين، قدم لها وبوبها و شرحها. على أبو ملحم، (بيروت: ١٩٨٨).
٢٥) التبصر بالتجارة، قام بنشره وتصحيحه، حسن حسين عبدالوهاب التونسي، المطبعة الرحمانية، ط٢، (مصر: ١٩٣٥م).
ابن جبير: محمد بن احمد الكناني الاندلسي (ت ٦١٤هـ/ ١٢١٧م).
٢٦) رحلة أبن جبير (تذكرة بالأخبار عن الأتفاقات والأسفار)، دار صادر، (بيروت: ١٩٥٩).
الجرجاني: علي بن محمد بن علي (ت ٨١٦هـ/ ١٤١٣م).
٢٧) كتاب التعريفات، حققه وقدم له وضع فهارسة، ابراهيم الابياري، ط٣، دار الكتاب العربي، (بيروت: ١٩٩٦).

الجهشياري: ابو عبدالله محمد بن عبدوس (ت ٣٣١ه/ ٩٤٣م).

٢٨) الوزراء والكتاب، طبع بمطبعة عبد الحميد احمد الحنفي، ط١، (مصر: ١٩٣٨).

ابن الجوزي: ابو الفرج عبدالرحمن بن علي (ت ٥٩٧ه/ ١٢٠٠م).

٢٩)المنتظم في تاريخ الملوك والامم، مطبعة دائرة المعارف الاسلامية، ط١، حيدر اباد، (الدكن: ١٣٥٧هـ).

حاجي خليفة: مصطفى بن عبدالله الشهير بكاتب جلبي (ت ١٠٦٨ه/١٦٥٧م).

٣٠) كشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون، دار العلوم، (بيروت: ١٩٦٧).

الحسيني: صدرالدين علي بن ناصر (ت بعد ٦٢٢ه/ ١٢٣٦م).

٣١)اخبار الدولة السلجوقية المسمى (زبدة التواريخ في اخبار الامراء والملوك السلجوقية، تحـ: محمد نورالدين، دار امراء للنشر والتوزيع والطباعة، ط٢، (بيروت: ١٩٨٦).

الحميري: ابو عبدالله محمد بن الصنهاجي (ت ٧١٠ه/ ١٣٠٩م).

٣٢)للطباعة، (بيروت: ١٩٧٥).

الحنبلي: ابو الفلاح عبد الحي ابن العماد (ت ١٠٨٩ه/ ١٦٧٨م).

٣٣) شذرات الذهب في أخبار من ذهب، دار احياء التراث العربي، (بيروت: د.ت).

ابن حوقل: ابو القاسم النصيبي (ت ٣٦٧ه/ ٩٧٧م).

٣٤) صورة الأرض، منشورات دار مكتبة الحياة، (بيروت، د. ت).

ابن خرداذبة: ابو قاسم عبيد الله بن عبدالله الخراساني (ت ٢٨٠ه/ ٨٩٧م).

٣٥) المسالك والممالك، وضع مقدمته وهوامشه وفهارسه: محمد مخزوم، دار احياء التراث العربي، ط١، (بيروت: ١٤٠٨هـ/ ١٩٨٨م).

الخطيب البغدادي: ابوبكر احمد بن علي (ت ٤٦٣ه/ ١٠٧٠م).

٣٦) تأريخ بغداد او مدينة السلام، مطبعة السعادة، (مصر: ١٣٤٩ه).

ابن خلدون : ابو زيد عبدالرحمن بن محمد (ت ٨٠٨ه/ ١٤٠٥م).

٣٧) المقدمة، روجعت هذه الطبعة، بمعرفة لجنة من الجامعين، دار الكتاب النشر والطباعة والتوزيع، (بيروت: د. ت).

٣٨) العبر وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الاكبر، دار الكتاب اللبناني، (بيروت: ١٩٨٦).

ابن خلكان: ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد (ت ٦٨١ه/ ١٢٨٢م).

٣٩) وفيات الأعيان وانباء الزمان، تحـ: احسان عباس، دار الثقافة، (بيروت: ١٩٦٩).

الخوارزمي: ابو عبدالله محمد بن احمد (ت ٣٨٧ه/ ٩٩٧م).

٤٠) مفاتيح العلوم، عنى بتصحيحه ونشره ادارة الطباعة المنيرية، مطبعة الشرق، (مصر: ١٣٤٢).

ابن دحية: مجد الدين عمر بن حسن المعروف بذي النسبين، دحية والحسين (ت ٦٣٣ه/ ١٢٣٥م).

٤١) النبراس في تاريخ خلفاء بني العباس، تحـ: عباس العزاوي، مطبعة المعارف، (بغداد: ١٩٤٨).

الدميري: كمال الدين ابو البقاء (ت ٨٠٨ه/ ١٤٠٥م).

٤٢) حياة الحيوان الكبرى، دار الفكر، (بيروت: د-ت).

الذهبي: شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان (ت ٧٤٨ه/ ١٣٧٤م).

٤٣) سير اعلام النبلاء، تحـ: شعيب الارناط و محمد سعيد العرقوسي، مؤسسة الرسالة، (بيروت: ١٩٨٦).

٤٤) العبر في خبر من غبر، تحـ: صلاح الدين النجد، مطبعة حكومة الكويت، (الكويت: ١٩٦٣).

٤٥) دول الاسلام، تحـ: فهيم محمد شلتوت و محمد مصطفى إبراهيم، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (القاهرة: ١٩٧٤).

ابن رستة: ابو علي احمد بن عمر، (ت بعد ٢٩٠هـ /٩٠٣م).

٤٦) الاعلاق النفسية، دار احياء التراث العربي، (بيروت: ١٩٨٨).
الرملي: محمد بن شمس الدين احمد بن احمد حمزة الانصاري (ت ١٠٠٤هـ).
٤٧) نهاية المحتاج الى شرح المنهاج، المطبعة المصرية، (القاهرة: ١٣٠٤هـ).
الرهاوي المجهول: (ت ٦٤٢ه/ ١٢٣٤م).
٤٨) تأريخ الرهاوي المجهول، عربه عن السريانية وضع حواشيه: البير ابونا، مطبعة شفيق، (بغداد: ١٩٨٦).
الروذراوري: ابو شجاع محمد بن الحسين ظهير الدين (ت ٤٨٧ه/ ١٠٩٤م).
٤٩)ذيل تجارب الامم، مطبعة شركة التمدن، (مصر: ١٩١٦).
الزبيدي: محمد بن محمد مرتضى الحسيني (ت ١٢٠٥ه/ ١٧٩٠م).
٥٠) تاج العروس من جواهر القاموس، تحـ: ابراهيم الترزي، مطبعة حكومة الكويت، (الكويت: ١٩٧٢).
الزمخشري: ابو القاسم محمود بن عمر (ت ٥٣٨هـ/ ١١٤٣م).
٥١) الجبال والامكنة والمياه، تح/ ابراهيم السامرائي، مطبعة السعدون، (بغداد: ١٩٦٨).
ابن الساعي: ابي طالب علي بن انجب (ت ٦٧٤ه/ ١٢٧٥م).
٥٢)الجامع المختصر في عنوان التواريخ و عيون السير، عنى بنسخة ونشره واصلاح تصحيفه مصطفى جواد، المطبعة السريانية الكاثوليكية، (بغداد: ١٩٣٤).
سبط ابن الجوزي: ابو مظفر شمس الدين قزاو علي التركي (ت ٦٥٤ه/ ١٢٥٦م).
٥٣)مرآة الزمان في تأريخ الأعيان، مجلس دائرة المعارف العثمانية، (حيدر اباد-الدكن: ١٩٥١).
٥٤)مرآة الزمان في تاريخ الاعيان، الفترة ٣٤٥- ٤٤٧، دراسة وتحقيق: جنان جليل محمد الهموندي، رسالة ماجستر مطبوعة بالالة الكاتبة، كلية الاداب، جامعة بغداد، (بغداد: ١٩٨٧م).
السخاوي: شمس الدين محمد بن عبدالرحمن، (ت ٩٠٢ه/ ١٤٩٧م).

٥٥)الضوء اللامع لاهل القرن التاسع، دار مكتبة الحياة، (بيروت: د-ت).

سعيد المغربي: ابو الحسن علي بن موسى (ت ٦٨٥ه/ ١٢٨٦م).

٥٦) بسط الارض في الطول والعرض، تحـ: ضوان فرنيط، (تطوان: ١٩٥٨).

السمعاني: ابو سعد عبدالكريم بن محمد (ت ٥٦٢ه/ ١١٦٦م).

٥٧) الانساب، حقق نصوصه وعلق عليه، عبدالرحمن بن يحى المعلمي اليماني، الناشر: محمد امين دمج، ط٢، (بيروت: ١٩٨٠).

السيوطي: جلال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر (ت ٩١١ه/ ١٥٠٥م).

٥٨) تاريخ الخلفاء، دراسة وتحقيق عبدالقادر عطا، مؤسسة الكتب الثقافية، ط١، (بيروت: ١٩٩٨).

الشافعي: الامام ابو عبدالله محمد بن ادريس (٢٠٤هـ).

٥٩)كتاب الام، (القاهرة: ١٣٢٢ه).

ابو شامة: عبدالرحمن بن اسماعيل المقدسي (ت ٦٦٥ه/ ١٢٦٦م).

٦٠) تراجم رجال القرنين السادس والسابع، المعروف بالذيل على الروضتين، عرف الكتاب وصححه محمد زاهد بن الحسن الكوثري، دار الجيل، (بيروت: ١٩٧٤).

ابن شاهين الظاهري: غرس الدين خليل، (ت ٨٧٣ه/ ١٤٦٨م).

٦١) زبدة كشف الممالك وبيان الطرق والمسالك، اعتنى بتصحيحه بوليس راويس، المطبعة الجمهورية، (باريس: ١٨٩٤).

ابن الشحنة: محب الدين ابي الفضل محمد الحلبي (ت ٨٨٤ه/ ١٤٧٨م).

٦٢) الدر المنتخب في تأريخ مملكة حلب، وقف على طبعة و علق حواشية، يوسف بن الياس سركيس الدمشقي، المطبعة الكاثوليكية، (بيروت: ١٩٠٩).

ابن شداد: عزالدين محمد بن علي ابراهيم (ت٦٨٤ه/ ١٢٨٥م).

٦٣) الاعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة، حققه: يحيى عبادة، منشورات وزارة الثقافة والارشاد القومي، (دمشق: ١٩٧٨).

الشهرزوري: شمس الدين محمد بن محمود (ت بعد ٦٨٧ه/ ١٢٨٨م).

٦٤) نزهة الأرواح وروضة الافراح (تاريخ الحكماء)، تحـ: عبدالكريم ابـو شـويرب، نشرته، جمعية الدعوة الاسلامية، (د. ت).

الشيباني: محمد بن الحسن (ت ١٨٩هـ/ ٨٠٢م).

٦٥) شرح السرخسي على السير الكبير، (حيدر اباد- الدكن: د. ت).

شيخ الربوة: شمس الدين ابو عبدالله محمد ابو طالب (ت ٧٢٧هـ/ ١٣٢٦م).

٦٦) نخبة الدهر في عجائب البر والبحر، دار احياء التراث العربـي، ط١، (بـيروت: ١٩٨٨).

الشيرازي: المؤيد في الدين هبة الله بن موسى بن داود (ت ٤٧٠هـ/١٠٧٨م).

٦٧) سيرة المؤيد في داعي الدعاة، تحـ. محمد كامـل حـسين، دار الكاتـب المـصري، (القاهرة: ١٩٤٩).

الصفدي: صلاح الدين خليل بن ايبك (ت ٧٦٤هـ/ ١٣٦٣م).

٦٨) الوافي بالوفيـات، باعتنـاء- هلمـوت ريتـز، شـركة الفجـر العربـي، ط٢، (بيروت: ١٩٦١).

٦٩) الوافي بالوفيات، باعتناء س ديـد ريتـنخ، الطبعـة الثانيـة، غـير منقحـة، (فيسبادن: ١٤٠١هـ/ ١٩٨١م).

٧٠) نكت الهميان في نكت العميان، وقف على طبعه: احمـد زكـي بـك، المطبعـة الجمالية، (القاهرة: ١٩١١).

الصولي: ابوبكر محمد بن يحيى (ت ٣٣٥هـ/ ٩٤٦م).

٧١) أخبار الراضي بالله والمتقي لله، عنى بنشره: ج. هيورث. دن، دار المسيرة، ط٢، (بيروت: ١٩٧٩).

طاش كبرى زادة: عصام الدين ابو الخير احمد بن مصلح (ت ٩٦٨هـ/ ١٥٦١م).

٧٢) مفتاح السعادة ومصباح السيادة في موضوعات العلوم، تحقيق: كامل بكرى و عبدالوهاب ابو النور، دار الكتب الحديثة، (القاهرة: د. ت).

الطبري: ابو جعفر محمد بن جرير (ت ٣١٠هـ/ ٩٢٢م).

٧٣) تأريخ الرسل و الملوك، تحـ. محمد أبـو الفـضل أبـراهيم، دار المعـارف بمـصر، القاهرة، ١٩٦٠.

الطرطوشي: ابوبكر محمد بن الوليد الفهري المالكي (ت ٥٢٠هـ/ ١١٢٦).

٧٤) سراج الملوك، (مطبعة بولاق: ١٢٨٩هـ).

ابن الطقطقى: محمد بن علي بن طباطبا (ت ٧٠٩ه/ ١٣٠٩م).

٧٥) الفخري في الاداب السلطانية والدول الاسلامية، مطبعة محمد علـى صـبيح و اولاده بالازهر، (القاهرة: ١٩٦٢).

ابن طلحة الوزير: ابو سالم كمال الدين محمد بن طلحة القرشي (٦٥٢ه/ ١٢٥٤م).

٧٦) العقد الفريد للملك السعيد، مطبعة الوطن، (القاهرة: ١٣٠٦هـ).

ابن عبد الحق: صـفى الـدين عبـدالمؤمن ابـن عبـدالحق البغـدادي (ت ٧٣٩هـ/ ١٣٣٨م).

٧٧) مراصد الأطلاع على اسماء الامكنة والبقاع، تحـ: محمـد علـى البجـاوى، دار الاحياء الكتب العربية، (القاهرة: ١٩٥٤).

ابن عبدربه: احمد بن محمد الاندلسي (ت ٣٢٨ه/ ٩٣٩م).

٧٨) العقد الفريد، تحـ: محمد سعيد العريان، دار الفكر، (بيروت: د-ت).

ابن العبري: طريطوريوس ابو الفرج بن هارون الطيب الملطي (ت ٦٨٥ه/ ١٢٨٦م).

٧٩) تأريخ الزمان، تر: أسحق أرملة، دار المشرق، (بيروت، ١٩٩١).

٨٠) تاريخ مختصر الدول، تحـ: صالحاني الدومينكي، دار المشرق، (بيروت: ١٩٥٨).

ابن العديم: كمال الدين ابو القاسم عمر بن احمد، (ت ٦٦٠ه/ ١٢٦٢م).

٨١) بغية الطلب في تاريخ حلب، دار الفكر، (بيروت، ١٩٨٨).

٨٢) زبدة الحلب من تاريخ حلـب، تحـ. سـامي الـدهان، المطبعـة الكاثوليكيـة، (بيروت: ١٩٥٤م).

العسقلاني: احمد بن علي بن محمد بن علي الكتاني العسقلاني المعروف بـأبن حجـر، ٨٥٢هـ/ ١٤٤٨م.

٨٣) الاصابة في تمييز الصحابة، ط١، مطبعة المغرب الاقصى، ١٣٢٨ه.
العماد الاصفهاني: ابو عبدالله محمد بن محمد عماد الدين الاصفهاني، (ت ٥٩٧ه/ ١٢٠١م).
٨٤) خريدة القصر وجريدة العصر، قسم شعراء الشام، تحـ: شكري فيصل، المطبعة الهاشمية، (دمشق: ١٩٥٩).
ابن العمراني: محمد بن علي بن محمد (ت ٥٨٠ه/ ١١٨٤م).
٨٥) الأنباء في تأريخ الخلفاء، تحـ: قاسم السامرائي، (ليدن: ١٩٧٣).
العمري: ابو العباس شهاب الدين احمد بن يحيى بن فضل الله (ت ٧٤٩ه/ ١٣٤٨م).
٨٦) التعريف بالمصطلع الشريف، تحـ: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٨٨).
٨٧) منهل الأولياء ومشرب الاصفياء من سادات الموصل الحدباء، حققه ونشره، سعيد الديوةجي، مطبعة الجمهورية، (الموصل: ١٩٦٧).
غرس النعمة: ابو الحسن محمد بن هلال الصابي (ت٤٨٠هـ/١٠٨٧م).
٨٨) الهفوات النادرة، تحـ: صالح الاشتر، مجمع اللغة العربية، (دمشق: ١٩٦٧).
الغزالي: ابو حامد الطوسي (ت ٥٠٥ه/ ١١١١م).
٨٩) احياء علوم الدين، علق عليه جمال محمود ومحمد سيد، دار الفجر للتراث، (القاهرة: ١٩٩٩).
الغساني: ابو العباس اسماعيل بن العباس بن علي (ت ٨٠٣ه/ ١٤٠٠م).

٩٠) العسجد المسبوك والجوهر المحكوك في طبقات الخلفاء والملوك، تحـ: محمود عبد المنعم، دار الجيل، (بغداد: ١٩٧٥).
الغياثي: (عبدالله بن الفتح البغدادي (ت بعد ٨٩١هـ/ ١٤٨٦م).
٩١) تأريخ الغياثي، تح: طارق نافع الحمداني، (بغداد: ١٩٧٥).
الفارقي: احمد بن يوسف بن علي بن الازرق (ت بعد٥٧٧هـ/ ١١٧٦م).

٩٢) تاريخ الفارقي، حققه وقدم له: بدوي عبداللطيف عوض، دار الكتاب اللبناني، الطبعة الثانية، (بيروت: ١٩٧٤).

ابو الفدا: عماد الدين اسماعيل بن محمد بن عمر (ت ٧٣٢ه/ ١٣٣١م).

٩٣) المختصر في أخبار البشر، دار المعرفة للطباعة والنشر، (بيروت:١٩٦٠).

٩٤) تقويم البلدان، اعتنى بتصحيحه وطبعه، رينود وماك كوكين ديسلان، دار الطباعة السلطانية، (باريس: ١٨٤٠).

ابن الفراء: ابو علي الحسين بن محمد (ت ٤٢٦ه/ ١٠٣٤م).

٩٥) كتاب رسل الملوك ومن يصلح للرسالة والسفارة، تح: صلاح الدين المنجد، (القاهرة: ١٩٤٧).

ابن فضلان: احمد بن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد (ت بعد ٣٠٩ه/ ٩٢١م).

٩٦) رسالة أبن فضلان في وصف الرحلة الى بلاد الترك والخزر والروس والصقالبة، حققها وعلق عليها وقدم لها، سامي الدهان، ط٢، (دمشق: ١٩٧٧).

ابن الفقية: ابوبكر احمد بن محمد الهمداني (ت ٣١٠هـ /٩٢٢م).

٩٧) مختصر كتاب البلدان، دار احياء االتراث العربي، (بيروت: ١٩٨٨).

ابن الفوطي: ابو الفضل كمال الدين البغدادي (ت ٧٢٣هـ/ ١٣٢٣م).

٩٨) تلخيص مجمع الاداب في معجم الالقاب، تح: مصطفى جواد، المطبعة الهاشمية، ج٤، ق١: ١٩٦٢، ج٤، ق٢، (دمشق: ١٩٦٤).

الفيروز آبادي: مجد الدين محمد بن يعقوب، (ت ٨١٧ه/ ١٣١٨م).

٩٩) القاموس المحيط، رتبة وثقه- خليل مأمون شيما، دار المعرفة، ط١، (بيروت: ٢٠٠٥).

ابن قتيبة الدينورى: ابو محمد عبدالله بن مسلم الدينوري (ت ٢٧٦ه/٨٨٩م).

١٠٠) المعارف، مكتبة العلوم والحكمة، ط١، (بيروت: ١٩٦٠).

قدامة الحنبلي:

١٠١) المغني، طبعة جديدة، ١٤ اجزاء، دار الكتاب العربي، (بيروت: ١٤٠٢ه).

قدامة بن جعفر: ابو الفرج الكاتب البغدادي (ت ٣٣٧هـ- ٩٤٨م).

١٠٢) الخراج و صناعة الكتابة، شرح وتعليق محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد للنشر، (بغداد: ١٩٨١).

القرطبي: عريب بن سعد (ت بعد٣٦٦هـ /٩٧٦م).

١٠٣) صلة تأريخ الطبري، تحـ: محمد ابو الفضل ابراهيم، دارالمعارف، (القاهرة: د-ت)

القزويني: زكريا بن محمد بن محمود (ت ٦٨٢ه/ ١٢٨٣م).

١٠٤) أثار البلاد وأخبار العباد، دار صادر، (بيروت: د.ت).

القفطي: ابو الحسن جمال الدين علي الشيباني، (ت ٦٤٦هـ/ ١٢٤٨م).

١٠٥) أنباه الرواة على انباه النحاة، تحـ/ محمد أبو الفضل أبراهيم، مطبعة دار الكتب المصرية، (القاهرة: ١٩٥٢).

١٠٦) تأريخ الحكماء من كتاب اخبار العلماء بأخبار الحكماء، مكتبة المثنى، (بغداد: ١٩٠٣).

ابن القلانسي: ابو يعلى حمزة بن اسد (ت ٥٥٥ه/ ١١٦٠م).

١٠٧) ذيل تاريخ دمشق، مطبعة الاباء اليسوعيين، (بيروت: ١٩٠٨).

القلقشندي: ابو العباس احمد بن على (ت ٨٢١ه/ ١٤١٨م).

١٠٨) صبح الأعشى في صناعة الانشا، حققه محمد حسين شمس الدين شرحه وعلق عليه: يوسف على طويل، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٨٧).

١٠٩) قلائد الجمان في التعريف بقبائل عرب الزمان، تحـ، أبراهيم الابياري، دار الكتب الحديثة، (القاهرة: ١٩٦٣).

١١٠) مأثر الانافة في معالم الخلافة، تحـ: عبدالستار احمد فرج، عالم الكتب بيروت، اعيد طبعة بالاوفسيت، (بغداد: ١٩٨٠).

القيرواني: ابو اسحاق ابراهيم بن علي الحصري: (ت ٤٥٣ه/ ١٠٦١م).

١١١) زهر الاداب و ثمر الالباب، تحـ: محمد محي الدين عبدالمجيد، دار الجيل، ط٤،

(بيروت: ١٩٧٢).

ابن الكازروني: ظهير الدين علي بن محمد (ت ٦٩٧هـ/ ١٢٩٧م).

١١٢) مختصر التاريخ من اول الزمان الى منتهى دولة بني العباس، حققه وعلق عليه، مصطفى جواد، مطبعة الحكومة، (بغداد:١٩٧٠).

١١٣) مقامة قواعد بغداد في الدولة العباسية، تحـ: كوركيس عواد وميخائيل عواد، مطبعة الارشاد، (بغداد: ١٩٦٢).

الكتبـي: محمد بن شاكر بن احمد (ت ٧٦٤هـ/ ١٣٦٣م).

١١٤) عيون التواريخ، تحـ: فيصل السامر ونبيلة عبدالمنعم داود، دار الحرية للطباعة، (بغداد: ١٩٧٧).

ابن كثير: عماد الدين ابو الفداء اسماعيل بن عمر (ت ٧٧٤هـ/ ١٣٧٢م).

١١٥) البداية والنهاية في التاريخ، حققه محمد ابو ملحم واخرون، دار الريان للتراث، ط١، (القاهرة: ١٩٨٨).

مؤلف مجهول : (النصف الثاني من ق ٦ هـ/ ١٢م).

١١٦) العيون والحدائق في أخبار الحقائق، تحـ: نبيلة عبدالمنعم داود، مطبعة النعمان، (النجف: ١٩٧٢).

مؤلف مجهول: (النصف الثاني من ق ٤ هـ/ ١٠م).

١١٧) حدود العالم من المشرق الى المغرب، تحـ/ يوسف الهادي، الدار الثقافية للنشر، (القاهرة: ١٩٩٩).

ماركوبولو: ابن نيفو لوبو لو (ت٧٢٥هـ/ ١٣٢٤م).

١١٨) رحلات ماركوبولو، ترجمها الى الانكليزية وليم مارسدن، تر: عبدالعزيز جاويد، ط٢، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (مصر: ١٩٩٥).

ماري بن سليمان: (عاش في القرن الخامس الهجري/ الحادي عشر الميلادي).

١١٩) أخبار فطاركة كرسي المشرق في كتاب المجدل، (رومية: ١٨٩٩).

الماوردي: ابي الحسن علي بن محمد بن حبيب (ت ٤٥٠هـ/ ١٠٥٨م).

١٢٠) الاحكام السلطانية و الولايات الدينية، مطبعة مصطفى الحلبي، (القاهرة: ١٩٦٦).

١٢١) نصيحة الملوك، تحـ: محمد جاسم الحديثي، (بغداد: ١٩٨٦).

ابن المحاسن: الحسن بن عبدالله بن محمد بن عمر (بدأ بتأليفه سنة ٧٠٨هـ/ ١٣٠٨م).

١٢٢) اثار الاول في ترتيب الدول، مصر، (بولاق: ١٢٩٥).

ابن المستوفي: شرف الدين ابو البركات المبارك بن احمد (ت ٦٣٧هـ/ ١٢٣٩م).

١٢٣) تاريخ اربل المسمى، نباهة البلد الخامل بمن ورده من الاماثل، تحـ: سامي بن السيد خماس الصقار، دار الرشيد، (بغداد: ١٩٨٠).

المسعودي : ابو الحسن علي بن الحسين، (ت ٣٤٦هـ/ ٩٥٧م).

١٢٤) التنبيه و الاشراف، دار مكتبة الهلال، (بيروت: ١٩٨١).

١٢٥) مروج الذهب ومعادن الجوهر، دار الاندلس، ط٥، (بيروت: ١٩٨٢).

مسكويه: ابو علي محمد بن احمد بن يعقوب (ت ٤٢١هـ/ ١٠٣٠م).

١٢٦) تجارب الامم وتعاقب الهمم، هـ. ف. امدروز، مطبعة شركة التمدن الصناعية، (مصر: ١٩١٤).

المقدسي: ابو عبدالله شمس الدين محمد البشاري (ت ٣٧٥هـ/ ٩٨٥م).

١٢٧) أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، دار احياء التراث العربي، (بيروت: ١٩٨٧).

المقري: ابو العباس احمد بن محمد التلمساني ١٠٤١هـ/ ١٦٣٢م).

١٢٨) نفح الطيب في غصن الأندلس الرطيب، (القاهرة: ١٩٤٩).

المقريزي: تقي الدين احمد بن علي (ت ٨٤٥هـ/ ١٤٤١م).

١٢٩) اتعاظ الحنفا باخبار الائمة الفاطمين الخلفا، نشره وحققه: جمال الدين الشيال، دار الفكر العربي، (القاهرة: ١٩٤٨).

١٣٠) السلوك لمعرفة دول الملوك، صححه وضع حواشيه. محمد مصطفى زيادة،

مطبعة دار الكتب المصرية، (القاهرة: ١٩٣٤).

منجم باشي: احمد بن لطف الله (ت ١١١٣هـ/ ١٧٠٢م).

١٣١) باب في الشدادية من كتاب جامع الدول، عنى بتحقيق ونشره فلاديمير مينورسكي، (لندن: ١٩٥٣).

ابن منظور: جمال الدين ابو الفضل محمد (ت ٧١١هـ/ ١٣١١م).

١٣٢) لسان العرب، مكتبة العلوم والحكمة، ط١، (بيروت: ١٩٩٢).

ابن مهلهل: مسعر بن مهلهل، ابو دلف الخزرجي (ت بعد ٣٨٤هـ/ ٩٩٣م).

١٣٣) الرسالة الثانية، تحـ. بطرس بولغاكوف وانس خالدوف، دار النشر للأداب الشرقية، (موسكو: ١٩٦٠).

ناصر خسرو: ابو معين الدين القبادياني المروزي، (ت ٤٨١هـ/ ١٠٨٨م).

١٣٤) سفرنامه، نقلها الى العربية- يحيى الخشاب، ط٢، مطبعة دار العلم، (بيروت: ١٩٧٠).

ابن النديم: ابو الفرج محمد بن ابي يعقوب (ت ٣٨٣هـ/ ٩٩٣م).

١٣٥) الفهرست، تحـ: رضا – تجدد، (طهران: ١٩٧١م).

النويري: شهاب الدين احمد بن عبدالوهاب (ت ٧٣٢هـ/ ١٣٣٢م).

١٣٦) نهاية الارب في فنون الأدب، مطابع كوستاتسوماس وشركاه، (القاهرة: د-ت).

الهروي: علي بن ابي بكر (ت ٦١١هـ/ ١٢١٥م).

١٣٧) التذكرة الهروية في الحيل الحربية، تحـ: مطيع مرابط، منشورات وزارة الثقافة، (دمشق: ١٩٧٢).

ابن هشام: ابو محمد عبد الملك بن هشام (ت٢١٨ هـ /٨٣٣م).

١٣٨)سيرة النبي، تحـ: مصطفى السقا واخرون، القسم الأول الجزأين الأول والثاني، ط٢، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، (مصر: ١٩٥٥).

هلال الصابي: ابو الحسن الهلال بن المحسن بن ابراهيم (ت ٤٤٨هـ/ ١٠٥٦م).

١٣٩) تاريخ الصابي، الجزء الثامن، الحق بذيل الوزير ابي شجاع الروذراوري لكونه كالتكمة، اعتنى بتصحيحه، ه. ف امدروز وبعده: د. س. مرجليوث، (القاهرة: ١٣٣٧ه/ ١٩١٩م)

١٤٠) رسوم دار الخلافة، تح: ميخائيل عواد، مطبعة العاني، (بغداد: ١٩٦٤).

١٤١) الوزراء او تحفة الامراء في تاريخ الوزراء، تحـ: عبدالستار أحمد فراح، (بغداد: ١٩٥٨).

الهمداني: رشيد الدين فضل الله بن عماد الدولة (ت ٧١٨ه/ ١٣١٨م).

١٤٢) جامع التواريخ، نقله الى العربية محمد موسى هنداوي، فؤاد عبد المعطي الصياد، راجعه يحيى الخشاب، دار احياء الكتب العربية، (القاهرة: د. ت).

الهمداني: محمد بن عبدالملك (ت ٥٢١ه/ ١١٢٧).

١٤٣) تكملة تاريخ الطبري، تحـ: البرت يوسف كنعان، المطبعة الكاثوليكية، (بيروت: ١٩٦١).

ابن واصل: جمال الدين محمد بن سالم (ت ٦٩٧هـ /١٢٩٧م).

١٤٤) مفرج الكروب في اخبار بني ايوب، تحـ: جمال الدين الشيال، المطبعة الأميرة، (القاهرة: ١٩٥٧).

ابن الوردي: زين الدين عمر بن مظفر (ت ٧٤٩ه/ ١٣٤٨م).

١٤٥) تتمة المختصر في اخبار البشر او تاريخ ابن الوردي، منشورات المطبعة الحيدرية، ط٢، (النجف: ١٣٨٩هـ/ ١٩٦٩).

اليافعي: عبدالله بن سعد اليمني المكي (ت ٧٦٨ه/ ١٣٦٦م).

١٤٦) مرآة الجنان وعبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان، وضع حواشيه خليل المنصور، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٧٧).

ياقوت الحموي: شهاب الدين بن عبدالله (ت ٦٢٦ه/ ١٢٢٩م).

١٤٧) معجم البلدان، دار صادر، (بيروت: د. ت).

يعقوب الرهاوي:
١٤٨)تواريخ سريانية من القرن (٧-٩م)، تحـ و تر: يوسف حبي، (بغداد: ١٩٨٢).
اليعقوبي: احمد بن يعقوب، (ت ٢٩٢ه/ ٩٠٤م).
١٤٩) تأريخ اليعقوبي، تحـ. عبدالامير مهنا، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، (بيروت: ١٩٦٠.
١٥٠) كتاب البلدان، المطبعة الحيدرية، (النجف: ١٩٥٧).
ابو يوسف الفقيه: يعقوب بن ابراهيم (ت ١٨٢ه/ ٧٩٨م).
١٥١) كتاب الخراج، دار الحداثة، الطبعة الاولى، (بيروت: ١٩٩٠م).

دووەم: سەرچاوە نوێیەکان (المراجع الحديثة) بە زمانی عەرەبی:

ابراهيم أحمد العدوي :

١٥٢) التاريخ الاسلامي في آفاقه السياسية و ابعاده الحضارية، (القاهرة: د.ت).

١٥٣) السفارات الاسلامية الى اوروبا في العصور الوسطى، دار المعارف، (مصر: ١٩٥٧).

١٥٤) المجتمع الأوربي في العصور الوسطى، دار المعرفة، (القاهرة: ١٩٦١).

ابراهيم مصطفى واخرون:

١٥٥) المعجم الوسيط، دار احياء التراث العربي، (بيروت: د. ت).

احمد حبيب رسول:

١٥٦) النقل والتجارة الدولية، ساعدت جامعة بغداد في النشر، مطبعة الحوادث، (بغداد: ١٩٨١).

احمد شفيق باشا:

١٥٧) الرق في الاسلام، تر: احمد زكي، مطبعة البولاق، (مصر: د. ت).

أحمد شلبي:

١٥٨) موسوعة التأريخ الأسلامى و الحضارة الأسلامية، (القاهرة: د-ت).

احمد عبدالعزيز :

١٥٩) الامارة الهذبانية الكردية، ط٢، مطبعة وزارة التربية، (اربيل: ٢٠٠٦).

أدم متز:

١٦٠) الحضارة الأسلامية في القرن الرابع الهجري، تر: محمد عبدالهادي ابو ريدة، اعد فهارسه رفعت البدراوي، ط٤، (بيروت: ١٩٦٧).

ادونيس العكره:

١٦١) من الدبلوماسية الى الأستراتيجية، دار الطليعة، ط١، (بيروت: ١٩٩١).

أديب معوض:

١٦٢) في سبيل العروبة (القضية الكردية بين الأمس واليـوم)، الطبعـة الاولى، (د. م- ١٩٤٥).

ارمانوس فامبيري:

١٦٣) تأريخ بخارى، تر: أحمد محمود الساعاتي، مراجعة وتقديم: يحيى الخشاب، مطابع شركة الإعلانات الشرقية، (القاهرة: ١٩٦٥).

اسماعيل شكر:

١٦٤) الامارة الشدادية الكردية في بلاد اران، ط١، مطبعة وزارة التربية، (اربيل: ٢٠٠١).

أندريه أيمار:

١٦٥) تأريخ الحضارات العام-روما وامبراطوريتها، تر. يونس داغر، (بيروت: ١٩٨١).

أنور الرفاعي:

١٦٦) الأسلام في حضارته و نظمه الادارية والسياسية والادبية والعلمية والاجتماعية والاقتصادية والفنية، دار الفكر، (القاهرة: ١٩٧٣).

أنور المائي:

١٦٧) الاكراد في بهدينان، مطبعة خبات، ط٢، (دهوك: ١٩٩٩).

أو بنهايم:

١٦٨) القانون الدولي العام، دار العلم للملايين، (بيروت: ١٩٩٨).

باسيل نيكيتين:

١٦٩) الأكراد أصلهم و تأريخهم، تقديم لويس ما سينيون، دار الروائع، (بيروت: ١٩٥٨).

بطرس البستاني:

١٧٠) محيط المحيط، مكتبة البيان، (بيروت: ١٩٨٧).

بلهج شيركو:

١٧١) القضية الكردية ماضي الكرد وحاضرهم، دار الكاتب، ط١، (بيروت: ١٩٨٦).

تامارا رايس:

١٧٢) السلاجقة تأريخهم و حضارتهم، تر: لطفي الخورى وأبراهيم الداقوقي، مراجعة عبدالحميد العلوجي، مطبعة الأرشاد، (بغداد: ١٩٦٨).

تقي الدين عارف الدوري:

١٧٣) عصر أمرة الأمراء في العراق، ط١، مطبعة اسعد، (بغداد: ١٩٧٥).

تومابوا:

١٧٤) لمحة عن الاكراد، تر: محمد شريف عثمان، مطبعة النعمان، النجف (الأشرف: ١٩٦٩).

توماس آرنولد:

١٧٥) الخلافة، تر، حسن حيدر اللبناني، مطبعة دار التضامن، ط٢، (بغداد: ١٩٦١).

ثامر كامل محمد:

١٧٦) الدبلوماسية المعاصرة و استراتيجية إدارة المفاوضات، دار المسيرة للنشر والتوزيع، ط١، (عمان: ٢٠٠٠).

جرجي زيدان:

١٧٧) تاريخ التمدن الاسلامي، منشورات دار المكتبة الحياة، (بيروت: د. ت).

جمال الدين الشيال:

١٧٨) تاريخ الدولة العباسية، دار الكتب الجامعية، (القاهرة: ١٩٦٧).

جمال حمدان:

١٧٩) جغرافية المدن، (ا لقاهرة: د. ت).

جمال رشيد أحمد:
١٨٠) لقاء الكرد واللان في بلاد الباب وشروان، دار ئاراس للطاعة والنشر، (اربيل: ٢٠٠١).
جون جلوب:
١٨١) امبراطورية العرب، تر: خيري حماد، دار الكتاب العربي، ط١، (بيروت: ١٩٦٦).
حافظ أحمد حمدي:
١٨٢) الشرق الاسلامي قبيل الغزو المغولي، مطبعة الاعتماد، (مصر: ١٩٥٠).
الحبيب الجنحاني:
١٨٣) المجتمع العربي الأسلامي (الحياة الأقتصادية والأجتماعية) مطابع السياسة، (الكويت: ٢٠٠٥).
حسام قوام السامرائي:
١٨٤) المؤسسات الأدارية في الدولة العباسية خلال الفترة ٢٤٨-٣٣٤هـ، دار الفكر العربي، (القاهرة: ١٩٧١).
حسن أبراهيم حسن:
١٨٥) تأريخ الأسلام السياسي والديني والثقافي والأجتماعي، دار الجبل، ط١٥، (بيروت: ٢٠٠٠).
١٨٦) النظم الأسلامية، ط١، مطبعة الجنة التأليف، (مصر: ١٩٣٩).
حسن احمد محمود واحمد ابراهيم شريف:
١٨٧) العالم الاسلامي في العصر العباسي، دار الفكر العربي، ط٣، (القاهرة: ١٩٧٧).
حسن الباشا:
١٨٨) الألقاب الأسلامية في التأريخ والوثائق والآثار، مكتبة النهضة المصرية، مطبعة لجنة البيان، (القاهرة: ١٩٥٧).

حسين مجيب المصري :

١٨٩)الصلات بين العرب و الفرس و الترك، مكتبة الانجلو المصرية، ١٩٧١.

حمدان عبدالمجيد الكبيسي:

١٩٠) عصر الخليفة المقتدر بالله، مطبعة النعمان، (النجف الاشرف: ١٩٧٤).

١٩١) اسواق بغداد ، حتى بداية العصر البويهى، دار الحرية للطباعة، (بغداد: ١٩٧٩).

حمزة الجميعي الدموهي:

١٩٢) عوامل الانتاج في الاقتصاد الاسلامي، دار التوزيع و النشر الاسلامية، ط١، (القاهرة: ١٩٨٥).

خولة شاكر الدجيلي:

١٩٣)بيت المال نشأته و تطوره من القرن الاول حتى القرن الرابع الهجري، مطبعة وزارة الاوقاف، (بغداد: ١٩٧٦).

خيرالدين الزركلي:

١٩٤) الأعلام، دار العلم للملايين، ط١٠، (بيروت: ١٩٩٢)

درايفر،ج آر:

١٩٥) الكرد في المصادر القديمة، تر: فؤاد حمه خورشيد، مطبعة الديواني، (بغداد: ١٩٨٦).

روم لاندو:

١٩٦)الأسلام والعرب، نقله الى العربية، منير البعلبكي، (بيروت: ١٩٧٧).

زرار صديق توفيق:

١٩٧)كردستان في القرن الثامن الهجري، مؤسسة موكريان للطباعة والنشر، (اربيل: ٢٠٠١).

ستانلي لينبول:

١٩٨)طبقات سلاطين الاسلام، تر: للفارسية. عباس اقبال، تر: مكي طاهر

الكعبي، حقه وقابله، علي البصري، دار منشورات البصري، مطبعة البصري، (بغداد: ١٩٦٨).
ستيفان ماكي:
١٩٩) التجارة الدولية، تر.حسان علي بابكر، مطابع التعليم العالي، (أربيل: ١٩٩٠).
ستيفن رنسيمان:
٢٠٠) الحضارة البيزنطية، تر: عبدالعزيز جاويد، ١٩٦١.
٢٠١) المدينة البيزنطية، تر. صالح احمد العلي، (د. ت) ١٩٦٥.
سعدى علي غالب:
٢٠٢) جغرافية النقل والتجارة، (بغداد: ١٩٨٧).
سعيد عبدالفتاح عاشور:
٢٠٣) أوروبا العصور الوسطى، مكتبة الانجلو المصرية، ط١٠، (القاهرة: ١٩٨٦).
سموحي فوق العادة:
٢٠٤) الدبلوماسية الحديثة، دار اليقظة العربية، (دمشق: ١٩٧٣).
سهيل حسين الفتلاوي:
٢٠٥) تطور الدبلوماسية عند العرب، دار القادسية للطباعة، (بغداد: د. ت).
سهيل زكار:
٢٠٦) في التأريخ العباسي والأندلسي السياسى والحضارى، مطبعة دار الكتب، ط١، (دمشق: ١٩٩١- ١٩٩٢).
سيد امير علي:
٢٠٧) مختصر تاريخ العرب تر: عفيف البعلبكي، دارالعلم للملايين، (بيروت: ١٩٦١).
شاكر خصباك:
٢٠٨) العراق الشمالي، مطبعة شفيق، (بغداد: ١٩٧٣).

شاكر مصطفى:
٢٠٩)دولة بني العباس، وكالة المطبوعات الكويتية، ط١، (الكويت: ١٩٧٣).
شاميلوف:
٢١٠) حول مسألة الاقطاع بين الكرد، تر: كمال مظهر احمد، مطبعة الحوادث، ط٢، (بغداد: ١٩٨٤).
صباح ابراهيم سعيد الشيخلي:
٢١١) الاصناف في العصر العباسي، نشأتها وتطورها، دار الحرية للطباعة، (بغداد: ١٩٧٦).
صبحي الصالح :
٢١٢)النظم الاسلامية نشأتها وتطورها، دار العلم للملايين، (بيروت: ١٩٧٨).
صلاح الدين الناهي:
٢١٣) مقدمة في الأقطاع ونظام الأراضي في العراق، (بغداد: ١٩٥٥).
صلاح الدين نامق:
٢١٤) التجارة الدولية، (القاهرة: ١٩٦٧).
ضارل ثائر:
٢١٥) الدبلوماسي، ت.خيرى حماد، ط١، دار الطليعة للطباعة والنشر، (بيروت: ١٩٦٠).
طه باقر:
٢١٦) تأريخ ايران القديم، بالاشتراك مع اخرين، جامعة بغداد، (بغداد: ١٩٧٩).
عباس أقبال:
٢١٧) تأريخ أيران بعد الأسلام، تعريب. محمد علاء الدين منصور، دار الثقافة للنشر والتوزيع، (القاهرة: ١٩٩٠).
عباس العزاوي :
٢١٨) تاريخ النقود العراقية لما بعد العهود العباسية، شركة التجارة والطباعة،

(بغداد: ١٩٥٨).
٢١٩) عشائر العراق الكردية، مطبعة المعارف، بغداد ،١٩٤٧.
عبد الحميد القصاب :
٢٢٠) لمحات دبلوماسية، الاوائل للنشر والتوزيع، (دمشق: ٢٠٠٢).
عبد الستار طاهر شريف:
٢٢١) المجتمع الكردي، دراسة اجتماعية ثقافية سياسية، من منشورات جمعية الثقافية الكردية، مطبعة دار العراق، (بغداد: ١٩٨١).
عبدالحميد العبادي وآخرون :
٢٢٢) الدولة الاسلامية تاريخها و حضارتها، دار النهضة المصرية، (القاهرة: د.ت).
عبدالرحمن محمد عبدالغني:
٢٢٣) ارمينية وعلاقاتها السياسية بكل من البيزنطيين والمسلمين، مؤسسة الكويت للتقدم العلمي، (الكويت: ١٩٨٩).
عبدالرزاق عباس حسين:
٢٢٤) نشأة مدن العراق و تطورها.
عبدالرقيب يوسف:
٢٢٥) الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، مطبعة اللواء، ج١، (بغداد: ١٩٧٢).
٢٢٦) الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، ج٢، دار ئاراس للطباعة والنشر، (اربيل: ٢٠٠١).
عبدالسلام الترمانيني:
٢٢٧) الرق ماضيه وحاضره، سلسلة عالم المعرفة، (الكويت: ١٩٧٩).
عبدالعزيز الدوري:
٢٢٨) دراسات في العصور العباسية المتأخرة، شركة الرابطة للطبع والنشر المحدودة، مطبعة السريان، (بغداد: ١٩٤٥).

عبدالعزيز الدوري:

٢٢٩) تأريخ العراق الأقتصادي، في القرن الرابع الهجري، دار الشرق، ط٢، (بيروت: ١٩٨٦).

٢٣٠)نشأة الاقطاع، مطبعة شفيق، (بغداد: ١٩٨٤).

عبدالفتاح شبانة:

٢٣١) الدبلوماسية، مكتبة مدبولي، ط١، (القاهرة، ٢٠٠٢).

عبدالله ناصح علوان:

٢٣٢) نظام الرق في الاسلام، دار السلام للطباعة والنشر والتوزيع والترجمة، (٢٠٠٣: د. ت).

عبدالمجيد حسن ولي وعلاء الدين الريس:

٢٣٣) أحوال العراق الأجتماعية والأقتصادية، مطبعة الرشيد، (بغداد: ١٩٤٦).

عزالدين فودة:

٢٣٤) النظم الدبلوماسية، دار الفكر العربي، (مصر: ١٩٦١).

علاء عبدالعزيز أبو زيد:

٢٣٥) الدولة العباسية من التخلي عن سياسات الفتح الى السقوط، المعهد العالمي للفكر الاسلامي، ط١، (القاهرة: ١٩٩٦).

علي حسين الشامي:

٢٣٦) الدبلوماسية، دار العلم للملايين، (بيروت: ١٩٩٤).

على صادق أبو هيف:

٢٣٧) القانون الدبلوماسى، منشأة المعارف، (الأسكندرية: ١٩٧٥).

٢٣٨) القانون الدولي العام، الطبعة الثامنة، (الاسكندرية: ١٩٦٨).

على عبدالقوى الغفاري:

٢٣٩) الدبلوماسية القديمة والمعاصرة، الاوائل للنشر والتوزيع، ط١، (دمشق: ٢٠٠٢).

علي محمد راضي:
٢٤٠)عصر الاسلام الذهبـي، (القاهرة: د-ت).
عمادالدين خليل:
٢٤١) عمادالدين زنكي، مطبعة الزهراء الحديثة، (الموصل: ١٩٨٥).
عمر كمال توفيق:
٢٤٢) الدبلوماسية الأسلامية، مؤسسة شباب الجامعة، (الأسكندرية: ١٩٨٦).
غازى حسن صبار:
٢٤٣)الدبلوماسية المعاصرة، الدار العلمية الدولية، ط١، (عمان: ٢٠٠٢).
طوستاف لوبوون:
٢٤٤) حضارة العرب، تر: عادل زعيتر، ط٣، (القاهرة: ١٩٥٦).
ف هايد:
٢٤٥) تاريخ التجارة في الشرق الادنى في العصور الوسطى، تر. احمد محمد رضا، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (القاهرة: ١٩٨٥).
فؤاد حمه خورشيد:
٢٤٦) الأكراد، (بغداد: ١٩٧١).
فؤاد خليل:
٢٤٧)الأقطاع الشرقي، دار المنتخب العربي، (بيروت: ١٩٩٦).
فاروق عمر فوزي:
٢٤٨) تاريخ العراق في عصور الخلافة العربية الاسلامية، مكتبة النهضة، ط١، (بغداد: ١٩٨٨).
٢٤٩) الخلافة العباسية في عهد الفوضى العسكرية، ط٢، ١٩٧٧.
فاضل زكي محمد:
٢٥٠) الدبلوماسية في النظرية والتطبيق، مطبعة الشفيق، ط٣، (بغداد: ١٩٧٣).
ف-بارتولد:

٢٥١) تأريخ الحضارة الأسلامية، تـر: حمـزة طـاهر، دار المعـارف، ط٥، (القـاهرة: ١٩٨٣).

فرست مرعي:

٢٥٢) الأمارات الكردية في العصر العباسي الثاني، دار سثيريز للطباعة والنـشر، (دهوك: ٢٠٠٥).

فليب حتي:

٢٥٣) موجز تاريخ الشرق الادنى، تر أنيس فريحه، مطبعة الغريب، (بيروت: د.ت).

فيصل السامر:

٢٥٤) الدولة الحمدانية في الموصل و حلب، مطبعة الايمان، ط١، (بغداد: ١٩٧٠).

قتيبة الشهابي:

٢٥٥) معجم القاب ارباب السلطان في الدول الأسلامية في العـصر الراشـدي حتـى بدايات القرن العشرين، منشورات وزارة الثقافة، (دمشق: ١٩٩٥).

كارل بروكلمان:

٢٥٦) تاريخ الـشعوب الاسـلامية، نقلـه الى العربيـة: نبيـه امـين فـارس و مـنير بعلبكي، دار العلم للملايين، ط٧، (بيروت: ١٩٧٧).

الكرملي انستاس مارى:

٢٥٧) النقود العربية وعلم النميات، الناشر محمد امين، (القاهرة: ١٩٣٩).

كلود كاهن :

٢٥٨) تاريخ الشعوب الاسلامية منـذ ظهـور الاسـلام حتـى بدايـة الامبراطوريـة العثمانية، تر: بدرالدين قاسم، دار الحقيقة للطباعة والنشر، ط١، (بيروت: ١٩٧٢).

كي لسترنج:

٢٥٩) بلدان الخلافة الشرقية، نقله الى العربيـة بـشير فرنـسيس و كـوركيس عـواد، مطبعة الرابطة، (بغداد: ١٩٥٤).

ليرخ،ب:

٢٦٠) دراسات حول ألأكراد ، تر: عبدي حاجي، منشورات مكتبة خاني، (حلب: ١٩٩٤).

ليون ثوبل :

هكذا تصبح دبلوماسياً، تر. سميح البابا، شركة المطبوعات للتوزيع والنشر، (الكويت: د. ت).

مأمون الحموي:

٢٦١) الدبلوماسية، ط٢، (دمشق: ١٩٥٨).

مجذوب محمد:

٢٦٢) محاضرات في القانون الدولي العام، منشورات مؤسسة الحسيني، (بيروت: ١٩٨٢- ١٩٨٣).

مجيد خدوري:

٢٦٣) الحرب والسلم في شرعة الاسلام، الدار المتحدة للنشر، (بيروت: ١٩٧٣).

٢٦٤) الصلات الدبلوماطيقية بين هارون الرشيد و شارلمان، مطبعة التفيض، (بغداد: ١٩٣٩).

محسن محمد حسين:

٢٦٥) اربيل في العهد الاتابكي، (بغداد: ١٩٧٦).

محمد امين زكي:

٢٦٦)تاريخ الدول و الامارات الكردية في العهد الاسلامي، عربه محمد على عوني، (بغداد: ١٩٤٥).

٢٦٧) خلاصة تأريخ الكرد و كردستان من أقدم العصور التأريخية حتى الآن، تر، محمد علي عوني، ط٢، (بغداد: ١٩٦١).

محمد باقر الحسيني:

٢٦٨) العملة الأسلامية في العهد الاتابكي، مطبعة دار الجاحظ، (بغداد: ١٩٦٦).

٢٦٩) النقود العربية الاسلامية ودورها الحضاري والاعلامي، (بغداد: ١٩٨٥).

محمد جاسم حمادي:
٢٧٠) الجزيرة الفراتية والموصل، دار الرسالة للطباعة، (بغداد: ١٩٧٧).
محمد جمال الدين سرور:
٢٧١) تاريخ الحضارة الاسلامية في الشرق من عهد نفوذ الاتراك الى منتصف القرن الخامس الهجري، دار الحمامي للطباعة، ط٢، (القاهرة: ١٩٧٣).
٢٧٢) الدولة الفاطمية في مصر، (القاهرة: ١٩٧٤).
محمد حلمي احمد :
٢٧٣) الخلافة و الدولة في العصر العباسي، (القاهرة: ١٩٧٥).
محمد خضري بط:
٢٧٤) ‑محاضرات في التاريخ العباسي، دار النفائس، (بيروت: ١٩٦٥).
محمد سامي جينيه:
٢٧٥) القانون الدولي العام، (القاهرة: ١٩٣٣).
محمد عابد الجابري:
٢٧٦) العصبية والدولة في فكر ابن خلدون، دار الطليعة للطباعة والنشر، ط٣، (بيروت: ١٩٨٢).
محمد عبدالله عنان:
٢٧٧) الحاكم بأمر الله واسرار الدعوة الفاطمية، (القاهرة، د. ت).
محمد كرد علي:
٢٧٨) خطط الشام، دار العلم للملايين، ط٣، (بيروت: ١٩٦٩).
محمد ماهر حمادة :
٢٧٩)الوثائق السياسية و الادارية العائدة للعصور العباسية المتتابعة، مؤسسة الرسالة، ط١، (بيروت: ١٩٧٧).
محمود خلف:
٢٨٠) النظرية والممارسة الدبلوماسية، المركز الثقافي العربي، ط١، (لبنان:

١٩٨٩).

مخلوف حسنين محمد:

٢٨١) صفوة النبوة لمعاني القرآن، ط٣، (القاهرة: ١٩٥٥).

مصطفي التواتي:

٢٨٢) المثقفون والسلطة في الحضارة العربية، دار الفارابي، (بيروت: ٢٠٠٤).

مصطفى جواد و أحمد سوسه:

٢٨٣) دليل خارطة بغداد المفصل في خطط بغداد قديما وحديثا، مطبعة المجمع العلمي العراقي، (بغداد: ١٩٥٨).

مصطفى جواد:

٢٨٤) جاوان القبيلة الكردية المنسية ومشاهير الجاوانيين، من مطبوعات المجمع العلمي الكردي، (بغداد: ١٩٧٣).

مصطفى عبدالكريم الخطيب:

٢٨٥) معجم المصطلحات والالقاب التأريخية، مؤسسة الرسالة، ط١، دائرة المعارف الأسلامية، (بيروت: ١٤١٦هـ/ ١٩٩٦م).

موريس كروريه:

٢٨٦) تأريخ الحضارات العام الشرق واليونان القديم، باريس منشورات عويدات.

موفق سالم نوري:

٢٨٧) العلاقات العباسية البيزنطية، دار الشؤون الثقافية العامة، (بغداد: ١٩٩٠).

مينورسكي:

٢٨٨) الأكراد ملاحظات وانطباعات، تر: معروف خزندار، دار الكتاب، (بيروت: ١٩٨٧).

نادية حسني صقر :

٢٨٩) مطلع العصر العباسي الثاني، (جدة: ١٩٨٣).

نعيم زكي فهمي:

٢٩٠)طرق التجارة الدولية ومحطاتها بين الشرق والغرب اواخر العصور الوسطى، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (القاهرة: ١٩٧٣).

نعيم فرح:

٢٩١) تأريخ بيزنطة السياسي، (دمشق: ١٩٩١-١٩٩٢).

نورمان بينز:

٢٩٢) الأمبراطورية البيزنطية، (القاهرة: ١٩٥٠).

نيكيتا أيليسيف:

٢٩٣)الشرق الاسلامي في العصر الوسيط، تر-منصور أبوالحسن، دار الكتاب الحديث، (بيروت: ١٩٨٦).

هارولد نيكلسون:

٢٩٤) الدبلوماسية عبر العصور، (بيروت: د.ت).

هاشم عبدالراضي:

٢٩٥) قضايا ومواقف من التاريخ العباسي، دار النشر للجامعات، ط٢، (القاهرة: ٢٠٠١).

هشام الشاوى:

٢٩٦) الوجيز في فن المفاوضة، مطبعة شفيق، (بغداد: ١٩٦٩).

هنرى فيلد:

٢٩٧) جنوب كردستان دراسة أنتربولوجية، نقله الى العربية جرجيس فتح الله، دار ئاراس للطباعة والنشر، (أربيل: ٢٠٠١).

وهبة الزحيلي:

٢٩٨)اثار الحرب في الفقة الاسلامي، مطبعة شفيق، (بغداد: ١٤٠٣ه).

٢٩٩) العلاقات الدولية في الأسلام، (بيروت: ١٩٨١).

ويل ديورانت :

٣٠٠) قصة الحضارة، تر: محمد بدران، جامعة الدول العربية، (القاهرة: ١٩٧٩).

ياسين غادي:

٣٠١) الدبلوماسية الاسلامية، الشركة الجديدة، (عمان: ١٩٩٥).

اليكسي جورانسكي:

٣٠٢) الأسلام والمسيحية، تر: خلف محمد الجواد ، عالم المعرفة، (الكويت: ١٩٦٦).

يوسف العش:

٣٠٣) تاريخ عصر الخلافة العباسية، راجعه ونقحه: ابو فرج العش، دار الفكر، (دمشق: د. ت).

يوليوس ولهاوزن:

٣٠٤) الدولة العربية وسقوطها، نقله الى العربية: يوسف العش، مطبعة الجامعة السورية، (دمشق: ١٩٥٦).

سێیەم: سەرچاوەکان بەزمانی کوردی:

ئەولیا چەلەپی:

٣٠٥) کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا، سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی، و.سەعید ناکام، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، (بەغداد: ١٩٧٩).

حسین حزنی موکریانی:

٣٠٦) کوردستانی موکریان، نشریات زاری کرمانجی، رواندز، ١٣١٨ك/ ١٩٢٩ز.

شوان عوسمان مصگفی:

٣٠٧) کوردستان و پرۆسەی بەئیسلامکردنی کورد، سەنتەری چاپ و پەخشی تەما، چاپی یەکەم، (سلێمانی: ٢٠٠٢).

صابر مامە سینی:

٣٠٨) دبلۆماسیەتی کورد بە درێژایی مێژوو، چاپخانەی ئاسا، چاپی یەکەم، (سلیمانی: ٢٠٠٢).

عەبدوللا غەفور:

٣٠٩) جوگرافیای کوردستان، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریانی (هەولێر: ٢٠٠٠).

م س لازاریف:

٣١٠)چەند کێشەیەکی دیموکرافی و مێژوویی و سیاسی و پێوەندی کۆمەلایەتی و ئابووری کورد، و.کاوس قەفتان، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق دەستەی کورد، ب/١٦، ١٧، (بەغداد: ١٩٨٧).

مارتن فان برون:

٣١١) ئاغا و شێخ و دەولەت، و.کوردۆ، (ستوکهولهم: ١٩٩٦).

محمد ئەمین زەکی:
٣١٢) خولاصـەیەکی تـاریخی کـوردو کوردسـتان، ئوفـسێتی شـڤان، (سـلێمانی: ٢٠٠٠).
محمود بایەزیدی:
٣١٣)عادات و رسوماتنامەی اکرادیە، (موسکو: ١٩٦٣).

چوارەم: سەرچاوەکان بەزمانی فارسی:

احمد غفار قزوینی:

٣١٤) تاریخ جهان ارا، بە کوشش، مجتبی مینوی (تهران: ١٣٤٣هـ. ش/١٩٦٤).

احمد کسروی:

٣١٥) شهر یاران گمنام، مؤسسة مطبوعات امیر کبیر، چاپ دومین، (تهران: ١٣٣٥– ١٩٥٧).

امین احمد رازی (ت ١٠١٠ﻫ/ ١٦٠٢م):

٣١٦) هفت اقلیم، تصحیح وتعلیق جواد فاضل (کتاب فروش علی علمي)، (د–ت).

برتولد اشبولر:

٣١٧) تاریخ ایران در قرون نخستین إسلامي ، تر: مریم میر أحمدي، چاپخانەی شرکت انتشارات علمي و فرهنگی، چاپ دوم، (تهران: ١٣٧٣ – ١٩٩٤).

الجوینی: علاء الدین عطا ملك بن بهاء الدین محمد (ت ٦٨١ﻫ/ ١٢٨٢م).

٣١٨) تاریخ جهانگشای: باهتمام محمد عبدالوهاب القزویني، ج٣، مطبعة بریل (لیدن: ١٩٣٧).

المستوفي القزوینی: احمد تاج الدین بن ابي بکر نصر المستوفي القزویني (ت حوالی ٧٥٠ﻫ/ ١٣٤٩م).

٣١٩) نزهة القلوب في المسالك والممالك، بکوشش محمد دبیر سیاقي، ناشر کتابختنه طهوری، (تهران: ١٣٣٦ﻫ. س/ ١٩٥٧م).

٣٢٠) تاریخ گزیده، بسعی واهتمام، ادوارد براون، (لندن: ١٣٢٨ﻫ/

١٩١٠م).

خواندامير: غياث الدين بن همام الدين الحسيني، (ت ٩٤٢هـ/ ١٥٣٥م).

٣٢١) تأريخ حبيب السير في اخبار افراد البشر، باللغة الفارسية، چاپخانه حيدرية، (تهران: ١٩٥٥).

رشيد الدين فضل الله:

٣٢٢) تأريخ مبارك غازاني، التأريخ الغازاني، (هرتفورد: ١٩٤٠).

سعيد خچري:

٣٢٣)جغرافياى طبيعي كردستان موكريان، تهران.

الشيرازي: شرف الدين عبدالله بن فضل الله.

٣٢٤) تجزية الأمصار و تزجيةِ الأعصار (تأريخ وصاف)، (تهران: ١٣٤٦هـ).

عباس اقبال:

٣٢٥) وزارت در عهد سلاطين بزرگ سلجوقي، تحـ- محمد تقي دانش ويحى ذكاء، (طهران: ١٣٣٨هـ/ ١٩١٩م).

عباس برويز:

٣٢٦) تاريخ ديالمة وغزنويان، (ايران: ١٣٣٦هـ/ ١٩٥٨م).

عزيز الله بيات:

٣٢٧) كليات جغرافياى طبيعي وتأريخى أيران، مؤسسة انتشارات امير كبير، ضاث دوم، (تهران: ١٣٧٣هـ. ش/ ١٩٩٤).

عبدالعظيم رضائي:

٣٢٨) گنجينه تاريخ ايران، انتشارات اطلس، (تهران: ١٣٧٨).

مؤلف مجهول (ت بعد٥٢٠/١١٢٦م).

٣٢٩) مجمل التواريخ والقصص، تصحيح- ملك الشعراء محمد تقي بهار،

چاپخانەی خاور، (تهران: ١٩٣٩م).

محمد جواد مشكور:

٣٣٠) تاريخ ايران زمين: انتشارات الشرقي (د. ت).

نظام الملك:

٣٣١) گزيده سياست نامه، (سير الملوك) انتخاب وشرح، جعفر شعار، (تهران: ١٩٩٨).

همداني: محمد بن محمود (ت بعد ٥٧١هـ/ ١١٧٥م).

٣٣٢) عجايب نامه، باز خوانى متون ويرايش متن، جعفر مدرس صادقي، چاپ اول، چاپ سعدى، نشر مركز، (تهران: ١٣٣٥هـ. ش/ ١٩٩٦).

پێنجەم: نامەی ئەکادیمی:

ابتهال مال الله حسين:

٣٣٣)أذربيجان في صدر الأسلام، دراسة في اوضاعه الجغرافية والادارية والاقتصادية، ٢٢- ١٣٢ه/ ٦٤٣- ٧٥٠م، رسالة ماجستير (غير منشورة)، كلية الآداب، جامعة الموصل، (١٩٨٨).

اواز محمد علي عبدالكريم:

٣٣٤)الكورد الجاوانيون، دورهم السياسي والحضاري في العصر العباسي، رسالة ماجستير (غير منشورة)، كلية الأداب، جامعة دهوك، ٢٠٠٢.

حسام الدين على غالب:

٣٣٥) اذربيجان، رسالة دكتوراه (غير منشورة)، كلية الأداب، جامعة بغداد، ١٩٨٤م.

٣٣٦) الكرد في الدينور وشهرزور، رسالة ماجستير غير منشورة مقدمة الى كلية الأداب، (بغداد: ١٩٧٥).

حكيم احمد مام بكر:

٣٣٧) الكرد و بلادهم عند البلدانيين و الرحالة المسلمين، رسالة دكتوراه (غير منشورة)، مقدمة الى كلية الأداب، جامعة صلاح الدين، ٢٠٠٣.

قادر محمد حسن:

٣٣٨) الامارات الكوردية في العهد البويهي، رسالة ماجستير (غير منشورة)، كلية الاداب، صلاح الدين، ١٩٩٩.

محمود ياسين التكريتي:

٣٣٩) الأمارة المروانية في ديار بكر والجزيرة، رسالة ماجستير (غير منشورة)، مقدمة الى كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٧٠.

نەریمان عبدالله على:

٣٤٠)ڕەوشی مەوالی لە سەردەمی ئومەویدا، ماستەر (بڵاونەکراوەتەوە)، کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتیەکان، بەشی مێژوو، زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٥).
نیشتمان بشیر محمد:
٣٤١)الکرد و السلاجقة، دکتوراه (غیر منشورة)، مقدمة الی کلیة الأداب، جامعة صلاح الدین، ٢٠٠٠.

شەشەم: فەرهەنگ و دائرەی معارف:

حسین عماری:
٣٤٢)مادة آل زیار، دائرة المعارف الأسلامیة الکبري، باشراف: کاظم الموسوي البجنوردی، (طهران: ١٩٩١).
٣٤٣)دائرة المعارف الاسلامیة، الطبعة الجدیدة، تر. ابراهیم زکیی: ط٢، مطبعة دار الشعب، (القاهرة: ١٩٦٩).
ڕزگار کەریم:
٣٤٤) فەرهەنگی دەریا، نەشری ئیحسان، چاپخانەی مەهارات، (تهران: ٢٠٠٦).

حەوتەم: گۆڤارەکان:

جميل رۆژ بەيانی:

٣٤٥) سولتانی سەنجەری سەلجوقی کوردستان سليمان شاه بەبوه، گۆڤاری ڕۆشنبيری نوێ، ژمارە (١١٨) (بغداد: ١٩٨٨).

زرار صديق توفيق:

٣٤٦) النفوذ الفاطمي في بلاد الكورد، مجلة جامعة دهوك، عدد خاص (٣)، المجلد (٢)، تموز ١٩٩٩.

شريف پاشا:

٣٤٧) ياداشتنامە لەبارەی داخوازييەکانی گەلی کوردەوە، و.فەرهاد پيربال، گۆڤاری ڕابوون، ژمارە (٢)، (ستوکهولم: ١٩٩١).

عماد أحمد الجواهري:

٣٤٨) ملاحظات عن الاقطاع وحيازة الاراضي في كردستان في العصور الاسلامية الاولى، مجلة كاروان، العدد (٣٣)، (بغداد: ١٩٨٥).

عمر الخطيب:

٣٤٩) الدبلوماسية والمفاوضة في الصراعات الدولية، المجلة العربية لعلوم الانسانية، الكويت، العدد ١٧، المجلد الخامس، ١٩٨٥.

محمود ياسين التكريتي:

٣٥٠) الدور السياسي للقبائل العربية في الشام و الجزيرة الفراتية بحث منشور في مجلة أداب الرافدين، عدد ٧، (الموصل: ١٩٧٦).

هەشتەم: سەرچاوەکان بەزمانی ئینگلیزی:

(Lane Pool) Stanly:

٢٥١)Catalogue of the Collection Arabic Coins Preserved in the Khadival Library at Cairo (London: ١٨٩٧).

I R a. M. Lapidus:

٢٥٢) Ahistory of Islamic Societes (New Yourk: ١٩٨٨).

Ahmad k.m:

٢٥٣) (Encra yclopaedia Iranica) E d. by: Ehsan yarshater, (London: ١٩٨٥).

Amedroz- H. F:

٢٥٤) The Jouranal of the Royal Asiatic Society, ١٩٠٢-١٩٠٣.

Bol, shakov, O. G:

٢٥٥) The Abbasids, (Great Soviet Encyclopedia) ، (Moscow: ١٩٧٣).

Brown, Edward, G:

٢٥٦) A Literary history of Persia. Camb ridge at the University, press, ١٩٥٥.

Ed.Jonam:

٢٥٧) Ambridge Medieval History. Hussey Cambridge, ١٩٦٦-١٩٦٧.

٢٥٨) Encyclo Paedia of Social Sciences.

Harold Nicolson:

٢٥٩)The Evolution of Diplomatic Method, ١٩٥٤.

Lapiduse:

٢٦٠) Ira Marvin. Muslim Citics in the later middle ages, Harvad university press, (U. S. A: ١٩٦٧).

M.A.(Shaban):
٢٦١) Islamic History (Cambridge: ١٩٧٦).
Minorky:
٢٦٢) studies in Caucasian history, Taylors forign press, (London: ١٩٥٣).
Paul Knox and john agnew:
٢٦٣) the Georgra phy of the world Economy، ١٩٩٤.
R.Genet:
٢٦٤) Traite de diplomatie et droit diplomatique, Ed. A. Pedon, Paris, ١٩٣٢.
Ragnar Numelin:
٢٦٥) The Beginnings of Diplomacy،Copenhagen, ٩٥٠.
Richards D.S.ed:
٢٦٦) Islam and the trade of Asia, penncylvania press (Oxford: ١٩٧٠).
Spuler Bartold:
٢٦٧) The Muslim World, Ahistorical survey Translated from the Germany by, F.R.C. Bagley, seeond impression (Leiden,١٩٦٨).
Stanly(LanePool):
٢٦٨) Cataloge of Oriental Coins in the British Museum, (London, ١٨٨٩).
٢٦٩) Stein Aarel Old routes of Western Iran (London) (١٩٤٠).

پاشکۆکان

پاشکۆی ژمارە (١)

نەخشەی میر نشینە کوردیەکان

بەسوود وەرگرتن لە:

١- ابن حوقل: صورة الارض. ٢- المقدسي: احسن التقاسيم. ٣- ياقوت الحموي: معجم البلدان. ٤- كي لسترنج: بلدان الخلافة الشرقية، نەخشەی ژمارە (٣)، (٥).

پاشكۆی ژماره (٢)

كتاب صمصام الدولة بن بويه الى حاجب الحجاب ابي القاسم
سعد بن محمد وهو مقيم بنصيبين على محاربة باد الكردي[١٠٢١]

كتابنا، وصل كتابكم مؤرخا بيوم كذا، تذكر فية ماجرى عليه امرك في الخدمة التي نيطت بكفايتك وغنائك، وكلت الى تدبيرك وفائك، من رد باد الكردي عن الأعمال التي تطرقها، وحث نفسه بالتغلب عليها، وتصرفك في ذلك على موجبات الأوقات، والتردد بين أخينا وعدتنا أبي حرب زيار بن شهر اكويه وبينك من المكاتبات، وحسن بلائك في تحيفة، ومقاماتك في حصن جناحه، وأثارك في الأنقضاض على فريق بعد فريق من اصحابه، واضطرارك اياه بذلك وبضروب الرياضات التي استعملتها، والسياسات التي سست أمره بها، الى أن نزل عن و عورة المعصية الى سهولة الطاعة، وأنصرف عن مجاهل الغوية الى معالم الهداية، وتراجع عن السوم الى الأقتصار، وعن السرف الى الأقتصاد، وعن الأباء الى الأنقياد، وعن الأعتياص الى الأذعان، وأن الأمر آستقر على أن قبلت منه الأنابة، وبذلت له فيها طلب الأستجابة، واستعيد الى الطاعة، واستضيف الى الجماعة، وتصرف على أحكام الخدمة وجرى مجرى من تضمة الجملة، وأخذت عليه بذلك العهود المستحكمة، والأيمان النغلظة، وجددت له الولاية على الأعمال التي دخلت في تقليده وضربت عليها حدوده، وفهمناه.

وقد كانت كتب أخينا وعدتنا أبي حرب بن شهرا كويه مولى أمير المؤمنين ترد علينا، وتصل الينا، مشتملة على كتبك اليه، ومطالعاتك اياه، فنعرف من ذلك حسن أثرك، وحزم رايك وسداد قولك، وصواب اعتمادك، وقوع مضاربك في مفاصيلها، واصابة مارميك أغرضها، وما عدوت في مذاهبك كلها، ومتقلباتك بأسرها، المطابقة

١٠٢١) ژێدەر: القلقشندي: صبح الاعشى، ج٨/ ص٣٥٠- ٣٥٤.

لايثارنا، والموافقة لما أمرت به عنا، ولاخلت كتب أخينا وعدتنا ابي حرب من شكر لسعيك، وأحماد لأثرك، وثناء جميل عليك، وتلويح وأفصاح بالمناصحة الحقيقية بك، والموالاة اللازمة لك، والوفاء الذي لايستغرب من مثلك، ولا يسكثر ممن حل المعرفة محلك، ولئن كنت قصدت في كل نهج استمررت عليه، ومعدل عدلت اليه، مكافحة هذا الرجل ومراغمته، ومصارته ومنازلته، والتماس الظهور عليه في جميع ما تراجعتماه من قول، وتنازعتماه من حد، فقد أجتمع لك الى احمادنا اياك، وارتضائنا ما كان منك، المنة عليه اذ سكنت جاشه، وأزلت أستيحاشه، وأستلله من دنس لباس المخالفة، وكسوته حسن شعار الطاعة، وأطلعت يده بالولاية، وبسط لسانه بالحجة، وأوفيت به على مراتب نظرائه، ومنازل قرنائه، حتى هابوه هيبة الولاة، وارتفع بينهم عن مطارح العصاة.

فالحمد لله على أن جعلك عندنا محمودا، وعند اخينا وعدتنا أبي حرب مشكورا، وعلى هذا الرجل مانا، وفي اصلاح ما أصلحت من الأمر مثابا مأجورا، وأياه نسأل أن يجري علينا عادته الجارية في أظهار آياتنا، ونصرة أولائنا، والحكم لنا على أعدائنا، وأنزالهم على ارادتنا، طوعا أو كرها، او سلما أو حربا، فلا يخلوا أحد منهم من أن تحيط لنا بعنقه ربقة اسر، او منه عفو، أنه جل ثناؤه بذلك جدير، وعيه قدير.

ويجب ان نتفذ الى حضرتنا الوثيقة المكتبة على باد الكردي أن كنت لم تنفذها الى أوان وصول هذا الكتاب، لتكون في خزائننا محفوظة، وفي دواويننا منسوخة، وأن تتصرف في أمر رسله وفي بقية ان كانت- بقيت من أمره- على مايرسمه لك عنا اخونا وعدتنا أبو حرب، فرأيك في العمل على ذلك، وعلى مطالعتنا بأخبارك وأحوالك، وما يحتاج الى عمله من جهتك، موفقا ان شاء الله تعالى.

پاشكۆی ژماره (٣)

خطاب المؤيد الى أبن مروان

وصل كتاب حضرته أدام الله جلالتها دالا عن كون وجوه السلامة بها مستهلة، وسحب السعادة لها، منهلة، على ما تناوله منى لسان مثن بالشكر لأنعم الله تعالى على ذلك خطيب، وقلب اليه جل جلاله باخلاص الرغبه في ادامته قريب، قرانه وفهمت مضمونه، وسألت الله جل ثناؤه أن يقوي لها على بلوغ الغرض فيما يرضيه عزما، وأن يجعل بينها وبين التعرض لمساخطة ردما، وأن يعضد رأيها بالتوفيق، ويهديها في مناصبها ومساعيها لسواء الطريق، أنه على ما يشاء قدير والعسير غليه يسير.

فأما ما تصرف عليه من الأعتذار الكريم عما بدر من فعل نافي المعتاد من فعله سدادا ورشدا بالركون الى الظالمين وأتخاذه المضلين عضدا، وأن ذلك عن مهاداة اشهدوا بها حبه وملاطفات ملكوا معها قبله، وأمور أقتضت أن تدفع السيئة بالتي هي أحسن، ويسلك بها الطريقة التي هي أسلم من كشف الغطاء وأمن، وأنه لم يسحب على ظاهر المجاملة معهم ذيلا، ويعلق للمداجاة والمخاتلة حبلا، حتى فاض على قلبه- أحياه الله- بالمسار ما استفاض من شوهم في الأقطار، وأحاط من سرادق نارهم بجميع الديار، فحينئذ أجمت نفسه أن تلحظه من عيون الله سباحانه عين، وهو لهم في ظاهر حاله يدوعون وهم شر أمة حملتهم أرض، وأشتمل عليهم من المقايس طول وعرض، فرأى الأقلاع عنهم بريح الثقة بالله تعالى في كون ما هم فيه متبرا، وجود من يخوض ظلام ظلمهم.

من المسلمين صبح الفرج من عند الله سبحانه مسفرا، فقد عرفته وما ذاك الا صنع من الله جميل له- أدام الله تمكينه- نزع عنه لباس عار وأشعره من نفي الظنة عن فضله وأدبه أحسن شعار، وليست ألطفهم وهداياهم مما ينبغي أن يستفز ذا حنكة، ومن يأوى من العقل الى أذنى مسكة، فأنها سهام مسمومة وأسباب القصد في حسن

المخاطبة بها معلومة، ولو طالت لهم يد- لا أطالها الله أبدا، ولافت الا في عضدهم عضدا، لاستنابوا عن الألطاف والهدايا ما يرميهم الله به من قوارع البلايا والرزايا، وذلك أمر أوضح من النهار، يعني عن أقامة دليل عليه بفضل الأستظهار. وأما ذكره من سكونه الى ما رأته الحضرة النبوية المقدسة خلد الله ملكها، ومجلس الوزارة السامي حرس الله عزه، ومن صرف العزم الكريم الى هذه الجهة بما يهوى معه في الثري نواجمها، ويقطع ببأس الله تعالى براجمها، عصبية للدين وغيرة على المسلمين، الذين أصبحت أموالهم طعمة لأهل البغي، وحريمهم عرضة للانتهاك والسبي، وقوع التسيير لي الى مستقر الأجل المظفر الذي هو لعارض هذا الدا و الطلب الرفيق، وله فيه الرأي المصيب والفكر الدقيق، وقوله ان ذلك من الأمور التي تقتضي ان يبذل فيها النفيس من كل ذخر، ويستلان في أثناء بلوغ الأثيار فيها كل خشن وعر، وأنه انتهى الى كريم سمعه أن الواصل بصحبتي قاصر دون حد الكفايه، مقصر بالممتد من أيدي الرغبات عن بلوغ الغاية، وأنه أدام الله تمكينه حزبه من الأمر مايحل من جلال هذا الأمر محل الدقاق وما لا مطار له في هذه الأفاق، فأنفق عليه خمسمائة الف دنيار، وهو لها مستقل حتى أنقاد له زمام حزنه وهو سهل، فقد عرفته، وهو يعلم خاصة والعقلاء عامة أن الذي تتحمله الحضرة المقسدة خلد الله ملكها في كل سنة من مئوية الحرمين المحروسين وحذهما فضلا عن رابط الصدقات المتصرفة في الأقطار الى غيرها ما يقوم بأزاء مؤنة الملك المدل بنفسه المذل لأبناء جنسيه، فكيف يتعاظمها في هذا الباب الأنفاق. ولعل في فضاء ساحة جودها تضييق الأفاق، وما هذا شئ يحرك النحيزة العلوية، التي في موضوع علمها ان الدينا أضغاث أخلام، وأن المكتسب من زبرجها متقشع ضباب وغمام، وان كان فيما صحبني قل ففيما وائي بحمد الله كثر، وان سال على ما يظن معي نهر فالذي يليني بفضل الله ورحمته بحر، وما هنالك الاسماء فتحت ابوابها في يدتجود بالأطلاق، وأفق لايضيق أرجاؤه من صدر منشرح بالبذل والأنفاق، وسيف لاينبو حده عن عزيمه على مايرضى الله تعالى في مساطعة هؤلاء الكفار، الذين استحلوا ما حرم الله فما اصبرهم على النار، وحقيق على الله بعد ذلك أن ينصر عمار مساجده على

الهدام، والمتوجهين نحوه بالطاعة، على التموجهين الى الأنصاب والأزلام وأن ينجز لمحمد صلى الله عليه وسلم ما وعده في أهل بيته ويجعل اليد الطولى والكلمة العليالبني بنته انه اهل ذلك وليه.

وأما رسالته المتبخطرة في أذيال لظيف عتبه، الدالة على راسخ ولاية الدولة أدامها الله تعالى وصافى حبه فقد وقفت عليها، وأنا أتوكل لها في الجواب أخذا بأدب العبودية أولا، وعنه في الأنهاء والسؤال في البلوغ الأغراض قياما بحكم المودة ثانيا، وأما القول في معنى الولد رضي الله عنه المستشهد بالباب الطاهر- خلد الله ملكه- الذي كان على كلمة سواء في حزن عليه وبكاء من الخليفة خلد الله ملكه الذي هو ولي النعمة الى أدنى من كان وقعت عينه يوما عليه من الأمة، وقوع الظن الذي أن لم يستغفر الله تعالى منه حق الأستغفار كان الظان مثقلا بعظم الأصار والأوار، انه نسخ رأيٌ في قتله وقع تجور في ارتكاب المحظور فيه وفعله، فأنا أستقتي عن المنفوع الذي قصد لنيله باكتساب هذا العار وأحتقاب هذا الخزى مجموعا الى النار، أطمعا فيها ملكت يمينه ليجاري في صوب هلكه؟ ام فزعا أن يستنفز الرجال بصوتملكه؟ وبالله اقسم يمينا برة أنه لو أجتمع بالقاهرة المعزية- حرسها الله تعالى- ملوك الأرض الذين لهم القلانس والبرانس لما هجس في صدر بشر بأعتقاد الملك في احدهم هاجس، ومعلم أن نبي ابي طاهر الذي كان ملك بغداد بالأمس احق وأولى في مكان هذه الرهبة لو كانت رهبة، وأجدرا، يكون مهلكين لو كانت في هلاك مرهوب منه رغبة، ولئن طلع من طلع الخلافة الأسوى والعباسي فلن يكاد يطلع منه الكردي والتركي وهذه والله حجة داحضة، وألسن الحق بالدفع لها من كل جهة معارضة ولقد قام من اهتمام لمجلس الوزارة العالي بذلك الشهيد رضي الله عنه فيما يريش سهمه ويصد نجمه ويوجه كلمة ويقدم قدمه ما لو كان أبوه حرس الله مدته لما قام فيه بعض مقامه ولاعتزم عشير أعزامة ولكنما خانه المقدور وجرت بضد التقدير الأمور فأما القول فيما جرى في شان من يقوم بتعزية من دواعي التقصير وأنه ندب لقضاء الحق فيها غير الأثير الخطير فلم يندب لها الا شريفان: اسماعيلي النسب والأخر صوفي المذهب فكلاهما ذو قدم في الرشاد وحظ في

السداد، ولو نظر الى الحال بعين الرضا لم يجد معترض عليها تعرضا، وقد صادفا من قلة الأحتفال بهما ما لو عتب عليه العاتب لاتسعت فيه الطرق والمذاهب، وأما القول فيما كان المولیان الأمامان الحاكم بأمر الله والظاهر لاعزاز دين الله- قدس الله روحهما وصلى عليهما- يريانه له أدام الله تمكينه من حسن الرأى ويسوقانه اليه بالتحف والألطاف من الحسنى وما كان جعل له بنتيس ودمياط في كل سنة من رسم الأستعمال ومصير جميع ذلك منبت الحبال منقطع الأوصال، فقد وقع الأعتراف منه للدولة ثبتها الله تعالى بالحظ الموفور من النعمة فهل لانص على مقام مشهود له في الخدمه كما قال ان الألطاف هي التي أخذته الى التركمانية فنادى بشعارهم، وغالى في رفع منهارهم، فان كان تهاونه بخدمة هذه الدولة العلوية من حيث أنه لم يرعب منها كما أرعب من الجهة التركمانية، فليسا سواء: جار سليم جانبه مأمون، وجار غدار خئون، وقبل وبعد. فاذا قد وفيت بالأجابة عن هذه الفصول من حيث لم يسعني لسكوت عنها والقعود عن فرض خدمة ولى نعمتي- صلوات الله عليه- فيها فأنني أنهى الحال في جميعها في احسن المعاريض، واتوصل الى نفي الشوائب منها بالتحريح من القول والتعريض، وأبلغ في خدمته نهاية المستطاع، وأنزل على حكمة نزول الأشياع والأتباع، ثم أرجع الى ذكر هذه النائرة التي وقعت في الأذيال وكدرت المشارب من العذب والزلال، فاقول لم تكن نصبة الكاتبة لحضرته مشعرا لها أنني متوجه بين ظهر اني الجمهور، المؤلفة بينهم حسائك الصدور، الذين أجمعوا أمرهم على مواقعة المحذور، مستسلمين فاما لهم وأما عيهم المقدور، الا ليجبيي بذكر ما استقر عليه رأيه- أعلاه الله- مساعدة، والكون مع الجماعة حرسهم الله تعالى يدا واحدة، ورأيتة قد طوى الكتاب، وقصر الجواب على لطيف العتاب، وما أعطى المشورة المباركة فيما هو عين الصواب، وجميع ذلك مقبول وعلى الأحداق محمول، ولكن لابد من ان أستعلم ان هو أداك الله تمكينه في الأنجاد والأرفاد والمساعدة على بلوغ المراد ليقع السكون اليه، ويعقد الخنصر عليه، فأن أنعم بالابأنة عن شرح ما يعتمده، وتفصيل مايراه ويعتقده، قويت المنن وزالت الظن، وكان كل منا لعدوه يقارع، وعن حريمه يمانع، ولنفسه يمهد، وفي صلاح شأنه يجهد، وان أخلد

الى أظهار تعزز بهم وتعلق بسببهم كان معلوما انه يغالط نفسه بهذا القتال، وأن مفضى سعيه في مشاركتهم الى ضلال، وأنهم اذا أمكنت الفرصة لايرعون حرمة، ولا يرقبوون في مؤمن الا ولا ذمة، فأذا كان معنا ومن جملتنا فاية ذلك أن يحذف من المنابر اسمهم، ويغير رسمهم، وينادي بالشعار العلوى، ويخلق المنابر بالوسم المستنصرى، ليأتيه من الخلع والتشريفات والأولوية والسمات ما يعتاض معه النور عن الظلمات، وهذه زبدة الكلام، وثمرته الخارجة من الأكمام، ولحضرته الساميه الرأى العالي في الوقوف على ما كتبت به والأجابة عنه بسار أبنائها ومتجدد مراسمها أن شاء الله تعالي.*

---

* ژيندمر: الشيرازى، سيرة المؤيد في الدين داعي الدعاة، ص ص ١٠٩- ١١٣.

پاشكۆی ژماره (٤)

رسالة إبراهيم ينال زعيم الغز بمناسبة فتح سرماج
مقر الأمير بدر بن طاهر هلال بدر بن حسنويه

بسم الله الرحمن الرحيم

أحق بالنعم بأن تزد من الشكر أصفى المشارع، وتلبس من النشر أضفى المدارع، نعمة تسهل أستهلال الغمام وتتوالى توالي الأيام، وذلك بما يمدنا الله تعالى بة حالا بعد حال، من بسطة وإقبال وعلو همة وتضاعف حال، والحمد الله كفا أفضاله، والصلاة على نبيه محمد وآله، وقد علم من أتهم وانجد (شال الحسنوية)، وعظمة علو بيتهم وقدمة، وإنهم كانوا، أوسع أمرا و الجبل موادا وأكثرهم فتية وعتادا وأدراهم في المساعي زنادا، وأنه لم يجتمع قبل احد من ولاتها من اعنة الجبل ما اجتمع قيلهم ولم ينتظر لمن كان في المجد والملك فوقهم من الفتوح ما انتظم حتى استذلوا المصاعب، وإن كانت جاحة المقاد، وأرعدوا الجوانب، وإن اصبحت منهم على البعاد، كل ذلك اغترارا منهم بملاذهم النيع، تجانبه المجهود، طالبا (سرماج)، فإنهم كانوا يتوارثونه كابرا عن كابر ويتخذونه عقدا من المحاذر.

فلم يزالوا على ذلك حتى ينحل واحدا واحدا منهم المنون، وامتدوا لهم الدهر الخوون، ولم يستبق منهم غير طفل، يتناقلة محابس الرهن، وتسامر قعقعة المجالس في السجن بعد السجن.

فلما انضمت أعمال الجبل ألى ملكنا، واستسعدت بشعار دعوتنا رأينا أعظم الأحتساب إلى الله تعالى، في أن نستنقده من تلك المضائق ونقربها عن بيته الزائل

الزاهق حربا منا، على شيمة تعودناها واستبطينا جناها، في الفك والمعاناة من الإسار، وإقالة الحدود عند العثار وإجارة من يتمسك بطرف من أسبابنا وينتمي إلى عصمة في جنابنا، فدبرنا في فكاكه وتلطفنا في حل وثاقة ورددنا إلى مطية من القلعة المذكورة، فأجزلنا حظه من الكرامات السنية والمنائح الوفورة، وكنا نعتقد مضاعفة لو يصرم الأجل حبل رجائه وحين مض رحمه الله تعالى جزعنا له جزع المصطنع لمصطنعه، وقد أضحى فقيدا وأسفنا عليه أسف المزدرع، وقد أصبح حصيدا، فأنضهنا الأجل قوام الملك أدام الله نعمته، إلى مخلفية من الذرية، لنؤدي حق التعزية والتسلية، ونبذل لهم عن ألسنتنا كل جميل مضى لحق المفقود، وتحقق آملهم فيما قدمنا للماضي من المواعيد، وأوصيناه بأن يتسلم من أولئك الضعاف تلك المدرة التي أنفنا الآقيل لهم بها وبمراعاتها إن تركناها عليهم، ولا أقران لهم تدفع العير عنها إن سلمناها إليهم، وتعويضهم أخرى أقرب مدى وأعظم حرى وأجمل ذكرا، وأكثر ضياعا وقرى، وأنفس إلآ، معناص الأوبنا ورائه، لتقديمه ولا مناد إلا وتعدى دهاؤه لتقويمه، فمضى وفضل ما أشرنا إلية احسن فضل، ومشى الأمر وفيه أرشد قول وفعل.

وخاطبنا بذكر ما صادفهم عليه من الدهش والأضطراب واللهث، وإنه أدام الله نعمته حل منهم في تسكينهم وتحقيق آمالهم في رعايتنا بظنونهم محل المتعلق المغمور وقد أرهقه الغرق وأعياه، ومن المشفى وقر أهداب الرمق وأننا أياد لهم نبلهم مع كذا وكذا قرية من أمهات القرى المحيط بها الدانية منها إيجابا لهم وإفضالا عليهم، فجعلنا له الجواب وأمضينا حكمه فيها استصاب.

ونشطنا بعد لتأمل تلك البينة التي لم توفق إلى استخلاصها الأوهام والبكر التي عنستها لخطب الأيام، فرأينا عجبا تحسر عنه كل فكر، وحلا تزجر حول لجة بحر، وصعدناه بيمن طائر وشمول عر متظهر يوم كذا وقد صفتا لنا بما فيه من المير والذخائر وراقنا من طيب في الداخل فوق ما راعنا من حصانه كاحلة في الظاهر وتقدمنا برد ما

لم يكن من آله القلعة على الإيجاب ولم نرخص في احتباس ماقل وجل من الأسباب.

شكرا لله تعالى على ما خول وأخزل، وابتدأ به من الأنعام وأكمل وأمنا به ريث البعيد وإراحة المراكب من الحمل الحميد*.

* وەرگێراوە لە: فرست مرعي: الامارات الكردية. (الصابي: كتاب التأريخ، الجزء الرابع والثلاثون، دراسة وتحقيق رضوان احمد المصلح رسالة ماجستير، غير منشورة، مقدمة إلى كلية الآداب، جامعة صنعاء، ١٩٩٨، ص٢٥٧)

پاشکۆی ژمارە (٥)

مخاطبة بين الملك البويهي صمصام الدولة والية على الموصل

بخصوص اتفاقية نصيبين التي عقدت مع الأمير باد الكردي

كتابنا، وصل كتابك مؤرخا بيوم كذا، تذكر فيه ما جرى عليه أمرك في الخدمة التي نيطت بكفايتك وغنائك، وكلت إلى تدبيرك ورأيك: من رد (باد الكردي) عن الأعمال التي تطرقها وحدث نفسه بالتغلب عليها، وتصرفك في ذلك على موجبات الأوقات، والتردد بين أخينا وعدتنا أبي حرب زياد بن شهراكويه وبينك من المكاتبات، وحسن بلائك في تحيفه، ومقاماتك في حص جناحه، وآثارك في الأنقضاض علي فريق بعد فريق من أصحابه، واضطرارك إياه بذلك وبضروب الرياضات التي استعمتها، والسياسات التي سست امرة بها، إلى أن نزل عن وعورة المعصية إلى سهولة الطاعة، وأنصرف عن مجاهل الغوايه إلى معالم الهداية، وتراجع عن السوم إلى الأقتصار وعن السرف إلى الاقتصاد، وعن الإباد إلى النقياد، وعن الاعتياص إلى الإذعان، وأن الأمر ستقر على الجماعة، وتصرف على أحكام الخدمة، وجرى مجري من تضمه المجلة، وأخذت عليه بذلك العهود المستحكمة والإيمان المغلظة، وجددت له الولاية على الأعمال التي دخلت في تقليده، وضربت عليها حدوده وفهمناه.

وقد كانت كتب أخينا وعدتنا أبي حرب (زياد بن شهراكويه) مولى أمير المؤمنين ترد علينا، وتصل إلينا، مشتملة على كتبك إليه، ومطالعاتك أياه، فنعرف من ذلك حسن أثرك وحزم رأيك، وسداد قولك، وصواب اعتمادك، وقوع مضاربك في مفاصلها، وإصابة مراميك أغراضها، وما عدوت في مذاهبك كلها، ومتقلباتك بأسرها، المطابقة لإيثارنا والموافقة لما أمرت به عنا، ولا خلت كتب أخينا وعدتنا أبي حرب من شكر لسعيك وأحماد لأثرك، وثنا و جميل عليك، وتلويح وإفصاح بالمناصحة الحقيقية بك، والموالاة اللازمة لك، والوفاء الذي لا يستغرب من مثلك، ولا يستكثر ممن حل في

المعرفة حلك، ولئن كنت قصدت في كل نهج استمررت عليه ومعدل عدلت إليه، مكافحة هذا الرجل ومراغمته ومصابرته ومنازلته، والتماس الظهور عليه في جميع ما تراجعتماه من قول، وتنازعتماه من حد، فقد اجتمع لك إلى إحمادنا إياك، وارتضائنا ما كان منك، المنه عليه إذ سكنت جأشه، وأزلت استيحاشه، واستللته من دنس المخالفة، وكسوته من حسن شعار الطاعة، وأطلت يده بالولاية، وبسطت لسانه بالحجة، وأوفيت به على مراتب نظرائه، ومنازل قرنائه، حتى هابوه هيبة الولاة، وارتفع بهم عن مطارح العصاة.

فالحمد لله على أن جعلك عندنا محمودا وعند اخينا وعدتنا أبي حرب مشكورا، وعلى هذا الرجل متأ، وفي إظهار راياتنا، ونصرة أوليائنا، والحكم لنا على أعدائنا، وإنزالهم على إرادتنا، طوعا أو كرها، وسلما أو جربا، فلا يخلو أحد منهم أن تحيط لنا بعنقة ربقة أسر، أو منة عفو، إنه جل ثناءه بذلك جدير، وعليه قدير، ويجب أن تنفذ إلى حضرتنا الوثيقة المكتتبة على (باد الكردي) إن كنت لم تنفذها إلى أوان وصول هذا الكتاب: لتكون في خرائننا محفوظة، وفي دواريننا منسوخة، وإن تتصرف في أمر رسله وفي بقية إن كانت بقيت من أمره على مايرسمه لك عنا أخونا أبو حرب فرأيك في العمل على ذلك، وعلى مطالعته بأخبارك وأحوالك، وما يحتاج إلى علمه من جهتك موفقا، إن شاء الله تعالي*.

---

*. ژێدەر: القلقشندي: صبح الأعشى في صناعة الأنشا، ج٧،ص١٠٤.

پاشكۆی ژماره (٦)

رسالة وزير وصحر أمير إبراهيم ينال احمد بن طاهر
إلى الأمير الغنازي سعدي بن فارس بن محمد بن عناز

بسم الله الرحمن الرحيم

كتاب الأمير الجليل السيد شرف الدولة سيدنا أطال الله بقائه من دسكرة، ورد وقفت عليه وسررتِ بسلامته واستدامتها لها، وقد علم الله تعالى ما أنا عليه من ضيق الصدر والقلق، بما دبره لنفسه، وتيع فيه رأي من لا رأي له، وفارق خدمة الباب الرفيع السيفي، من غير سبب اوجب ذلك، ودمر بذاك ولايته وعسكره، حتى بلغ أعداؤه المراد، وصدقوا التي ما زالوا يقدمونها ويبذلونها، بأنه لاتتأتى له نية ما أولى وحفظ ما أهل له، ولعمري أنهم صادقون في ذلك، فإنه أدام الله نعمته ورد في العام الماضي مستقري، وعملت لسببه ماعملته، وعملت لإجله من المشاق والمتاعب ما لا أحتاج إلى شرحه، فحين ورد الباب الرفيع أعلاه الله تعالى شرف بما حسده عليه جميع أهل العراق والجبل، وضم إلى جملته العساكر الجمة، حتى استخلص النواحي والبلدان، وأخذ الى نفسه القلاع والحلل، وجمع الجموع التي لم يجمعها أحد من السائل والمسؤول وبلغ بسعادة الدولة القاهرة ما يبلغه (حسام الدولة) رضي الله عنه في خمسين سنة، فحين انصرف عنه العسكر عمل ما عمله، وقبل مشورة من يشيرون عليه في ضره السنة، حتى سلم نفسه إلى الأعداء، وضيع الجزم وفاتته الولاية والحلل وغير ذلك، ختى أنهم ولي النعم أعز الله نصره بما يعرفه ولا ينكره من حراسة بيته وعسكره، وإخوته، وأوعز بتدبير أمر عمه بما زال معه الشغل، وأفرج به عنه حتى نجا من ذلك المضيق فحين حصل بالباب الرفيع افيض عليه من النعم، ما لم يسبق إليه وهمه ولا سمت له نفسه، وعد بما وعد.

ولست أكرر القول فيه، فإنني أعلم أنه لاينجع فيه الكلام مع ركوبه هوى أولئك القوم الأوباش المحتفين به، وأعجب ما هو ذا أراه ما يخاطبني به مرة بعد اخرى، بأنه مقيم على سنة الطاعة ويعمل ما يعمله، من مخالطة المخالفين ومخاطبيتهم بما يتكلم به بمشهد من حضر من الأولياء التركمان، الثقات من خدم الدولة، ولا يعلم أن ذلك مما لا يقبل، فقديما قيل أن من العجائب أن يسخر جندي بلودي ولو يفكر في الأمر وأبصر رشده، وأراد الله به ويمن الخير، لما فعل ذلك ولا رضي به.

ولست أورد ما أورده وأكتب ما كتبه لعجز ظهر في هذه الدولة القاهرة ثبت الله أركانها، لمفارقة لها، لكنني أشفق عليه شفقة الأباء على ألأبناء وأحافظ على ما بيننا من الأحوال الوكيدة، والأسباب المفيدة، فيدبر نفسه بما فيه صلاحه ليومه وغده، فأن من ولي ظهره على هذه الدولة يخسر ولا يربح، ويندم ولا تنفعه الندامة، هذه جملة تغني عن التطويل والله ولي كفايته وهدايته.

وأما ما كتبه أدام الله نعمة من أنه فارق هذه الديار ضروة ولا أختيارا، لما جرى من الأولياء التركمان نصرهم الله تعالى، من التعرض لبعض أصحابه، فهو محال لا يقبل، وقد علم أن ذلك جرى من غير إذن أو أمر، ولما وقفت والأمير الجليل المعز أبو نصر أحمد أدام الله نعمته على الصورة، أنكرنا على القوم فعلهم، وأسترجعنا التبعة على آخرها، ورددناها إلى حلته من دون أصحابه، والغلط يقع، فإنه ايضا هو ذا يحتج بما جرى على حجاج بيت الله الحرام من النهب والغارة، وفي جملتهم من أصحاب الحضرة السلطانية عدة، فقبل عذره ونسب أمره إلى الحميل، وأنه لم يرض بذلك، وجرى ما جرى من دون معرفته، وإن وقع عل بعض (الأكراد) غلط فلا عيب فيه ولا كلام.

وقد ورد هذا المكان جماعة من الاسفهسلارية مثل: يونس، ومحمد، وحورمان، فراضة الحاجب والاسفهسلار عثمان في عدة وافرة، وفوج كثير من التركمان، والرايات المنصورة السيفية نصرها الله تعالى، حصلت بالطالع السعيد بالسركان، وتحصل في هذه الأيام الثلاثة بحلوان، لتهذيب أمرها ونفي الخلل وتطهيرها من المفسدين.

وأرجو ان يسهل الله تعالى ما فيه الخير وصــلاح الخــاص والعــام، وأن يكــون الأمــير الجليل السيد أدام الله نعمته، ممن يشمله العناية السامية، ولا يكون ممن لايريــد الله بــه الخير*

---

* وهرگيراوه لـه: فرسـت مرعـي: الامـارات الكرديـة. (الـصابي: كتـاب التـأريخ، الجـزء الرابـع والثلاثون، دراسة وتحقيق رضوان احمد المصلح، رسالة ماجستير، غير منشورة، مقدمة إلى كلية الأداب، جامعة صنعاء، ١٩٩٨، ص١٤٣).

تێبینی:

ئەم کتێبە لەبنەڕەتدا تێزێکی دکتۆرایە لە ئازاری ساڵی (٢٠٠٨) لە زانکۆی سلێمانی پێشکەشکراوە بەسەرپەرشتی پرۆفیسۆر (د. محسن محمد حسین).

نووسەر لە چەند دێڕێکدا

- ناوی: د.ئاراس فەریق زەینەڵ.
- ساڵی لە دایك بوون : ١٦/٦/١٩٧٢
- خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە کفری تەواو کردووە و خوێندنی ئامادەیی لە کەلار تەواو کردووە.
- ساڵی ١٩٩٤- ١٩٩٥ زانکۆی سەلاحەدین کۆلێژی ئاداب - بەشی مێژووی تەواو کردووە.
- لە ٢٩/١١/١٩٩٥ وەك مامۆستا و یاریدەدەر و بەڕێوەبەر لە دواناوەندی (بەمۆ) لە سەر میلاکی پەروەردەی کەرکوك دەوامی کردووە تا لە ساڵی ٢٠٠١ لە خوێندنی باڵا وەرگیراوە لە زانکۆی سلێمانی.
- لە ساڵی ٢٠٠٣ ماستەری وەرگرتووە لە زانکۆی سلێمانی.
- لە ١٨/٣/٢٠٠٨ بڕوانامەی دکتۆرای وەرگرت لە زانکۆی سلێمانی.
- لە ١٨/٢/٢٠٠٤ مامۆستا لە زانکۆی سلێمانی.
- لە ساڵی ٢٠٠٥ بڕیاردەری بەشی مێژوو بووە.
- لە ساڵی (٢٠٠٧)ەوە یاریدەدەری ڕاگری کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتیەکانە.
- لە ساڵی ٢٠٠٩ یاریدەدەری سەرۆکی زانکۆ بۆ کاروباری خوێندکاران لە زانکۆی سلێمانی.
- بەشداری کۆنفراسی زانستی زانکۆی سلێمانی کردووە لە ساڵی ٢٠٠٤.
- ئەندامی لیژنەی کۆنفراسی زانستی کەرکوك لە سلێمانی لە ساڵی ٢٠٠٥.
- بەشداری کۆنفراسی یەکەمی خوێندنی باڵا (بەرەو سیستەمێکی خوێندنی هاوچەرخ) هەولێر ٢٠٠٦.

- ئەندامی لیژنەی نووسینی کتێبی (مێژووی کۆن) بۆ قۆناغی خوێندنی ناوەندی بووە لە وەزارەتی پەروەردە ٢٠٠٥.

بەرهەمە چاپکراوەکانی:

١. جەنگی دەروونی لە سەردەمی سەلاحەدینی ئەیوبیدا.

٢. جەنگی دەروونی.

٣. ڕاگەیاندنی دەروونی.

٤. ئۆباما و پرسە هەستیارەکان.

٥. مێژووی ئەمەریکا لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ.

٦. کورتەیەك لە مێژووی کۆنی ئێران.

٧. سەلاحەدینی ئەیوبی و بەرگری لە جیهانی ئیسلامی.

٨. مێژووی جەنگە خاچیەکان.

٩. سەرنجێك لە مێژووی دیبلوماسیەتدا. (لە ژێر چاپدایە).

١٠.دیبلۆماسییەتی کورد لە سەردەمی بوەیهییەکاندا. (ئەم بەرهەمەی بەردەستە).

١١.سەرۆکەکانی ئەمریکا لە سەرەتاوە تا ئەمڕۆ. (چاپ نەکراوە).

١٢. چەندین وتار و نووسینی لە گۆڤار و ڕۆژنامەکاندا بڵاوکردۆتەوە.

منتدى اقرأ الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

Dîblomasîyetî kurd le serdemî bweyhîyekanda

D. aras ferîq zeynel

بەڕێوەبەرێتیی
چاپ و بڵاوکردنەوەی
سلێمانی
2012